

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2014

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – 258 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 25 листопада 2014 р. (протокол № 4).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Борис Савчук

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Дацків

- доктор історичних наук, професор

Василь Футала

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РИНЦ (Договір № 106-03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 316.343.32: 94 (477) "12"

Денис Руднік

ВПЛИВ БОЯРСЬКИХ ВЕРСТВ ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНИ НА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ

У статті досліджується роль боярських верств Галичини й Волині в політичному житті князівств. Хронологічно розглядаються часи правління Ярослава Осмомисла, Володимира і Романа Мстиславича. Доводиться, що взаємини між князівською владою і місцевим боярством не лише після смерті Романа Мстиславича, а й раніше, переважно характеризуються як постійна боротьба із перемінним успіхом. Природно, що при сильних князях перемогу різними засобами отримувала князівська влада. Неоднозначною була і роль волинського боярства, яке традиційно в історичній літературі оцінюється як надійний спільник князівської династії, особливо при об'єднавчих процесах.

Ключові слова: роль боярства, Галицьке й Волинське князівство, державотворчі процеси, перемога князівської влади, політичне життя.

Актуальність проблематики викликана необхідністю звернення до складових князівської влади у різних землях Київської Русі, основ її правління в окремих регіонах. До того ж, відомо, що саме у Галичині боярство складало такий суспільний стан, який міг собі дозволити виклик навіть князівської династії. Натомість, волинське боярство за своїм походженням мало іншу природу ніж галицьке.

Раніше практично не зверталось уваги на роль боярської верстви у державотворчих процесах Галицької й Волинської земель, а лише на те, що їх дії заважали посиленню князівської влади. Чомусь вважалося, що боярство набувало найвищої сили під час повішення представників династії Ольговичів і влади боярина Кормильчича. Проте, факти свідчать, що це не зовсім так. Таким чином, об'єктом дослідження виступають соціально-економічні та політичні процеси у Південно-Західній Русі XII–XIII ст.

Особливу увагу звертаємо на державотворчі процеси та роль боярських верств у Галицькому та Волинському князівствах за часів правління Ярослава Осмомисла і Романа Мстиславича.

Основа мета статті полягає у детальному розкритті князівсько-боярських стосунків на основі аналізу літератури та джерельної бази.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі методів та засобів протистояння феодалів різного рівня; вивченні еволюції політичної влади земельної аристократії та відмінностей між нею у Галицькому та Волинському князівствах.

Основу джерельної бази статті складають давньоруські літописи [1–2]. Певні аспекти проблеми вже проаналізовані низкою вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, князівсько-боярські стосунки досліджено у роботах М. Котляра, О. Майорова [3–4], К. Софроненко [5]. На соціально-економічних процесах та внутрішньо-сімейних стосунках у князівській родині акцентували увагу українські історики діаспори: І. Кузич-Березовський [10] та О. Луговий [7]. Над цією тематикою працює Л. Войтович [6].

Ставлення боярства до державотворчих процесів у галицьких та волинських землях проявилось у його протистоянні князівській владі у різні історичні періоди. Діяльність боярських верств була можлива через його походження та матеріальне становище. У Галичині виникли соціальні умови, відмінні від інших земель Київської Русі. Насамперед, тут боярство відокремилось ще на ранніх етапах формування князівства. Між боярами було багато заможних людей, що на зразок західноєвропейських феодалів, жили в укріплених замках і мали сильні дружини. Зміцнення боярства М. Грушевський пояснював тим, що у Галичині упродовж чотирьох століть правила одна династія, представники боярських родин незмінно посідали високі посади. Не було внутрішніх переворотів, внаслідок яких одних бояр заступали інші. Земська демократія змінилася дружинною [8, с. 142, 145].

Ці території ставали місцем колонізації, у яких колоністи осідали в уже створених боярських сеньйоріях і таким чином підсилювали соціально-економічну базу місцевих бояр [9, с. 305]. Процес створення крупного землеволодіння в Галичині характеризувався різким відособленням вотчин одна від одної, що призвело до децентралізації земельних володінь. Бояри-землевласники

фактично розпоряджалися своїми володіннями на власний розсуд. Боярство жило осередками та мало досить великі особисті і спільні громадські маєтки, складало заможні шари населення. Усі високі військові посади, нижчі десятника та сотенного отримували служилі бояри та наймані степовики [10, с. 127].

Особливістю галицького боярства було те, що осілість та передача певних посад із покоління в покоління дали можливість зосередити в окремих родах значні багатства, а через посади, багатство та вічеві інститути воно мало впливи на місцеве населення й виступало самостійно, як громадський елемент. Саме тому існувала активна діяльність Володимирка Володаревича, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича та Данила Галицького в обмеженні права віча чи, взагалі, його ліквідації [11, с. 48].

Протилежне відношення до князя спостерігається в Волинському князівстві, бояри якого підтримували князя та були його соціальною опорою, що створювало сильну політичну систему. Це зумовлено порядком формування земельної власності волинських бояр – вони залежали від князівського надання [5, с. 40].

Історія Галицько-Волинської держави, як відомо, характеризується постійною боротьбою бояр із князівською владою, де остання проходила через періоди перемог та поразок. Існує думка, що найбільший вплив на поразки князівської влади у боротьбі з могутнім боярством мала відносна слабкість княжого домену. Інтенсивний розвиток великої земельної власності поступово призводив до створення сеньйорій, володарі яких надавали землі своїм власникам за умов служби. Боярські верстви перетворилися на вотчинників. Княжі надання були лише малою часткою у порівнянні з тим, що вже мали бояри-вотчинники [12, с. 43–44].

Одними із найпомітніших були стосунки великих бояр князя Ярослава Осмомисла, який усі свої дії погоджував із ними, вони брутально втручалися у його життя, навіть спалили на вогнищі його дружину. Бояри намагалися керувати спадкоємцем Осмомисла – Володимиром [13, с. 97–98].

Конфлікт князя Ярослава Осмомисла з боярами датується 1173 р., коли його дружина Ольга із сином Володимиром змушена була втікати за кордон та провела там вісім місяців. Володимир пішов на налагодження відносин із суперником батька – князем Святославом. Ольга отримала запрошення від галицьких бояр повернутися та обіцянку взяти під охорону її чоловіка, що й було виконано. Так про це говорить літопис: "В томъ же лѣтъъ выбѣже княгини Ярославля изъ Галича въ Ляхи, съ сыномъ с Володимеромъ, и Кстятинъ Сѣрославичъ и мнози бояре сную быша тамо 8 мѣсяций. И начашася слати к ней Святополкъ и ина дружина, ваб яче ю поять, а "князя ти имемъ". Володимеръ же посла ко Святослав ко Мстиславичу, прося у него Червьена: "Втъ ми будемо ту сидяче добро слати в Галичъ; аже ти сяду в Галичи, то Бужьськъ твой возъворочю и 3 города придамъ к тому". Святославъ же жа ему и кресъ къ нему цѣлова помагати ему; и поиде Володимеръ къ Червьну и с матерью". Коханку Ярослава Анастасію Чагрівну було спалено на вогнищі [14, с. 514; 1, с. 385].

Смерть князя Ярослава Осмомисла у 1187 р., який, за словами В. Татищева, був отруєний, призвела до часткової зміни князів у Галичі [15, с. 70; 16, с. 452]. Спадкоємцем проголошено сина Анастасії – Олега. Бояри вигнали його та посадили на стіл Володимира, але й він не зміг їх задовольнити. На політичну арену вийшов волинський князь Роман, який запропонував вигнати Володимира та посадити його на стіл. Володимир зміг утекти до Угорщини. Роман не зміг довго княжити у Галичі та був вигнаний угорським королем, який посадив свого сина Андрія [14, с. 514] Це стало, за словами Н. Полонської-Василенко, першою чужинецькою окупацією Галичини, яка стала прецедентом на багато років. На цю подію була показовою реакція київського митрополита Матвія, який закликав виступити на визволення Галича від "чужеплемінників". Галицькі бояри, у свою чергу, зверталися до різних князів по допомогу – Романа, Рюрика, Святослава. Навіть запросили Ростислава Берладника, але потім відмовилися підтримати його [17, с. 166].

Після повстання проти влади чужинців за підтримки суздальського князя Всеволода, Галичем оволодів Володимир Ярославич. М. Котляр наголошував, що "Певно Володимир Ярославич розраховував на те, що Всеволод, котрий перебував на далекому руському Північному Сході, мав набагато менше можливостей для втручання в галицькі справи, ніж Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич". Коли він помер, не залишивши законного сина, то місцева династія поступово зникла. Розпочалася тривала боротьба за галицьку спадщину. Це дало можливість найближчому сусідові померлого – Роману Мстиславичу – реально претендувати на галицький престол [3, с. 130–131; 15, с. 71].

Смерть князя Володимира, що не залишив спадкоємця, спричинила новий виток міжусобиць, коли значна кількість князів будь-яким способом намагалися захопити цей престол. Серед них був князь Роман, який, за словами хроніста Вінцентія Кадлубека, будучи сусідом, мав найбільше шансів на успіх у цій справі. 1198 р. Роман Мстиславич просив польського короля Лешка віддати йому галицький стіл, намагаючись зобов'язати польського князя вірним підданством [18, с. 110].

Лешко погодився та виступив разом із Романом на Русь. Тут проявилася підступність боярства, яке робило ставку на свої сили та підтримку руських князів. “Галицька знать кидається Лешку назустріч та... обіцяє свою повну покірність, підкорення своїх людей,... обирають його королем... Такі слова говорили вони з хитрістю аби захопити поляків безтурботних, але хитрість їх невдовзі розкрилася. Перші їх міста не смиренно здавалися, а чинили опір... Коли Лешко, розоривши та захопивши міста, обложив Галич, говорить галичанам бігти, або готуватися до бою...”, – пише польський хроніст В. Кадлубек [18, с. 111]. Коли ситуація склалася не на користь галичан, вони змушені були просити для себе князя. Їм нав'язують Романа. Бояри та воїни, у свою чергу, надсилають грамоти полякам, у яких обіцяли, якщо стануть польською провінцією, платити Лешку певну кількість золота, срібла, одягу, коней, биків та в'ючних тварин [19, с. 342].

Серед дослідників, існує й така думка, що князь Роман Мстиславич користувався широкою підтримкою саме галицького міського населення, тільки боярство боялося сильної князівської влади та змушене було шукати підтримки у польського короля [20, с. 87]. І. Крип'якевич звертає увагу на те, що існувала й група бояр, яка хотіла бачити на чолі князівства синів князя Ігоря Святославича. Він зазначав, що загострення суперечностей між партіями призвело до бою під Галичем, у якому союзником Романа виступив польський князь Лешко [21, с. 84].

У 1199 р. князь Роман Мстиславич посів галицький стіл. Внутрішня політика позначилася головним чином, на думку М. Грушевського, гострою боротьбою із боярством. Було вигнано з території князівства рід Кормильчичів – проводирів протинної князю партії Ігоровичів. Відразу після відходу Лешка із Галичини, Роман захопив галицьких бояр. Інших представників знаті задобрив подарунками, а потім, через вигадані причини, стратив та відібрав їх майно [8, с. 12]. Роман усвідомлював, що Ігоровичі та київський князь Рюрик і прихильні до них бояри є його серйозною проблемою. Після вигнання Кормильчичів, він пішов на Рюрика війною у 1201 р. Війна закінчилася його тріумфом [22, с. 54]. “Роман спочатку був з галичанами ласкавий, але невдовзі зробився суворим та жорстоким до крайнощів. Він призиває до себе та хапає перших із галичан, які нічого поганого не очікували, яких публічно страчує мечем, кого закапує та засипає піском, кого на очах у всіх розриває на частини, з кого здирає шкіру, кого розстрілює стрілами. Рідні вбитих та майже вся знать втекли до сусідніх земель, перекладаючи провину на польського короля Лестка та поляків, що поставили над ними такого лютого князя, який не має людського обличчя. ... Він знищує своїм тиранством майже всю галицьку знать...”, – писав Ян Длугош [19, с. 342–343].

На користь необхідності таких каральних заходів М. Грушевський зазначав, що князь не зміг примиритися з претензіями олігархів, при цьому ще й змушений був привести із собою з Володимира своїх вірних бояр, котрим довіряв і тим “мусив подразнити і так дражливих на пункті своїх впливів бор галицьких” [8, с. 13–14]. О. Майоров додає, що метою жорстоких страт, спричинених Романом у Галичі, була не просто ліквідація своїх ворогів та зведення особистих рахунків, а цілковите придушення бояр внаслідок закріплення власного становища на князівському престолі. Примітно, що жертвами стають “знатні бояри”, тобто, найбільш відомі та авторитетні представники галицьких бояр, її визнані лідери. Вбивство саме цих людей призводить до покори галичан, а становище князя зростає до рангу “повновладного правителя” [4, с. 342, 346]. Наступною причиною такого вчинку князя дослідники називають існування “угорської партії” серед галицької аристократії, яка підтримувала угорського короля Бели і тому Роман, виходячи із інстинкту самозбереження вважав за необхідне знесилити або повністю її знищити [23, с. 36–38].

Допомагало Роману в боротьбі за галицький стіл підсилення влади у власному волинському князівстві. Князь намагався обмежити права світської і, можливо, духовної феодалної знаті та проводив політику союзу із міськими верхами (“лепшими мужами”), яких він: “...осовободиль бяшетъ отъ всихъ обидъ”. Спираючись на васальне боярство та на підтримку міст і селянства, Роман досяг скріплення князівської влади та вступив у боротьбу за галицький стіл [10, с. 126; 24, с. 192]. Однією з причин прихильності волинської аристократії до Романа було можливе боярське походження його другої дружини Анни. Світське ім'я княгині не дійшло до нас, а літературне – Анна вона прийняла після постригу [3, с. 161–162; 25, с. 37]. Саме проблема другого шлюбу князя, на думку Л. Войтовича, належить до однієї із найскладніших, дослідженням якої займалася лише невелика частина істориків [26, с. 479–480].

Суперечливість питання призвела до появи неоднозначних поглядів на проблему. Однією із яких є родинні зв'язки з волинським боярством, або дрібними князями, через що Анна “почувала себе як вдома серед розбурханого боярського моря й мала серед бояр відданих їй та її синам людей” (М. Котляр, В. Пашуто, Н. Полонська-Василенко) [3, с. 161–162; 24, с. 192; 17, с. 195]. М. Котляр на користь цієї точки зору наводить “мовчання” літописів про родовід княгині, як особи не князівського походження. Саме прагнення отримати для себе підтримку серед волинської аристократії упродовж тридцятирічного правління у Володимирі, змусило Романа одружитися вдруге. Цьому сприяв перший шлюб із дочкою Рюрика Предславою, який не виправдав очікувань

через протидію тестя, що не бажав зміцнення Романа [3, с. 161–162]. З цією думкою не погоджується П. Грицак, зазначаючи, що мало правдоподібно, щоб людина із такими широкими родинними зв'язками походила лише із боярського роду. Історик знайшов "натяк на спорідненість Анни з угорськими, польськими та візантійськими пануючими родами" [22, с. 53].

Наступною є "католицька теорія". Католицькою принцесою називає княгиню М. Грушевський, що проявилось у її впливі на сина Данила заради отримання корони. "... якій не могло не бути приємною перспектива королівського титулу", – наголошував історик [8, с. 72].

Розкриває названу теорію й Л. Войтович, наголошуючи на тому, що далеких родинних зв'язків було б замало, аби угорський король прийняв вдову Романову із дітьми "яко милого сина свого", зважаючи на постійні претензії угорців на Галичину. Через складну систему міжнародно-династичних відносин, які Л. Войтович детально аналізує, що в разі "вигасання" галицької династії, Арпади потрапляли до числа легітимних спадкоємців. Тому Анна могла розраховувати на допомогу Андрія II тільки, якби він доводився їй близьким родичем. Вона аж ніяк не могла бути дочкою волинського боярина. Проте, дослідник більше схиляється до візантійської теорії [26, с. 480–487]. На користь угорських родичів свідчить літопис, називаючи Анну "ятрівкою" (жінка брата) короля Андрія II [2, с. 7].

Третьою теорією є зв'язки вдови з візантійськими імператорами. Про це свідчить історик діаспори О. Луговий, британський історик М. Пері [7, с. 57; 27, с. 117]. Думку поділяє сучасний дослідник О. Майоров. Він вважає, що вдова Романа, Анна була дочкою імператора Ісака II від першого шлюбу, віддана у дитинстві до монастиря. З часу правління імператора Олексія III, чернецтво з неї було знято, що відкривало перспективу заміжжя. Вона могла відіграти роль у скріпленні союзу імператора із галицько-волинським князем. О. Майоров наводить значну доказову базу. Зокрема, згадує відкриту в с. Столп'є, поблизу Холма, кам'яної вежі. Це було можливе місце перебування княгині після прийняття нею постригу в 1219 р. Вежа мала ознаки русько-візантійського стилю, що могло свідчити про особистий досвід перебування княгині у споруді такого типу. Наступним аргументом професора О. Майорова виступають імена грецьких родичів Ірини, дружини германського короля Філіпа, серед яких є ім'я Єфросинії, що могло належати "великій княгині Романовій" до постригу 1219 р. [28, с. 113–115].

Дискусійність питання про родинні відносини княгині Анни відкриває поле для подальших історіографічних та джерелознавчих досліджень. Ми, у свою чергу, поділяємо точку зору "угорської теорії", адже, лише сильні зв'язки саме із королем Андрієм (Андрашем) II могли привести Анну до його володінь та тривалі їх стосунки навколо галицького престолу.

Загалом, державотворча діяльність князя Романа, особливо об'єднання Галицького та Волинського князівств високо оцінюється істориками та сучасниками. Літопис називає його "державцем усієї Руської землі, князем галицьким". І в разі приєднання до Галицько-Волинської держави ще й Чернігівського князівства, в її межах опинилися б фактично усі етнічні українські землі. Тому під час правління князя Романа існувала можливість утворення єдиної української держави. Створенню об'єднаного князівства певною мірою сприяли традиції політичних зв'язків і етнічної близькості населення цієї території. На відміну від поліетнічної Старокиївської держави, відтепер вона розвивалася на єдиній українській основі [2 с. 6; 15, с. 72; 29, с. 112; 30, с. 25].

Волинь і Галич об'єдналися і склали велике і могутнє князівство, рівне крупним європейським королівствам. Коли Роман оволодів ще й Києвом, у його руках опинилася територія, що дорівнювала Священній римській імперії Фрідріха Барбаросси [14, с. 515]. Проте існувала опозиція централізму князя Романа всередині князівського боярського стану. На Волині такою групою невдоволених були нащадки Ізяславичів. Це – удільні князі, які володіли, зазвичай, одним-двома містами, декількома містечками та околицею. До 1205 р. такі князі виступали проти Романовичів. На деяких таких князів він зміг поширити свій вплив тільки у 1203-х рр. Проте, загалом, ідея великокняжої влади не була чужою дрібним удільним князям, яких не було й так багато, з яких один чи другий могли загинути на війні, померти природною смертю або змінити переконання. У Галичині протистояло земське боярство, що відзначалося високою культурою, розвиненою становою солідарністю, матеріальною незалежністю та ненавистю до Романовичів, носіїв принципу сильної княжої влади [22, с. 60].

Активна внутрішня та зовнішня політика князя Романа завершилася під час походу 1205 р., що був запланований проти поляків. Похід безславно завершився 19 червня 1205 р. біля Завихвоста на Віслі, на півдорозі між Володимиром та Краковом. Лешек спільно із братом Конрадом розгромили руське військо та вбили князя Романа. Перемога була настільки значною, що поляки збудували вівтар у Краківському соборі. Смерть Романа, означала кінець цілої епохи. Передусім, Галицька земля була відкрита для зовнішнього вторгнення [31, с. 65–66].

І. Кузич-Березовський вважає, що до загибелі галицько-волинського князя були причетні бояри. Дослідник наголошував на тому, що саме вони видали полякам плани Романа із невеликим

загоном об'їхати власне військо. Вороги підготували замасковану засідку та в рукопашному бою вбили Романа. Історик висловив своє думку, ґрунтуючись на даних польської Сандомирської хроніки, не наводячи безпосередньої вказівки на боярство, припускаючи, що засідка могла з'явитися на шляху князя тільки якщо хтось видав його плани [10, с. 126].

Польський хроніст Я. Длугош звертав увагу на ще одну обставину долі Романа. Тіло князя, що було поховано у Сандомирі, за наказом польського князя Лешка, було викопане та викуплене за тисячу марок сріблом руською знаттю та перевезене для поховання до Володимира [19, с. 349]. Згідно із даними дослідників, цей матеріал у праці Я. Длугоша є унікальними, а не запозиченим у попередників, що свідчить про використання хроністом польських джерел, що до нашого часу не збереглися [32, с. 273].

Таким чином, боротьба між князівською владою й боярською опозицією існувала практично завжди. Методи боротьби особливо не змінювалися. В об'єднаній державі князі традиційно спиралися на волинську знать, а не на галицьку.

Список використаних джерел

1. Летопись по Ипатскому списку. – СПб: Издание Археографической комиссии, 1871. – 710 с. 2. Галицько-Волинський літопис / [Відрп. за випуск Р. М. Федорів]. – Львів: "Червона калина", 1994. – 254 с. 3. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 335 с. 4. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб: Университетская книга, 2001. – 640 с. 5. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI – XIII вв. / К. А. Софроненко. – М.: Гос. изд. юридич. лит., 1955. – 140 с. 6. Кузич-Березовський І. Жінка і держава / І. Кузич-Березовський. – Варрен, 1970. – 291 с. 7. Луговий О. Визначне жіноцтво України / О. Луговий. – Торонто: Український робітник, 1942. – 251 с. 8. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. III. – 593 с. 9. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшков. – К.: Наук. думка, 1992. – 352 с. 10. Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України / І. Кузич-Березовський. – Детройт, 1962. – 322 с. 11. Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. VIII. – С. 46–58. 12. Нариси з історії Української державності (до кінця XIX століття). Монографія / [В. М. Бодрухин, І. В. Довжук, В. Ф. Литвиненко]. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2000. – 135 с. 13. Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис / М. Котляр. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2002. – 328 с. 14. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М.: "Наука", 1982. – 599 с. 15. Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство: монографія / В. М. Бодрухин. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 132 с. 16. Татищев В. История Российская / В. Татищев. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 2003. – Т. 2. – 732 с. 17. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т.1: До середини XVIII ст. / Н. Полонська-Василенко. – К.: "Либідь", 2002. – 672 с. 18. Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники / Н. И. Щавелева. – М.: Наука, 1990. – 210 с. 19. Щавелева Н. И. Древняя Русь в "Польской истории" Яна Длугоша / Н. И. Щавелева. – М.: Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с. 20. Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А. Б. Головка. – К.: Наукова думка, 1988. – 135 с. 21. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К.: Наукова думка, 1984. – 176 с. 22. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк: НТШ; Видавництво "Обнова", 1958. – 176 с. 23. Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соеденения ее с Польшею / М. Смирнов. – СПб: Типография Лермонтова, 1860. – 154 с. 24. Пашуто В. Т. Очерки истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 333 с. 25. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с. 26. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – 782 с. 27. Perrie M. The Cambridge History of Russia. Volume I: From early Rus' to 1689 / M. Perrie. – Cambridge, 2006. – 777 p. 28. Майоров А. В. К вопросу о происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси / А. В. Майоров // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 22. – С. 111–118. 29. Грушевський М. Ілюстрированя історія України с приложениями и дополнениями / М. Грушевський. – Донецьк: БАО, 2008. – 768 с. 30. Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів: Світ, 1995. – 248 с. 31. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 / Дж. Феннел. – М.: Прогресс, 1989. – 296 с. 32. Майоров А. Новые издания источников по истории Галицко-Волынской Руси (библиографический обзор) / А. Майоров // Княжа доба: історія і культура. – 2008. – Вип. 2. – С. 268–274.

Денис Рудник

ВЛИЯНИЕ БОЯРСКИХ СЛОЕВ ГАЛИЦИИ И ВОЛЫНИ НА ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ

В статье исследуется роль боярских слоев Галичины и Волыни в политической жизни княжеств. Хронологически рассматриваются периоды правления Ярослава Осмомысла и Романа Мстиславича. Доказывается, что взаимоотношения между княжеской властью и местными боярами не только после смерти Романа Мстиславича, но и раньше, преимущественно характеризуются как постоянная борьба с переменным успехом. Естественно, что при сильных князьях победу разными способами получала княжеская власть. Неоднозначной была роль и волынского боярства, которое традиционно в исторической литературе оценивается как надежный сообщник княжеской династии, особенно при объединительных процессах.

Ключевые слова: роль боярства, Галичское и Волынское княжество, государственные процессы, победа княжеской власти, политическая жизнь.

Denis Rudnik

INFLUENCE OF SEIGNIORIAL LAYERS OF GALICIA AND VOLHYNIA ON THE STATE PROCESSES

In the article is investigated the role of seigniorial layers of Galicia and Volhynia in political life of principalities. The periods of board of Yaroslav Osmomysl and Roman Mstislavich are chronologically considered. It is proved that relationship between the princely power and local boyars not only after Roman Mstislavich's death, but also earlier, is mainly characterized as continuous fight against variable success. It is natural that at strong princes the victory was received in the different ways by the princely power. The role was ambiguous and the Volhynia nobility which is traditional in historical literature is estimated as the reliable accomplice of a princely dynasty, especially at unifying processes.

Key words: nobility role, Galicia and Volhynia principality, state processes, victory of the princely power, political life.

УДК 94(477.8:4)

Юлія Курдина

РОЛЬ УНІВСЬКОЇ ЛІСОВОЇ ГУТИ В РОЗВИТКУ ГУТНИЦТВА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.)

У статті розглядаються основні аспекти організації гутництва в останній третині XV – першій половині XVIII ст. та Унівська лісова гута на основі археологічних даних. Подається опис склоробних печей, інструментів, скляних виробів та інших знахідок. На основі цього робляться висновки щодо значення цієї пам'ятки для визначення рівня розвитку місцевого скловиробництва та перспектив продовження вивчення гутти.

Ключові слова: гутництво, Унів, венеційське скло, склоробна піч, скляні вироби.

Дослідження історії становлення та розвитку склярства важливе для повнішого сприйняття багатогранності суспільно-економічних та історичних процесів, поширення торговельних та культурних зв'язків між різними регіонами, групами населення та народами. Водночас вивчення осередків гутництва дозволяє робити висновки стосовно рівня майстерності склоробів того чи іншого регіону, ролі та місця декоративно-ужиткового мистецтва у повсякденному житті населення. Саме це обумовлює актуальність нашого дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше здійснено комплексний аналіз одного із осередків західноукраїнського гутництва – Унівської лісової гутти. Водночас аналіз проводиться нерозривно із зазначенням основних тенденцій розвитку склярства регіону.

Об'єктом дослідження виступає Унівська лісова гута як складова західноукраїнського гутництва.

Предметом дослідження є особливості організації склоробної справи на західноукраїнських землях, конструкція склоробних печей Унівської гутти, скляні вироби та техніка їх виготовлення.

Мета дослідження – висвітлити місце та значення Унівської лісової гутти у розвитку склярства на західноукраїнських землях в окреслений період.

Завдання дослідження – окреслити характерні риси гутництва на західноукраїнських землях, провести співвідношення лісового гутництва та міського склоробного ремесла регіону, здійснити

аналіз Унівського комплексу та визначити внесок тутешніх склоробів у розвиток гутництва на досліджуваній території.

Розвиток гутництва на території України у вітчизняній історіографії представлений доволі фрагментарно. Цілісні дослідження, у яких би розглядалися й реконструювалися різні складові скловиробництва на українських теренах, дотепер вітчизняними науковцями не проводилися. Дещо наблизився до цього С. Мартинюк, одна із публікацій якого є спробою узагальнити історію скляного виробництва, при чому значну увагу дослідник приділяє гутному склу [1, с. 176–196]. Водночас вважати роботу вичерпною у цьому питанні не доводиться.

Частіше зустрічаються відомості про окремі знахідки скляних виробів, які не прив'язані до конкретних склоробних центрів. Зокрема, це публікації В. Гупало, М. Лосик [2, с. 263–275], В. Рудого, В. Касюхнич, Г. Вітвіцької [3, с. 16–37], І. Свешнікова [4, с. 36–40] тощо. Автори наводять описи скляних виробів, їх датування, в окремих випадках висловлюють припущення щодо місця виготовлення знахідок.

Очевидно, що постає проблема детального вивчення склоробних осередків у розвитку гутництва того чи іншого регіону. Одним із таких осередків є Унівська лісова гута, яка й знаходиться у центрі нашого дослідження.

Джерельну базу наукового дослідження становлять матеріали ЦДІАЛ України [5–12], у яких міститься інформація про розміщення гутиськ, вигляд склоробної майстерні, діяльність склярів у цехах та топографічні дані із зазначенням місцевостей "Гута". Також важливими джерелами є матеріали архіву Львівської академії мистецтв (далі – Архів ЛАМ) [13] та архіву Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка (далі – Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка) [14], у яких міститься інформація про археологічні дослідження Унівської лісової гуті.

Перші письмові відомості про гутництво на західноукраїнських землях належать до останньої третини XV ст. З 1470 р. походить згадка про село Шкляри на Сянїччині (сучасна Польща). Це село було одним із найдавніших населених пунктів регіону. Промовистим є його місцезнаходження: у прямокутнику 25х30 км у різний час функціонувало 11 "лісових" гут. Час їх існування не відомий, однак зрозуміло, що гуті діяли не пізніше, ніж до другої половини XVIII ст., адже у Йосифїнській метриці про них не згадується [13, с. 10].

З 1475 р. існувала гута між селами Тремасна і Липниками (місцезнаходження сучасного с. Поруби Яворівського району Львівської обл.), закладена склярем Матвієм, а потім впроваджена його сином Яковом. Ці відомості дали підстави С. Мартинюку вважати Лемківщину місцем, з якого почалося відродження виробництва скла на етнічних українських землях [1, с. 182].

Гуті розміщувалися у віддалених місцях, поблизу лісових масивів, на піщаному ґрунті [15, с. 305], недалеко від води [16, с. 45], що було вигідним з точки зору постачання сировини [17, с. 16]. Підтвердженням цього може слугувати розміщення, зафіксованої у Йосифїнській метриці, місцевості "Стара Гута" (Золочівський район Львівської обл.) на обширі між лісами, при чому ґрунт тут був кам'янистим та непридатним для землеробства [5, арк. 9].

У народі невеликі майстерні із примітивним обладнанням прозвали "бродячими гутами", оскільки, після вирубки лісу, вони переміщувалися на нову територію. Звільнена від лісу площа використовувалася для хліборобства й називалася "майданом". Інколи тут виникали нові села та містечка, у назвах яких збереглися слова "гута", "буда", "майдан" [18, с. 68].

Упродовж XV–XVII ст. на українських землях працювало чимало гут. В основному вони розташовувалися у північних й західних районах України, що пояснюється близькістю до джерел палива. Під 1570 р., у "Коронній метриці" міститься запис про передання Мартину Броневському права на "Стару Гуту" недалеко Любачева (сучасна Польща), яка раніше належала Андрію Гутнику. На початку XVII ст. тут діяла також інша гута, яку Анна Годловська передала Себастьянові Прісіковському [19, с. 42]. Крім того, були гуті у Підгірцях, Свіржі, Коростові та Уневі (Львівська обл.) [20, с. 83]. Цікаво, що у Свіржі й досі одне із урочищ називається "Гутою", й, цілком ймовірно, що саме тут розташовувалося місцеве виробництво скла.

Загалом, у архівних матеріалах доволі часто зустрічаються назви "гута", "гутисько". Так, Йосифїнська метрика подає відомості про село Гутисько Брідське (сучасний Бродівський район, Львівської обл.), яке знаходилося у долині між горами, через що тут був поганий ґрунт [5, арк. 55]. В описі його меж вказано, що околиці села межують із лісами [5, арк. 32–36]. Це підтверджено описом земель 1844 р., у якому вказується на місцевість "Старе Гутисько", розміщену недалеко лісу [10, арк. 10]. Схожа ситуація в Олеську: тут в описах земель позначені місцевості "Гутисько Олеське" [11, арк. 52], "Над Гутиськом" [11, арк. 44] та "Гутисько" [11, арк. 47]. У Францисканській метриці зустрічаємо присілок Гута Полоницька та місцевість "Над Гутою", розміщені біля с. Полонична (сучасний Кам'яно-Буський район Львівської обл.) [6, арк. 31]. Цілком ймовірно, що у згаданих місцях могло існувати склоробне виробництво, додатковим підтвердженням чого є наявність

поблизу лісових масивів. Адже деревина – одна із найбільш необхідних умов для налагодження скловаріння.

Склороб не був самостійним виробником, що готував продукт від початку – до кінця. У зазначений період спостерігається спеціалізації та поділ праці серед робітників майстерні. Так, за підтриманням полум'я у склоплавильній печі стежили спеціалісти-опалювачі, яких називали "шулярами" [21, с. 37]. За аналогією із німецькими гутами, можемо припустити, що в гуті також працювали: мішальник, дереворуб, вугляр, склороб, складув [22, с. 5], а також шліфувальник, маляр, золотар [23, с. 250].

Водночас скловиробництво продовжувало функціонувати як міське ремесло. Підтвердженням цього слугує привілей Михайла Корибута Вишневецького від 16 жовтня 1673 р., за яким до статей грамоти Стефана Баторія від 9 травня 1585 р., що містить статут цеху столярів Львова, приєднуються "деякі подібні до них ремісники, як от (шкатульники), склярі та їх підмайстри, які об'єднано мають виконувати ремесло, без будь-яких перешкод від муляра, різьбяр та органіста" [24, с. 45].

Цікаво, що у Львові, на проспекті Свободи, 45, у 2000 р. відкрито рештки виробничого комплексу XV–XVI ст. Однак роботи на пам'ятці не вдалося провести у повному обсязі, тому детальнішої інформації стосовно цього комплексу немає [25, с. 9].

Структура й організація виробництва у склоробних цехах наслідували загальні принципи міського ремесла. Один із перших статутів склоробних цехів походить із Кракова й датується 1490 р. Згідно із цим документом, навчання склоробному ремеслу тривало не менш як чотири роки. Воно включало вміння виготовляти скло певної форми, збирати віконні рами, випалювати емальовані скляні вироби та розписувати скло [26, с. 34]. Схожа ситуація була у той час, до прикладу, і у Варшаві. Тут склярі у 1557–1760 рр. були в одному цеху зі столярами та малярами. Для того, щоб вступити до цеху, серед інших завдань, потрібно було намалювати три ікони на склі: Спасителя, Погребення Господнє, Св. Марії [7, арк. 9]. Водночас назва "склярі" й "вітражисти" вперше з'являється у документах з XIV ст. Так, вітражист із Кракова – Микола – у 1379 р. виконав п'ять шиб для Вавельського замку [27, с. 90].

У наступні століття Краківське воєводство залишалось важливим центром склоробства. У XVI ст. місцеве скло було широко відомим не лише в краю, а й імпортувалося за кордон під назвою "скло краківське". Тут працювали місцеві гутники, про що свідчать їх прізвища. Лише серед вітражистів інколи зустрічалися німці, які могли краще володіти прийомами оздоблення скла. Загалом же, гутники старалися наслідувати венеційські вироби, що було характерним для багатьох країн Європи [28, с. 157–158].

Зрозуміло, що для всебічного вивчення гутництва важливим є питання відкриття склоробних осередків, що б значно доповнило архівні матеріали. У 1996–1997 рр. С. Мартинюком проводилися роботи з пошуку гут у Гологорах та в околицях Потелича, однак вони не принесли результатів. Улітку 1998 р. планувалося обстеження урочища Гута у с. Підтемному та біля Свіржа, однак в цей час відкрито іншу пам'ятку, що відтермінувало дослідження вказаних об'єктів на невизначений час. Археолог М. Филипчук та історик І. Мицько, обстежуючи межі угідь Унівської Свято-Успенської лаври (Перемишлянський район Львівської обл.), натрапили на гуту, розташовану в урочищі Суходіл [29, с. 182]. Вдруге пам'ятка досліджувалася у 2000 р. під керівництвом С. Мартинюка та Р. Береста. На підставі низки ознак час існування гуту визначається останніми десятиліттями XVI – початком XVII ст. [30, с. 345].

Унівська гута була розміщена у лісистій місцевості, недалеко водного потоку. В архівних матеріалах пізнішого часу позначена на планах, як "Цегляна гута" ("Ziegelhutte") [9, арк. 3; 11, арк. 3]. Унівський монастир існував з кінця XIII ст. і був заснований правителями чи церковними колами Галицько-Волинської держави. Найдавніша документальна згадка про монастир міститься у королівській грамоті, виданій 18 жовтня 1395 р. [31, с. 10–12]. Монастирське господарство завжди було досить значним та прибутковим, про що свідчить майже столітня боротьба львівських владик за Унівську архімандрію. Значні маєтності і стали основною причиною ліквідації монастиря у 1790 р. [32, с. 85]. Виробничий комплекс, виявлений дослідниками, розміщувався за 1,5–2 км на північ від впадіння Суходільського потоку в р. Гнила Липа, тобто саме на межі землеволодінь Унівського монастиря. Зараз це місце вкрите буково-грабовим лісом. У центрі заплави струмка виявлено три підвищення майже прямокутної форми антропогенного походження, висотою 0,8–1 м та довжиною однієї із сторін 6–8 м. На місці одного із них добре простежувалася кам'яна кладка, розміром 3,2 x 3,2 м і висотою від рівня сучасної поверхні – 0,3–0,4 м. Фрагменти подібної кладки виявлено і в інших підвищеннях, усі три об'єкти склали компакту групу. Інші, можливі рештки споруд і ям, збереглися у вигляді округлих (діаметром 1–3,5 м) та аморфних в плані заглиблень [14, с. 6].

Під час дослідження, у траншеї № 1, закладеної на місці одного із квадратних підвищень [14, с. 7], виявлено склоплавильну піч, споруджену лише із природних елементів – каменю, глини, піску.

Зовнішня довжина фундаментів печі становила 4,8 м, ширина – 2,9 м; внутрішні розміри камери – 4,2 і 2,5 м відповідно [30, с. 346].

Піч мала дві камери: варильну, у якій на лавах, обабіч каналу, стояли скловарильні тигли і яка була перекрита глиняним склепінням із вікнами для набирання скла; опічок (камера над “широм”), до якого із варильної камери вів глиняний лежак із засувкою, що регулювала доступ гарячого повітря. Опічок служив для випалювання виробів. Стіни каналу у варильній камері, як і його дно, викладені із тесаного, добре припасованого каміння. На стінах зберігся шар піщано-глиняної обмазки товщиною до 10 см, який захищав камінь від дії високої температури. Печі такої конструкції використовувалися до XVIII ст. У пізніші часи піч до вікон мурували із цегли, і лише склепіння набивали глиною на зробленому з дощок каркасі. Відсутність уламків цегли підтверджує, що скловарильна піч не могла бути збудована пізніше першої половини XVII ст. [13, с. 14].

Розвідкова траншея № 2, розміром 2x1 м, закладена за декілька метрів на захід від попередньої, на краю стрімкого схилу, в місці звалища гутних відходів. Глибина суцільного культурного шару досягала 1 м. На думку С. Мартинюка та О. Звіра, така потужність відходів вказує на те, що тривалість функціонування комплексу складала 40–50 років. Цікавим був факт місцезнаходження звалищ. За двісті років звичка вивозити відходи і вимощувати ними територію та відкоси виробничої площадки не змінилася, що, на думку М. Филипчука, було безпосереднім підтвердженням збереження упродовж століть технології “лісового гутництва” [14, с. 7–8].

У серпні 2000 р. підтверджено, що гутище складалося із трьох [33, с. 14] склоплавильних печей, що розташовувалися на місцевості у формі рівностороннього трикутника. Зі східного боку гутища знаходилася споруда стовпкової конструкції розміром 3,8x4,6 м, яка, ймовірно, слугувала майстрам укриттям в часи негоди, приміщенням для зберігання сировинних запасів, місцем приготування плавильної маси, складом для збереження виготовленої продукції, інструментарію тощо. Із західного боку гути, на відстані 10 м від краю печей, знаходився глибокий яр, у який скидали побиту та браковану продукцію [34, с. 550].

Упродовж 1998–2000 рр., на місці існування гути, виявлено наступні знахідки: фрагменти скловарильних тиглів – 24 шт., фрагменти вогнетривів – 6 шт., фрагменти керамічних інструментів – 23 шт., фрагменти виробів з кольорового скла – 33 шт., фрагменти виробів з безколірного скла – 41 шт., фрагменти оболонок – 77 шт., фрагменти емальованого скла – 17 шт. [30, с. 347].

При дослідженні гутища знайдено деякі інструменти. Це – фрагмент складувної піщалі, пружина розвідних або зарізних ножиць, а також зубчате коліщатко на ручці, виготовленій із уламка складувної трубки. Металеві предмети дуже поржавіли. Лише долото ковальської роботи, яким користувалися для обробки каменю чи дерева, з рівно відшліфованим лезом, збереглося добре, що, можливо, пов'язане із якісною крицею, або із кращими умовами зберігання у щільному глинистому ґрунті [13, с. 15].

До знарядь, якими користувалися при виготовленні шихти, належать також глиняні гарнці, фрагменти яких знайдені біля печі. Гарнці використовували для відмірювання сипучих речовин. Залишки меленого вапняку на дні та стінках підтверджують призначення гарнців. Просвердлений отвір у стінці одного із них, правдоподібно, служив мірною позначкою [13, с. 16].

Архівних даних із детальною інформацією про Унівську гуту наразі не маємо. Однак, матеріали графів Лянцкоронських містять опис однієї із лісових гут, що знаходилася у містечку Вільховець Летичівського округу (сучасне с. Вільховець Новоушицького району Хмельницької обл.). Запис від 1774 р. свідчить про те, що гута виглядала наступним чином: “Шопа велика з дерева будована під гонтами, в якій приміщення для господаря з дверима, при яких завіси із залізними скобами і гачком до замикання, в ній піч кахляна. У ній двері до комірки, прості із завісами і залізними скобами. Напроти неї комора через стіни, до якої прості двері з дерев'яним замком. Там кімната ззаду для проходу, до якої прості двері з дерев'яним завісами. В тій кімнаті дві печі: одна для гартування скла, друга – для топлення і сушіння дров”. Також подано перелік начиння, яке належало гуті: бляхи до закривання печі – 2; штахети до виставлення дійниць – 1; рурки для набирання скла – 1; залізна коцюба для вигортання попелу – 1; скриня на попіл – 1; вила для ставлення скла – 1; молот для розбивання каменю – 1; клини – 2; долото до каменю – 1; залізний прут для знімання дійниць – 1 [8, арк. 2]. Ці відомості доповнюють уявлення про інструментарій гутників та зовнішній вигляд склоробної майстерні.

Унікальними серед унівських знахідок були “малинки” – наліпи, якими оздоблювали скло на початку XVII ст. Це невеличкі (5 см) куранти, розширений кінець яких мав сферичне заглиблення, із контррельєфним орнаментом. Вони виготовлені з дрібно меленої шамотної маси, добре випалені, мають велику міцність і вогнетривкість. Обидва штампи знайдено в обмазці склепіння перед отвором челюстей печей, куди їх вкинули разом із фрагментами тиглів, як наповнювач [30, с. 348].

На підставі розмірів тиглів визначено, що їх місткість складає 50–55 л. Окрім того, на основі фізико-хімічного аналізу встановлено, що тигли, виготовлені із місцевої глини, піддавалися температурі 1250–1300° С [35, с. 362].

В Унівській гуті вироблялося більше десяти видів різнокольорового скла [36, с. 8]. Досліджені зразки належать до групи калієво-кальцієвих кремнеземних виробів з підвищеним вмістом сполук калію та кальцію. Для складання склошихти використовувався власне попіл (зола), без переробки його на соду [35, с. 372].

У реєстрах підйомного матеріалу досліджень 1998 і 2000 рр. зафіксовано 104 фрагменти, які визначаються із повною, або майже повною достовірністю як фрагменти, що належать певним виробам [14, с. 17]. Асортимент продукції, що вироблялася на гуті, свідчить про високий технологічний рівень. Серед знахідок, зазвичай, домінують тонкостінні (до 1–2 мм) вироби, є чимало філігранного скла [14, с. 8].

Відсутність системних досліджень історії скла в Галичині, яка, за словами С. Мартинюка, в період Відродження була єдиним склярським регіоном України, призвела до появи хибної думки про те, що скло цього періоду в Україні не мало чіткої стильової визначеності, було явищем маргінальним і досягло лише ремісничого рівня. Тому все якісне мистецьке скло приписували західноєвропейським гутам і лише скло найпростіших зразків і форм визначали як вітчизняне [13, с. 21]. Це й не дивно, адже під час розкопок найчастіше зустрічаються прості вироби із зеленого скла, із значною кількістю бульбашок у скломасі, які свідчать про недостатню температуру її варіння для повного звільнення від повітря. Зокрема, такої думки дотримується О. Харитонова. На її думку, технічний рівень гутного склоробства XVII–XVIII ст. був невисокий, кустарний. Водночас, знайдені гутні вироби українського походження на городищі Гермонаса – Тмутаракань (Таманський півострів) та під час робіт на місці Новобородицької фортеці (Дніпропетровська обл.) дослідниця використовує як один із аргументів для обґрунтування наявності політичних, економічних та культурних українсько-турецьких зв'язків [37, с. 218–221].

На думку фахівців, які досліджували Унівську гуту, вона є еталоною пам'яткою для вивчення історії скла в Україні. В результаті проведення тут археологічних робіт сформоване унікальне джерело, яке дозволить вирішити низку актуальних проблем, пов'язаних зі скловиробництвом, зокрема, спростуванням тези про появу кольорового скла на українських землях не раніше середини XVII ст. [18, с. 114]. Приналежність виявлених виробів до "венеціанської" технології є безпосереднім свідченням високого середньоєвропейського рівня виробництва Унівської гуті [14, с. 9]. Матеріал, здобутий під час дослідження гутища, дозволить визначити вітчизняну продукцію в інших масивах археологічного скла, знайденого у Львові, Олеську, послужить для атрибутування скла у музейних колекціях [30, с. 355].

Таким чином, Унівська лісова гута являє собою унікальний комплекс для дослідження гутництва як поліаспектного процесу, а саме таких його складових, як технологія виробництва, скляні вироби, географія та особливості розміщення гут. Використання техніки філіграні лише на декілька десятиліть пізніше, аніж її винайдено у Венеції, підтверджує високий рівень майстерності унівських склярів, може свідчити про наявність певного попиту на вишукані скляні речі серед місцевого населення, а, отже, і про його соціальний статус. Цілком очевидно, що розміщення гуті та організація склоробного процесу відображають загальні тенденції розвитку гутництва регіону. Цей комплекс є своєрідним викликом усталеним поглядам на незначну вартість місцевого скла того часу і, водночас, доказом високого рівня майстерності тутешніх склоробів. Продовження дослідження гутища стали б кроком на шляху подальшої систематизації та узагальнення уявлень про західноукраїнське гутництво та його місце у європейській склоробній традиції.

Список використаних джерел

1. Мартинюк С. Давнє скло в Україні / С. Мартинюк // Скло України. – К.: "Світ успіху", 2004. – С. 176–196.
2. Гупало В. Скляні вироби із розкопок у колишньому бернардинському костелі в Дубні / В. Гупало, М. Лосик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 263–279.
3. Рудий В. Археологічні дослідження НДІ-81 Львівського університету на Стрийщині в 2000–2001 рр. / В. Рудий, В. Касюхнич, Г. Вітвіцька // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2003. – Вип. 6. – С. 16–37.
4. Свешніков І. Скло з місця битви під Берестечко / І. Свешніков // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 36–40.
5. ЦДІАЛ України, ф. 19, оп. XVIII, спр. 35, арк. 32–36, 55.
6. Там само, ф. 20, оп. XVIII, од. зб. 38, арк. 31.
7. Там само, ф. 101, оп.1, од. зб. 8, арк. 9.
8. Там само, ф. 181, оп. 2, спр. 2190, арк. 2.
9. Там само, ф. 186, оп. 4, спр. 483, арк. 3.
10. Там само, ф. 186, оп. 6, спр. 276, арк. 10.
11. Там само, ф. 186, оп. 6, спр. 1332, арк. 3, 44, 47.
12. Там само, ф. 186, оп. 6, спр. 1615, арк. 44, 47, 52.
13. Петрякова Ф. Звіт. Гутне виробництво в Галичині. Історичний розвиток, традиції та сучасність / Ф. Петрякова, С. Мартинюк, М. Лосик // Архів ЛАМ, ДБ № С 01–98, 66 с. (Львів, 2003).
14. Филипчук М. Звіт про результати розвідково-рятівних археологічних досліджень на території літописного Плісеська (Бродівський район) та в околиці Унівського монастиря (Перемішлянський район Львівської області)

/М. Филипчук // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка, ф. 13, оп. 1, 45 арк. (Львів, 1999). 15. Енциклопедія Українознавства в 2 т. / [ред. В. Кубійович, З. Кузеля]. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – 368 с. 16. Калиниченко Л. Гутне скло на Україні (Короткий нарис) / Л. Калиниченко // Мистецтво, фольклор, етнографія. – К., 1947. – С. 38–53. 17. Петрякова Ф. Українське гутне скло / Ф. Петрякова. – К.: Наукова думка, 1975. – 160 с. 18. Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.) / О. Тищенко. – К.: Либідь, 1992. – 191 с. 19. Wyrobisz A. Szkio w Polsce od XIV do XVII wieku / A. Wyrobisz. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1968. – 143 s. 20. Рожанківський В. Скляне гутництво на Україні в XVI–XVII ст. / В. Рожанківський // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К.: АН УРСР, 1959. – С. 81–99. 21. Рожанківський В. Українське художнє скло / В. Рожанківський. – К.: АН УРСР, 1959. – 151 с. 22. 150 Jahre Glaswerk Schleisingen. Die Geschichte von der Entwicklung einer Glashütte zum moderner Glaswerk / [red. G. Holzinger]. – Schleisingen: Thüringer Behälterglas, 2003. – 127 s. 23. Bernhard A. Von Waldglas zum ersten Industrieglas – 300 Jahre steirisches Glas // Presglas-Korrespondenz / A. Bernhard. – Pocking, 2009. – № 3. – S. 243–258. 24. Економічні привілеї міста Львова XV – XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / [Упорядкував Мирон Капраль]. – Львів, 2007 [Львівські історичні пам'ятки. Т. IV]. – LI + 816 с. + 8 іл. 25. Скарби підземного Львова. – Львів: НДЦ "Рятівна археологічна служба", Інститут археології НАН України, 2011. – 132 с. 26. Голод І. Художнє склоробство у західноукраїнських містах (До історії міського ремесла України) / І. Голод // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 32–35. 27. Buczkowski K. Szkio i ceramika // Sztuka Polska czasow nowozytnych: praca zbiorowa / K. Buczkowski. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1952. – S. 89–90. 28. Bochnak A. Rzemiosło artystyczne / A. Bochnak, K. Buczkowski // Sztuka Polska czasów nowozytnych. Praca zbiorowa. Część 1. Lata 1450–1650. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1952. – S. 152–158. 29. Мартинюк С. Продовжуємо дослідження старих гутиць / С. Мартинюк // Вісник Львівської академії мистецтв. – Львів, 1998. – Вип. 9. – С. 181–184. 30. Мартинюк С. Скляна гута кінця XVI – початку XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської Лаври / С. Мартинюк // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 344–361. 31. Гірський Б. Унів. Коротка хронологія Святоуспенської Лаври. Початок XIV – початок XXI століть / Б. Гірський. – Львів, 2005. – 160 с. 32. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст. / І. Мицько. – Львів: Свічадо, 1998. – 319 с. 33. Берест Р. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського Унівського чорногого комплексу (1999–2002 рр.) / Р. Берест // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 7–8. 34. Берест Р. Середньовічні чернені промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині / Р. Берест // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 204–217. 35. Лосик М. Фізико-хімічні дослідження вогнетривів і скла Унівської Святоуспенської лаври / М. Лосик // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 362–378. 36. Берест Р. Середньовічне гутне виробництво з лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври / Р. Берест // Записки НТШ – Львів, 2007. – Т. ССЛІІІ. – С. 548–556. 37. Харитоновна О. До питання українсько-турецьких культурних відносин: українське гутне скло в турецькому археологічному комплексі XVII ст. / О. Харитоновна // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. – Дніпропетровськ: НГУ, 2009. – С. 218–221.

Юлія Курдына

**РОЛЬ УНИВСКОЙ ЛЕСНОЙ ГУТЫ В РАЗВИТИИ ГУТНИЦТВА
НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ
(ПОСЛЕДНЯЯ ТРЕТЬ XV – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВВ.)**

В статье рассматриваются основные аспекты организации гутничества в последней трети XV – первой половине XVIII вв. и Унивская лесная гута в контексте археологических данных. Подается описание стекольных печей, инструментов, стекла и других находок. На основе этого делаются выводы относительно значения данного памятника для определения уровня развития местного стекольного производства и перспектив продолжения изучения гуты.

Ключевые слова: гутничество, Унив, венецианское стекло, стекольная печь, стеклянные изделия.

Julia Kurdyna

**UNIV ROLE IN THE DEVELOPMENT OF FOREST HUTA HUTNYTSTVO AT WESTERN
(LAST THIRD OF THE XV – THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURY).**

The article scrutinizes the aspects of glassblowing organization in the last third of the XV century – first half of the XVIII century and Univ forest glassworks in the light of the archeological data. It contains the description of glass-making furnaces, glassware and other findings. On these grounds the conclusions are drawn concerning the importance of this significant site for the determination of the level of local glass-making development and the perspectives of the glassworks study continuation.

Key words: Hutta production, Univ, Venetian glass, glass-furnace, glassware.

УДК 94(477):323.39 "1764/1796

Тарас Прокоп

П. РУМЯНЦЕВ І УКРАЇНЬСЬКА ЕЛІТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЛІКВІДАЦІЇ АВТОНОМІЇ (1764–1796)

У статті проаналізовано становище української еліти в другій половині XVIII ст. та її трансформації до російського дворянства, що було частиною імперської політики Катерини II, волю якої на українських землях виконував П. Румянцев-Задунайський. Також автор намагався показати взаємовідносини козацької старшини та генерал-губернатора П. Румянцева.

Ключові слова: П. Румянцев-Задунайський, Катерина II, трансформація, автономія, асиміляція.

П. Румянцев-Задунайський є відомою постаттю історії Російської імперії, але його знають як військового діяча, оскільки більшість істориків воліють писати про його військові здобутки, залишаючи поза увагою адміністративну діяльність. Така позиція є невиправданою, оскільки П. Румянцев-Задунайський відіграв визначну роль в інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії. Завдяки його зусиллям імперія зуміла поглинути усі владні інститути та значною мірою асимілювати українську еліту. Саме позиція української еліти визначала подальшу долю українських земель, а П. Румянцев-Задунайський, своєю тісною співпрацею та заохоченням козацької старшини землями та посадами, зумів переорієнтувати її на бік імперської влади. Ця тема набула й особливої актуальності в умовах військового протистояння на сході України, позаяк у другій половині XVIII ст., так і сьогодні, російська влада намагається залучитися підтримкою місцевих еліт. Це дослідження допоможе зрозуміти механізми і причини асиміляції козацької старшини у другій половині XVIII ст. та роль П. Румянцева у цих процесах, а також витоки імперських традицій у ставленні російського істеблішменту до української еліти.

Об'єкт дослідження – соціально-політичні процеси на Лівобережній Україні в період генерал-губернаторства П. Румянцева-Задунайського.

Предмет дослідження – взаємини П. Румянцева з українською елітою, процес асиміляції козацької старшини та формування владної вертикалі на Лівобережжі України.

Мета роботи – дослідити політику П. Румянцева щодо української еліти в період його генерал-губернаторства в Малоросії.

Автор ставить такі завдання: з'ясувати формування П. Румянцевим-Задунайським умов для кооптації української козацької старшини до складу російського дворянства; дослідити процес формування владної вертикалі на Лівобережжі П. Румянцевим-Задунайським; простежити відносини між П. Румянцевим-Задунайським та українською елітою в другій половині XVIII ст.; проаналізувати причини і наслідки асиміляції козацької еліти.

Географічні рамки дослідження – територія Лівобережної України, а саме колишня Гетьманщина, яка включала Чернігівщину, Новгород-Сіверщину та Київщину.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від призначення П. Румянцева-Задунайського генерал-губернатором Малоросії (1764 р.) – до його смерті (1796 р.).

Проблема інтеграції козацької старшини у російське дворянство досліджувалася у багатьох працях істориків, які вивчали історію Лівобережної України другої половини XVIII ст. Однією із перших і найбільш ґрунтовніших праць з цього питання є робота харківського історика Д. Міллера "Нариси з історії і юридичного становища старої Малоросії: перетворення козацької старшини в дворянство" [1]. У цій праці автор ретельно описував процес інтеграції козацької еліти до складу імперського дворянства. Дослідженням історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. займався також О. Маркевич. Він належав до народницького напрямку української історіографії. У праці "Південна Росія при Катерині II" історик дослідив становище українців в період правління Катерини II [2].

У радянський період фактично не було праць, у яких досліджувалася б українська еліта другої половини XVIII ст. Зате вагомий внесок у розробку цього питання зробили дослідники української діаспори. О. Оглоблин у праці "Люди старої України" [3] особливу увагу зосередив на представниках козацької старшини, які були опозиційними до імперської політики російських царів. Найбільшої уваги серед діаспорних істориків заслуговує праця З. Когута "Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760–1830" [4]. У ній детально проаналізовано процес інкорпорації українських владних та соціальних структур у всеросійську адміністративну систему. Автор аналізує політичні, соціальні та економічні зміни, які відбувалися на підвладних Російській імперії українських землях, проте він залишив поза увагою процес культурної асиміляції

та "русифікації". У роботі З. Когута відсутні архівні джерела, оскільки він не мав змоги з ними працювати, тому змушений був обмежитися уже опублікованими матеріалами.

У період незалежної України дослідники почали приділяти більше уваги вивченню історії української еліти. Комплексним дослідженням цього питання займався В. Кривошея, який досліджував становище козацької еліти у період Гетьманщини [5]. З'явилось чимало досліджень цього питання у періодичних виданнях. Про трансформацію козацької старшини у російське дворянство писали: В. Володько [6], Д. Димеденко [7], В. Кононенко [8] та інші.

Однак, незважаючи на значну кількість історичних праць, досі відсутні дослідження у яких було б проаналізовано взаємовідносини української еліти з генерал-губернатором П. Румянцевим та його роль у русифікації краю.

Для дослідження цієї теми використовувалися опубліковані та неопубліковані джерела. Серед неопублікованих джерел використано матеріали ЦДІАК України [9–10; 19] та Російського державного архіва древніх актів в г. Москві (далі – РГАДА) [11–12]. Значний інтерес становить листування П. Румянцева із козацькою старшиною, зокрема, його лист з повідомленням про його призначення генерал-губернатором в Україні [9], а також різного роду повідомлення про нагородження старшини чинами, маєтками та грошовими винагородами [10].

З неопублікованих матеріалів використовувалися документи, у яких Катерина II викладала власне бачення розвитку українських земель, зокрема: "Записка про малоросійський народ" [11], "Власноручна записка і маніфест імператриці Катерини II про справи в Малоросії" [12]. До друкованих джерел відносяться "Матеріали з історії суспільного та приватного побуту в Малоросії XVIII ст." [13], опубліковані у періодичному виданні "Читання в історичному товаристві Нестора Літописця", а також дані про катеринівську комісію для складання проекту нового положення, у якому описано настрої та ставлення козацької еліти до російського царату [14].

Після приходу до влади Катерини II, автономна Гетьманщина одразу опинилася під загрозою ліквідації. Імператриці суб'єктивно не подобалися ні вихідці із України, ні титул гетьмана, ні "конфірмовані привілеї". У її баченні українці були "нехороші піддані, які благоденствують під імперським правлінням, а люди незадоволені державною опікою і бажають собі автономії, здатні до протесту і опору – вони, як вовки в лісі" – вважала імператриця [5, с. 45]. Незважаючи на таку неприязнь, імператриця не бажала розправлятися з українською елітою, а навпаки, прагнула переорієнтувати її на свій бік. Усі її плани у ставленні до українських земель мав втілити у життя П. Румянцев.

Коли П. Рум'янцеву доручили сформувати новий управлінський апарат у Малоросії, він компонував його виключно під себе і на довгі роки законсервував владу декількох родин над цими землями. П. Рум'янцев був "своїм" для козацької еліти і гарантом, що усі впливові родини отримують "тепле" місце у новій адміністрації. Цариця слушно вважала – якщо справою керуватиме П. Рум'янцев, не буде жодного опору. Після призначення його генерал-губернатором Малоросії, він одразу ж повідомив про цю новину генеральну старшину, тим самим давши їм сигнал до співпраці [9, арк. 7].

Першим помічником П. Рум'янцева у створенні нової структури влади став А. Милорадович, креатура особистого секретаря імператриці, О. Безбородька. Останній свого часу служив ще у П. Рум'янцева, зберіг із ним добрі відносини. Приймальня уродженця козацького Глухова завжди була заповнена прохачами із Малоросії [15, с. 14–27].

Значний вплив на формування світогляду української управлінської еліти справили докорінні зміни етнополітичної ситуації на українських землях, які відбулися у другій половині XVIII ст. Етнічна структура українського суспільства стала більш строкатою, а політична культура – виразно фрагментованою. Найбільший вплив на український етнос справили росіяни: якщо на початку XVIII ст., згідно із підрахунками російських демографів В. Кабузана та С. Брука, як на Правобережжі, так і на Лівобережжі росіян практично не було, то наприкінці XVIII ст., за даними перепису 1795 р., "вони вже розселились в усіх регіонах: на Лівобережжі – 175 тис. (5,2 %); Правобережжі – 4 тис. (0,1 %); в Новоросії – 308 тис. (19,1 %)" [7, с. 112].

Згідно з підрахунками З. Когута, на 1760-ті рр. українська еліта нараховувала 2100–2300 осіб. Упродовж цього десятиліття до найвищої аристократії належали приблизно 300 осіб, які мали доступ до вищого і середнього рівня у гетьманській адміністрації. Згідно із реєстром 1763 р., у "Значному військовому товаристві" перебувало 221 бунчуковий товариш, 329 військових товаришів і 722 значкових товаришів. На 1760-ті рр. було близько 300 канцеляристів різних рангів [4, с. 267]. Посади як нижчого, так і середнього рівня займали 500 осіб із представників козацької еліти. Дрібне шляхетство у кількості 1300–1500 осіб мало доступ до найнижчих посад у Гетьманщині [5, с. 385].

Важливо, що на 1760-ті рр. змінилося ставлення до престижної у Гетьманщині інституції – "Значного військового товариства". Членство у якому із ліквідацією Гетьманщини (1764 р.) почали розглядати як почесний чин. Українська шляхта поєднувала перебування у його структурі з іншими

посадами. Більше того, у наступні 1770-ті рр. у військово товариство почали записувати дітей, подібно до практики російських дворян. Це свідчило про те, що світські інтелектуали та козацька еліта у цілому почали переймати цінності соціального життя російського дворянства. Однак, це суперечило організації та призначенню "Значного військового товариства" [8, с. 27].

Як стверджував А. Каппелер, у системі уніфікації традиційних установ українська козацько-старшинська еліта "по суті мала дві перспективи: або вона домагалася визнання себе за дворян, або опускалася до стану державних селян або іногородців". Звичайно, що більшість схилилася до першого варіанту, оскільки кооптація до російської аристократії "гарантувала збереження привілеїв і земельних володінь" [16, с.35].

П. Рум'янець захищав претензії на дворянство для тих українців, які перебували на урядовій службі. Він пропонував, щоб всі українські чиновники одночасно із посадою отримували однакові із росіянами чини. Ця ідея не знайшла підтримки у російських урядових колах і у 1774 р. П. Рум'янець знову звернувся до генерального прокурора А. В'яземського, після чого отримав право надавати звання корнета, що давало шляхетські привілеї [1, с. 119].

За прикладом фельдмаршала, нижчі чиновники "тягнули" своїх друзів у владу. Київський губернатор Ширков, наприклад, призначив радником намісницького правління, вищий виконавчий орган губернії, В. Лосева, одруженого на його племінниці. Останній, у свою чергу, прилаштував свого свояка В. Остроградського засідателем верхнього земського суду, вищий губернський суд для шляхтичів [10, арк. 36]. Натомість, В. Остроградський допоміг уже своєму свояку Я. Олександровичу стати головою верхньої розправи, вищого губернського суду для вільних селян. Той протегував родичу М. Значко-Яворському, який став засідателем Лубенського повітового суду. Інший приклад – близькі самого О. Безбородька. Його зять Я. Бакуринський став радником чернігівської палати цивільного суду. Своjak Я. Бакуринського, Я. Шум прилаштувався остерським земським ісправником, керівником повітової поліції. Брат останнього Прокіп – засідателем Козелецького повітового суду. Його зять, Г. Савицький став лубенським повітовим суддею. Нарешті, свояк Г. Савицького А. Сахно-Устимович був призначений хорольським повітовим казначеєм.

Таким чином, формувалися кланові структури від губернського центру – до повіту. У намісництвах не тільки призначали, але й обирали чиновників. Дворяни, вільні селяни, козаки, міщани, купці окремо делегували своїх представників у станові суди. Вибори у жодному разі не були ні вільними, ні загальними. Існував виборчий ценз. Дворянин, наприклад, міг стати виборцем лише у випадку володіння нерухомістю на території повіту [8, с. 28].

Ще на початку правління Катерини II, російська влада не визнавала соціально-економічний статус української еліти і тільки зі скасуванням українських інституцій та запровадженням у 1775 р. губернського регламенту ситуація змінилася. "Положення про губернії" у своїй першій главі передбачало створення в губерніях намісницького чи губернського правління, тобто відповідних органів державних влади [2, с. 22].

Оскільки знать мала відігравати у новій провінційній адміністрації провідну роль, влада мала відмовитися від твердження, що у Малоросії дворян немає, і значна частина української еліти, виконуючи функцію служилих, швидко "влилася" у імперське дворянство. У зв'язку із інкорпорацією українського шляхетства у російське дворянство, Катерина 1783 р. видала указ, що завершив закріпачення українського селянства та став потужним стимулом колишній козацькій старшині вірою і правдою служити імперії, адже давав їй можливість отримати від центру усе нові й нові маєтності [18, с. 132].

Потужним стимулом до злиття української еліти із російською була "Жалувана грамота дворянству", видана 1785 р., яка надавала дворянам різні особисті та соціально-економічні привілеї (спадковість дворянського достоїнства, вільність і свободу, дозвіл купувати маєтки та вільно розпоряджатися ними, будувати заводи, запроваджувати ярмарки і т.д.), що істотно зменшило різницю між російським дворянством та шляхтою [13, с. 67]. Таким чином, лише ставши частиною російського дворянства, українська шляхта могла здобути значну частину тих привілеїв, на які вона претендувала.

Російська влада дійшла висновку, що дотримання автономістських традицій уже не було актуальним, оскільки майбутнє Гетьманщини неминуче пов'язувалося з долею імперії в цілому. Вони розглядали імперію як свою країну, якій допомагали розвиватися так багато "малоросів" ще з часів Ф. Прокоповича. Тим паче, генерал-губернатор П. Рум'янець сприяв інтеграції добре спланованою політикою залучення української знаті на імперську службу. Інтеграція української еліти в імперію виявилася настільки успішною, що українець А. Милорадович і його переважно українські підлеглі підготували запровадження імперських інституцій у Гетьманщині [5, с. 210].

Найуспішнішими родинами Гетьманщини, після ліквідації гетьманства, стали ті, які пристосовувалися до нових умов: Безбородьки, Завадовські, Скоропадські, Якубовичі та ін. Показовими були кар'єри Якубовичів, О. Безбородька, П. Завадовського. Зближенню інтересів

українських родин з цінностями імперського соціального життя сприяла династія Якубовичів. Д. Якубович (?–1724 р.) очолював Жоравську сотню та отримав села Кулішівку та Мокіївку (1712 р.). Його син Яків став бунчуковим товаришем та приймав участь майже в усіх військових діях козацьких військ другої чверті XVIII ст. Він став генеральним осавулом (1730–1752 рр.), одружився із донькою російського бригадира Дуніна. Три їх сини служили у російській армії: Олександр вийшов у відставку у чині генерал-майора (1787 р.), другий Олександр – підпоручиком (1767 р.), Григорій служив поручиком Сумського легко кінного полку. У козацькій адміністрації залишився Дем'ян, який був прапорщиком, полковим хорунжим та бунчуковим товаришем [3, с. 127–128].

Коли П. Рум'янцеву Катерина II доручила провести перші дворянські вибори у тодішній Малоросії, то він просив імператрицю дозволити брати участь в дворянських виборах навіть козакам і духовенству. Катерина II категорично відмовила, але дозволила зробити виборцями усіх старшин-землевласників, навіть якщо де-факто вони ще не були дворянами.

У 1781 р. на території Київського намісництва проживало 871 родина, яка вважала себе дворянами. На перші вибори у Київ з усієї губернії зібралось 414 осіб. З них близько 36 % могли не тільки голосувати, але й балотуватися на виборні посади. Загалом, під час перших виборів на 92 посади було 195 претендентів. Конкурс не надто значний. Очевидно, більшість землевласників більше переймалася власним господарством, ніж участю в системі дворянської демократії. Основну кількість виборців складали дрібні поміщики. Звичайно, вони були залежні від своїх більш заможних патронів і їх голосами можна було маніпулювати. Тут ключовою була посада повітового предводителя дворянства, який складав списки виборців [19, арк. 342].

Отже, ліквідація українських інституцій не означала для української шляхти втрати посад, а навпаки, царські реформи провінційного урядування надали українській дрібній знаті безпрецедентні кар'єрні можливості, насамперед на території колишньої Гетьманщини, а також у сусідніх провінціях, у війську й у столиці.

Остаточна трансформація української шляхти у дворянство стала можливою після 1785 р., коли видана грамота для дворянства, згідно із якою, депутати від кожного земства спільно із предводителем дворянства могли визначити права кандидатів, які мали належати до дворянства. П. Рум'янець, виходячи з прихильного ставлення до української шляхти, тлумачив цю грамоту як беззастережне повноваження новій шляхті самостійно визначати можливість членства у дворянстві [1, с. 118–119].

Від кожного повіту обирали по 3–4 делегати, які з допомогою губернського предводителя мали б зареєструвати усіх дворян за місцем проживання. Це, у свою чергу, зумовило розквіт корупції, адже чимало осіб приходило до чиновників зі сфальсифікованими генеалогіями і підробленими документами, навіть існували спеціальні установи, які налагодили виробництво фальшивих документів. Кількість нових дворян зростала дуже швидко і у 90-х рр., XVIII ст., досягла 23–25 тис. [14, с. 16].

Процес кооптації української управлінської еліти значно полегшувався тим, що "лояльність щодо государя й імперії і станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної або конфесійної групи", а такі етнічні чинники, як мова та культура відігравали підрядну роль. Вагомим чинником, який сприяв асиміляції української козацької старшини був принцип рівного представництва у штатах намісницького апарату управління. Прагматизм, а також втрата віри у відновлення української автономії, спонукали українську еліту орієнтуватися на імперію [7, с. 36].

Українська шляхта могла адаптуватися до новостворюваної російської імперської культури. Врешті-решт, важливим елементом колективного міфу української шляхти була традиція лояльної служби цареві. За винятком місії В. Капніста та незначних натяків на заколоти, навіть анонімна опозиційна література висловлювала надії на те, що справедливий цар відновить втрачені "права і привілеї". Оскільки українська шляхта не могла уявити жодної альтернативи службі цареві, то навіть найвідвертіші вільнодумці мало що могли зробити, окрім як прийняти імперську систему.

Позитивним моментом було те, що на рівні центральних органів губернського управління було повне домінування українців. У 1785 р. з 35-ти чиновників цієї ланки 31 були українцями. У повітах вони утримували монополію на владу. Так, у 1785 р. серед повітових предводителів дворянства, повітових суддів та засідателів повітових суддів, усі чиновники були українцями [15, с.14]. У 1784 р. з 11-ти земських ісправників лише двоє були росіянами. Тобто, якщо верхівку чиновницької піраміди губернії очолювали росіяни, то середню ланку "природні малоросіяни".

Низка чинників обумовлювала асиміляцію як привабливу позицію, яка гарантувала українській еліті відчуття свободи у межах імперської державної ідеології та права на власність. Тому не дивно, що, вслід за Ф. Прокоповичем, асиміляційний шлях обрала переважна більшість українського дворянства. Це в свою чергу зумовило появу феномену "подвійної ідентичності" української еліти другої половини XVIII ст.

Показовим прикладом була позиція князя О. Безбородька. Він розпочав свою кар'єру в Гетьманщині й досяг чину київського полковника; пізніше став помічником генерал-губернатора П. Рум'янцева та брав участь у російсько-турецькій війні. 1774 р. О. Безбородько став секретарем Катерини II, і від того часу його кар'єра продовжувалася у Санкт-Петербурзі. Блискучі здібності О. Безбородька та його бажання служити імперській справі незабаром здобули визнання. Ще у Гетьманщині О. Безбородько лобював урядовий "наказ" через збори чернігівської шляхти, викликавши цим, як писав П. Рум'янець, незадоволення своїх співвітчизників. Рекомендуючи О. Безбородька Катерині II на чергове підвищення, П. Рум'янець підкреслював, що той "сентименти не тутешні маючий" [4, с. 231].

О. Безбородько був серед тих, хто перший купував маєтки і часто натякав українським колегам, що імперська служба також може принести достаток. Загалом, у листах до свого батька, О. Безбородько виступав палким прихильником імперської системи, пишався своєю високою посадою і висловлював побажання, щоб співвітчизники наслідували його приклад. Незважаючи на таку його позицію, мав певні почуття до минулої слави української історії, оскільки саме завдяки його покровительству вийшла праця В. Рубана "Короткий літопис Малоросії" 1777 р. Надсилаючи працю своєму батькові, О. Безбородько писав: "Приношу я данину, яка справедливо вам належить, так як ви багатьма випадками показали свою любов до цього краю, коханої нашої вітчизни, доказали своїми намаганнями зробити все, щоб справи, слава і честь предків наших знаменитих, були вилучені з забуття..." [20, с. 280].

Незважаючи на таке захоплення О. Безбородька українською історією, він ніколи не висловлював бажання відновити автономні інституції Гетьманщини. Він або перешкодив, або ж протривався проектам організації традиційних козацьких з'єднань, а в своєму коментарі до хроніки В. Рубана виправдовував скасування гетьманства. Для О. Безбородька Гетьманщина була країною минулого, яке можна плекати та описувати тільки в історичних книжках. Він виказував свою відданість не країні, що вмирала, а її колишнім громадянам. Він співчував своїм співвітчизникам, але замість того, щоб намагатися відновити для них традиційні права та привілеї, прагнув інтегрувати їх в імперське суспільство.

О. Безбородько став головним захисником українців у Санкт-Петербурзі. Незважаючи на свою зайнятість урядовими справами, він, зазвичай, знаходив час зустрітися зі своїми земляками й полагодити їх справи. Він вважав це своїм обов'язком перед рідною землею та співвітчизниками. 1779 р., перед остаточним скасуванням автономії, О. Безбородько гордовито повідомляв своєму батькові, що спромігся отримати російські ранги майже для 20 українських урядовців [4, с. 240]. Крізь його праці проходить прихована думка про те, що українці – це підгрупа загальноросійської нації, а імперська інтеграція – це просто частина процесу возз'єднання, переваги якого були значно більшими, ніж просто імперські посади, титули, земля та багатство, бо, як частина імперії, Гетьманщина зможе подолати своїх традиційних ворогів.

Дійсно дехто із представників української шляхти мав правдиву прив'язаність до минулого, традицій Гетьманщини та своїх співвітчизників. Інші ж наприклад, князь В. Кочубей, навіть зневажали своє етнічне походження. У листі до князя Н. Рєпіна він писав: "Хоча я за походженням і хохол, однак я більше руський, ніж хто інший, і за моїми принципами, і за моїм станом, і за моїми звичками. Моє звання і займаний мною пост ставлять мене вище всяких мілких поглядів, я дивлюсь на справи ваших губерній з точки зору спільних інтересів нашої країни. Мікроскопічні види не моя справа" [4, с. 243].

Багато "малоросів" поєднували свою лояльність до царя і держави та прив'язаність до російської культури з лояльністю до України та її традицій. Хоча не усі вони рішуче підтримували нову імперську адміністрацію і не були зацікавлені у збереженні або відновленні будь-якого аспекту української автономії, вони не змогли швидко трансформуватися в російських урядовців. На думку Д. Сондерса, пошуки українцями свого місця в імперії дозволили їм першими поставити питання про національну ідентичність росіян. Намагаючись розширити межі цієї ідентичності, українці ввели росіян у ширший слов'янський світ і, певною мірою, підготували ґрунт для слов'янофільства. Як вважав Д. Сондерс, вони мали важливий вплив на розвиток російської політичної думки і, в кінцевому результаті, на розвиток російського націоналізму [21, с. 25].

Отже, після ліквідації гетьманського уряду та призначення П. Рум'янцева генерал-губернатором Малоросії, етнічна структура населення колишньої Гетьманщини зазнала чималих змін. Інституційна русифікація, розпочата у 60–70-ті рр. XVIII ст. скеровувалася на інтеграцію політико-адміністративної, економічної, судової та етнонаціональної структур українських земель у загальноімперський етносоціополітичний організм і в значній мірі вона зазнала успіху. Звичайно, що цей процес не міг бути однозначно сприйнятий українською елітою, але все ж значна її частина, завдяки наполегливій роботі П. Рум'янцева-Задунайського, перейшла на бік імперської влади і навіть прийняла статус російського дворянства.

Список використаних джерел

1. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство / Д. Миллер // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 118–220.
2. Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. / А. Маркевич. – Одеса, 1893. – 31 с.
3. Оглоблин О. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
4. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
5. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К.: ІПЕНД ім. І. Кураса, 2008. – 452 с.
6. Володько В. Народження української бюрократії. Як еліта Гетьманщини стала імперськими чиновниками / В. Володько // Історична правда. – 2010. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/10/8417>.
7. Демиденко Д. Асиміляторство чи автономізм: дилема ідейно-політичної орієнтації української управлінської еліти кінця XVIII – початку XIX ст. / Д. Демиденко // Держава та регіони: наук.-вироб. журн. Серія: Державне управління. – Запоріжжя: Класич. приватний ун-т, 2006. – С. 34–45.
8. Кононенко В. Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини у десятиліття модернізаційних проектів / В. Кононенко // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 26–32.
9. ЦДІАК України, ф.763, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
10. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, од. зб. 684, арк. 36.
11. РГАДА, ф. 13, оп. 1, ед. сб. 56.
12. РГАДА, ф. 13, оп. 1, ед. сб. 57.
13. Матеріали для истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII века // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1899. – Кн. 13. – С. 60–89.
14. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 3–30.
15. Надтока О. Світогляд української еліти II половини XVIII ст.: суспільні Парадигми / О. Надтока // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 14–27.
16. Горобець В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 22–42.
17. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / А. Каппелер // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 34–42.
18. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – С. Петербург, 1906. – С. 195.
19. ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр.50, арк. 342.
20. Клепацький П. Листування О. А. Безбородька з своїм батьком, як історичне джерело / П. Клепацький // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 280–285.
21. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850 / D. Saunders. – Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. – P. 23–35.

Тарас Прокоп**П. РУМЯНЦЕВ И УКРАИНСКАЯ ЭЛИТА ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
В УСЛОВИЯХ ЛИКВИДАЦИИ АВТОНОМИИ (1764–1796)**

В статье проанализировано положение украинской элиты во второй половине XVIII в. и ее трансформация в российское дворянство, что было частью имперской политики Екатерины II, волю которой на украинских землях выполнял П. Румянцев-Задунайский. Также автор пытался показать взаимоотношения казацкой старшины и генерал-губернатора П. Румянцева.

Ключевые слова: П. Румянцев-Задунайский, Екатерина II, трансформации, автономия, ассимиляция.

Taras Prokop**RUMYANTSEV AND UKRAINIAN ELITE LEFT BANK UKRAINE UNDER THE
ELIMINATION OF AUTONOMY (1764–1796)**

This paper analyse the situation of the Ukrainian elite in the second half of the XVIII century and its transformation into Russian nobility, what was the part of imperial policy of Catherine the Great. Her will was implemented by P. Rumyantsev. Also the author tried to show the relationship of Ukrainian nobility and the Governor-General Rumyantsev, what will help us to understand the nature of Ukrainian gentry assimilation.

Key words: P. Rumyantsev, Catherine II, transformation, autonomy, assimilation.

УДК 94(477)**Ігор Ковтун****РЕКРУТСЬКИЙ СТАТУТ 1837 Р. ПРО СИСТЕМУ ПОКАРАНЬ У ПРОЦЕСІ
КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Стаття присвячена питанням ухилання рекрутів та новобранців від служби в армії Російської імперії та заходам, що приймалися законодавцем з метою недопущення зазначеного. У статті проводиться аналіз положень рекрутського статуту 1837 р.

Ключові слова: рекрут, військова служба, рекрутський статут 1837 р., ухилання від проходження військової служби, Російська імперія.

Це дослідження дасть можливість з'ясувати загальні проблеми функціонування системи рекрутських наборів у Російській імперії щодо рекрутської повинності як однієї з основних

державних повинностей, проаналізувати необхідність особливого відношення законодавця до рекрутської повинності, увагу, яка приділялася комплектуванню армії. Аналіз положень рекрутського статуту 1837 р. та змін і доповнень, зроблених до нього, допоможе вивчити основні законодавчі ініціативи у питанні регулювання діяльності армії, її комплектування. Визначити процесуальні норми, систему покарань та стягнень як для кандидатів у рекрути, так і для осіб, задіяних у виконанні рекрутської повинності.

Джерельну базу (опубліковану) складають законодавчі акти, що увійшли до "Полного собрания законов Российской империи", яке є універсальним джерелом, у якому найповніше представлено закони Російської держави. Воно охоплює усі публікації узаконень, офіційних і неофіційних видань, бо засновувався цей кодифікаційний корпус для контролю й збереження оригінальних текстів законодавчих документів.

Метою зазначеної статті є – аналіз положень рекрутського статуту у питанні існування системи рекрутських наборів, ролі держави як основного регулятора в комплектуванні збройних сил.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб на прикладі системи покарань за уникнення рекрутської повинності показати виняткову роль, яку приділяв законодавець в Російській імперії питанню комплектування армії; проаналізувати ефективність чи не ефективність існуючої системи, зміни, які законодавець вносив під час її формування. Реальність її подальшої інтеграції у життя пересічних громадян імперії. Підготовка висновків та проведення паралелей із сучасною системою контролю та покарань за ухилення від військової повинності в Україні.

Комплектування збройних сил – одне із найбільш складних завдань для будь-якої держави. Московія, Російська імперія, царська Росія, СРСР, Російська Федерація – у кожен період своєї історії приділяли виняткову роль комплектуванню армії. Необхідність мати численну підготовлену армію зумовлювалася тим, що кількість конфліктів, воєн і таємних армійських операцій скільки проводила Росія, зараз, важко навіть порахувати, тому боротьба з особами, які прагнули уникнути військової служби передусім велася на законодавчому рівні.

Автор пропонує детально розглянути вимоги рекрутського статуту, прийнятого через численні звернення з боку губерній стосовно занадто складної системи рекрутських наборів та значної кількості законодавчих актів, які часто суперечили один одному, через що констатувалися численні порушення та зловживання, ухиляння від проходження "сей важной Государственной повинности" [1, с. 501].

Рекрутським статутом від 1831 р. систематизовано та узагальнено юридичну судову та інші практики проведення рекрутських наборів за попередні роки. При його розробці враховано побажання, надіслані від безпосередніх виконавців та відповідальних осіб, які займалися комплектуванням армії, а саме частиною, що стосувалася рекрутських наборів. Разом із тим введено низку нових правил та процедур [2].

Враховуючи важливість точного та справного виконання рекрутських наборів, законодавець при імplementації статуту створив комісію, яка мала б засвідчити його дієвість. Зазначена комісія визначила: "из сего наблюдения открылось, что с одной стороны силою означенного постановления многие беспорядки и затруднения в сем Государственном деле пресекались, и производство его вообще сделалось удобнее; но что с другой, правила Статута не везде единообразно были понимаемы, и от того возникли по местам в некоторых случаях частныя сомнения; в других же Губерниях, при исполнении сих правил, зачены разные упущения и недостаток надлежащей точности" [2, с. 146–147]. Ретельно вивчивши звіт комісії, неточності та непорозуміння, що виникали у трактуванні певних положень статуту, підготовлено й затверджено доповнення до рекрутського статуту 1831 р. [1].

Шостий розділ статуту присвячено питанням, пов'язаним із стягненнями та покараннями, передбаченими за порушення законів, що регламентують одну із основних повинностей держави – рекрутську. Автором пропонується визначити основні напрямки законодавчого регулювання покарань та стягнень відповідно до рекрутського статуту. Отже, до таких варто віднести, по-перше, стягнення, що мають накладатися на рекрутські дільниці за порушення правил стосовно рекрутської повинності; по-друге, покарання осіб, які ухиляються від рекрутської повинності; по-третє, стягнення, передбачені членам "рекрутських присутствій" за порушення правил, що регламентують рекрутську повинність; по-четверте, процедуру накладення стягнень на осіб за порушення правил утримання рекрутів у місцях їх набору та подальшого скерування їх у місця несення служби за призначенням; по-п'яте, покарання рекрутів до їх зарахування у полки та команди. Зазначені питання у тексті статуту були структуровані таким чином, що кожен згаданий пункт виділено окремо.

Автором пропонується розглянути визначені відділення, дослідити їх структуру та наповнення. Перше відділення четвертого розділу рекрутського статуту пропонувало визначити процедуру накладення стягнень з рекрутських дільниць за порушення правил стосовно рекрутської повинності.

На ці питання законодавцем виділено двадцять окремих статей або параграфів статуту: з 435 – до 454 включно. За невчасну поставку рекрута, дільниця, якщо попередньо не надасть законних пояснень, чому сталася така затримка, підлягала примусовому стягненню, разом з утриманням по 10 карбованців (далі – крб.) за кожного рекрута на кожен місяць затримки (стаття 435). Крім того, передбачалося стягнення подвійного платежу на провіант та платню рекруту, визначених параграфами 184 та 187 зазначеного статуту [1, с. 525]. Пізніше, законодавець видав примітку до статті 436, у якій зазначалося, що порушення стосовно вікових обмежень, зросту чи вад, які були очевидними при заміні рекрутів [3], були недостатніми причинами затримки поставок рекрутів і, відповідно, такі дільниці не підлягали уникненню від накладення стягнень. На думку автора, стаття 437 роз'яснювала, як діяти у тих випадках, коли у поміщика не виявиться осіб, здатних до служби, і такий факт засвідчить спеціально створена комісія [1, с. 538–539], у такому випадку стягнення на поміщика не накладалося.

Після дослідження зазначених положень, автор дійшов висновку, що за невчасне внесення коштів, передбачалося стягнення пені у розмірі однієї копійки з кожного карбованця в місяць. Але, така пеня стягувалася не раніше двох тижнів з часу закінчення часу їх збору. Пеня також не стягувалася за той місяць, у який штрафні кошти вносилися.

Автор не може оминати положення стосовно покарання посадовців, відповідальних за прийом рекрутів, у ситуації, коли у рекрути призначалися особи поза чергою, без пояснення законних причин такого рішення з боку осіб: міського голови, рекрутського старости та усіх членів Думи – для осіб, визначених у рекрути серед міщан та волосного голови, рекрутського старости та усіх осіб, які засвідчили правильність їх подачі у рекрути – для осіб, визначених у рекрути серед вільних, удільних та державних селян. Якщо такі випадки будуть виявлені, усі зазначені особи мають понести покарання та компенсувати усі витрати, пов'язані із визначенням та поверненням таких селян на місця їх постійного проживання. Зазначені висновки зроблено автором на основі статті 439. Пізніше законодавець вніс корективи, а точніше визначив крім усього іншого фінансову складову штрафних санкцій [2, с. 154].

У дільницях міщан, державних селян, удільних та вільних хліборобів, за кожного позачергово, представленого у рекрути, без подання зрозумілих причин таким рішенням з боку визначених осіб, окрім покарання, визначеного у статті 439, покриття витрат, понесених на представлення та повернення відданих у рекрути, стягувати штраф, у казну, 50 крб. з дільниці за неправильний вирок та 50 крб. з голови, рекрутського старости та з інших осіб, визначених статтями 198–199 зазначеного статуту [1, с. 526]. При вивченні статті 440 [1, с. 555] можна зробити висновок, що до відповідальності законодавцем притягувалися особи, визначені у статті 439, якщо за їх згодою в рекрути буде набрано осіб неприйнятної віку, зросту чи хворих, через які в рекрути брати заборонено. Пізніше, цю статтю доповнено положенням, відповідно до якого перелік посадовців, які мають нести покарання за неправильні набори осіб, які не підходили у рекрути, поширювався на усіх, хто, відповідно до статті 199 [1, с. 526] затверджував списки неправильно відібраних у рекрути. Якщо у один і той самий набір представлено рекрута, якого “рекрутське присутствіє” відхилить за непридатністю, а його подають знову, нехтуючи попереднім висновком, тоді таких осіб штрафуватимуть. Автор відмічав, що законодавець також передбачив стягувати з них кошти, витрачені на транспортування та утримання рекрута, якщо такий випадок повториться другий раз, тоді сума штрафу збільшуватиметься удвічі [2, с. 154–155].

У 1840 р. законодавець додав до статей 439–440 ще одне доповнення, за яким визначалося: “штраф за представление в рекруты неочередных и с явными не недостатками, взыскивать не особо за каждый род незаконно представляемых из участка людей, а вообще за каждое представление, хотя бы в оном заключались одни с недостатками, а другие неочередные, или же оба рода сих людей вместе” [4].

Автором відзначено особливу увагу законодавця до питань шахрайства з чужою власністю. Так особи, які поставили рекрутів з числа селян-утікачів замість селян, які їм належали, мали бути покарані відповідно до процедури, передбаченої для осіб, які продають чужі господарства, видаючи їх за власні. Разом з тим, такі особи мали надати у рекрути селян, які підходили для несення військової служби. Ті ж селяни з числа утікачів, що незаконно віддані у рекрути, вважалися власністю поміщиків від яких вони утекли. Особи, які не мали власника, або з тих чи інших причин встановити власника було неможливо, вважалися державними. Автор вважає, що у випадку, коли виявлено факт незаконної віддачі у рекрути міщанина, державного чи вільного селянина, тоді з того, хто віддавав таку особу стягувався додатковий рекрут. Законодавець передбачав звільняти незаконно відданого з військової служби та повертати на місце постійного проживання. У випадку, коли така особа прослужила більше 10 років, тоді він звільнявся з військової служби з правами відставного солдата. Законодавець дозволяв незаконно відданому у рекрути селянину, залишитися в армії і дослужити термін до кінця, за його згоди. У такій ситуації, після завершення служби,

відставному солдату виплачувалося 500 крб. за рахунок громади, яка його направила, причому заміна такого солдата на іншу особу не передбачалася. Разом з тим, автор хотів би відмітити, що у випадку, коли незаконно відданий у рекрути помирав під час служби, чи пропадав безвісти, тоді 500 крб., відповідно до припису законодавця, передавалися його сімейству, а інший рекрут із суспільства не стягувався. У дільницях міщан, державних та вільних селян, особи, які були упіймані на отриманні хабара з сімейства, яке відповідно до черги мало б надати рекрута, підлягали суду як шахраї. У випадку, коли поміщик віддавав у рекрути свого кріпака, стосовно якого розпочата процедура отримання вільної грамоти, до часу, коли суд першої інстанції розгляне справу такого кріпака (§ 132, п. 2) [1, с. 519], а суд останньої інстанції визнав кріпака вільним, тоді з такого поміщика, окрім стягнення іншого рекрута, утримувалося 100 крб. за передчасну віддачу. Разом з цим особі, яка була віддана у рекрути, передчасно надавалося право самій обирати чи продовжувати службу на правах вільної особи, чи повернутися на місце постійного проживання. Законодавчо закріплено, що у випадку, коли визначений у рекрути селянин виявлявся не здатним до проходження служби, і такий факт підтверджувався шляхом медичного обстеження у лікарні, тоді він повертався до попереднього стану, а на його місце іншого, здатного до служби. Якщо після проведення необхідних процедур в лікарні виявлялося, що рекрут був здоровим, тоді він направлявся на службу з таким розрахунком, що навіть, якщо в подальшому буде виявлено у рекрута захворювання, поміщик чи громада, яка скерувала рекрута не несли жодної відповідальності. Часті випадки, коли скерована у лікарню на обстеження особа помирала, у такому випадку, законодавець визначав заміну іншого рекрута на заміну померлого, але якщо скерований на обстеження у лікарню втікав, тоді жодних стягнень на поміщика чи суспільство не накладалося. Натомість, втікач вважався остаточно прийнятим на службу, про що поміщику видавалася квитанція про прийняття у рекрути, а винні у втечі рекрута підлягали покаранню відповідно до діючого законодавства.

Друге відділення четвертого розділу рекрутського статуту, що у свою чергу законодавчо врегульовувало покарання для осіб, які намагалися уникнути рекрутської черги. Законодавець визначав 19 статей статуту, з 455 – до 473 включно. Рекрути, які попередньо проходили комісію, а пізніше заявляли про свою хворобу, або іншу медичну причину, за якою вони не були здатними до військової служби, а потім, після проведення повторного медичного огляду, виявлялося, що вони здорові, таких рекрутів пропонувалося карати різками. Покарання проходило публічно, при інших рекрутах (стаття 445). Осіб, які переховувалися від рекрутства, а після їх впіймання, до них не можна було задіяти положення, визначені у статті 337 [1, с. 543], таких осіб привселюдно висікали батогами після проведення слідства та судового засідання першої інстанції. Потім такі особи поверталися на місце свого постійного проживання [1, с. 557]. Пізніше внесено поправку, відповідно до якої цивільний губернатор мав затвердити вирок кримінального суду після його винесення. Осіб, які після арешту виявлялися придатними до рекрутської служби, карали різками при всьому батальйоні або іншій команді, при якій вони утримувалися. Винні у переховуванні утікачів мали бути засуджені відповідно до загального законодавства [2, с. 155].

У разі випадкового нанесення собі травм міщанин, державний або вільний селянин, чи вільний хлібороб, які перебували на рекрутській черзі, зобов'язані були у триденний термін повідомити про інцидент своє безпосереднє керівництво разом із повідомленням про свідків пригоди, якщо вони були. Законодавець передбачав, що пізніше такий факт мав бути повідомлений громаді. У випадку, якщо такий селянин знаходився за територією господарства, до якого він належав, тоді він мав повідомити місцеву владу та власника садиби, де він тимчасово перебував. Окремо законодавець увів положення, у якому йшлося про те, що особа, яка ненавмисне нанесла собі шкоду, перебуваючи за територією свого постійного проживання, отримувала від місцевого керівництва довідку про нещасний випадок. Законодавець зазначав, що пізніше таку довідку особа мала передати своєму безпосередньому керівництву для пред'явлення такого факту всій громаді, особа, яка не повідомляла у триденний термін про нещасний випадок, або таке повідомлення було оскаржено свідченнями дванадцяти осіб із числа селян, що проживали на тому самому місці де й підозрюваний, при цьому ці дванадцять осіб свідчили, що підозрюваним така навмисна шкода була нанесена з метою уникнення рекрутської черги, в такому випадку громада мала повідомити місцеву поліцію з метою проведення слідчих дій та виявлення факту навмисного уникнення рекрутської черги. Дії громади, до якої належав рекрут при підготовці повідомлення про особу, яка навмисне нанесла собі шкоду з метою уникнення проходження рекрутської повинності визначалися у статті 460. Законодавець вимагав підготовки таких відомостей: чи підходила зазначена особа у рекрути до скоєння такого злочину, тобто чи була потрібного зросту, віку та стану здоров'я; яку саме шкоду він собі наніс; час, коли він наніс собі шкоду – перед оголошенням чергового набору чи після такого оголошення; чи знаходився на рекрутській черзі; місце, де стався злочин та засіб, яким така шкода була нанесена; чи були при тому присутні свідки; як себе до того вів підозрюваний, чи намагався

уникнути рекрутства до того; свідчення свідків події; власні свідчення підозрюваного стосовно факту отримання травм. Поліція, після отримання повідомлення громади про можливий злочин проти проходження рекрутської повинності, проводила слідчі дії на загальних засадах із включенням до свого висновку медичного висновку.

Нанесення собі шкоди шляхом відсічення певних частин тіла були досить частими. З метою уникнення таких випадків, законодавець запропонував визначити підозрюваного винним, після того, як медичною комісією було засвідчено, що частина тіла підозрюваного була відрубана шляхом подвійного удару. У такому випадку покарання визначалося відповідно до вимог зазначеного статуту. Результати проведення слідства та свідчення лікаря поліція надавала безпосередньо губернатору. Губернатор ретельно вивчав матеріали справи, чи проведено слідство відповідно чинним нормам, чи надані усі необхідні докази та проведено усі необхідні слідчі дії. Законодавець визначав губернатору діяти в рамках чинного законодавства, якщо факт скоєння злочину підтверджувався. Якщо губернатор визначав, що порушення закону мало місце, у такому випадку зловмисник скеровувався до “рекрутського присутствія” для визначення роду військ, де він мав проходити службу (стаття 463). Пізніше, підготовлено уточнення, після засвідчення вини у “рекрутському присутствії” та повернення обвинуваченого у поліцію, покарання йому мав призначати губернатор [5]. Законодавець передбачив таке покарання для зловмисників, які нанесли собі каліцтво з метою уникнення проходження служби – публічне покарання батогами, від 25 – до 50 ударів у присутності членів громади, до якої належав зловмисник. Після цього особа скеровувалася до арештантських рот, якщо каліцтва, нанесені йому не були сумісними з проходженням стройової служби. У випадку, якщо особа виявлялася не здатною навіть до виконання робіт в арештантських ротах, тоді зловмисник скеровувався на поселення до Сибіру. Особа йшла в залік громаді за рекрута, якщо відповідно до зібраних свідчень, він був здатним до несення служби до часу нанесення собі навмисних каліцтв.

Особа, яка захворіла під час проведення набору, після одужання скеровувалася у рекрути в залік майбутніх наборів відповідно до статей 108 та 338 статуту [1, с. 517, 543–544]. У дільницях міщан, вільних та удільних хліборобів, батьків, родичів та інших сторонніх осіб, які були винними у навмисному нанесенні шкоди особі, визначеній для проходження рекрутства з метою його подальшого уникнення від проходження служби – карали батогами в присутності осіб, які проживали в межах тієї дільниці. Покарання мав здійснити поліцейський служитель відповідно до вироку кримінального суду першого ступеня, за узгодженням із цивільним губернатором. Законодавець визначав, що поміщицький селянин, винний у нанесенні каліцтв особам, визначеним у рекрути, чи у допомозі їм у нанесенні таких каліцтв, підлягав аналогічному покаранню, але за вироком суду другого ступеня, що також затверджувалося цивільним губернатором [2, с. 155]. У 1840 р. видано доповнення до статуту, згідно із яким, покарання розповсюджувалося і на “однодворців” західних губерній [6].

Поміщицькі селяни, які навмисно наносили собі фізичні вади з метою уникнення рекрутства, підпадали під загальний порядок проведення слідства та несення відповідного покарання з поправкою, що заяву про факт скоєння злочину надавав власник селянина. Законодавець зазначав, якщо поміщик, або керуючий справами, не надавали відповідних заяв про скоєння злочину впродовж семи днів з часу виявлення такого факту, тоді поміщику відмовлялося у відкритті провадження стосовно цього факту. Коли, після проведення усіх, визначених законодавцем процедур, стосовно виявлення факту учинення навмисного каліцтва з метою уникнення рекрутства, підтвердження такого факту громадянським губернатором та після оголошення кримінальною палатою вироку, особа несла аналогічну відповідальність, визначену законодавцем для осіб з числа міщан, державних селян та усіх інших (статті 467 та 468). Законодавець передав визначених у рекрути осіб, які скоїли вбивство поміщика, під дію кримінальних законів, визначених щодо скоєння вбивства. Такі особи скеровувалися на каторжні роботи із заліком громаді чи поміщику за рекрута.

Якщо “рекрутським присутствієм” зачислено рекрута, вік якого старший або молодший від визначеного законодавцем, тоді з голови та членів “рекрутського присутствія” стягувалося 500 крб. Разом з тим, законодавець визначав два винятки з цього правила, по-перше, якщо рекрут, прийнятий відповідно до статті 237, яка дозволяла приймати у рекрути молодих осіб міцної статури, які виглядали старшими за свої роки, коли виявлено помилку в їх віці; по-друге, коли виявлялося що помилки у віці молодшої особи не виявлено, але фізична форма дозволяла йому проходити службу, про що було отримано усі необхідні довідки та свідчення. В обох таких випадках штраф на членів “рекрутського присутствія” не накладався. Якщо було зараховано рекрута з явними вадами, душевно хворого, криворукого, з кривою шиєю, кульгавого, із пошкодженими частинами тіла, який мав меншу, від визначеної, кількість зубів або пальців, тоді з голови та кожного члена “рекрутського присутствія” стягувалося по 500 крб.

За прийом рекрута із внутрішніми, хронічними та поверхневими хворобами, які після обстеження виявлялися фальшивими, законодавець визначав відповідальність виключно на медичних чиновниках. За прийом таких рекрутів із кожного з них стягувалося по 500 крб. Члени "рекрутського присутствія" також уникали покарання, якщо визначені хвороби або фізичні вади були отримані рекрутом після його обстеження, як здатного до несення служби. Право призначати стягнення для членів "рекрутських присутствій", належало Сенату, там де не було визначено окремих спеціальних процедур. Стягнення штрафів з громадянського губернатора здійснювалося виключно із дозволу царя. Пізніше, законодавець анулював це положення. Причину цього автор вбачав у тому, що формулярні списки були основними документами обліку імперських чиновників XIX ст., вони відігравали важливу роль у житті службовця, відображаючи його кар'єру. 22 червня 1837 р., за ініціативи міністра юстиції, підготовлено і в подальшому затверджено Державною Радою списки штрафи, що накладалися на чиновників за прийом не здатних до служби рекрутів [7].

Міністр юстиції звертав увагу Державної Ради на певні колізії, які викликала стаття 481 рекрутського статуту, а саме: "те штрафы, кои налагаются на основании ст. 475 и 476, вносят в формулярные списки лиц, сим штрафам подвергшихся". При тому стаття 681 Учереждения про Цивільну (державну) службу, а саме в п. 3 сказано: "в послужные списки должны вносимы одни только выговоры, сделанные прямо от Высочайшего имени, или по приговору судебных мест и то тогда, когда в Высочайших повелениях и приговорах именно о том сказано; выговоры же, сделанные по определениям судебных и правительственных мест и начальств, так же всякого рода замечания и денежные взыскания, не должны быть вносимы в послужные списки" [7, с. 553]. Отже, беручи до уваги, по-перше, статтю 72 "Зводу основних законів": "закон сохраняет свое действие, доколь не будет отменен силою новаго закона" [8]; по-друге, рекрутський статут затверджено 28 червня 1831 р.; по-третє, заклади про цивільну (державну) службу затверджено 2 грудня 1834 р., автор робить висновок, що стаття 481 рекрутського статуту втрачала свою чинність.

На думку автора, четверте відділення четвертого розділу рекрутського статуту визначало процедуру накладення стягнень для осіб за порушення правил стосовно утримання рекрутів в місцях їх набору та подальшого скерування їх в місця несення служби за призначенням. На ці питання законодавцем виділено три окремі статті або параграфи статуту (з 482 – по 485 включно).

Батальйонні командири внутрішньої варті та офіцери, які скеровувалися у військові прийомщики або для супроводження рекрутів у місця призначення, підлягали військовому суду за такі злочини: 1. За стягнення на свою користь коштів, виділених на платню для рекрутів чи на їх харчування, чи коштів які їм, рекрутам, належать. 2. За розтрати рекрутської одежі або матеріалу для її пошиття. 3. За невчасне повідомлення рекрутам виписки із військових законів стосовно рекрутської повинності. 4. За використання рекрутів як робочої сили для себе чи для сторонніх осіб. Дозволяється тримати при собі рекрутів у якості помічників чи кур'єрів, з заборонаю використовувати їх на роботах, що не сумісні з обов'язками солдата. 5. За занадто сильні покарання, особливо якщо буде доведено, що це стало причиною, що спонукала рекрутів до втечі. 6. За хабарництво при наданні рекрутам відпусток. Відповідальність обвинувачених збільшується, якщо відпущений рекрут втече і не буде знайдений упродовж двох місяців. 7. За надмірне зменшення кількості рекрутів, причиною якої стало недбальство, а саме, коли зі ста осіб – десять померло, втекло чи скеровано до шпиталю чи лікарні без причин, необхідним чином доведених.

Крім того, було введено такий перелік покарань для службовців:

1. Батальйонний командир та військовий прийомщик підлягали військовому суду: а) за невчасну виплату платні рекрутам, або невідачу їм продовольства; б) за порушення при виготовленні рекрутської форми визначених зразків, за невчасне виготовлення форми та невчасне її надання рекрутам; в) за утримання на місцях зборів здорових рекрутів під приводом їх хвороби з метою отримання власної користі.

2. Офіцер, який супроводжував партію рекрутів підлягав військовому суду: а) за самовільне покидання рекрутської партії; б) за самовільну зміну визначеного маршруту рекрутської партії, за самовільну зупинку на ночівлю чи відпочинок у місцях, не передбачених затвердженим планом маршруту, за виключення випадків, передбачених правилами для офіцерів [3]; в) за використання у власних цілях чи для транспортування власного багажу підводи, призначеної для хворих рекрутів та орендованої за казенні кошти. Так само як і за оренду більшої від необхідної кількості підвод та невчасну сплату коштів за їх оренду; г) за розтрату додаткових коштів, передбачених для транспортування рекрутської партії, якщо такі витрати не засвідчені земським чиновником, який супроводжував партію, за виключенням випадків, передбачених правилами для офіцерів, які супроводжували партію рекрутів [3].

П'яте відділення четвертого розділу рекрутського статуту, яке визначало процедуру отримання покарань для рекрутів за злочини, здійснені ними до їх зарахування у полки та команди. На ці питання законодавцем виділено 20 окремих статей або параграфів, статуту (з 486 – по 497

включно). Правила щодо покарань рекрутів за проступки, скоєні ними під час їх слідування з місця збору – до місця призначення, відображені у пам'ятці для офіцерів, які супроводжували партії рекрутів [3]. До таких порушень законодавець відносив п'янство, бійки, заборонені азартні ігри, першу крадіжку, що не перевищувала 20 крб., першу втечу, якщо утікач буде ввійманий і доставлений в ту саму партію, з якої він утік.

У Російській імперії зазначеного періоду основним способом комплектування армії були рекрутські набори, які пізніше були змінені загальною військовою повинністю. Варто відзначити, що й існуючий стан комплектування армії і більш сучасний, після переходу на загальну повинність, законодавчі ініціативи, які повсякчас приймалися центральною владою імперії, не змогли викоринити явище ухилення від військової служби. За весь час існування системи таких наборів, рекрути або шукали "прогаліни" у законодавстві, або займалися самоскаліченням, а частіше просто втікали. Найчастіше усі законодавчі ініціативи зводилися до бажання центральної влади зменшити видатки на рекрутські набори. Проти осіб, які намагалися ухилитися від військової служби, держава постійно створювала нові системи стягнення та покарання, але, варто відзначити, так і не змогла викоринити повністю таке явище.

Отже, рекрутський статут 1831 р. став результатом використання багаторічного досвіду та численних рекрутських наборів у Російській імперії, яка без боекдатної, укомплектованої та сильної, агресивно налаштованої армії, навряд чи змогла б так довго проіснувати.

Список використаних джерел

1. Высочайше утвержденный Статут Рекрутский: Именной указ, данный Сенату, 28 июня 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 6 (часть первая). – № 4677. – С. 501–657.
2. Высочайше утвержденные дополнительные статьи к Статуту Рекрутскому: 8 ноября 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 9 (часть вторая). – № 7535. – С. 146–155.
3. Наставление партионным начальникам, отряжаемым для отвода рекрут. – М.: Книга по Требованию, 2014. – 90 с.
4. О мере взыскания штрафа с обществ и голов за представление в рекруты неочередных и с явными недостатками людей: Мнение Государственного Совета, 21 октября 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 15 (часть первая). – № 13879. – С. 658.
5. О назначении наказания за членовредительство, учиненное в избежание рекрутства: Мнение Государственного Совета, 11 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 14 (часть первая). – № 12759. – С. 758–759.
6. О распространении 468 ст. Рекрутского Статута о членовредителях, на одноверцев Западных губерний: Сенатский, 27 сентября 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 15 (часть первая). – № 13824. – С. 619–620.
7. О невнесении в формулярные списки штрафов, налагаемых за прием неспособных к службе рекрут: Мнение Государственного Совета, 22 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 12 (часть первая). – № 10360. – С. 552–553.
8. Свод Учреждений Государственных и Губернских // Свод Законов Российской империи. Издание 1833 года. – С.785.

Игорь Ковтун

РЕКРУТСКИЙ СТАТУТ 1837 Г. О СИСТЕМЕ НАКАЗАНИЙ В ПРОЦЕССЕ КОМПЛЕКТОВАНИЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Статья посвящена вопросам уклонения рекрутов и новобранцев от службы в армии Российской империи и мерам, принятым законодателем с целью недопущения подобного. В статье проводится анализ положений Рекрутского Статута 1837 г.

Ключевые слова: рекрут, военная служба, рекрутский статут 1837 г., уклонение от военной службы, Российская империя.

Igor Kovtun

AUTHORITY PUNISHMENT ACCORDING TO PROVISIONS OF RECRUIT CHARTER OF 1837 IN THE PROCES OF RUSSIAN ARMY FORMING

The article deals with recruits and conscripts' avoidance of military service in Russian empire army and the measures taken by the legal authorities to prevent such occurrences. The Article contains the analysis of provisions of Recruit Charter year 1837.

Key words: recruit, military service, recruit charter 1837, avoidance of military service, Russian empire.

УДК 94(477.4) "1861/1900"

Андрій Касян

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО ФОРМУВАННЯ НОВОГО ВОЛОСНОГО УСТРОЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Стаття присвячена ставленню пореформеного селянства Правобережжя до волості та волосних посадових осіб. Автор доходить висновку, що волость була певним "вакуумним" утворенням, де вчорашні кріпаки опанували основи самоврядування. Основними причинами незначного інтересу селян до участі в органах самоврядування можна вважати невисокий рівень освіти, патріархальну культуру та традиційно підвищену активність поляків, які масово займали посади у волосних правліннях. Селяни часто асоціювали волосну адміністрацію із поміщиками, адже волость усе ще була органом примусу.

Ключові слова: волость, селянське самоврядування, волосні посадовці, Правобережна Україна, пореформене селянство.

Подій останніх років і особливо місяців в Україні переконливо доводять, що держава потребує докорінного реформування. Надто це стосується місцевого самоврядування. Очевидно, що при розробці реформ доречно буде враховувати історичний досвід. Зокрема, щодо причин невдач та прорахунків у функціонуванні волосних правлінь на Правобережжі в пореформений період (друга половина ХІХ ст.).

Проблема неодноразово потрапляла в поле зору істориків. Серед тематичних праць цінними є розвідки дореволюційних авторів Ф. Воропонова [15], А. Афанасьєва-Чужбинського [16]. Окремий інтерес становить ґрунтовна монографія радянського історика А. Бондаревського [2], присвячена волосному управлінню та становищу селян України у власне пореформену добу. З-поміж досліджень сучасних українських істориків знаковими видаються праці Ю. Присяжнюка [3] та О. Мельничук [1], а також студії французького історика Д. Бовуа [18].

Ось як описує сприйняття вчорашніми кріпаками запровадження волостей О. Мельничук, яка детально з'ясовувала питання формування органів місцевого самоврядування у Подільській губернії: "Селяни з невеликим бажанням зустрічали нововведення. Однією з причин було незадоволення селян викупною операцією, запровадження викупних грамот. Тому вони виражали своє незадоволення шляхом бойкоту виборів до органів самоврядування..., іншою причиною стало те, що утримання органів самоврядування лягало на самих селян, які й так мали велику кількість податків, натуральних повинностей та інших зборів" [1, с. 67]. У цих міркуваннях спостерігаємо зв'язок із думкою радянського дослідника А. Бондаревського, який тлумачив ставлення селян до урядової реорганізації адміністративних відносин суто в рамках теорії класової боротьби. Тож маємо підстави відповідно оцінювати й запропоновані істориками висновки, а саме – відносини між представниками волосного правління та селянами не що інше, як "узаконення експлуатації... та відстоювання виключно інтересів поміщиків" [2, с. 41].

Принципово іншу думку висловлює Ю. Присяжнюк, коли торкається проблеми конфліктів між селянськими масами та посадовцями місцевого самоврядування. Він вважає, що в цих справах історичної несправедливості "давалася взнаки природна реакція суб'єктів патріархально-синкретичної політичної культури на явища бюрократизації й відвертої корумпованості "цивілізованого (урбанізованого) суспільства" [3, с. 359]. Тобто, відносини у межах селянського світу науковець пояснює не зовнішніми впливами чи зв'язками, а цінностями, світоглядними пріоритетами, повсякденними навичками, притаманними власне цій своєрідній соціоментальній спільноті.

Спираючись на сучасні досягнення історичної та інших гуманітарних наук, спробуємо розширити поле пізнавального інтересу.

Негативне сприйняття селянами нового волосного устрою станом на 1890-і рр. пов'язане із витратами на утримання адміністрації. До витрат на утримання волосного правління, як і решту видатків на громадські потреби, чи навіть освіту своїх дітей, селяни ставилися надто критично. Що, приміром, не можна сказати про фінансування церкви, де вони були щедрішими. Крім того, пореформені селяни зберігали віру у "доброту царя", який залишався для них сакральним символом. Цим можна пояснити позицію мешканців Вергунівської волості, які на чолі з старшиною Іллею Зайченком абсолютно добровільно й власним коштом спорудили кіот із іконою Олександра Невського (1890 р.). За що й "отримали подяку та благословення від місцевого духовенства" [5, с. 122]. Для набожних людей це було великою честю. Не менш зворушливим виявилось й розміщення повідомлення про цю подію на шпальтах "Київських єпархіальних відомостей", мабуть,

найпопулярнішої губернської газети того часу. Тобто, селяни з порівняною легкістю витрачали кошти на ті потреби, які у їх розуміння були корисними. Що ж до видатків на утримання волосних структур, то тут вони, знову ж таки, намагалися максимально заощадити. Особливо помітно це було у перші роки після скасування кріпацтва, коли вчорашні панщинники ще мало розуміли сутність “отриманої волі”, тобто, власне самоврядування як таке й продовжували асоціювати його із “панамі”, “панським свавіллям”.

Повернемося до думки А. Бондаревського, що волості “були покликані обстоювати інтереси поміщиків”. Як відомо, ці структури для вчорашніх кріпаків були утворені відповідно до п. 3 “Высочайшого Манифесту”, у якому зокрема, зазначалося: “Потім утворити в маєтках мирські управління, для чого... відкрити у значних населених пунктах волосні правління, а дрібні сільські громади возз'єднати під одне волосне правління” [6, с. 40]. Процес цей, зрозуміло, не був простим, але однозначно затребуваний часом, адже відтепер селян потрібно було долучити до загальної державної структури без колись всесильного посередника – поміщика. Вчорашнім панщинникам регіону збагнути це було дуже складно, попри збереження у їх історичній пам'яті козацької минувшини, гайдамаччини. Тому навіть через десятиліття після ліквідації кріпацтва київський губернатор матиме підстави писати у річному звіті (за 1872 р.): “...Виборні селянські установи: волосні і сільські правління і волосний суд останнім часом керовані постановами й особами, зобов'язаними до точного виконання Положення про селян від 19 лютого 1861 р., ...з кожним роком вони дедалі більше розуміють свої прямі обов'язки й права в сферах сільського самоврядування та судочинства” [7, арк. 18 зв.]. Наведений фрагмент документу, на наш погляд, чудово ілюструє тодішнє ставлення державної еліти до селянства з позицій існуючої традиції станового суспільства, бо очевидно, що тривалий час посполита людність не мала не лише прав, а й певних обов'язків.

Привертає увагу й та обставина, що майже через півстоліття після реформи, а саме 6 вересня 1904 р. генерал-ад'ютантом Клейгельсом затверджена відповідна інструкція, яка міститиме 172 пункти. Вона у цілому повторюватиме “Загальні положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності” (від 1861 р.), але з деякою корекцією. Привертає увагу п. 171, згідно з яким, мировий посередник повинен пам'ятати, що “при неграмотності, нерозвиненості та особливо через відсутність звички селян до самоврядування, поради... можуть бути легко сприйняті селянами як накази керівництва...” [8, с. 46]. Отже, навіть через доволі значний відрізок часу (від доби кріпосного права фактично змінилося два покоління) селяни не володіли достатніми вміннями й навичками самоврядування.

Оскільки селяни Правобережжя не могли, а почасти свідомо не бажали продукувати зі свого середовища ефективних урядовців, вони видимо “сторонилися влади, навіть волосної” [9, с. 20–22]. Проте, у випадках відкритої конфронтації з членами волосних правлінь, зазвичай, “поводилися агресивно” [10, с. 15–16]. У 1864 р. хижнянський волосний старшина скаржився уманському повітовому справнику, що тутешні селяни відмовилися платити податки й викупні платежі. При цьому люди заявили, що їм напевне стало відомо про “відсутність подібних платежів у всіх сусідніх повітах”. І що ці платежі є вигадкою їх “безпосередніх начальників”, які “беруть хабарі в поміщиків, а ті й змушують їх до цього” [11, арк. 25]. Невдовзі волосний старшина довідався, що підбурювали мешканців с. Червоний Кут декілька односельців. Подібною агітацією вони займалися і в сусідніх селах Таращанського та Звенигородського повіту. З'явилися чутки, що ці активісти показували якусь грамоту, збираючи селян у святкові дні. “Документ” отримав резонанс: багато хто “став зовсім непокірливим і не виконував розпорядження начальства” [11, арк. 25 зв.]. У такий спосіб селяни, принаймні на початкових етапах формування волосного устрою, не асоціювали нове правління із чимось традиційно звичним, власне своїм. Вони ладні були вірити зайдам із сусідніх сіл чи повітів, а не волосному старшині, котрий на місцевому рівні виконував функцію офіційного посередника між владою та народом. З вірою у “добраго царя” селяни усі біди та незгоди перекладали на найближчих начальників, “на панство”. Звичайно, волосні старшини не завжди виконували свою представницьку роль, відстоюючи інтереси підлеглих перед владою та поміщиками. Хоча матеріали справи про побиття селянами с. Червоний Кут поміщика П'ясецького свідчать, що дідич мав конфлікт із волосною адміністрацією, ймовірно причиною якого стали викупні платежі. У результаті серед підозрюваних опинився й сам волосний старшина.

За схожих обставин виникла справа, спричинена низкою взаємних скарг. Так, селяни с. Ходак Летичівського повіту ремствували на поміщика Старорипінського через закриття ним прогону для худоби. Водночас державний селянин Іван Яворський, що працював сторожем у того ж таки дідича, скаржився на ходацького волосного старшину Костянтина Малецького за те, що той арештував його нібито за підозрою у намірах викрасти коней. Пізніше у справі фігурував і колишній волосний писар Стрельбицький [12, арк. 3 зв. – 4]. Ці скарги стали наслідком суперечки між селянами та поміщиком, де волосний старшина займав, судячи з перебігу подій, позицію громади (тому й трапився його конфлікт із дідичем). За результатом розгляду справи найбільш постраждав саме

старшина, який відбув 7 днів арешту та заплатив 5 крб. штрафу [12, арк. 4]. Згідно із чинним тоді законодавством, цей посадовець, на відміну від волосного писаря, мав бути кооптованим виключно із місцевих селян. Але це здебільшого не допомагало йому мати відповідний авторитет. Виключенням були випадки, де посаду волосного старшини обіймав представник поважного роду.

Свого часу цю думку підтвердив етнограф В. Кравченко, який збирав і опрацьовував матеріали польових досліджень на Волині. Він зазначав, що на початку ХХ ст. селянське самоврядування в регіоні перебувало у занедбаному стані, за виключенням окремих волостей, у яких при владі перебували "авторитетні й владущі сільські клани" [13, с. 15, 17]. Проведений аналіз переконливо показує важливість цього чинника для ефективності пореформеного селянського самоврядування.

Повертаючись до виявів невдоволення діями волосної адміністрації, зауважимо, що селяни схильні були до флегматичних протестів. У 1877 р. сільські мешканці Овруцького повіту скаржилися на свавілля волосного писаря, відсутність контролю його дій з боку мирового посередника та голови з'їзду, які ніколи не бували на сходах. Тому не дивно, що селяни, не дочекавшись їх прибуття, часто-густо нічого не вирішували й мовчки "розходилися по роботах". Якби подорожній М. Абраменко від "нечего делать" не вслухався у цю розмову селян і пізніше не написав про це генерал-губернатору, то ці скарги так і залишилися б на рівні розмов між селянами [14, арк. 3]. Звичайно "добитися правди" селянам було важко, адже здебільшого подібні доноси відправлялися губернатору, а звіди в губернію, яка потім відряджало одного зі своїх членів на перевірку доносу. У згаданому випадку чиновники постановили, що донос М. Абраменка "лишен всякого вероятия" [14, арк. 5]. Є висока ймовірність, що справу "зам'яли" місцеві посадовці, бо у ній фігурував не лише писар, а й вище селянське начальство.

Питанням, яке повсякчасно турбувало селян, була земля, хліборобство, домашня худоба. На цьому тлі участь в органах самоврядування часто вважалася чимось зайвим, не надто почесним. Правобережжя тут мало свої особливості, які свого часу влучно сформулював Ф. Воропонов: "Край... господарського устрою та громадського побуту селян, в якому переважає "особисте" начало... Громада не так впливає на становище кожного господаря. Останній володіє своєю садибою, полем та ін. угіддями окремо, не піддається періодичним переділам землі..." [15, с. 755].

Ще в середині ХІХ ст. дослідники відзначали, що селяни Правобережної України мали в цілому "патріархальну політичну культуру" [16, с. 47]. Найбільш знаковою ситуація була, вочевидь, на Поділлі. На думку В. Гульдмана, у цій губернії селяни були "особливо мовчазні й понурі" [17, с. 6]. У селах регіону ніколи не користувалися особливою повагою люди невиробничих професій, волосного старшину сприймали як уособлення апарату державного примусу. Водночас, із практичного погляду, участь в органах самоврядування відволікала селян від ведення господарства. Ґрунтовну думку з цього приводу висловив Ю. Присяжнюк: "У цілому ж неструктурованість, недосконалість сільської демократії, політична інертність і соціально-правова обмеженість "в адміністративній та судовій компетенції" скрізь і всюди посилювала бюрократизацію селянського самоврядування. Водночас моральна оцінка діяльності конкретних посадовців була найважливішим чинником, що визначав стосунки в політичному мікрокліматі села" [3, с. 355].

Ситуація ускладнювалася загостренням національного питання, яке тоді поставало на новій, модерній історичній основі. Вислів "немає й мови про українське питання" можна вважати ключовим у розмовах та судженнях представників польської та російської еліти Правобережжя про представників місцевого "малоросійського плем'я". Так, на думку польського дідича Вацлава Подгорського, українці, як окрема етнічна спільність, взагалі "не існували". Були лише "тутешні" – люди "без вираженої національної свідомості" [18, с. 139–140]. Навіть після скасування кріпосного права ситуація була такою, що польська шляхта бачила у селянах, посадових особах сільського та волосного самоврядування якийсь "народець", "тутешній люд", "примітивні істоти" [19, с. 215].

А втім, національна проблеми ополяченого Правобережжя була очевидною. Вже у перші роки після скасування кріпосного права, російська влада виявляла стурбованість тим фактом, що поляки отримали додаткові адміністративні повноваження. Серед заходів, які пропонувалося здійснити, аби остаточно приєднати Волинь "до колишньої Вітчизни", стала заміна усіх чиновників польської національності на росіян (православних, до яких варто думати, потрапляли й особи українського походження). Зокрема, й волосних писарів, що позначалося на стосунках нових "місцевих урядників із селянським загалом" [20, с. 104].

Отже, зрозуміло, що для інертного й навіть упередженого ставлення селян до волосної влади існувало багато причин. Так би мовити, конкретних та ситуативних. Тому проблема, чому ж волость, як основний орган селянського самоврядування, який мав виражати інтереси селян, не користувався їх довірою, потребує детального аналізу. Радянська та почасти новітня українська історіографія обстоюють погляд, що волость була створена виключно для відстоювання інтересів поміщиків, виконання відповідних адміністративно-поліційних функцій. Очевидно, що причина

подібних суджень може полягати у спробі оцінки цієї моделі самоврядування за кон'юнктурними для дослідників критеріями, що безумовно не можна вважати за оптимальний науковий підхід.

Скасувавши кріпосне право, російське самодержавство взялося за створення певним чином установ, у яких вчорашні панщинники Правобережжя мали опанувати мистецтво "вправлятися" в основах самоврядування. На початок 1860-х рр. рівень освіти у селах регіону був неадекватно низьким. У цьому виправдано вбачали одну із основних невдач функціонування органів волосних структур самоврядування.

Давалася взнаки патріархальна культура селян, що не спонукало їх до займання посад у волосних правліннях. З іншого боку, така пасивність пов'язана із традиційно підвищеною активністю поляків. Шляхта та її служиле оточення прагнули отримати додаткові адміністративні важелі впливу після реформи 1861 р., а "тутешній люд" звично не розглядали як суб'єкт самоврядування. Селяни часто асоціювали волосну адміністрацію "з панамми", тому так легко вірили у будь-які чутки, що пов'язували волость з тим же поміщиком. Адже волость усе ще була органом примусу, тобто, вважалася причиною багатьох народних бід та страждань. Навіть попри те, що волосні урядовці частенько конфліктували із місцевими поміщиками.

Список використаних джерел

1. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття / О.Ф. Мельничук. – Вінниця: Велес, 2001. – 192 с.
2. Бондаревський А. Волосне правління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. / А. Бондаревський. – К., 1961. – 128 с.
3. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: "Вертикаль", ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
4. Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 103, 26 арк.
5. Распоряжения епархиального начальства і разныя известия по Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 10 (8 марта). – С. 122.
6. Высочайший Манифест, Божьею Милостью Мы, Александр второй, император и самодержец Всероссийский, царь Польский, Великий князь Финляндский, и пр., и пр. и прочая // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1861. – № 3. – С. 35–44.
7. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 52, спр. 437, 23 арк.
8. Инструкция Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора мировым посредникам Юго-Западного края. – К., 1904. – 46 с.
9. Волынское крестьянство с его общественным и домашним бытом, обычаями, поверьями, преданиями и предрассудками // Волынские губернские ведомости. – 1883. – № 74. – С. 20–22.
10. Волынское крестьянство с его общественным и домашним бытом, обычаями, поверьями, преданиями и предрассудками // Волынские губернские ведомости. – 1884. – № 13. – С. 15–16.
11. ЦДІАК України, ф. 485, оп. 1, спр. 15974, 718 арк.
12. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 180, спр. 34, 211 арк.
13. Етнографічні матеріали, зібрані В. Гр. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. – Житомир: ТДВ, 1914. – Т.12. – 312 с.
14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 191, спр. 86, 212 арк.
15. Воропонов Ф. Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае / Ф. Ф. Воропонов // Вестник Европы. – С.Пб., 1900. – Кн. 8. – С. 754–804.
16. Афанасьев-Чужбинский А. Общий взгляд на быт приднепровского крестьянина / Александр Афанасьев-Чужбинский // Морской сборник. – 1856. – Т. XXVI. – № 14. – С. 45–74; Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. – С.Пб.: Тип. Морского министерства, 1861. – Ч. 1. – 456 с.
17. Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Изд-во Подольского губ. стат. комитета, 1889. – 7 с.
18. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах [пер. на укр. З. Борисюк] / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
19. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) [пер. з фр. З. Борисюк] / Д. Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
20. Из Житомира... // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1863. – Кн. 5. – С. 104–107.

Андрей Касьян

ОТНОШЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ К ФОРМИРОВАНИЮ НОВОГО ВОЛОСТНОГО УСТРОЙСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Статья посвящена отношению пореформенного крестьянства Правобережья к волости и волостным должностным лицам. Автор приходит к выводам, что волость была определенным "вакуумным" образованием, где вчерашние крепостные осваивали основы самоуправления. Основными причинами низкого интереса крестьян к участию в органах самоуправления можно считать низкий уровень образования, патриархальную политическую культуру и традиционно повышенную активность поляков, которые на первых порах массово занимали должности в волостных правлениях. Сами же крестьяне часто ассоциировали волостную администрацию с помещиками, поскольку волость все еще была органом принуждения.

Ключевые слова: волость, крестьянское самоуправление, волостные чиновники, Правобережная Украина, пореформенное крестьянство.

Andriy Kasian

**RIGHT-BANK UKRAINE ATTITUDE OF THE PEASANTRY TO A NEW PARISH SYSTEM
IN THE LATE NINETEENTH CENTURY.**

The article is devoted to the attitude of the post-reform peasants of the Right-Bank Ukraine to volost and volost officials. The author comes to the conclusion that volost was a particular "vacuum" formation where the former serfs learned the basics of self-government. The main reasons for the peasants' low interest to the participation in self-governing institutions could be named as the low level of education, patriarchal political culture and traditionally high activity of the Polish people who initially occupied the posts in volost governing. The peasants themselves often associated the volost administration with landlords, as volost was the body of enforcement.

Key words: volost, peasant self-government, volost officials, Right-Bank Ukraine, the reformed peasantry.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

**УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ СУСПІЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКОЇ ТЕЧІЇ
ГАЛИЧИНИ У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 1900 Р.**

Висвітлюється діяльність українських політиків Галичини суспільно-християнського спрямування у проведенні виборчої кампанії 1900 р. до австрійського парламенту, розглянуто їх передвиборчу риторичу та проаналізовано результати виборів.

Ключові слова: вибори, передвиборча кампанія, парламент, Галичина, суспільно-християнська течія.

Сучасні суспільно-політичні процеси, пов'язані зі становленням багатопартійності в Україні та участю партій у парламентських виборах актуалізують дослідження аналогічних процесів минулого. Тому науковою новизною цієї статті є аналіз участі у парламентських виборах в Східній Галичині представників суспільно-християнської течії.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси у Східній Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – участь представників українського суспільно-християнського руху у парламентських виборах 1900 р.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити перебіг виборчої кампанії 1900 р. та участь у ній представників українського суспільно-християнського руху.

Об'єкт, предмет і мета дослідження обумовили вирішення таких основних завдань: проаналізувати основні ідеологічні засади суспільно-християнського руху з якими він йшов на вибори; простежити еволюцію його політичних вимог.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, загальну характеристику суспільно-християнській течії досліджуваного періоду дали Т. Антошевський [1], О. Аркуша [2], Т. Батенко [3], А. Кліш [4–5], В. Вежбенец [28].

Основу джерельної бази статті складають матеріали ЦДІАЛ України та часопису "Руслан" – видання суспільно-християнської течії.

8 вересня 1900 р. цар Австро-Угорщини Франц-Йосиф І видав декрет про розпуск нижньої палати парламенту та оголосив про проведення нових виборів [6, с. 4]. Повідомлення про чергові вибори активізувало політичне життя Галичини. У передвиборчому зверненні Української національно-демократичної партії (далі – УНДП) зазначалася на необхідності державного реформування та захисту національних, політичних, економічних та культурних інтересів українців [7, с. 1]. Союзниками у майбутньому парламенті народовці бачили ліві партії, зокрема австрійських соціал-демократів, польських людовців та прихильників о. С. Стояловського. Окрім того вони виступали за якісний вибір кандидатів у депутати [8, с. 1].

Представники суспільно-християнської течії позитивно сприйняли задекларовані УНДП наміри щодо якісного підбору кандидатів, проте закликали не керуватися вузькопартійними інтересами і не об'єднуватися із москвофілами "на шкоду чистоті національної ідеї" [9, с. 1]. Християнські суспільники вважали ці вибори "прокотяться критичною хвилею, коли вирішується подальша доля Австро-Угорської монархії: чи дійде до поглиблення конституційного ладу і покращення міжнародних відносин, а чи запанує німецька гегемонія і повернеться абсолютизм" [10, с. 1].

У передвиборчій риторичі вони наголошували на християнсько-соціалній ідеології, як протизві радикалізму та соціал-демократії. У той час, як радикали та соціал-демократи, намагаючись отримати прихильність виборців, ототожнювали себе із віруючими парафіянами, агітуючи за своїх кандидатів, називали релігію приватною справою, представники ж суспільно-

християнської течії намагалися викрити антирелігійну скерованість соціал-демократів та радикалів, а також сумнівалися у тому, що ті взагалі були віруючими та здатні покращити суспільні взаємини [11]. Таким чином, між представниками суспільно-християнського табору та діячами лівих партій і рухів загострилися ідеологічні протиріччя, особливо щодо релігії та визначення її ролі у житті суспільства. Аналогічні процеси відбувалися у Західній Європі з утвердженням християнсько-демократичного руху на протигагу соціал-демократизму. Християнські суспільники, відстоюючи інтереси Церкви в суспільстві, вихованні молоді та вирішенні соціальних проблем, намагалися знайти соціальну опору зміцнення свого становища у Галичині.

Представники суспільно-християнської течії передбачали складну боротьбу у порівнянні з виборами 1897 р. [12, с. 1]. Виборча кампанія 1900 р. показала зростання протиріч в українському політикумі. Окрім того, християнські суспільники втратили підтримку польської адміністрації. Поляки заявляли, що від 1890 р. угодовці здобули безліч урядових преференцій, проте постійно критикували владу. Як зазначала “Gazeta narodowa”, внаслідок критичних заміток в українській опозиційній пресі, у будь-якому виборчому окрузі Галичини легше “провести” польського кандидата, ніж представника “групи Барвінського” [13, с. 1]. Окрім того, польський часопис, не відкидаючи значних досягнень угодовців, для зміцнення їх позицій радив шукати спільну мову з “польським колом”, а не хорватами та словенцями (мається на увазі утворення спільної фракції українців, словенців та хорватів “Слов’янський суспільно-християнський союз” (далі – СХНС) у парламенті попереднього скликання – примітка автора) [14, с. 1].

Натомість, християнські суспільники зазначали, завдяки союзу із хорватами та словенцями, що українські депутати отримали доступ до парламентських комісій, зокрема, бюджетної, чого не мали, співпрацюючи із “польським колом”. У часописі “Руслан” зазначалося, що польські політики мали передусім у собі подолати упереджене ставлення до українців та прислухатися до єпископа Феліньського, який закликав “щиро, справедливо і по-християнськи ставитись до українців” [15, с. 1].

1 листопада 1900 р. народовці порозумілися із москвофілами щодо погодження кандидатур на виборах. Натомість християнські суспільники заявляли, що вони ніколи не погодяться на консолідацію із москвофілами і тому засудили УНДП, яка “йде на руку національним ренегатам” [16, с. 1].

Погіршив становище християнських суспільників і “Польський виборчий комітет”, який, заявляв, що не виставив своїх кандидатів в округах, у яких балотувалися прихильники О. Барвінського. Слід зазначити, що християнські суспільники не утворили напередодні виборів міцної партійної організації чи єдиного виборчого комітету. Окрім того, на відміну від виборів 1897 р., їх не підтримувала Церква. З усіх кандидатів, лише О. Барвінський та М. Каратницький чітко дотримувалися позиції течії, а Є. Гладішовський, К. Охримович та о. К. Мандичевський не виявляли чіткої політичної позиції, хоча й підтримували християнських суспільників. У IV курії балотувалися також близькі до суспільно-християнського табору отці А. Захаріясевиц та А. Олесницький. Проте, вони не мали реальних шансів для перемоги на виборах.

Натомість, один із засновників та ідейних натхненників течії А. Вахнянин відмовився від повторного балотування. Зокрема, він зазначав, що “Тяжка серцева недуга не дозволяє мені стати передь виборцями округу виборчого Жовковъ – Рава – Сокаль и здати имъ справу устно справу з посольскою моею діяльності въ державній раді, тым менше убігати ся о посольській мандат до державной рады” [3, с. 122–123]. Проте, основною причиною від участі у виборах, на нашу думку, була різка критика з боку опозиційної преси його “угодовської політики”.

11 жовтня 1900 р. на зборах представників духовенства Бродівського деканату запропоновано О. Барвінському балотуватися у депутати від IV курії, а через декілька днів його кандидатуру підтримали збори виборців у Бродах та Щуровичах [17, с. 1]. Основним його суперником був голова “селянської ради” із Кам’янки-Струмилової, москвофіл о. І. Зельський, який поширював агітаційні листівки, у яких звинувачував О. Барвінського у зраді й у тому, що його підтримували лише поляки та євреї. Лідер суспільно-християнської течії у часописі “Руслан” спростовував звинувачення свого опонента. Зокрема, він зазначав, що в окрузі налічувалося 144 польських та єврейських виборців, а він на виборах 1897 р. отримав 380 голосів [19, с. 1].

Свідченням парламентського успіху О. Барвінського стала його підтримка у різних містах та містечках. Зокрема, збори виборців підтримали його у Заложцях та Радехові [20]. Незадовго до виборів “Бродівсько-Кам’янецький руський виборчий комітет”, до якого входили передусім духовенство та сільська інтелігенція, звернувся до виборців із закликом підтримати О. Барвінського, який довів свою порядність працею для національної освіти, культури, науки та захистом селянських інтересів [18, с. 1].

Результати виборів були неоднозначними для українців. У V курії переміг радикальний націонал-демократ Андрій Кос, а у IV курії – націонал-демократи Ю. Романчук, В. Яворський, москвофіл М. Король, християнські суспільники О. Барвінський, Є. Гладішовський, І. Длужанський, К. Мандичевський [21, с. 338–340]. Зокрема, у виборчому окрузі із центром у Бродах перемогу

здобув О. Барвінський, отримавши 304 голоси. Його найближчий суперник С. Зельський здобув 214 голоси. У окрузі з центром у Станиславові перемогу здобув К. Мандичевський, отримавши 385 голосів, а його найближчий суперник Й. Каранович – 249. У тернопільському виборчому окрузі – Є. Гладішевський, здобувши 324 голосів, а його суперник, радикал В. Будзиновський – 210. У виборчому окрузі із центром у Коломиї у боротьбі з Т. Окуневським переміг представник суспільно-християнської течії І. Длужанський, який отримав 384 голосів. У жовківському виборчому окрузі, де до цього депутатський мандат отримав один із лідерів християнських суспільників А. Вахнянин, перемогу здобув москвофіл М. Король [22, с. 1]. Слід зазначити, що 8 українських депутатів становили лише 10,2 % від усієї кількості депутатів від Галичини [27, с. 79].

Опозиційна преса, аналізуючи результати виборів, зазначала що українцям вдалося власними силами здобути чотири мандати (Ю. Романчук, А. Кос, В. Яворський, М. Король), а решту чотири депутати перемогли за урядового сприяння та проти волі народу [23, с. 1]. Часопис "Руслан", аналізуючи результати виборів, зазначав, що кандидати, висунені консолідаційним блоком, були не здатні до ефективної роботи у парламенті. Такі вибори, на думку видавців "Руслана", поширювали зневіру в народі, оскільки пропагували "нездійсними надії" [24, с. 1; 25, с. 1].

За наступної парламентської каденції 1901–1906 рр. група поміркованих українських депутатів увійшли до клубу "Слов'янський центр". О. Барвінський від імені однопартійців відмовився увійти до складу "Русько-українського клубу" на чолі із Ю. Романчуком, оскільки вважав, що опозиційна діяльність щодо уряду клубу не принесе жодної користі для українців. Ще однією причиною відмови входження до цієї фракції була участь у ній москвофіла М. Короля [26, с. 1]. Після завершення своєї парламентської діяльності, діячі суспільно-християнської течії і надалі продовжували підтримувати тісні взаємини зі слов'янськими науковими й політичними діячами, вели з ними постійне листування, нформували про українські справи тощо.

Таким чином, вибори до Державної Ради 1900 р. виявилися неоднозначними для представників суспільно-християнської течії. З одного боку, вони отримали менше депутатських мандатів ніж у 1897 р., з іншого, незважаючи на нищівну критику з боку опозиційних партій та ігнорування їх політичної сили польською владою, вони зуміли перемогти у чотирьох виборчих округах.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Т. Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с.
2. Аркуша О. Олександр Барвінський. До 150-річчя від дня народження / О. Аркуша. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1997. – 34 с.
3. Батенко Т. Анатоль Вахнянин (1841–1908). Біля джерел національного відродження / Т. Батенко. – Львів: Кальварія, Каменярь, 1998. – 140 с.
4. Кліш А. Політична діяльність християнсько-консервативної течії наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. Кліш // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 63–68.
5. Кліш А. Фракція "Слов'янський християнсько-народний союз" у Державній Раді (кінець XIX – початок XX ст.) // А. Кліш // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 14. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 123–133.
6. Баран А. В. Виборча реформа в Австро-Угорській монархії 1907 р. і роль українських депутатів у її проведенні / А. В. Баран // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Збірник наукових праць. – 2012. – № 3. – С. 3–12.
7. До всіх русинів галицької землі! // Дѣло. – 24 вересня 1900. – С. 1.
8. Посольски кандидатуры // Дѣло. – 9 жовтня 1900. – С. 1.
9. Слова під розвагу нашому загалови // Руслан. – 1 падолиста 1900. – С. 1.
10. Критична хвиля // Руслан. – 15 вересня 1900. – С. 1.
11. Чи може християнин бути соціал-демократом? // Руслан. – 17, 18, 20, 21 падолиста 1900. – С. 1.
12. Народовцям на розум // Руслан. – 16 жовтня 1900. – С. 1.
13. Rusiny ugodowcy // Gazeta narodowa. – 14 października 1900. – S. 1.
14. Ugodowi i opozycyjni Rusini. // Gazeta narodowa. – 5 grudnia 1900. – S. 1.
15. Слівце правди "Gazet-ї narodow-ій" // Руслан. – 7 грудня 1900. – С. 1.
16. Горбатого і могила не виправить // Руслан. – 8 листопада 1900. – С. 1.
17. Допись з Бродщини // Руслан. – 27 жовтня 1900. – С. 1.
18. Руский комітет виборчий Брідско-Каменецький // Руслан. – 8 грудня 1900. – С. 1.
19. Відповідь на відповідь о.Зельського, голови каменецької "Селянської Ради" // Руслан. – 11 грудня 1900. – С. 1.
20. Посольське спрвздане п. Барвінського // Народна Часопись. – 21 жовтня (3 падолиста) 1900. – С. 1–2; 31 жовтня (13 падолиста) 1900. – С. 1–2; 1 (14) падолиста) 1900. – С. 1–2.
21. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр. / К. Левицький. – Львів: накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. – 736 с.
22. Результат виборів в IV куриї // Народна Часопись. – 6 (19) грудня 1900. – С. 1–2.
23. Наша нова репрезентація // Дѣло. – 20 грудня 1900. – С. 1.
24. По виборах // Руслан. – 15 грудня 1900. – С. 1.
25. З політичного поля. // Руслан. – 22 грудня 1900. – С. 1.
26. Вісті з парламентарних кругів // Руслан. – 13 лютого 1901. – С. 1.
27. Staruch B. Der Kampf der Galizischen Ukrainer um ihr Selbstbestimmungsrecht im alten Österreich, 1772–1918: Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der rechts – und staatswissenschaftlichen Fakultät der Leopold-Franzens-Universität zu Innsbruck / B. Staruch. – Innsbruck: s.n., 1948. – 177 s.
28. Wierzbieniec W. Between West and East. Multi-ethnicity and religious diversity as

part of the cultural heritage of border cities: a case study of Przemysl / W. Wierzbieniec // Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world. Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. Ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu. – Jarosław, 2013. – S. 13–21.

Андрій Клиш

УЧАСТИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОБЩЕСТВЕННО-ХРИСТИАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ ГАЛИЧИНЫ В ПАРЛАМЕНТСКИХ ВЫБОРАХ 1900 Г.

Освещается деятельность украинских политиков Галичины общественно-христианского направления в проведении избирательной кампании 1900 г. в австрийский парламент, рассмотрены их предвыборная риторика и проанализированы результаты выборов.

Ключевые слова: выборы, предвыборная кампания, парламент, Галичина, общественно-христианское течение.

Andriy Klish

PARTICIPATION OF REPRESENTATIVES OF SOCIO-CHRISTIAN FLOWS OF GALICIA IN PARLIAMENTARY ELECTIONS 1900

Highlights the activities of Ukrainian Galician politicians socio-Christian perspective in the election campaign in 1900 to the Austrian Parliament, considered their pre-election rhetoric and analyzed the results.

Key words: elections, election campaign, parliament, Galicia, social and Christian flows.

УДК 94 (477)-058.232.6 “1905/1907”

Наталія Ковальова

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РР.: МАСШТАБИ, ФОРМИ ТА РУШІЙНІ СИЛИ

У статті проаналізовано ключові аспекти селянського руху в українських губерніях періоду революції 1905–1907 рр.: масштаби, форми та соціальний склад учасників селянських виступів. Визначено цілі та мотивацію боротьби різних верств селянства й наслідки селянського руху. Встановлено обцинний характер “аграрної революції” 1905–1907 рр. Серед її організаторів відзначено роль фронтвиків, молоді, селян-відхідників.

Ключові слова: революція 1905–1907 рр., селянство, селянський рух, погроми, община.

Актуальність проблематики обумовлена теоретичними та практичними результатами характеристики рушійних сил селянського руху 1905–1907 рр. як важливої складової концепції “аграрної революції” у Наддніпрянській Україні. Досліджувана нами проблема розкриває регіональні особливості боротьби селянства за землю та передумови виникнення і розвитку селянського руху 1917–1922 рр.

Наукова новизна дослідження полягає у з'ясуванні мотивації участі різних верств селянства у виступах проти поміщиків, заможних селян, держави. Шляхом аналізу й переосмислення здобутків радянської історіографії 1920-х рр., 1950–1980-х рр., напрацювань сучасних вітчизняних та російських дослідників, а також досягнень західного селянствознавства встановлено коло організаторів селянської боротьби. Радянська історична наука досліджувану нами проблему висвітлювала як класову боротьбу сільської бідноти під керівництвом РСДРП (більшовиків) та пролетаріату. Сучасна російська історична наука, ґрунтовно відтворюючи революційні події початку ХХ ст., не в повній мірі знайома з їх особливостями в Україні.

Метою дослідження є з'ясування таких ключових аспектів селянської боротьби, як масштаби, форми та соціальний склад учасників.

Аграрно-селянське питання періоду революції 1905–1907 рр. отримало всебічне висвітлення в історичній літературі. Основи для вивчення масового селянського руху періоду революції 1905–1907 рр. заклала історіографія 1920-х рр. (праці С. Дубровського, Є. Мороховця, А. Шестакова, а з українських дослідників – В. Качинського, Н. Мірзи-Авакянц) [1–4].

Найбільш плідним у вивченні селянського руху був період 1950–1980-х рр.: радянські дослідники увели до наукового обігу основний масив архівних джерел і створили значний комплекс наукових праць. На думку сучасних дослідників С. Євсеєнка та О. Герасименко, найбільш ґрунтовний характер з них мають монографії М. Лещенка, а розроблена ним методика підрахунку селянських виступів не втратила своєї наукової цінності [4, с. 51; 5, с. 97].

Однак останнім часом проблема селянського руху початку ХХ ст. не є такою привабливою для вітчизняних науковців, дослідницькі інтереси яких скеровані переважно на з'ясування сутності

аграрного питання та діяльність українських політичних партій. Новітні дослідження історії селянського руху обмежуються територією Лівобережної України [6–7], багато аспектів селянського руху залишаються поза увагою науковців. У контексті відтворення "аграрної (селянської) революції" окремої уваги дослідників вимагає висвітлення кількісного та якісного складу учасників селянських виступів, мотивація їх боротьби. Саме цим аспектам і присвячується дане дослідження.

Розпочавшись у лютому 1905 р. у селах Орловської і Курської губерній, селянський рух перекинувся до Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської та інших губерній України. Згідно із підрахунками М. Лещенка, упродовж трьох років революції в Україні відбулося 6802 селянських виступів, які охопили 10684 сіл з населенням понад 13 млн осіб. Найбільш широких масштабів селянський рух набув на Правобережній Україні (57,7 % усіх виступів). Друге місце посіла Лівобережна Україна (24,8 %) і останнє – Південна Україна (17,5 %) [8, с. 343].

Серед дослідників існують два підходи щодо визначення періоду найвищого піднесення селянського руху [9, с. 31, 34–35]. Прихильники першого – за кількістю охоплених заворушеннями повітів – таким часом вважають весну-літо 1906 р. (таких поглядів дотримувалася, зокрема, дослідниця 1920-х рр. Н. Мірза-Авакянц) [4, с. 51]. Прихильники іншого підходу – 1905 р. – свою позицію обґрунтовують підрахунками кількості селянських виступів (А. Анфімов, М. Лещенко) [8, с. 204; 9, с. 35]. За підрахунками останнього, у 1905 р. 3967 селянських виступів охопили 6884 сіл із населенням понад 5 млн осіб [8, с. 204].

У розвитку селянського руху в 1905 р. М. Лещенко виділяє два етапи: весняно-літній у квітні-червні (1720 з 2045 виступів, або 84,1 % – могутній страйковий рух селян і сільськогосподарських робітників), і осінньо-зимовий у жовтні-грудні (1808 з 1873 виступів, або 96,5 % – розгром селянами поміщицьких маєтків і куркульських садиб, збройні сутички із поліцією і військами) [8, с. 207].

Підйом селянського руху у 1905 р. дослідники пояснюють поверненням демобілізованих фронтовиків (принесли невдоволення з армії), чутками про жовтневий страйк і своєрідним тлумаченням Маніфесту 17 жовтня 1905 р. (як дарування свободи захоплення поміщицької землі) [2, с. 94; 10, с. 60]. В українських губерніях, зокрема на Чернігівщині, дослідники вказують на зв'язок селянських заворушень із єврейськими погромами: бездіяльність влади під час єврейських погромів селяни розуміли як дозвіл "бити панів і жидів" [1, с. 108].

У 1906 р. масштаби селянського руху поступово йдуть на спад. У 1906–1907 рр., за підрахунками М. Лещенка, в Україні відбулося не менше 2835 селянських виступів, які охопили 3807 сіл із населенням понад 5,2 млн осіб. На Правобережну Україну припадало не менше 2004 виступів, або 73,6 %, на Лівобережну – 21,3 % і Південну – 5,1 % їх загальної кількості. Це було у 1,4 рази менше у порівнянні із 1905 р. [8, с. 334–335, 337].

Форми селянського руху 1905–1907 рр. досить детально проаналізовані радянськими дослідниками: М. Лещенко виділив 8, а І. Рева – 15 форм селянської боротьби [4, с. 52]. Переважна більшість селянських виступів носила характер перманентної боротьби, властивої для попередніх історичних періодів. Визначальними для "аграрної (селянської) революції" були активні форми селянських виступів, обумовлені специфікою соціально-економічного розвитку окремих районів. На Лівобережній Україні, де були найбільш поширені пережитки кріпосництва і в низці повітів переважала відробіткова система, набули поширення розгроми поміщицьких маєтків і поділ між селянами майна і продуктів, захоплених в економіях. Найбільших збитків від розгрому поміщицьких маєтків у 1905 р., згідно із даними Міністерства внутрішніх справ, зазнала Чернігівська губернія (4900006 крб.). За цим показником Чернігівщина посіла четверте місце в Російській імперії і перше в Україні [11, с. 27]. За нею йшла Полтавська губернія [10, с. 70]. На Півдні і Правобережній Україні, де в сільському господарстві переважали капіталістичні відносини, найбільш поширеною формою руху були страйки селян і сільськогосподарських робітників [12, с. 63].

Селянський рух мав переважно економічний характер і скеровувався проти великих землевласників, а в Південній Україні нерідко і проти заможних селян [2, с. 99]. Політичний характер селянського руху, як відзначають С. Дубровський та Є. Мороховець, був незначним: відмова від сплати податків, зумовлена в основному неврожаєм (у 1905 р. із земських зборів надійшло 50 %, у 1906 р. – 20 %), і рідше – заміна місцевої влади (сільських і волосних) [1, с. 117; 2, с. 100]. Боротьбу за землю селяни не пов'язували із боротьбою за владу [2, с. 101–102].

Основне місце у селянському русі періоду революції 1905–1907 рр. займали виступи проти поміщиків ("перша соціальна війна" на селі за оцінкою радянської історичної науки). Антипоміщицькі виступи на території усієї Російської імперії, за підрахунками С. Дубровського, становили 75,4 % від загальної кількості усіх селянських виступів [13, с. 64]. Погроми поміщицьких маєтків, хоч і мали елементи вандалізму, але переслідували чітко визначену мету: вигнати поміщика на 2–3 роки із села, щоб отримати на вигідних умовах землю в оренду. Саме через це селяни руйнували поміщицькі господарства, нападали на цукрові та винокурні заводи [1, с. 116; 13, с. 70–71]. У тих місцях, у яких селяни постраждали від голоду, вони розбирали худобу, продукти харчування і

фураж [13, с. 71]. Участь у нападах на поміщицькі маєтки брали селяни двох-трьох, а у деяких випадках і більшої кількості сіл [8, с. 187]. Пік погромницького руху припав на осінь – зиму 1905 р. У 1906 р. погроми зменшилися і у 1907 р. майже зовсім припинився.

Випадки фізичного насильства над поміщиками зустрічалися досить рідко [1, с. 116; 14, с. 218–219]. Навпаки, жертви були з боку повсталих селян: поліція, війська, чорносотенні організації жорстоко розправлялися з учасниками заворушень. Так, в умовах революції формувалися основні компоненти механізму революційного насилля, скерованого на ліквідацію поміщицького землеволодіння [14, с. 218–219].

Виступи проти заможних селян, сільських підприємців у роки революції 1905–1907 рр. не набули широких масштабів. У рамках Російської імперії, за підрахунками С. Дубровського, вони склали всього лише 1,4 % від усієї кількості селянських виступів [13, с. 64–65, 82]. В українських губерніях, за підрахунками М. Лещенка не менше 4/5–2/3 погромних виступів скеровано проти поміщиків і приблизно 1/5–1/3 – проти сільських підприємців [8, с. 187]. Рух проти заможних селян особливо був поширений у степовій Україні [13, с. 82]. Зокрема, у Херсонській губернії зі 130 розгромлених господарств не менше 15–18 становили будинки і садиби заможних селян. У Дніпровському повіті Таврійської губернії з 39 повстань 23 скеровано проти сільських підприємців [8, с. 187]. У своїх заможних односельців селяни намагалися відібрати землі, здійснювали потрави посівів і випасів, вивозили зібраний врожай. При цьому становище заможних селян було досить неоднозначним. Наприклад, у Чернігівському повіті джерела вказують і на рух проти заможного селянства, і на їх участь у селянському русі [13, с. 83].

Організаторами і керівниками селянських виступів дослідники називають представників сільського пролетаріату і найбіднішого селянства, які побували на заробітках у містах, зокрема, на фабриках, заводах, шахтах, де знайомилися із досвідом боротьби міських робітників або були її учасниками, а також солдатів, що повернулися із Маньчжурії (російсько-японської війни). Більш чутливими до пропаганди виявилися необтяжена моральними принципами сільська молодь та безземельні селяни, яким нічого було втрачати [3, с. 40; 10, с. 72–73, 76; 12, с. 63; 13, с. 46, 90; 15, с. 41–43]. Новини від міських родичів селянством сприймалися краще, ніж промови партійних агітаторів [16, с. 258]. Основну роль селян-відходників і молоді у формуванні селянської свідомості в умовах революції відзначав і сучасний російський дослідник П. Кабитов [10, с. 67–68].

Питання участі різних соціальних верств села у селянському русі відтворюється дослідниками на основі офіційних документів та матеріалів опитування, проведеного "Вільним економічним товариством", яке вивчало аграрний рух 1905–1907 рр. У боротьбі проти поміщиків, селяни виступали не усім "миром". Причини і цілі боротьби окремих верств селянства були досить різними. Традиційно поширеним і усталеним в історичній літературі вважається твердження дослідників 1960–1970-х рр. про активну участь у селянському русі сільської бідноти і середнього селянства [12, с. 63]. На думку дослідників 1920-х рр., найбільш активну роль у селянських виступах відігравали середняки, а бідняки йшли за ними, виступаючи на перший план лише у деяких місцевостях Південної України [2, с. 99]. "Душею" руху вважав середняків і бідняків С. Дубровський [1, с. 110].

Селяни-середняки були вирішальною силою на селі, їм належала більшість в общині, через що вони й були, на думку британського історика, одного із засновників західного селянствознавства Т. Шаніна, "маршевою армією жакерії" [16, с. 151, 277]. Середняцькі верстви села до боротьби підштовхувала загроза пауперизації: малоземелля, важкі відробітки і висока оренда у поміщика, яка особливо не підйомною стала у 1905 р., а також високі платежі державі. Тому середняки намагалися будь-якими засобами досягти полегшення умов оренди приватновласницької землі, наділення землею усіх охочих її обробляти за рахунок приватних, казенних та інших земель. Вимоги середняків часто мали реакційний характер: ведучи натуральне господарство, вони виступали проти розвитку грошових відносин (здавати землю не за гроші, а за відробітки), проти використання більш досконалих сільськогосподарських знарядь і машин (підтримували здольну оренду і ручну працю) і ставилися вороже до капіталістичних нововведень [1, с. 111]. Також середняки виступали проти найму поміщиками робітників, виганяли їх і намагалися примусити поміщика здавати землю в оренду селянам [13, с. 86]. Таким чином, метою середняка у 1905 р. було оволодіння приватновласницькими землями будь-якими засобами [1, с. 110].

Значну активність на селі проявляла біднота: бідність і безвихідь робили її найбільш революційною силою [1, с. 112]. Активним рух бідноти був у тих районах, у яких особливо відчувалося соціальне розшарування селянства. Тут бідняки були головними "аграрниками" й вели боротьбу не лише проти поміщиків, а часто й проти заможних селян. Однак у деяких районах Правобережної України селяни побоювалися: якщо поміщик дізнається про участь у мітингу, то не дасть землі в оренду, або виділить у дуже поганому місці [13, с. 85].

Сільськогосподарські робітники ("справжні аграрники") були зацікавлені у підвищенні заробітної плати, скороченні робочого дня, поліпшенні умов праці [13, с. 84]. Страйки сільськогосподарських робітників найбільш поширеними були на Правобережній Україні. Заможне селянство вважалось носієм буржуазних ідей на селі. Воно відігравало керівну роль у селянських організаціях, зокрема у "Селянському союзі". На інтереси заможного селянства орієнтувалися спершу народники, а на початку ХХ ст. – соціалісти-революціонери [13, с. 87]. Однак заможні селяни революціонерами не були. Вони виступали за розширення свого господарства (наділення по 50 або 100 десятин землі за нижчими цінами), не вимагали відібрати землю у поміщика (якщо отримувати її, то "не бунтом, а чесно" – за викуп). Основні вимоги заможних селян: зменшення податків і частково зміна влади. Сільська буржуазія виступала за знищення общинного землеволодіння, приватну власність на землю, усунення аграрних протиріч шляхом різних реформ, громадянського рівноправ'я, деякої політичної свободи, загальних культурних заходів [1, с. 114; 13, с. 87–88].

Під час селянських заворушень заможні селяни, хоча і "косо" дивилися на виступи проти поміщиків, проте у деяких випадках брали у них активну участь: разом із селянами захоплювали поміщицьке майно і вивозили на підводах, наймаючи бідняків за частку панського добра [13, с. 89]. Найбільшу вигоду заможні селяни отримували при вирубках лісів і погромах [2, с. 99; 16, с. 151]. У низці місцевостей заможні селяни створювали "чорні сотні" і влаштовували самосуди над учасниками аграрних заворушень, допомагаючи владі у придушенні селянського руху. Таким чином, у селі зароджувалися елементи майбутньої громадянської війни [12, с. 63; 13, с. 89; 17, с. 29]. Сучасний російський дослідник О. Вронський вважає події 1905–1907 рр. на селі справжнім актом громадянської війни [18, с. 122].

Селянські бунти сприяли піднесенню ролі сільської общини, яка нерідко виступала справжнім організатором селянських виступів [1, с. 145; 10, с. 69, 76; 16, с. 278; 18, с. 21, 107]. Конфлікт общини (її "середняцької" більшості) із поміщиком чи місцевою владою, на думку Т. Шаніна, був найбільш важливим чинником конфронтації 1905–1907 рр. [16, с. 265]. Виникненню більшості аграрних заворушень передувала попередня змова селян на сході [18, с. 99]. Общинні сходи визначали відповідні форми селянської боротьби: організовували сільськогосподарські страйки тощо [16, с. 151–152].

У селянському середовищі Т. Шанін розрізняв "темних" і "свідомих" селян. Перші були особами неграмотними, схильними до алкоголізму, жорстокими, підтримували чорносотенців. "Свідомі" селяни (грамотні, здатні налагодити власне господарство, політично проникливі й радикальні у своїх вимогах) – селянський політичний "клас для себе" – знаходився у процесі формування. У 1905 р. зростав саме їх вплив на селі [16, с. 171–172].

На усіх етапах революції 1905–1907 рр., як відзначають джерела та історіографія, селянський рух залишався стихійним і неорганізованим. Він не посягав на державну владу, а його учасники висували місцеві вимоги. Таким чином, він поєднував, на думку С. Дубровського, економічну революційність та політичну безпомічність [1, с. 121]. Задіяною у селянському русі була незначна частина сільського населення. За підрахунками М. Лещенка, з 13,1 млн жителів сіл, охоплених заворушеннями, участь в останніх брала лише 1/3 (приблизно 4–4,5 млн осіб), що становило понад 1/5 сільського населення України. Переважна більшість його (майже 4/5 загальної кількості селян) не була втягнута у боротьбу [8, с. 213, 352–353].

Селянський рух періоду революції 1905–1907 рр. мав економічні та політичні наслідки. Селяни домоглися деяких поступок від поміщиків: розширилася оренда землі, орендна плата зменшилася у середньому на 30 %, зросла заробітна плата (на 28–80 %), поміщики стали більш активно продавати свої маєтки [1, с. 123–124; 3, с. 61–63]. На значні поступки змушена була піти й держава: припинення викупних платежів, створення Державної Думи, де селянські депутати у 1906–1907 рр. змогли заявити про потреби селянства та проведення аграрної реформи. Політичні наслідки селянського руху проявилися у політизації селянства, консолідації сільської поземельної общини [10, с. 94–95, 113]. Однак наступили зміни і для самої общини, яку правлячі кола і землевласники вважали джерелом усіх бід і нещастя [3, с. 63].

Участь в селянському русі в українських губерніях періоду революції 1905–1907 рр. брала близько 1/5 селянства. Кожна його верства мала свої цілі боротьби, яка загалом носила архаїчний характер. Селянський рух поставив під загрозу існування великого землеволодіння і долю дворянства, змусивши правлячі кола Російської імперії змінити ставлення до селянства і аграрно-селянської проблеми. За вплив на селянство боролися різні політичні сили і ці аспекти потребують додаткового дослідження сучасною історичною наукою. Найбільш радикальні політичні партії РСДРП та соціалісти-революціонери здобули досвід практичної реалізації пропонованих ними ідей "аграрної революції" та революційного захоплення землі селянами.

Список використаних джерел

1. Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М.: Новая деревня, 1923. – Вып. 1. –

418 с. 2. Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия / Е. Мороховец // Пролетарская революция. – 1925. – № 2. – С. 89–102. 3. Шестаков А. В. Бунт земли (крестьянская революция 1905–1906 г.) / А. В. Шестаков. – М.: Красная новь, 1923. – 112 с. 4. Євсеєнко С. А. Селянський рух у 1905–1907 рр. в Україні (радянська історіографія проблеми) / С. А. Євсеєнко // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 50–54. 5. Герасименко О. В. З історії селянських виступів у Харківській губернії на початку ХХ ст. (1900 – лютий 1917 рр.) / О. В. Герасименко // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 96–99. 6. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. спец. 07.00.01 “Історія України” / О. В. Герасименко. – Черкаси, 2008. – 20 с. 7. Кудінов Д. В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905–1907 рр.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. спец. 07.00.01 “Історія України” / Д. В. Кудінов:– К., 2009. – 16 с. 8. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К.: Наук. думка, 1977. – 360 с. 9. Анфимов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфимов. – М.: Институт рос. ист., 2002. – 300 с. 10. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале ХХ в. / П. С. Кабытов. – Самара: Самарский университет, 1999. – 156 с. 11. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1970. – 414 с. 12. Лещенко М. Н. Боротьба більшовицьких організацій України за селянство в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 53–65. 13. Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / С. М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 168 с. 14. Данилов В. П. История крестьянства России в ХХ веке. Избранные труды / В. П. Данилов. – М.: РОССПЭН, 2011. – Ч. 2. – 831 с. 15. Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905–1917) / О. Г. Михайлюк. – Л.: Вид-во Львівського університету, 1967. – 141 с. 16. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. 1917–1922 гг. / Т. Шанин. – М.: Весь мир, 1997. – 560 с. 17. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с. 18. Вронский О. Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы “великих потрясений” (1905–1917) / О. Г. Вронский. – М., 2000. – 418 с.

Наталія Ковалева

КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ В УСЛОВИЯХ РЕВОЛЮЦИИ 1905–1907 ГГ.: МАСШТАБЫ, ФОРМЫ И ДВИЖУЩИЕ СИЛЫ

В статье анализируются ключевые аспекты крестьянского движения в украинских губерниях в условиях революции 1905–1907 гг.: масштабы, формы и социальный состав участников крестьянских выступлений. Определены цели и мотивация борьбы различных слоев и последствия крестьянского движения. Установлен общинный характер “аграрной революции” 1905–1907 гг. В качестве ее организаторов отмечается роль фронтовиков, молодежи, крестьян-отходников.

Ключевые слова: революция 1905–1907 гг., крестьянство, крестьянское движение, погромы, община.

Natalia Kovalyova

PEASANT MOVEMENT IN NADDNEPRYANSKAYA UKRAINE IN THE CONDITIONS OF REVOLUTION OF 1905–1907: COVERAGE, FORMS AND MOTIVE FORCES

The article analysis the key aspects of peasant movement in Ukrainian provinces in the period of revolution of 1905–1907: coverage, forms and social structure of participants of peasant actions. It determines aims and motivation of participation of different peasant sections in active forms of struggle, the results of peasant movement. Communal character of “agrarian revolution” of 1905–1907 has been ascertained. The part of front line soldiers, youths, setting-off peasants among its organizers has been noticed.

Key words: revolution of 1905–1907, peasantry, peasant movement, massacres, community.

УДК 94(447)

Олександр Петровський

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ ТА СПРОБИ ПОШИРЕННЯ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ НА СХІДНУ ГАЛИЧИНУ (1918–1938 РР.)

На документальних архівних джерелах та матеріалах наукових публікацій розкриваються основні правові та організаційні аспекти процесу формування державних органів охорони пам'яток археології у міжвоєнній Польщі та поширення їх діяльності на західноукраїнські землі, зокрема територію Східної Галичини.

Ключові слова: охорона пам'яток, археологічна спадщина України, Східна Галичина, історія державних органів управління Польщі, міжвоєнний період.

Дослідження цієї проблеми є продовженням низки статей автора на тематику формування державних органів управління у сфері охорони пам'яток Другої Речі Посполитої та поширення їх діяльності на західноукраїнські землі, зокрема на територію Східної Галичини, що в силу політичних причин тимчасово опинилися у складі Польщі та СРСР у міжвоєнний та початковий період Другої світової війни [21–24].

Проблеми формування державних органів охорони пам'яток археології у Другій Речі Посполитій певною мірою торкалися у своїх публікаціях як польські [1–4; 12], так і українські дослідники [8; 10–11]. Проте питання розглядалося ними, зазвичай, в контексті внутрішньої політики польської держави, розвитку археології та науки про первісність, а також організації та забезпечення археологічних досліджень як на території Польщі, так і на західноукраїнських землях, зокрема, у Східній Галичині, розглядають роль окремих діячів пам'яткоохоронного руху в організації та проведенні заходів зі збереження пам'яток археології [7; 9; 25–26]. Окремі автори подали низку публікацій, що містили перелік археологічних пам'яток, зафіксованих на той час у деяких районах Східної Галичини, зокрема Бойківщині [13–19], Тернопільському та Станіславівському воєводствах [5] тощо. Вони відображають спроби наукової громадськості взяти на облік пам'ятки для подальшої організації їх вивчення та збереження, проте питання становлення чи налагодження державної служби охорони археологічних пам'яток в регіоні ці публікації не піднімають.

На основі, переважно, документальних джерел, розглядається питання формування органів охорони пам'яток археології як невід'ємна складова процесу становлення системи охорони пам'яток історії та культури в Польщі та на українських територіях, що тимчасово перебували у її складі, зокрема Східній Галичині.

Внаслідок буремних революційних подій 1917–1918 рр. розпалися Австро-Угорська та Російська імперії. Ці події поклали початок народженню та відродженню низки європейських держав, зокрема Другої Речі Посполитої.

У відродженій Польщі серед інших важливих проблем постало питання створення та організації діяльності державних органів управління у сфері охорони культурної спадщини. Його вирішення потребувало мобілізації чималих фінансових і матеріальних ресурсів, наявного кадрового потенціалу та організаційно-методичної роботи.

Декретом про тимчасову організацію управління від 3 січня 1918 р. створено державні органи управління. Питання, пов'язані зі збереженням пам'яток історії та культури, у тому числі археології, доручили контролювати Міністерству віросповідань і публічної освіти (далі – МВПО) [20, арк. 20–20 зв.]. 31 жовтня 1918 р. Регенційна Рада Польського Королівства ухвалила "Декрет про опіку над пам'ятками мистецтва і культури" [20, арк. 22–24 зв.], у якому підтверджувала обов'язки МВПО щодо забезпечення опіки над пам'ятками. Натомість, діяльністю, пов'язаною із вивченням та збереженням пам'яток, мали займатися "консерватори" (фахівці з охорони пам'яток – примітка автора), призначені міністром [20, арк. 22].

Важливим кроком у становленні служби охорони пам'яток стало створення Міністерства мистецтв і культури (далі – ММК). Відповідний декрет 5 грудня 1918 р. підписали Ю. Пілсудський та прем'єр-міністр Морачевський. У документі зазначалося, що нове міністерство перебирає від МВПО завідування та опіку мистецтвом, художньою літературою, пам'ятками, музеями мистецтва, театрами і естетичним вихованням нації [20, арк. 20; 22]. У "Виконавчих приписах до Декрету про створення Міністерства мистецтв і культури", які вступили у дію з 11 грудня 1918 р., уточнювалися питання розмежування функцій згадуваних міністерств щодо охорони об'єктів культурної спадщини.

У ст. 3 "Виконавчих приписів..." визначалися дві основні групи пам'яток. Зокрема, пам'ятки мистецтва і культури, які мали художнє значення, передавалися під опіку ММК. Що ж до пам'яток, що мали виключно наукове значення (археологічні, палеонтологічні тощо), то вони залишалися за МВПО [20, арк. 20 зв.]. На той час, мабуть, ще не було чітко сформульованих завдань щодо використання пам'яток археології, наприклад, у туризмі чи патріотичному вихованні. Адже більшість з них не мали репрезентативного вигляду. Навіть, кургани ("могили"), які траплялися на території Польщі, найчастіше були пов'язані із періодами енеоліту-раннього залізного віку, і не відображали пафосу, власне, польської історії. Тому й розглядали їх лише як об'єкти наукового вивчення.

Також, принципово важливим було уточнення підлеглості "консерваторів". Вони підпорядковувалися ММК. Разом із тим, у галузі охорони пам'яток археології та палеонтології, які залишилися у віданні МВПО, ті ж самі "консерватори" мали виконувати приписи цього міністерства. Саме на міністра віросповідань і публічної освіти покладался обов'язок приймати рішення щодо надання дозволів на проведення археологічних досліджень, що й передбачалося "Декретом про опіку над пам'ятками мистецтва і культури" [20, арк. 21].

5 квітня 1919 р. міністр ММК видав розпорядження щодо створення територіальних органів охорони пам'яток мистецтва і культури [20, арк. 32–33]. Запроваджувався поділ території держави на "консерваторські округи". У кожному такому окрузі опіку над пам'ятками мистецтва і культури мав

здійснювати окружний "консерватор". При департаменті мистецтва ММК створено "Відділ 3: Пам'яток і музеїв", наділений функціями центрального органу у сфері охорони пам'яток мистецтва і культури. Для кращої організації та координації діяльності "консерваторів" пам'яток мистецтва і культури, впровадження нових та більш ефективних методів роботи з охорони пам'яток при ММК створено раду "консерваторів". Положення про неї вступило у дію з 5 квітня 1919 р. Таким чином, проблемами збереження пам'яток мистецтва і культури з квітня 1919 р. переймалися спеціально уповноважені для цього державні органи управління. За декілька місяців сформувалася доволі чітка структура служби охорони пам'яток мистецтва і культури [22].

Що ж до пам'яток археології, то справи виглядали не так оптимістично. Як показала практика пам'яткоохоронної діяльності обох міністерств, "консерватори" надавали перевагу роботі із пам'ятками мистецтва і культури. При цьому вони не повною мірою вирішували питання реєстрації, вивчення та збереження пам'яток археології. На це були об'єктивні та суб'єктивні причини. Зокрема, не усі "консерватори" мали необхідні знання із археології та досвід польових і лабораторних археологічних досліджень. Тому й не дивно, що значну частку комплексу пам'яткоохоронних функцій у відношенні до пам'яток археології, зокрема, роботу з їх виявлення та вивчення, виконували, переважно, наукові інституції та вищі навчальні заклади.

Проте, наукова громадськість не могла забезпечити усього комплексу заходів, необхідних для збереження археологічних пам'яток. Така ситуація непокоїла досвідчених пам'яткоохоронців та фахівців з археології. Відтак, щоразу виникали дискусії на державному рівні навколо питання реорганізації, вивчення та збереження пам'яток археології. Набула поширення ідея щодо створення чи організаційного оформлення окремої державної інституції, яка би займалася охороною вітчизняних пам'яток старовини, тобто археології. Правда, дискусія ця, за справедливим зауваженням А. Абрамовича, мала більш широке значення за своїм змістом, і охоплювала не тільки аспект збереження пам'яток. Насамперед, йшлося про їх фахове вивчення [1]. Відтак закономірним було питання про стан і розвиток науки, що вивчала пам'ятки археології, які в документах і науковій літературі того часу називали по-різному, зокрема: "праісторії", "старовини", "доісторичні" тощо.

Значний теоретичний внесок у справу реформування науки та організації охорони пам'яток археології, зробили видатні науковці В. Деметрикевич і В. Антонович. Опубліковані В. Деметрикевичем "Нариси розвитку праісторії, як науки, в Кракові за останні десятиліття та її теперішній стан" були сприйняті сучасниками як програма реформування науки про первісність, яку тоді називали "праісторією". Учений наголошував на необхідності "фахової охорони та збереження доісторичних пам'яток, яка повинна спиратися на центральний музей праісторії [1]. Наступна програмна публікація В. Деметрикевича зі згадуваних питань – "У справі ґрунтовної реформи і нової організації публічних інституцій призначених для наукових досліджень археологічних пам'яток у Польщі, а також і для кращої їх охорони", – побачила світ у 1920 р. [1, с.113; 4]. На окрему увагу заслуговувала ідея ученого щодо створення окремої центральної інституції із широкими повноваженнями та компетенцією. На його думку, це могла би бути наукова установа – Археологічний інститут, яка б поєднувала функції наукової установи та координатора усієї діяльності у сфері дослідження доісторичних часів, а також охорони пам'яток праісторії.

Цікаво, що незалежно від В. Деметрикевича, свій проект статуту Державного археологічного інституту запропонував професор Львівського університету, археолог Е. Буланда [1, с. 113].

Свій проект реформування галузі подав і В. Антонович. Основні тези якої викладено у програмній за змістом праці "Про опіку держави над археологією стародавніх часів Польщі" [2]. Пізніше, пропозиції В. Антоновича розглянуто антропологічною комісією Академії майстерності та Радою мистецтва у Кракові та внесено до МВПО. В. Антонович вважав, що для забезпечення справжнього розвитку польської праісторії необхідним було створення спеціальних органів охорони пам'яток, відповідних кафедр в університетах, а також фахово працюючих музеїв. По суті, учений запропонував системний підхід до вивчення та охорони пам'яток археології. Він намагався довести, що діяльність "консерватора" не може обмежуватися лише охороною випадково відкритих пам'яток давнини до часу їх дослідження археологом. В. Антонович наполягав на тому, що розкопки археологічних пам'яток повинні здійснювати фахівці-археологи, а не "консерватори"-історики мистецтва чи архітектори [26, с. 102].

Учений запропонував створити пам'яткоохоронну інституцію, до складу якої МВПО призначало би спеціального референта з числа досвідчених науковців-археологів. В. Антонович пропонував створити окремі "консерваторські" округи для забезпечення охорони пам'яток давнини, а "консерваторам" пам'яток праісторії надати такі ж самі права, які мали на той час "консерватори" пам'яток мистецтва і культури [2]. Таким чином, В. Антонович схилився до ідеї створення загальнодержавного органу управління у сфері охорони пам'яток історії та культури, у якому обов'язково був би представлений фахівець-археолог. Учений вважав за необхідне створення

управлінської вертикалі з числа археологів, призначених на посаду окружних "консерваторів", і які би, по суті, поєднували функції державного службовця і науковця в одній особі. Проте, на початках, до створення такої інституції не дійшло, насамперед, через нестачу фінансових коштів у державному бюджеті [1, с. 113–114].

На підставі внесених В. Антоновичем та В. Деметрикевичем пропозицій, Академія майстерності підготувала меморіал для МВПО. Секція науки і вищої школи міністерства скликала конференцію польських археологів, на якій ухвалено принципи створення державного органу охорони пам'яток давніх часів. Остаточному формулюванню відповідного розпорядження передувало опитування на питання якої дали відповідь авторитетні учені, зокрема В. Антонович, П. Б'єньковський, Е. Буланда, Я. Чекановський, В. Деметрикевич, М. Древо, Я. Талко-Гринцевич, Р. Якимович, Й. Костржевський, Е. Маєвський, М. Вавженіцький, Й. Журовський [1].

У результаті наведених заходів і зусиль, вжитих з боку наукової громадськості, з'явилося, нарешті, рішення щодо створення окремого органу управління у сфері охорони пам'яток археології – "Державного гона консерваторів пам'яток доісторичних (старовини)" (далі – ДГКПД) [1; 25, с.126]. Правда, сам процес творення згаданого державного органу виявився тривалим і відбувався, можна сказати, у декілька етапів. Так, у грудні 1919 р. призначено першого з окружних "консерваторів" пам'яток старовини – Зигмунта Закревського (Познанський округ). Пізніше, у 1920 р., МВПО створило тимчасову президію ДГКПД. До її складу призначено Е. Маєвського (головавав – до 1921 р.), В. Антоновича, Р. Якимовича, визнаних авторитетів в археології Польщі та, водночас, мали досвід управлінської роботи. Ця президія підготувала проект розпорядження Ради Міністрів у справі створення ДГКПД. У ньому зазначалося, що ДГКПД покликане "до збирання та публікування відомостей про існуючі в державі археологічні пам'ятки, як рухомі, так і не рухомі (до – та історичні до XII ст. – після народження Христа, за винятком пам'яток архітектури), до консервації, пошуку та набуття таких пам'яток для крайових музеїв" [1].

Тоді ж територію Польської держави було поділено на 8 округів. Для роботи в округах призначалися окружні "консерватори" пам'яток старовини. Для території Галичини створено Краківський (з центром у Кракові, консерватор – Й. Журовський) та Львівський (з центром у Львові, посада "консерватора" на той час залишалася вакантною – примітка автора). У згадуваній структурі пам'яткоохоронної служби відображено й факт захоплення західноукраїнських земель Польщею та намагання поширити на них дію державних органів управління.

На чолі ДГКПД знаходилася президія, якій підпорядковувалися "консерватори гонорові" та "консерватори окружні". У якості помічників "консерваторів" виступали запрошені "кореспонденти" та "делегати". До ДГКПД могли призначатися представники (з правом дорадчого голосу) від зацікавлених міністерств [1; 3]. Президія складалася із голови, заступника та секретаря, яких мав призначати міністр МВПО. Окрім них до президії мали увійти професор археології доісторичних часів з Варшавського університету, а також один із окружних "консерваторів", обрані на загальних зборах ДГКПД терміном на три роки. Члени президії виконували свої функції "гонорово", тобто, на громадських засадах, без платні. На допомогу президії призначався штатний службовець, який належав до VIII категорії рівня оплати праці. Окружний "консерватор" отримував статус державного службовця VI рангу. На цю посаду призначалася особа, що мала підготовку в галузі історії давніх часів. Кандидатури на цю посаду могли пропонувати президія або почесні ("гонорові") "консерватори". У межах своєї території окружні "консерватори" наділялися повноваженнями щодо створення допоміжного, дорадчого органу – "консерваторської" ради. "Консерваторів гонорових" та "кореспондентів", за пропозицією президії, мав призначати міністр МВПО. Для експертизи та ухвалення важливих рішень передбачалося скликання (не рідше, як один раз на рік) загальних зборів ДГКПД. Рішення мали ухвалюватися не менше, як третиною членів ДГКПД. Серед заходів ДГКПД з охорони пам'яток археології передбачалися наступні: проведення інвентаризації та експертиза пам'яток, здійснення нагляду за станом їх збереження, а також популяризація та пропаганда необхідності охорони археологічних пам'яток, турбота про них, а також створення нових музеїв [1; 9, с. 16].

Пропаганду охорони пам'яток археології, а також висвітлення діяльності ДГКПД передбачалося здійснювати, зокрема, на сторінках офіційного друкованого органу "Відомості археологічні". Проте, статус президії ДГКПД, як тимчасової, зберігався довше, ніж це було доцільним. Звернення членів ДГКПД до МВПО щодо юридичного та організаційного ствердження управління "консерватора" пам'яток археології не змогли прискорити вирішення цього питання. Хоча, воно й часто обговорювалося на конференціях окружних "консерваторів" упродовж 1921–1924 рр. [1].

Незважаючи на недовершеність організаційного та юридичного оформлення, ДГКПД здійснювало свою діяльність де-факто. Цьому сприяло те, що тимчасовий склад ДГКПД був визначений ще проектом розпорядження Ради Міністрів. З часом до структури органів державного

управління у сфері охорони пам'яток археології вносилися деякі зміни. Так, після визначення кордонів Польської держави та адміністративного поділу її території, у 1922 р. затверджено нові "консерваторські" округи: 1. Варшавський, з осідком у Варшаві, охоплював Варшавське та Білостоцьке воєводства – "консерватор" – Р. Якимович; 2. Келецький, з осідком у Варшаві (воєводства Келецьке, Лодзьке) – "консерватор" – С. Круковський; 3. Великопольський, з осідком у Познані (воєводства Познанське, Поморське) – "консерватор" – С. Закревський; 4. Краківський, з осідком у Кракові (воєводства Краківське і Шлямське) – "консерватор" – Й. Журовський; 5. Львівський, з осідком у Львові (воєводства Львівське, Станиславівське, Тернопільське) – "консерватор" – Б. Януш (від 1923 р.); 6. Люблінський, з осідком у Любліні (воєводства Люблінське, Волинське) – "консерватор" – М. Древко; 7. Поліський, з осідком у Варшаві (воєводства Поліське, Новгородське, а також опіка над незатвердженим округом Віленським – "консерватор" Л. Савицький). Як бачимо, до складу V "консерваторського" округу із центром у Львові включено воєводства Східної Галичини: Тернопільське, Станиславівське та Львівське. "Консерватором" V округу призначено у 1923 р., за поданням В. Антоновича, Б. Януша (1888–1930 рр.) [7].

Завдяки створенню управлінської вертикалі у сфері охорони доісторичних пам'яток, з'явилися організаційні умови для проведення заходів з охорони пам'яток археології, зокрема налагодження їх обліку. Так, упродовж 1921–1924 рр. "консерватори" забезпечували охорону близько 400 археологічних пам'яток, які на той час вже були включені до інвентарного опису. Упродовж 1925–1928 рр. їх опікою охоплено пам'ятки вже у 562 місцевостях. Вочевидь, успіхи, досягнуті "консерваторами" та їх помічниками, могли б бути більшими, як би фінансування цього з боку держави було належним. На цю обставину вказують польські дослідники. Так, дослідження Б. Столп'як свідчить про те, що річні бюджети ДГКПД були дуже скромними, і на проведення археологічних розкопок коштів виділялося недостатньо. Аналогічні фінансові труднощі доводилося долати й музеям. Керівники деяких музеїв виконували свої функції на безоплатній основі. Наприклад, В. Антонович у музеї імені Е. Маєвського [1].

Дефіцит бюджетних коштів породжував, зокрема, й певну конкуренцію між тими, хто на них претендував. Певне напруження у роботу ДГКПД вносили й суперечки між членами президії ДГКПД з приводу першочерговості та інтенсивності виконання існуючих перед органом охорони пам'яток старовини завдань. Це спричинилося до внутрішнього протистояння між ними, яке переросло у конфлікт і розкол. В. Антонович піддавав критиці недостатньо інтенсивну діяльність ДГКПД, і пропонував реорганізувати її. Наприкінці 1923 р., коли його пропозиції не знайшли підтримки, В. Антонович відмовився від посади віце-голови та керівництва в бюро (президії) ДГКПД. Це спровокувало розпуск і скасування президії як керівного органу ДГКПД та запровадження МВПО одноособового керівництва цією державною інституцією. Керівником ДГКПД призначено доктора Р. Якимовича [1, с.114].

Сюжет взаємних непорозумінь і звинувачень набув розвитку після виступу В. Антоновича на II-му з'їзді "консерваторів" Польщі у листопаді 1927 р. з доповіддю: "Охорона пам'яток археологічних в Польщі". У ній обґрунтовувалася необхідність централізації організаційних структур науки про первісність та усіх структур охорони пам'яток старовини в Польщі. Це спричинилося до нового конфлікту із Р. Якимовичем та Ю. Костржевським, прихильниками децентралізації [1, с.115].

У 1924 році департамент мистецтва розробив новий проект закону про охорону пам'яток історії та культури і надіслав його ДГКПД з метою внесення пропозицій щодо змісту і доповнень до документу. "Консерватори" дійшли висновку, що цей проект не відображав важливих потреб охорони археологічних пам'яток. Така думка знайшла підтвердження на VII конференції окружних консерваторів пам'яток доісторичних. Тож, учасники конференції запропонували свій проект, який, на їх думку, був краще адаптований до потреб вивчення та збереження пам'яток праісторії. Проте й нові пропозиції не мали комплексного характеру, бо охоплювали лише ту частину закону, яка стосувалася пам'яток давньої історії. Проект із зауваженнями та висновками надіслано до міністерства, а також представлено на засіданні ради "консерваторів" у Вільно у 1925 р. [1; 3; 11]. Після майже чотирьох років доопрацювання, проект закону нарешті перетворився на державний документ – його покладено в основу розпорядження Президента Другої Речі Посполитої (від 6 березня 1928 р.) про опіку над пам'ятками старовини [6]. Проте, у цьому документі не містилося й згадки про ДГКПД чи будь-який інший орган державного управління у галузі охорони пам'яток археології [6, s. 538–539]. Так, у ст. 5 розділу II "Органи управління охороною пам'яток" зазначалося, що першою інстанцією управління у цій сфері є воєводські органи управління, а органом управління другої інстанції був міністр віросповідань і публічної освіти [6, s. 538]. У "Розпорядженні ..." відсутні згадки про будь-який окремий орган державного управління чи громадську організацію, яким би делегувалися обов'язки охорони пам'яток археології. Окреслюються лише загальні положення про воєводські органи управління та обумовлюється підпорядкування окружних консерваторів Міністру віросповідань і публічної освіти (art. 6) [6, s. 538].

Крім того, у ст. 9 міститься вказівка на створення воєводських окружних комісій з питань охорони пам'яток. Їх завдання, склад, місцезнаходження, тощо мали бути визначені окремим спільним розпорядженням міністра МВПО та міністра Міністерства внутрішніх справ [6, с. 538]. Фінансування заходів із охорони пам'яток, які здійснювалися за рішенням, розпорядженням окружного "консерватор", мало здійснюватися з бюджету воєводського управління (art. 10) [6, с. 539].

Тож, після опублікування розпорядження Президента Другої Речі Посполитої від 6 березня 1928 р. ДГКПД припинило своє існування. Разом з тим, місце ДГКПД, значною мірою, мав заступити Варшавський державний археологічний музей (далі – ВДАМ), створений на основі Центрального державного музею, згідно із розпорядженням Президента Другої Речі Посполитої від 23 березня 1928 р. [1, с. 115]. Він, фактично, мав виконувати й обов'язки колишнього ДГКПД [3, с. 120]. Директором ВДАМ призначено доктора Р. Якимовича, який мав значний авторитет у наукових і урядових колах. За його плечима вже був чималий досвід дослідницької, пам'яткоохоронної та управлінської, у цій галузі, діяльності.

Після реорганізації консерваторських служб у 1928 р., в структурі ВДАМ з'явився відділ збереження та дослідження пам'яток. Цей відділ призначав делегатів та кореспондентів ВДАМ на місцях. Тож, окрім власного персоналу, музей мав можливість використовувати делегатів і кореспондентів, та інші структури колишнього ДГКПД [1, с. 115].

Отже, формування системи та структури державних органів охорони культурної спадщини в Польщі, яке тривало понад 10 років, створило умови для регулювання державою відносин, що складалися у цій важливій сфері, зокрема у галузі охорони пам'яток археології.

Історичні обставини склалися так, що процеси формування та організації діяльності державних органів управління Польщі у справі охорони пам'яток мистецтва і культури, а також археології поширено й на частину західноукраїнських земель, зокрема й на територію Східної Галичини. При цьому "консерватора" пам'яток археології на терени Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств Б. Януша призначено лише у 1923 р., тобто, через 3 роки після створення "консерваторських" округів. Затримка із призначенням на округ № 5 сталася, вочевидь, з двох причин: відсутність кандидатур-фахівців археологів, які б погоджувалися на таку клопітку роботу та гострий дефіцит фінансових коштів, необхідних на оплату праці "консерватора" археологічних пам'яток та організацію й утримання його офісу. Разом із тим, треба відзначити, що у Львівському, Станіславівському, Тернопільському воєводствах працювали ще й "консерватори" пам'яток мистецтва і культури (доктор Ю. Піотровський, З. Горнунг) [22], які у різні роки брали на себе певну роботу з організації обліку і пам'яток археології. Результати роботи "консерваторів" відобразилися у складеній Б. Янушем карті їх місцезнаходжень на території Тернопільського воєводства, а також у рукописі Ю. Піотровського, у якому подано список пам'яток мистецтва і культури та пам'яток археології Станіславівського воєводства, які були відомі "консерватору" в кінці 1920-х рр.

В умовах постійного дефіциту бюджетних коштів "консерватори" виконували важливу функцію із налагодження обліку та нагляду за збереженням не лише пам'яток мистецтва і культури, але й археології.

Список використаних джерел

1. Abramowicz A. Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek / A. Abramowicz. – Warszawa; Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1991. – 207 s.
2. Antoniewicz W. O kurateli państwa nad archeologią starożytnych czasów Polski / W. Antoniewicz // Przewodnik naukowo-literacki. – Lwów, 1919. – S. 1086–1110.
3. Blombergowa M. M. Urzędowa opieka nad zabytkami archeologicznymi pod zaborami i w Polsce niepodległej do roku 1928 / M. M. Blombergowa // Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku / [Pod redakcją Zbigniewa Kobylńskiego i Jacka Wysockiego]. – Warszawa, 1999. – S. 115–132.
4. Demetrykiewicz Wł. W sprawie gruntownej reformy i nowego urzędnictwa instytucji publicznych przeznaczonych do badań naukowych nad wykopaliskami archeologicznymi w Polsce, jakoteż dla umiejętnej ich ochrony / Wł. Demetrykiewicz // Wiadomości Archeologiczne. – 1920. – T. V. – S. 3–23.
5. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej / B. Janusz. – Lwów, 1918. – 310 s.
6. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami // Dziennik Ustaw RP. (№ 29). – 1928. – 17 sierpnia. – Poz. 265. – Режим доступу: Internetowy System Aktów Prawnych. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19280290265>. – 25/08/2014.
7. Берест П. Краєзнавчі студії Богдана Януша / П. Берест, І. Берест // Історичні пам'ятки Галичини: матеріали III наук. краєзнавчої конф., 19 листоп. 2004 р. – Львів: Вид-й центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – С. 204–212.
8. Булик Н. Археологія та археологи заходу України в добу романтизму / Н. Булик // Галичина. – 2010. – № 17. – С. 65–76.
9. Булик Н. Формування української археології в Галичині у XIX ст.: Ісидор Шараневич (1829–1901) / Н. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 13. – 2009. – С. 307–321.
10. Бурдуланюк В. Українська археологія Галичини XIX – перша третина XX століть / В. Бурдуланюк. – Л., 2011. – 35 с.
11. Голик Р. Археологія галицької археології: наука, ментальність та суспільні стереотипи в світлі історії культури / Р. Голик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 2010. – Вип. 14. – С.

428–439. 12. Кусьнеж Є. Історія регіону та археологічних досліджень / Є. Кусьнеж, Т. Милян // Археологія польсько-української ріки Варенжанки. – Замостя, 2011. – С.26–40. 13. Кобильник В. З археології Бойківщини / В. Кобильник // Літопис Бойківщини. – 1931. – Ч. 1. – С. 38–42. 14. Кобильник В. З археології Бойківщини. V. Виказ пам'яток / В. Кобильник // Літопис Бойківщини. – 1935. – Ч. 5. – С. 14. 15. Кобильник В. З археології Бойківщини. VI. Виказ пам'яток / В. Кобильник // Літопис Бойківщини. – 1935. – Ч. 6. – С. 21–22. 16. Кобильник В. З археології Бойківщини. VII. Виказ пам'яток / В. Кобильник // Літопис Бойківщини. – 1936. – Ч. 7. – С. 4–6. 17. Кобильник В. З археології Бойківщини. IV. Виказ пам'яток / В. Кобильник // Літопис Бойківщини. – 1935. – Ч. 5. – С. 11–20. 18. Кобильник В. З археології Бойківщини. II. Виказ пам'яток / В. Кобильник // Літопис Бойківщини. – 1933. – Ч. 2. – С. 49–52. 19. Кобильник В. З археології Бойківщини. III. Виказ пам'яток / В. Кобильник // Літопис Бойківщини. – 1934. – Ч. 3. – С. 20–22. 20. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 26, спр. 11, 259 арк. 21. Петровський О. М. Діяльність польських військових органів охорони пам'яток мистецтва та культури у зоні бойових дій на західноукраїнських землях (1919–1920 рр.): організаційний та політичний аспекти / О. М. Петровський // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / [Відпов. ред. Ярошинський О. Б.] – К.: Поліграфічний центр "Фоліант", 2007. – Т. XVIII. – С.192–201. 22. Петровський О. М. Формування органів охорони культурної спадщини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1919–1929 рр.) / О. М. Петровський // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / [за заг. ред. А. О. Чемериса]. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 10. – С. 229–235. 23. Петровський О. Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник / О. Петровський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 295–299. 24. Петровський О. Пам'яткоохоронна справа у Східній Галичині в контексті польсько-українських відносин (30-ті рр. XX ст.) / О. Петровський // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / [За заг. ред. О. А. Чемериса]. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 9. – С. 173–179. 25. Рудий В. Видатні та маловідомі археологи України. Біографічні нариси: довідник / В. Рудий. – Львів: Тріада плюс, Ліга Прес, 2007. – 322 с. 26. Соневицький Л. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині / Л. Соневицький // Український історик. – 1981. – № 1–4. – С. 98–10.

Александр Петровский

ФОРМИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ ОХРАНЫ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ ВО ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ И ПОПЫТКИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ТЕРРИТОРИЮ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ (1918–1938 ГГ.)

На основе архивных документов и материалов научных публикаций раскрываются основные правовые и организационные аспекты процесса формирования государственных органов управления в сфере охраны памятников археологии в Польше, а также некоторые особенности распространения их деятельности на западные украинские земли, в том числе на территорию Восточной Галиции, между двумя мировыми войнами.

Ключевые слова: охрана памятников, археологическое наследие Украины, Восточная Галиция, история государственных органов управления Польши, межвоенный период.

Oleksandr Petrovskyi

FORMATION OF GOVERNMENT AGENCIES FOR THE PROTECTION OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC AND THE ATTEMPTS TO EXTEND THEIR ACTIVITIES TO THE TERRITORY OF EASTERN GALICIA (1918–1938)

On the basis of archival documents and materials of scientific publications reveals the basic legal and organizational aspects of the formation of public administration in the field of archaeological monuments in Poland, as well as some features of the propagation of their activities on the western Ukrainian lands on the territory of Eastern Galicia, between two world wars.

Key words: protection of monuments, archaeological heritage of Ukraine, Eastern Galicia, the history of public administration in Poland, the interwar period.

УДК 94(477)“1921/1924”

Павло Сацький

ПОЛІТИКА КЕРОВАНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В УСРР У 1920-ТІ РР. ЯК ЧИННИК РАДЯНСЬКОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНЦІВ

Автор статті аналізує особливості суспільної свідомості українців УСРР, зокрема з позиції радянської влади щодо селянського питання. Вивчаються передумови запровадження НЕП та умови, на яких селяни отримали землю в користування. Автором з'ясовано, що селяни від радянської влади отримали землю в користування лише на 9 років. Досліджуються об'єктивні передумови радянської політики українізації в УСРР, а саме, прагнення зламати колишній управлінський апарат Російської імперії, який радянська влада вимушена була взяти собі на службу. На підставі фактів і архівних матеріалів, реконструйовано радянську політику керованого соціального протистояння в УСРР у 1920-і рр.

Ключові слова: селяни, комітети бідноти, кероване соціальне протистояння, чиновники, пролетаріат.

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що після завершення Першої світової війни у країнах Європи формується принципово новий суспільний устрій і за цих умов одночасно відбувався процес соціального і національного самовизначення українців. Мільйони громадян, воюючих у Першій світовій війні держав, мобілізованих до лав армій, отримали вагомий аргумент щоб вимагати право аби їх голос було враховано у державній політиці. Тому саме у такій найбільш масштабній війні виникли передумови становлення громадського суспільства.

Громадяни у війні долучалися до спільної справи, а її результати у країнах-переможницях об'єднували громадян навколо прагнення помститися противникові, а в переможених країнах вони об'єднувалися у вимогах щодо переможців. Вимоги переможців об'єднували громадян переможених країн навколо негативу і також стимулювали їх до консолідації, причому, процес єднання був значно більш тривалий ніж у країнах-переможницях, оскільки в цих останніх ейфорія перемоги швидко пройшла і вигоди від війни також народи цих країн не відчували тією мірою наскільки сподівалися. Тягар накладених на переможені країни обтяжень їх громадяни відчували багато років.

Наукова новизна роботи постає із застосування принципово нового підходу до проблеми самовизначення українського народу на етнічних територіях, які перебували у складі колишньої Російської імперії. Цей підхід базується на тому, що Росія царського періоду, так і після революції 1917 р. мала суттєві особливості щодо долучення громадян до визначення державної політики.

Об'єктом дослідження є соціальні відносини в УСРР у період НЕП, суть і характер яких визначалися особливостями політики правлячої партії.

Предметом дослідження є політика правлячої партії КП(б)У і радянських органів, скерована на створення штучної соціальної конфронтації заради побудови радянської системи державного управління.

Метою статті є дослідити механізми використання радянською владою в УСРР соціальних і національних чинників з метою формування командно-адміністративного апарату радянської влади в республіці як прояву своєрідного самовизначення українського народу.

Завдання статті: визначити основні цілі й принципи радянської влади у забезпеченні соціальної бази її діяльності; виявити основні передумови соціальної політики щодо селянства та українізації.

Джерельною базою дослідження є програмні настанови партійного керівництва СРСР та архівні матеріали, у яких висвітлюється практична складова радянської політики.

Проблематика соціальних відносин в українському суспільстві у період революції й громадянської війни є доволі широко дослідженою у вітчизняній історичній літературі [3–4]. Аналізуються загальні тенденції побудови державного апарату на принципово нових засадах, закладення підвалин для втілення у життя ідеологем правлячої партії. Проте, доволі мало уваги приділено проблемі співвідношення національної й класової складової політики радянської влади у побудові принципово нового державного утворення в УСРР у першій половині 1920-х рр.

В УСРР упродовж військових лихоліть стихійно сформувалася єдність прагнення більшості суспільства до швидкого завершення війни. При цьому, єдине прагнення більшості суспільства не підкріплювалося єдністю інтересів, оскільки завершення війни усі соціальні прошарки в Росії потребували кожен заради своєї мети: селянство від революційного 1917 р. заради вирішення земельного питання, робітники заради справедливого розподілу результатів праці тощо. Тому

російське суспільство було глибоко розколотим за інтересами. Це й обумовило не об'єднуючий принцип існування держави, як у країнах Європи, а роз'єднуючий. Слід згадати, що в Росії не відбулося завершення процесу становлення капіталістичних відносин, домінувало селянство, був відсутній соціальний діалог внаслідок значного відсотку неграмотного населення і ворожості селянства до міста.

У російській соціальній системі особливе місце посідали чиновники, до яких ставлення було ворожим у більшості класів у принципово новій після революційних подій 1917 р., радянській, владі слід було пояснювати суспільству чому вона приймає до себе на службу царських чиновників, виходячи із необхідності. Це було необхідністю існування держави заради того аби в руках пролетаріату був інструмент боротьби панівного класу з його противниками. Як заявляв В. Ленін, державі потрібні були чиновники, але їх не було у достатній кількості серед більшовиків та представників контрольованих більшовиками класів, крім того, не було навіть достатньо кадрів, які б здійснювали контроль за колишніми царськими чиновниками [1, с. 290–291]. В. Ленін, як доволі прагматичний політик, мислив над потребою заміни колишніх чиновників на пролетарських, а також над недопущенням створення “чиновницької змови” [2, с. 357]. Нових пролетарських чиновників мали виховувати із середовища неграмотних або малограмотних осіб, яким легко можна було б прививати відповідний світогляд і вірність комуністичній ідеї.

В. Ленін вважав, що радянська держава змушена була взяти собі на службу царський державний апарат, для контролю якого у неї не було надійного кадрового забезпечення і ці кадри слід було навчати із пролетарського середовища. Тому радянській владі слід було будувати свою державу на протистоянні її апарату. Виникав парадокс, коли держава була ворогом свого власного державного апарату.

Епоха НЕП в УСРР була переломною для соціальних відносин і, водночас, у цей період закріплювалися наслідки соціальних перетворень революційних років. На початку НЕП відбувся перехід від терористичного типу держави – до створення стабільних державних інституцій. Про це дуже чітко висловився глава радянської держави В. Ленін, праці якого на сьогодні потребують нового прочитання і розуміння. Він на конгресі Комінтерну 1921 р. висловився про позитиви НЕП і головним його завоюванням він визначив нормалізацію відносин радянської влади із селянством. При цьому він наголошував на тому, що селяни не повстають проти радянської влади [1, с. 285]. Тобто, В. Ленін говорив про стабілізацію соціальної ситуації в радянській державі, при цьому він визначав селянство як, фактично, ворожий державі клас із яким тимчасово укладено “перемир'я”. Із селянством радянська влада намагається уникати конфронтації, у тому числі прагне звільнити їх від постою червоноармійців. Тим більше, у тому відпала необхідність, зважаючи на завершення громадянської війни. Під приводом звільнення від постою, на селянство командуванням Червоної армії із санкції вищого партійного керівництва накладалася повинність постачати армію продовольством і будувати для неї казарми [5, арк. 106]. Отже, відносини держави із селянством продовжували будуватися на принципах обкладення останніх повинностями.

У контексті запровадження НЕП на селі змінюється і роль комнезамів, які від початку мали забезпечувати для радянської влади постійне соціальне протистояння між середняками і бідняками та невтручання селянства у справи загальноросійського масштабу, яке мало бути зайнятим класовим протистоянням на локальному рівні. Аналітична записка, складена 1922 р., висновки якої не було затверджено губкомом КП(б)У, доволі добре прогнозувала перспективу колективізації на селі, яка обумовлена некультурністю селянства і неможливістю для бідняків піднятися до належного соціально-економічного рівня, без проведення політики колективізації на селі [6, арк. 23]. Натомість, в соціально-економічному плані піднімався і посилювався середняк і його вплив зростав у комнезамах, що викликало потребу “чистки” цих інституцій вже наступного року, після запровадження НЕП [7, арк. 16]. Який закріпив за селянством право користування землею, зокрема, тією яку було вилучено у поміщиків і розподілено між селянами на 9 років [7, арк. 19]. Це суттєво покращило економічне становище середняка, але його радянська влада відразу охарактеризувала як класового ворога, куркуля. Куркулів радянська влада прагнула використати лише для відродження господарства [7, арк. 20]. Цей прошарок, на який покладалися надії у відродженні села, правлячою партією КП(б)У було визначено основним її опонентом у кампанії із виборів до Рад [8, арк. 135].

Селянську бідноту радянська влада планувала використати для залучення в кооперативні установи аби ті протистояли “політичним козням” “старої кооперації” [9, арк. 1]. При цьому, партійними інструкторами відзначалося, що в середовищі кооперації значний вплив мають представники есерів, меншовиків і петлюрівців [10, арк. 13]. Тимчасове класове замирення, особливо із селянством, було цілком логічним і необхідним, оскільки радянська влада не відмовилася від перспективи світової революції, заради чого слід було відбудовувати економіку Росії, залучаючи іноземні інвестиції. Інвестиції могли надійти лише у соціально стабільну державу,

а тому непівська стабільність подавалася як гарантія і заслуга радянської влади на Генуезькій і Лозаннській конференціях 1922 р. Цим досягненням радянська влада вказувала на безперспективний шлях країн Антанти у їх підтримці білогвардійських армій і урядів у екзилі, які опонували радянській владі. Тут слід відзначити, що білогвардійські армії представляли лише частину російського суспільства, при цьому, вказана частина являла собою лише квазіпрошарок суспільства, який сформувався за роки Першої світової війни. Своєю позицією радянська влада намагалася упередити симпатії представників західних держав до білогвардійців та можливість підтримки ними інтервенції. Залучення західних інвестицій було гарантією не здійснення інтервенції проти Радянської держави.

При цьому, НЕП був політично безперспективним в СРСР, оскільки радянська ідеологія передбачала побудову безкласового суспільства. На шляху до побудови такого суспільства В. Ленін передбачав створення державного капіталізму, тобто, володіння і управління крупними підприємствами державою. Відповідно, непмани, нові капіталісти, мали можливість розвиватися винятково у рамках малого підприємництва. Це гарантувало їм постійне перебування в середовищі робітників, здебільшого, мобілізованих із числа колишніх селян. Ця частина пролетаріату була найбільш заідеологізованою і придатною для пропагандистської обробки радянськими і партійними органами. Саме ця частина пролетаріату, через свою недостатню соціальну зрілість і готовність до життя в міському середовищі, була найбільш придатною аби стати опорою радянської влади і скласти кадрову основу для формування радянських органів. Наявність непманів у середовищі такого пролетаріату забезпечувала ворожість до них і можливість створити із них образ ворога соціальної революції. Тому суспільство постійно було налаштованим проти цього прошарку. Нам слід відзначити унікальність радянського суспільства епохи НЕП, оскільки воно мало конфронтаційний характер і в ньому культивувалося протистояння одному із ключових суспільних прошарків.

НЕП був не перспективним із-за відсутності нормативної та соціальної бази зростання підприємництва до середнього і далі, великого. Навпаки, було закладено важелі протистояння цьому. Отже, прагнучи будувати безкласове суспільство, радянська влада змушена була миритися із ворожими їй соціальними елементами, їх значними економічними позиціями в суспільстві. При цьому, як відзначав В. Ленін, радянська влада не мала інструментарію для контролю цих соціальних елементів, оскільки у неї не було іще досвідченого державного апарату. Радянська держава у перші мирні роки свого існування відчувала суттєву кадрову кризу, при цьому, партійні керівники, маючи необхідність розбудовувати систему управління в умовах ринкових відносин, залучали кадри із лав Червоної армії, що в УСРР викликало занепокоєння на рівні ЦК КП(б)У [11, арк. 1].

Державний апарат, який сформовано і кадрово наповнено, виходячи із нагальної потреби, не міг задовольняти правлячу в СРСР партію, про що висловлювався В. Ленін. Крім того, політика НЕП потребувала апробації і, відповідно до її результатів, мала кадрово корегувати державний і партійний апарат. Радянська держава переходила від милітаризованого "військового табору", на який її перетворено у 1918 р., згідно із постановою всеросійського ЦВК [12, с. 14], до нормального режиму функціонування і тому вона мала повністю перебудувати свій апарат, поєднуючи професіоналізм царських чиновників та революційний запал радянських кадрів. Для того аби таке поєднання не призвело до зведення нанівець радянської системи, завдяки формуванню бюрократичної системи колишніми чиновниками, радянською владою застосовується політика встановлення так званих "соціалістичних рамок". Тобто, створення навколо колишніх чиновників більшовицького і пролетарського оточення. Подібна політика здійснювалася в більшості сфер суспільного та державного життя, зокрема, в кооперативному русі, місцевому самоуправлінні українських сіл тощо. Ця політика "рамок" мала забезпечити радянській владі час та умови для створення власного управлінського апарату на більшовицьких засадах.

Запровадження як обов'язкової національної складової в державному управлінні радянськими республіками стає, як відзначав В. Ленін, частиною політики створення "рамок", але ці рамки повинні мати національну складову, зважаючи на те, що у радянських республіках у більшості пролетаріат (декласовані верстви суспільства), у яких радянська влада шукала для себе соціальну і часто кадрову опору, мав національний колорит. Так, в УСРР, здебільшого, пролетаріат був селянського походження. Тому національна політика радянської влади у 1920-і рр. була покликаною поступово готувати заміну царським чиновникам із числа пролетаріату і представників титульних національностей у радянських республіках.

Іще до початку політики українізації в УСРР партійними органами активно здійснювалося протистояння її проявам в освіті. Так, нарада організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У в листопаді 1922 р. відзначала, що серед учителів Полтавської губернії поширені націонал-шовіністичні настрої, або ж українізація, як уточнено в документі. У той же час, в Харківській губернії

відзначено, що від політики українізації “потерпає” робота відділу народної освіти губкому КП(б)У, яку проводив Наркомпрос Г. Гринько [13, арк. 8].

Політика українізації, яка офіційно розпочалася в УСРР 1923 р., передбачала переведення на українську мову всіх партійних структур, а також радянських, профспілкових і кооперативних органів [14]. Суттєву складову цієї політики складала українізація міст. Ця політика здійснювалася з огляду на необхідність економічного районування у відповідності до нових потреб централізованої соціалістичної економіки. Передусім, з метою забезпечення механізмів централізації управління економікою шляхом оптимального економічного районування для партії необхідно було забезпечити соціально-економічний зв'язок міст із селами. Ідеологічне забезпечення цього напрямку здійснювалося у рамках партійної політики створення реального союзу робітничого класу і селянства. Тому міста, незважаючи на особливості політики коренізації народів СРСР, не мали вилучатися в окремі адміністративні одиниці [14, с. 2].

Відповідно, на міський партійний та управлінський актив покладалося завдання здійснювати максимальну інтеграцію економіки міста і навколишніх сіл та створення єдиного господарського управлінського комплексу. Це закладало підвалини і для потреби українізації міського активу, оскільки перед ним стояло завдання постійно підтримувати контакти із селянством та створювати умови для соціально-економічної взаємодії міста і села. Таким чином, відбувалося поєднання процесу створення більшовицьких соціальних інституцій і поточне забезпечення окреслених “рамок”.

Отже, із розгортанням НЕП в УСРР радянська влада постала перед необхідністю розбудовувати принципово нову систему управління державою та соціальними процесами. Крім того, для неї необхідно було усунути передумови для глобального громадянського протистояння в суспільстві. Тому відбувається тимчасове “замирення” радянської влади із селянством і, водночас, радянська влада продовжує політику створення умов для постійного міжкласового протистояння. Це було частиною створення “соціалістичних рамок” для тих соціальних груп і прошарків, без участі яких у розбудові радянської держави її влада і правляча партія не змогла б обійтися, а саме колишніх царських чиновників та заможних селянських господарів, яких відразу було названо куркулями. Частиною цієї політики створення “рамок” була і політика українізації та створення примарного “суверенітету” УСРР. Тому політику побудови радянської держави у 1920-і рр. в СРСР в цілому та в УСРР зокрема можна охарактеризувати, як кероване соціальне протистояння.

Дослідження соціальних передумов, які визначали політику радянської влади у побудові радянської держави в УСРР у 1920-і рр. відкриває можливості для подальшого аналізу використання українського питання радянським керівництвом в просуванні його політики на міжнародній арені. Також виникають можливості реконструкції механізму, за допомогою якого радянська влада прагнула визначати українське питання в міжнародних відносинах у міжвоєнній Європі.

Список використаних джерел

1. Ленин В. VI Конгресс Коммунистического Интернационала. Пять лет российской революции и перспективы мировой революции. Доклад на IV Конгрессе Коминтерна 13 ноября 1922 г. / Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание п'яток. В 55 тт. – Т. 45 / В. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 278–294.
2. Ленин В. К вопросу о национальностях или об “автономизации” / Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание пятое В 55 тт. – Т. 45 / В. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 356–362.
3. Кульчицкий С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицкий. – Київ: Основи, 1996. – 396 с.
4. Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О. Пиріг. – К.: Київський національний торговельно-економічний ун-т., 2001. – 274 с.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 1311, арк. 106.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 1074, арк. 23.
7. Там само, спр. 1080.
8. Там само, спр. 992, арк. 135.
9. Там само, спр. 992, арк. 1.
10. Там само, спр. 1066, арк. 13.
11. Там само, спр. 1311, арк. 1.
12. Постановление ВЦИК о превращении Советской республики в военный лагерь. 2 сентября 1918 г. // Реввоенсовет Республики. Протоколы. Сборник документов. 1918–1919 гг. – М.: Информационно-издательское агентство “Русский мир”, 1997. – С. 14.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 1066, арк. 8.
14. Резолюція ЦК КП(б)У про підсумки українізації // Вісті ВУЦВК. – 19 квітня 1927. – С. 2.

Павел Сацкий

ПОЛИТИКА УПРАВЛЯЕМОГО СОЦИАЛЬНОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ В УССР В 1920-Е ГГ. КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СОВЕТСКОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ УКРАИНЦЕВ

Автор статьи анализирует особенности общественного сознания украинцев УССР в 1920-е гг. Обращает внимание на позицию советской власти в крестьянском вопросе. В частности, изучаются предпосылки введения НЭП и условия, на которых крестьяне получили землю в пользование. Так, автором установлено, что крестьяне от советской власти получили землю в пользование лишь на 9 лет. Также, в контексте крестьянского вопроса автором исследуются истинные предпосылки советской политики украинизации в УССР, а именно, стремление сломать старый управленческий аппарат Российской империи,

поскольку советская власть вынуждена была взять его себе на службу. На основании фактов и архивных материалов, реконструировано советскую политику управляемого социального противостояния в УССР в 1920-е гг.

Ключевые слова: крестьяне, комитеты бедноты, управляемое социальное противостояние, чиновники, пролетариат.

Pavlo Satskyu

SOVIET POLICY OF CONTROLLED SOCIAL CONFRONTATION IN THE USSR IN THE 1920-TH YEARS IN THIS ARTICLE INVESTIGATED FEATURES OF SOCIAL CONSCIOUSNESS UKRAINIAN SSR

Particularly these features analyzed in the context of the position of the Soviet government to the peasant question. Analyzed the prerequisites for the implementation of the New Economic Policy and the terms on which the peasants received land use. Author found that the the peasants received from the Soviet government land use only 9 years. In this article explores the prerequisites Ukrainization policy in the USSR in 1920-th years. Author revealed prerequisites policy Ukrainization: Soviet leaders desire to destroy state apparatus management the Russian Empire. The Soviets had the state apparatus of empire keep in their service. Author is reconstruction the Soviet policy of controlled social confrontation in the 1920-th years in the USSR.

Key words: peasants, committees of the poor, managed social confrontation, officials, proletariat.

УДК 94 (477) "1944/1947"

Юлія Левіна

ІНФОРМАЦІЙНИЙ СУПРОВІД РАДЯНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті здійснено спробу розкрити напрямки інформаційних процесів, що супроводжували радянізацію західних областей УРСР у перші повоєнні роки. На основі архівних джерел та повідомлень засобів масової інформації визначено методи, форму та ступінь впливу радянської влади з метою залучення населення на свій бік, а також виокремлено особливості радянського інформаційного впливу саме у західному регіоні України. Наголошено на важливості інформаційного чинника у процесі становлення нової влади.

Ключові слова: інформаційний вплив, радянізація, періодика, радіомовлення, західні області УРСР.

Одразу ж після звільнення західних областей УРСР від німецької окупації розпочалися радянізаційні процеси. Для регіону були характерні своєрідні історичні, національні, релігійно-культурні традиції, що вимагало від влади чітких та продуманих кроків з впровадження тут своєї політики. Оскільки повернення радянської влади було сприйняте у західних областях неоднозначно, часто, навіть, як проста зміна окупаційних режимів, влада мала на меті подолати спротив більшості населення шляхом активних методів та засобів інформаційного впливу.

Для полегшення можливостей влади та максимального підвищення рівня довіри населення до неї необхідно було провести широку інформаційну кампанію із підготовки людей до змін в їх житті. У зв'язку з цим, керівництвом УРСР використовувалася низка прийомів, методів та засобів інформаційного впливу на населення регіону з метою прискорення радянізаційних процесів. Неупереджене висвітлення та аналіз особливостей цих процесів є метою цього дослідження.

Окремі аспекти проблеми розглядалися такими авторами, як І. Білас [1], О. Бажан [2], О. Рубльов і Ю. Черченко, Б. Ярош [3], О. Левицька [4] та інші. Проте відсутність ґрунтовних праць із цієї проблематики спонукає до подальшого дослідження.

Одночасно з процесом відбудови у приєднаних районах УРСР, сталінський режим якнайшвидше прагнув здійснити соціалістичні перетворення, провести індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію, створити умови для остаточної інтеграції західноукраїнського регіону до складу СРСР. При цьому кремлівське керівництво мало враховувало ментальність західних українців, традиції та особливості господарювання в краї [2]. З метою інтенсифікації та прискорення радянізаційних процесів, посилення інформаційного та ідеологічного впливу на широкі народні маси, більшовики встановлювали ідеологічний та адміністративний контроль над засобами масової інформації, оскільки останні відігравали значну роль у житті суспільства.

Інформаційний вплив влада здійснювала адміністративним шляхом, який полягав у поширенні цензури, забороні низки друкованих видань, вилученні й знищенні публікацій та фільтрації

надходжень літератури з-за кордону, монополізації видавничої справи. Безпосередній інформаційний супровід виконували органи ЦК КП(б)У – відділ преси та агітпропи при обкомах, котрі поширювали більшовицьку ідеологію. Їх діяльність скеровувалася на підтримку лояльних письменників. Іноді партійні чиновники безпосередньо вказували літераторам, які теми потрібно висвітлювати у своїх творах. Одночасно вони визначали ступінь "шкідливості" того чи іншого видання [5, с. 84].

Для ідеологічного виховання громадян багатотисячними тиражами видавалася періодика, публікувалися твори основоположників і послідовників марксизму-ленінізму, документи КПРС, праці партійних діячів. Журналістика УРСР широко пропагувала рішення партійних з'їздів, праці з історії КПРС і КПУ. Засоби масової інформації – це могутня сила впливу на свідомість людей, що була вдало використана радянською владою. Це потужний засіб оперативного повідомлення інформації в різні райони та регіони країни, а також найбільш ефективний спосіб впливу на емоції людини. "В західних областях УРСР, в тому числі і на Львівщині, населення складається, головним чином, з нових радянських громадян – місцевих жителів, а також українців, які переселялися з Польщі, і невеличкої частини старих радянських громадян, що переїхали на роботу зі сходу. Нові радянські громадяни виховувалися в інших умовах. Більшовицька преса для них – нова справа", – повідомлялося у доповіді на нараді завідувачів відділами листів обласних газет України 5 серпня 1946 р. [6, арк. 73]. Саме тому "специфічному" місцевому населенню необхідна була інтенсивніша інформаційна допомога у сприйнятті загальнодержавних процесів.

Оскільки місцева періодика стала основним джерелом інформації для населення, на неї покладалися основні завдання інформаційного супроводу радянських процесів у повоєнний період. Одразу після звільнення західних областей відновлювалася діяльність місцевої преси – обласних та районних газет. У складних умовах повоєнної відбудови матеріальне забезпечення редакцій було першочерговим завданням. Довідка про стан преси у Львівській області на січень 1946 р. засвідчує, що в області видавалося дві обласні газети: "Вільна Україна" (україномовна) та "Червоний Штандарт" (газета польською мовою, що виходила на 8 сторінках), газета Львівської залізниці "Львовский железнодорожник" та 29 районних газет загальним тиражем 109 тис. примірників. Дев'ять районних газет виходило тричі на тиждень на чотирьох полосах, дванадцять – тричі на тиждень на двох полосах, п'ять газет – двічі на тиждень на двох полосах. Значною проблемою влади залишалася відсутність "вірних", "перевірених" та "достойних" кадрів для редакторської роботи, особливо на рівні районних газет. Місцевих кадрів бракувало, крім того, вони часто потрапляли у списки "ненадійних елементів", а кадри, що прибували зі східних областей залучалися частіше до роботи в обласних газетах, також для проведення навчань. Навіть на 1946 р. редактори районних газет були лише у 24 районах Львівської області, з досвідом роботи – в 11. До кожної районної газети, за повідомленням завідувача відділом преси Львівського обкому КП(б)У Рябого, прикріплювалися позаштатні інструктори, які здійснювали загальні та тематичні огляди цих газет. Райгазетам надсилалося кліше із місцевої тематики [7, арк. 2–3]. Звичайно, цензуру та жорсткий контроль над виданнями влада приховувала. Натомість офіційно повідомлялось: "... з метою допомоги редакторам здійснено 25 оглядів районних газет – 11 відкритих, 14 закритих, 1 фронтальний – з питання участі газет у підготовці до проведення виборів до Верховної Ради СРСР. З метою практичної допомоги редакторам з боку кваліфікованих журналістів, до 18 райгазет прикріплені позаштатні інструктори з центральних та республіканських газет, видавництв, обллітів, РТАУ..." [6, арк. 5]. Слід відзначити, що, виконуючи рішення ЦК КП(б)У "Про підвищення ділової кваліфікації робітників", Львівський обком КП(б)У в березні-квітні 1946 р. провів 10-денний семінар секретарів районних газет при обласній газеті "Вільна Україна". Семінар пройшли 26 секретарів. Також проведено дві обласні наради редакторів районних газет з питань підготовки до проведення виборів та пропаганди нового п'ятирічного плану.

Значна увага сектору друку приділяла російськомовна газета "Львовская правда". Оскільки технічно друкарня не мала можливості випускати три обласні газети, налагоджувався випуск газет згідно із графіком. Тобто, нова газета виходила замість колишніх – україномовних та польськомовних, обсяг випуску яких зменшувався. Згідно із довідкою про роботу сектору друку обкому, з червня 1946 р. почали виходити також сільська газета "Селянська правда" та багатотиражна газета Львівського політехнічного інституту "Радянський студент" [6, арк. 5–7]. Зауважимо, що згідно із довідкою про роботу поліграфічних підприємств Львівської області на 1946 р., там діяла 31 друкарня обласного підпорядкування [6, арк. 48]. Така їх кількість пояснювалася загальною метою радянського інформаційного впливу – "кровною справою партійних організацій і більшовицької преси є ідейне виховання і політичне загартування радянських людей, боротьба з чужими ідеологічними впливами, з пережитками капіталізму у свідомості. ...Радянські газети щодня несуть у маси слова більшовицької правди, виконують велику пропагандистську, агітаційну і організаторську роль... Газети є центрами політичної роботи в масах. Їх головне завдання –

повсякденно пропагувати політику більшовицької партії, що складає життєву основу радянського ладу, узагальнювати досвід соціалістичного будівництва". Варто детальніше проаналізувати тематику інформаційних повідомлень обласних газет. Згідно зі звітом про роботу газети "Червоний штандарт" за I півріччя 1946 р., газета в основному займалася питаннями підготовки й проведення виборчої кампанії. Це питання для радянської влади мало першочергове значення, про що свідчить кількість необхідної літератури, розісланої у райони області станом на 20 січня 1945 р.: Конституція СРСР – 76590 примірників (далі – прим.), Конституція УРСР – 36400 прим., доповідь про проект Конституції – 23040 прим., промова на передвиборних зборах – 14980 прим., положення про вибори – 134170 прим., лозунги, плакати, листівки, портрети – 182767 прим., біографії кандидатур – 250000 прим., пам'ятки на допомогу агітатору – 36000 прим. [6, арк. 4].

Газета також друкувала положення про вибори, Конституцію, показувала роботу агітколлективів, вела агітацію за блок комуністів і безпартійних. З цієї тематики надруковано 35 тематичних підбірок, 23 статті. Іншим напрямом її роботи стало висвітлення планів нової п'ятирічки під гаслом "Львів з недалекого майбутнього", також поширювалася інформація про цілі галузі промисловості СРСР. В усіх матеріалах відзначалася щоденна необхідність виконання та перевиконання виробничих планів та норм. Пропагувалися також передові методи праці. У зв'язку із відсутністю значної кількості сільського польсько-радянського населення, питання сільського господарства висвітлювалося менше. Наступна сфера – партійне життя, далі культура, освіта, спорт. До виступів у газеті неодноразово залучалися науковці – академік Возняк, доктор історичних наук Ярославич, професори Савчук, Рудницький, письменники Ірина Вільде, Злата Каменкович, Антон Шмигельський. Таке залучення місцевої інтелігенції та науковців мало підвищити рівень довіри громадян до інформації, що повідомлялася, а тому вона стала засобом інформаційного впливу влади. Значну увагу приділено показу життя "демократичної" (за словами влади) Польщі, польсько-радянській дружбі. Тираж газети складав 5 тис. примірників, ту не міг охопити значний масив населення. Редакція газети постійно зауважувала на необхідності збільшення тиражу, оскільки більше 20 тис. поляків, що проживали на території Львівської області та ще 5–6 тис. на території інших західних областей погано володіли українською та російською мовами. "Для їх згуртування необхідне друковане більшовицьке слово на рідній мові, яке б грало роль колективного пропагандиста та агітатора", – зауважував відповідальний редактор газети Грушкевич [8, арк. 70–72].

Обласна газета "Вільна Україна" у першому півріччі 1946 р. основну увагу приділяла висвітленню питань роботи із добору і виховання кадрів, поліпшення рівня ідеологічної роботи серед місцевого населення. Друкований орган Львівського обкому КП(б)У та облвиконкому широко популяризував новий п'ятирічний план та намагався мобілізувати увагу трудящих області на виконанні програми перетворення Львова "на великий індустріальний центр України". В умовах західних областей особливої ваги набирало питання популяризації радянського ладу та виховання молодих радянських громадян в дусі радянського патріотизму. Оскільки місцеве населення мало змогу "оцінити" усі "переваги" радянського ладу у довоєнні роки, до складу авторів статей на цю тематику залучалися науковці та інтелігенція області. Регулярно виходили рубрики "На допомогу молодим комуністам", "Що дала радянська влада трудящим західних областей". Згідно з інформацією відповідального редактора А. Хижняка, за 9 місяців у 215 номерах газети "Вільна Україна" надруковано 124 статті на допомогу агітатору, ідеологічному вихованню, вивчаючим історію партії, пропаганди нового п'ятирічного плану, молодим комуністам. З них статей місцевих авторів – 56, ТАРС та журналів – 5, центральних газет – 27, редакційних – 36 [8, арк. 89–92].

З перших днів виходу газети "Львовская Правда" у березні 1946 р. метою газети було пропагування процесів індустріалізації, вона нав'язувала населенню перспективи розвитку місцевої промисловості, згідно із новим п'ятирічним планом, закликала розгортати соціалістичні змагання та поширювати стаханівський рух. Для підвищення довіри до виступів залучалися робітники, які пропагували "передовий досвід" [9, арк. 22].

Рівень інформаційного впливу районної преси не задовольняв радянське керівництво, оскільки слабо висвітлював життя районів області. Лунали постійні заклики до посилення ідеологічної боротьби та критики "буржуазно-націоналістичної ідеології". Причиною таких закликів був низький рівень підтримки радянської влади на селі [6, арк. 36]. "Районна преса вийшла з так званого організаційного періоду і стала на широку дорогу, є значним знаряддям на ідеологічному фронті, бойовим помічником обласної партійної організації у виконанні завдань нової п'ятирічки, у боротьбі за ліквідацію пережитків капіталізму у свідомості людей", – зазначалося у доповіді на обласній нараді редакторів районних газет "Про стан та завдання районних газет" [6, арк. 77].

Радянське радіомовлення, аналогічно як і преса та інші органи інформації, агітації та пропаганди, здійснювало значний вплив на суспільне життя країни, відіграло важливу роль у формуванні комуністичного світогляду населення, пропагуванні досягнень культури, науки. Воно брало активну участь в проведенні усіх політичних кампаній, висвітлювало та популяризувало

роботу партійних з'їздів, сесій Верховних Рад, найважливіших міжнародних подій, а також сприяло поширенню інформації.

Згідно з інформацією завідувача сектором агітації обкому Холоденка, станом на 3 січня 1946 р. у місті Львові працювало 2000 радіотрансляційних точок, радіофіковано 100 агітпунктів виборчих дільниць. У сільських районах області працювало 3000 радіотрансляційних точок, радіофіковано 57 агітпунктів виборчих дільниць [6, арк. 92]. У рецензії на звіти роботи за перше півріччя 1946 р. Чернівецького, Станіславського, Закарпатського, Тернопільського, Дрогобицького, Львівського та Ізмаїльського облрадіокомітетів наведено низку зауважень у роботі кожного із них. Зокрема, у Чернівецькій області нерегулярно передавалися та аналізувалися матеріали обласної газети (саме газета "Радянська Буковина" була своєрідним рупором комуністичної партії на Буковині). У Станіславському радіокомітеті недостатньо організовано навчання з підвищення ідейно-політичного рівня і ділової кваліфікації робітників, не виконувалися тематичні плани мовлення, погіршилася якість програми "Останні вісті" [10, арк. 21]. Такі явища негативно впливали на процес радянської західних областей УРСР, а основна функція комітетів радіомовлення та радіофікації – поширення потрібної партії та владі інформації – не виконувалася або ж виконувалася недостатньо.

З метою прорадянського інформаційного впливу працювало також Львівське обласне лекційне бюро, яке лише за II квартал 1946 р. організувало 658 лекцій, з них – в обласному центрі 348, у районних центрах – 141, у селах – 169. Тематика лекцій присвячувалася новому п'ятирічному плану та завданням області щодо його виконання [11, арк. 18]. Згідно зі звіту директора бюро Феклінової, за третій квартал 1946 р. проведено 270 лекцій, якими охоплено 17979 осіб [11, арк. 22].

Важливу інформаційну роботу виконувала також мережа культурно-просвітницьких установ, яка на грудень 1946 р., згідно зі звіту про роботу Львівського обкому КП(б)У за 1946 р., нараховувала в області будинків культури – 14, районних клубів – 19, сільських клубів – 475, хат-читалень – 122, червоних кутків – 165, обласних бібліотек – 2, міських – 8, районних – 31, дитячих – 5, сільських – 96 [12, арк. 19].

Інформаційний супровід радянських процесів у західних областях УРСР здійснювався за основними напрямками, що відповідали ключовим завданням радянської. У повоєнний період гостро стояла проблема ліквідації національного руху в регіоні, який найбільше підривав авторитет радянської влади та мав широку підтримку серед населення. Патріотизм українців кваліфікувався як буржуазний націоналізм, релігія оголошувалася антинауковим світоглядом, а Греко-католицька церква – слугою Ватикану й фашизму. Радянські засоби масової інформації та партійно-пропагандистський апарат свідомо створювали образ ворога – "українського буржуазного націоналіста", повідомляючи про жорстокості, вчинені членами ОУН-УПА. При цьому замовчувалися методи, що їх застосовували радянські спецслужби, а саме знищення населених пунктів, часто разом із мешканцями, масові депортації, мародерство, грабежі, перевдягнення у форму повстанців з провокаційною метою, катуванні цивільного населення тощо. Цілі рубрики радянського радіомовлення та сторінки газет присвячувалися боротьбі з національним рухом з метою його якнайшвидшого викорінення. Саме на інформаційні методи у цій боротьбі покладалася великі надії.

Досить частим явищем стало порівняння українського національного руху з німецьким окупаційним режимом. Наголошувалося на схожості дій німецького гестапо та "бандерівсько-мельниківської оунівської зграї". Постійно наводилися приклади їх злочинів, які носили суто збагачувальний характер. За словами влади, ідеєю української незалежності вони лише прикривалися. "Українські націоналісти – це згряя шпигунів, диверсантів і вбивць, які служили і служать тим, хто кидає їм зі столу жирнішу кісточку. Вони служили в польській дефензиві, в німецькому гестапо, в румунській сигуранці, італійській оври, угорській поліції... Їм було все одно, чи продавати Україну за німецькі марки, чи за румунські леї, чи австрійські шилінги. Історія не знала більшого падіння і зради українського народу" [13, арк. 45].

Таке ставлення радянської влади до українського руху і бажання його викоринити пояснювалося значною кількістю акцій ОУН-УПА проти непопулярних владних заходів – проведення масової мобілізації, депортації місцевого населення, насильницької колективізації, переслідування Церкви тощо. Вони також проводили антирадянську пропаганду, саботаж, критикували працівників та спеціалістів, що прибули із інших областей УРСР. Таким чином, вони негативно впливали на потужну систему радянської пропаганди та інформаційної політики з метою прискорення процесів радянської. Радіопередача від 20 вересня 1946 р. на тему: "Іван Франко – борець проти буржуазного націоналізму" повідомляла про те, що "Буржуазні націоналісти, що шалено ненавиділи все російське, бо орієнтувалися на німецьких загарбників, зраджували інтереси українського народу, а на російську культуру і літературу робили різні наклепи, обвинувачували весь російський народ в тому, що ніби він являється гнобителем України". Таке зауважував старший науковий співробітник інституту літератури Академії наук УРСР Романченко [14, арк. 93].

Радіоефіри переповнювалися повідомленнями такого змісту: "Український буржуазний націоналізм завжди працював як наймит на чужого пана. Український націоналізм ніколи не був національним, бо він завжди обслуговував інтереси чужоземних пануючих класів. Він ніколи не орієнтувався на сили власного народу, а орієнтувався на багнети чужинців... Українські націоналісти – це зграя шпигунів, диверсантів і вбивць, які служили і служать тим, хто більше їм платить" [15, арк. 18]. Інформація райкомів, довідки про виконання постанови ЦК КП(б)У "Про боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів" (гриф цілком таємно). Так, у Бузькому районі за липень-жовтень 1945 р. проведено 30 операцій та 41 засада, в результаті яких знищено 12 осіб, заарештовано 2, – начальник обл. РО НКВС – Яковлев [6, арк. 1]. Усі райвідділи НКВС розробляли програму конкретних заходів, що були утверджені на бюро обкому. 48 "відповідальних працівників" скерована для проведення роботи у селах. Були проведені закриті партійні збори з метою виявлення стану та подальшого посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами. Основні зусилля скеровувалися на масово-роз'яснювальну роботу серед населення. Обласні та районні газети виступили із низкою статей, листів "колишніх учасників банд", статей місцевої інтелігенції, а також теоретичних публікацій. Організовувалися колективні виступи груп української і польської інтелігенції із закликами: "Повертайтеся до мирної праці – знищуйте продажних агентів Гітлера – бандерівців!" [6, арк. 2–3]. На загальних зборах в селах, після проведених заходів, приймалися рішення повного розгрому "бандугруповань". Схема проведення зборів надавалася і виглядала таким чином: спочатку відбувався виступ представника райкому – 5–10 хвилин, потім надавалося слово "колишньому бандиту" із цього села (із залученням агентурних резервів), далі бажаним був виступ одного із батьків цього бандита (враховуючи шанобливе ставлення місцевого населення до старшого покоління, він додавав емоційності), далі давалося 2 год. на те, щоб усі бандити заявили про свою прихильність до влади. Якщо після завершення такого інформаційного впливу відомі особи не з'являлися – село "оцепляється вооруженою охороною" [6, арк. 6–7]. Проте інформація про силові сценарії виявлення "ворожих елементів" була відома вузькому колу осіб, а документальне її засвідчення супроводжувалося грифом "цілком таємно", що також було ознакою продуманої інформаційної політики радянської влади.

Наступним напрямом інформаційного впливу на населення західних областей УРСР стала пропаганда колгоспного будівництва. Сталінське керівництво розгорнуло широку агітаційну кампанію з метою швидкого усупільнення землі та створення колективних господарств. Станом на 29 березня 1946 р. колгоспи діяли вже у 21 районі області, не було колгоспів у 10 районах. Завідувач сільгоспвідділом Хільченко доповідав керівництву, що причиною відсутності таких господарств було недостатнє проведення агітаційно-масової роботи на місцях працівниками, закріплені від райкомів [16, арк. 7]. Цей факт засвідчував важливість та першочерговість саме інформаційного впливу в колективізаційних процесах.

Преса мала зацікавити та переконати одноосібників у перевагах колгоспного життя. "Газета покликана на цій ділянці боротьби виступати в ролі колективного пропагандиста, агітатора та організатора" [8, арк. 1]. Районні газети почали наповнюватися повідомленнями про перемоги та успіхи колгоспників, причому із обов'язковим залученням до агітації місцевих прикладів для наслідування. "Всі селяни наочно побачили силу артільної праці, її здатність відвойовувати від природи високі врожаї. Та як не переконатися. Відомий в селі господар Антін Опалінський, який ще досі користується працею батрака і вважається майстром доброго обробітку землі значно менше зібрав із гектара... Наполеглива, сумлінна праця колгоспників принесла їм великі достатки. Плоди артільної праці нанесли удар по куркульській брехні" [14, арк. 21–22]. Наголошувалося на злагоженості щоденної роботи членів артілі та одразу лунав заклик до дії для одноосібників подавати заяви з проханням прийняти їх до колективу [14, арк. 23]. Така змодельована та донесена до селян ситуація мала спонукати до дії.

Варто зауважити, що не усі періодичні видання залучилися до боротьби за колгоспне будівництво, що стало причиною активної критики з боку влади. Зокрема, кореспондент газети "Молодь України" Л. Дяденко, здійснивши огляд Поморянської райгазети "Ленінська перемога" доповідав, що жодної передової статті на теми колгоспного будівництва не вийшло, а у передових статтях з сільськогосподарських та загальнополітичних питань слова "колгосп" та "колгоспники" майже не згадуються [8, арк. 2].

Пропаганда колгоспного життя проводилася і в радіопередачах. Для них в місцевому радіоефірі виділявся найкращий час – з 20 год., коли більшість прогнозованих слухачів могло почути "корисну інформацію". Наприклад, 4 жовтня 1946 р. у передачі для селян "На рідній землі" до агітації за колгоспний лад був залучений учитель Іван Тимофійович Земницький, переселений у Львівську область із Холмщини. На своєму прикладі він демонстрував усі "переваги радянського життя". Одночасно закликав селян більше знайомитися з більшовицькою пресою, яка, відповідно, пропагувала необхідну для влади інформацію. "Якось непомітно відбувалась величезна зміна у

ставленні людей до газети. Тепер майже в кожний двір щодня листоноша приносить періодичну літературу. І хіба може хтось з переселенців пригадати щось подібне в минулому. На двох вітринах в центрі села вивішувались номери центральних газет, біля яких часто зупинялися селяни" [13, арк. 53]. Цікаво, що проблема переселенців також стала приводом до інформаційних маніпуляцій влади. Постійно наголошувалося на "підкупанні Батьківщини про переселенців з Польщі". Зі сторінок газети "Правда України" голова виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих Козирів повідомляв: "15032 родини переселились з Польщі в Львівську область, 62249 чоловік. Увагою і підкупанням оточила радянська влада цих людей, які здобули нарешті, справжню Батьківщину" [13, арк. 63]. Така інформація супроводжувалася емоційними повідомленнями про швидке залучення переселенців до радянських зразків життя. Наприклад, повідомлялося, що "... з великою охотою віддаються своїй почесній роботі переселенці-вчителі. Робота в радянській школі відкрила перед ними широке поле вільної творчої діяльності... Учитель Кучинський Мефодій Васильович одночасно є активним членом лекторської групи районного відділу народної освіти". І одразу ж інформаційний штурм найскладнішого аспекту радянзації: "Молоді переселенські колгоспи вже виховали своїх передовиків колгоспного будівництва" [13, арк. 64].

Одразу ж, не приховуючи мети швидкого колгоспного будівництва, представники влади заявляли про необхідність швидкої хлібоздачі. Голова Кам'яно-Бузької районної ради депутатів трудящих Органіст Григорій Захарович заявляв: "Вчасне і повне виконання зобов'язань перед державою щодо хлібоздачі є першою заповіддю, священним обов'язком радянського селянина..." [14, арк. 114–115].

21 червня 1947 р. ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР прийняли постанову "Про покращення політичної і господарської роботи у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Рівненській, Волинській та Чернівецькій областях". Вона скеровувала партійні організації західних областей на остаточний розгром залишків банд українсько-німецьких націоналістів, наголошувала на необхідності "ізолювати куркуля та вирвати з-під його впливу бідноту і середняків", добитися загального піднесення в усіх галузях політичного, економічного та культурного життя [17, арк. 111–112]. Таким чином, узагальнювалися два основні напрями інформаційної роботи.

З меншими проблемами та перешкодами проходила індустріалізація західних областей УРСР. Це пов'язано із відсутністю в регіоні значного прошарку робітників та залученням до роботи упромисловості кадрів з інших регіонів. Тому пропаганда процесу індустріалізації не мала жорсткої протидії з боку населення і не вимагала значного залучення методів інформаційної боротьби. Цей напрям агітації обмежувався закликами до виконання планів нової п'ятирічки (переважно від керівників підприємств) та пропагував соціалістичні змагання серед робітників. Основним завданням було перетворення міста Львова на великий індустріальний центр [13, арк. 71].

Важливою проблемою та сферою для протиріч в ході радянських процесів стали глибокі релігійні переконання місцевого населення та антирелігійні позиції влади. У рекомендаціях відділам пропаганди та агітації обкомів КП(б)У зауважувалося: "Потрібно мати на увазі значний вплив релігійних забобонів, який впливає на відсталу частину населення областей. Відомо, що в релігійні свята на наших підприємствах у колгоспах і радгоспах люди не виходять на роботу, що призводить до невиконання виробничих планів...", що і було основною проблемою. Влада не намагалась в цьому аспекті шукати жодного ідейного компромісу з церквою. А допомога населенню у звільненні від впливу релігії та церкви ставала завданням усної і друкованої пропаганди, причому саме критика в пресі є найбільш дієвим засобом. "Цю роботу слід проводити систематично, шляхом пропаганди науково-природничих знань серед населення...Треба піддати жорсткій критиці осіб і факти, що стають на дорозі" [6, арк. 18].

Звіт секретаря Львівського обкому І. Грушецького "Львівщина сьогодні" наприкінці 1946 р. окреслював подальші напрямки інформаційної роботи серед населення. Вони передбачали демонстрацію турботи сталінського керівництва, розвиток промисловості згідно із п'ятирічним планом, подальше розгортання соціалістичних змагань, стаханівський рух, радість колгоспного життя, зростання місцевих кадрів та вступ до лав партії, а також надбання радянської культури, мистецтва тощо [13, арк. 94–101].

Таким чином, можна стверджувати, що практично усі сфери життя суспільства були охоплені інформаційним впливом. Влада не втрачала жодного шансу нагадати населенню інформацію про свої здобутки, водночас ніде й ніколи не подавалися повідомлення про негативні прояви радянзації. І це було об'єктивно, оскільки усі інформаційні канали суворо регламентувалися і контролювалися владою. До населення не потрапляло жодного повідомлення, яке не входило до стратегії інформаційної політики влади. І навпаки, усі потрібні владі процеси мали потужний інформаційний супровід у засобах масової інформації. Найбільше зверталася увага на інформаційну підтримку процесів колгоспного будівництва, оскільки воно мало стати джерелом прибутку для держави, підвищенню трудової дисципліни та заохочення робітників до

понаднормового виробництва, а також перевиконання соціалістичних планів. Значна увага приділялася поширенню інформації про радянську освіту, культуру, медицину, дозвілля.

Список використаних джерел

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали. У 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с. 2. Бажан О. Г. Радянська західних областей України в другій половині 1940-х – початку 1950-х рр.: наслідки у національно-культурній сфері / О. Г. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. на пошану професора П. П. Гудзенка. – Вип.12. – К., 2007. – С. 340–356. 3. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с. 4. Левицька О. Методи радянської Західної України / О. Левицька // Схід. – № 7. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=35387. 5. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. / [Гол. ред. А. Г. Шевелєв]. – К.: "Наукова думка", 1977. 6. Держархів Львівської обл., ф. Р-3, оп. 1, спр. 215, 147 арк. 7. Там само, спр. 200, 151 арк. 8. Там само, спр. 575, 203 арк. 9. Там само, оп. 2, спр. 253, 71 арк. 10. Держархів Чернівецької обл., ф. Р-2162, оп. 1, спр. 51, 26 арк. 11. Держархів Львівської обл., ф. Р-3, оп. 1, спр. 576, 68 арк. 12. Там само, оп. 2, спр. 107, 68 арк. 13. Там само, ф. Р-1357, оп. 1, спр. 18, 200 арк. 14. Там само, спр. 17, 152 арк. 15. Там само, спр. 18, 200 арк. 16. Там само, ф. Р-3, оп. 1, спр. 473, 61 арк. 17. Там само, оп. 2, спр. 254, 195 арк.

Юлія Левина

ИНФОРМАЦИОННОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРОЦЕССОВ СОВЕТИЗАЦИИ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ УССР В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (НА ПРИМЕРЕ ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье осуществлена попытка раскрыть направления информационных процессов, которые сопровождали советизацию западных областей УССР в первые послевоенные годы. На основе архивных источников и сообщений средств массовой информации определены методы, формы и степень влияния советской власти с целью привлечения на свою сторону местного населения, а также выделены особенности советского информационного влияния именно в западном регионе Украины. Отмечена важность информационного фактора в процессе становления новой власти.

Ключевые слова: информационное влияние, советизация, периодика, радиовещание, западные области УССР.

Yulia Levina

INFORMATION ESCORT THE SOVIET UNION PROCESSES OF THE WESTERN REGIONS UKSSR IN THE FIRST PART OF POST WAR YEARS (E.G. LVIV REGION)

In the article it has been done an attempt to show the ways of information processes, that have been escorted by the Soviet Union (Radianizatsia) on the western regions of UkSSR in the first part post war years. The basic archival resources and Mass Media reports have showed methods, forms and influence degree of the Soviet Union power with the aim of involvement to the inhabitants on its side and it has distinguished feature sof Soviet infirmation influence in the western Ukrainian regions. It has been accented an importance of the information factor in the porocess formation of new power.

Key words: infirmation influence, Soviet Union, periodic press, the western regions of UkSSR.

УДК 37:93(447)

Руслан Котенко

РАДЯНСЬКИЙ ЕКСПЕДИЦІЙНИЙ РУХ ЯК ЗАСІБ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЗРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ У 1970–1980-ТІ РР.) (НА ПРИКЛАДІ ПРИКАРПАТТЯ)

У статті з'ясовано зміст, форми, методи, інституційні основи розгортання масового експедиційного руху в УРСР. Визначено на прикладі Прикарпаття неоднозначний вплив туристично-краєзнавчої діяльності на формування підростаючого покоління. З одного боку, експедиційний рух розв'язував важливі ідеологічні завдання, з іншого боку, мав і корисні пізнавальні, оздоровчі завдання, формував знання і навички пошуково-краєзнавчої роботи, запобігав поширенню антисоціальних явищ, поглиблював інтерес до минулого і сьогодення рідного краю, утверджував здоровий активний спосіб життя.

Ключові слова: радянська доба, експедиційний рух, туристично-краєзнавча діяльність, Прикарпаття, ідеологія.

Безпрецедентний період в історії української туристично-екскурсійної діяльності становлять 70–80-і роки ХХ ст., коли за умов авторитарного політичного режиму, “закритого” суспільства, ідеологічного диктату вона пережила справжній бум, зумовлений низкою об’єктивних і суб’єктивних чинників. Її невід’ємним складником став масовий експедиційний рух, що перетворився на потужний чинник ідейно-політичного виховання молоді.

В історіографії побутують різні, діаметрально-протилежні оцінки цього явища – від його ідеалізації за радянського періоду – до вкрай упередженого трактування сучасними науковцями. Така ситуація зумовлює потребу переосмислення цього феномену з позицій історизму задля визначення його сутності й неоднозначного впливу на формування зростаючого покоління.

Молодіжний експедиційний рух вивчався радянськими й окремими сучасними українськими науковцями передусім у масштабах УРСР та СРСР (Б. Ємельянов, В. Зінченко, А. Короткова, О. Костюкова, О. Малиновська, Л. Воронкова, В. Касаткін, В. Квартальнов, С. Попович, Т. Сокол, В. Федорченко та ін.). Однак на регіональному рівні, зокрема, у межах Прикарпаття, ця проблема фактично не досліджувалася сучасними науковцями, хоча саме у такому ракурсі – на “мікрорівні” – увиразнюються її важливі змістовні характеристики.

Мета статті полягає у з’ясуванні змісту, форм, методів, інституційної основи розгортання масового експедиційного руху в УРСР та визначення на прикладі Прикарпаття його неоднозначного впливу на молодь.

Творче переосмислення цього досвіду актуалізує його використання в розвитку сучасного туристично-екскурсійного руху. Експедиційний рух зародився в СРСР на межі 1960–1970-х рр. і за два наступних десятиріччя переріс у тотальну форму виховання дітей і юнацтва на ідеалах радянської історії та пропаганди “досягнень і переваг” соціалістичного способу життя. Масові патріотичні рухи, як складник туристично-екскурсійної діяльності на практиці, виявилися найбільш зарегламентованими й заідеологізованими. Йдеться передусім про всесоюзний похід комсомольців та молоді місцями революційної, бойової і трудової слави партії і радянського народу та його складник – Всесоюзну туристичну експедицію радянської молоді “Моя Батьківщини – СРСР”. За керівництва компартійних органів до їх організації і проведення залучалася урядово-адміністративна управлінська вертикаль та мережа масових напівдержавних громадських об’єднань – від Міністерств освіти і культури СРСР – до ВЦРПС, ВЛКСМ, Добровільного товариства сприяння армії (далі – ДТСААФ), авіації і флоту, радянського комітету ветеранів війни, товариства “Знання”, Українського товариства охорони пам’яток історії та культури (далі – УТОПІК) тощо. Поступово вони переросли у тривалі ідеологічно-виховні кампанії, де представники молоді та старшої ветеранської генерації через різні контакти та численні апробовані на практиці форми і методи патріотично-виховної діяльності мали кристалізувати ідеали й переконання, що відповідали радянській ідеології.

Генеза всесоюзного походу пов’язана із підготовкою до відзначення 20-ї річниці перемоги радянського народу над німецьким фашизмом, коли навесні 1965 р. на заклик (за вказівкою) компартійного керівництва почали повсюдно формувати загони комсомольців і піонерів, які відправлялися у походи місцями, де точилися бої під час Другої світової війни. Сигналом до об’єднання цього масово-патріотичного руху “знизу” стало вміщене у “Комсомольській правді” за 1 червня 1965 р. звернення ЦК ВЛКСМ про надання йому єдиного централізовано-координаційного характеру, що мало стимулювати його подальше розгортання під назвою “Всесоюзний туристичний похід молоді по місцях бойової слави радянського народу”. Майже одночасно ЦК ВЛКСМ ухвалив спеціальну постанову з “рекомендаціями” республіканським і місцевим організаціям та профспілковим радам з туризму і екскурсій залучати на час літніх відпусток і шкільних канікул та у вихідні дні широкі верстви робітників, колгоспників, студентів і учнівської молоді до участі в туристичних експедиціях, подорожах і походах місцями боїв радянських вояків і партизанів [1, с. 160–161]. У вересні 1965 р. в Брестській фортеці провели всесоюзний зліт кращих туристичних груп та, оголосивши про завершення “першого етапу” акції, вирішили її продовжувати далі [2, с. 188].

Всесоюзний похід тривав до 1987 р., кожен наступний рік оголошувався його черговим “етапом” з новими гаслами й акцентами. Упродовж 12 етапів він зазнав певних змін: з назви зникло слово “туристичний” (фактично ще 1966 р. – примітка автора), яке буцімто “применшувало” його ідейно-політичний статус; розширилися тематико-хронологічні межі, що стали охоплювати не лише “бойові”, а й “революційні” і “трудові” традиції, демонструючи спадковість поколінь; розширився арсенал форм і методів діяльності (пошук місць загибелі й поховань, впорядкування могил воїнів, створення музеїв, “куточків” бойової (революційної, трудової) слави, конкурси робітничих професій, книги-естафети тощо), що перетворювало його на всеохоплюючу комплексну форму комуністичного виховання. Отож до всесоюзного походу стали зарахувати мало не кожну ідейно-виховну ініціативу, що супроводжувалася подорожами. Врешті-решт, після “відокремлення” від

нього "робітничо-селянської маси", він перетворився на молодіжний масово-патріотичний рух, що включав лише ветеранську громадськість як наставників і "живий приклад" для наслідування.

Дублюючи зміст і завдання всесоюзного походу, одночасно із ним розгорталася всесоюзна туристична експедиція "Моя Батьківщина – СРСР". Початок цієї нової ідеологічно-виховної за суттю і змістом кампанії оголосила постанова ЦК ЛКСМУ від 11 грудня 1972 р., яка стала гідною реакцією на заклик ЦК КПРС масштабно відзначити 50-у річницю створення СРСР. Формально такий "дубляж" усувало положення "Про туристичну експедицію радянської молоді "Моя батьківщина – СРСР", згідно з яким, вона оголошувалася складником всесоюзного походу та мала сприяти пізнанню юнаками й дівчатами радянської історії і сьогодення країни Рад. Ця чергова масова кампанія виявилася ще більш заполітизованою, позаяк в абстрактне поняття "комуністичне виховання" вкладалися конкретні завдання: формування радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, вивчення життєдіяльності В. Леніна та керівної ролі КПРС та її вірного помічника ВЛКСМ у здійсненні докорінних соціально-економічних перетворень та формуванні нового суспільного устрою [1, с. 260–261]. Із цього часу плекання культу В. Ульянова-Леніна стає стрижнем туристично-екскурсійної роботи поміж зростаючим поколінням.

Одним із мотивів ініціювання експедиції "Моя Батьківщина – СРСР" стало намагання пожвавити акцію всесоюзного походу, надавши їй ціліснішої ідейно-політичної скерованості. Про це свідчать зміст і системність її розгортання. Стартувавши у грудні 1972 р., вона мала тривати – до 1987 р., а кожен черговий етап присвячувався ключовим подіям радянської історії: перший: 1972–1975 рр. – 50-ій річниці утворення СРСР та 50-річчю присвоєння комсомолу і піонерській організації імені В. Леніна; другий: 1975–1978 рр. – XXV з'їзду КПРС та 60-річчю Жовтневої революції; третій: 1978–1980 рр. – 60-річчю ВЛКСМ і 110-ій річниці народження В. Леніна; четвертий: 1980–1984 рр. – XXVI з'їзду КПРС і 60-річчю всесоюзної піонерської організації; п'ятий – оголосили 1984 р. і він присвячувався 40-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні [3, с. 4–6; 4, с. 3–8].

Була вибудована організаційно-керівна вертикаль із проведення експедиції "Моя Батьківщина – СРСР": під керівництвом ЦК ВЛКСМ і його місцевих комітетів вона впроваджувалася за участі піонерської організації, профспілкових рад з туризму та екскурсій, дитячих екскурсійних станцій системи Міністерства освіти та інших державних і громадських інституцій. Їх представники входили до секцій з керівництва експедицією, що функціонували при штабах всесоюзного походу.

На Івано-Франківщині безпосереднє керівництво експедицією "Моя Батьківщина – СРСР" здійснювали обласні, міські, районні секції при штабах всесоюзного походу, до складу яких входили представники комітетів комсомолу, бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник", обласна рада з туризму та екскурсій (далі – ОРТЕ), УТОПІК, товариства "Знання", редакцій обласного радіо та газети "Комсомольський прапор" інші. Краєни активно включилися у другий етап її проведення, у квітні 1976 р. ці інституції ухвалили спільну постанову, у якій визначали функції координаторів акції, окреслили план її реалізації. Розгорнули організаційно-пропагандистську роботу із роз'яснення завдань експедиції у засобах масової інформації та у молодіжних колективах [5, арк. 2–3].

Мета, завдання, форми, склад учасників, підведення підсумків, нагородження переможців та інші аспекти, пов'язані з проведенням експедиції, описувалися у "типовому положенні" [6], яке кількаразово змінювалося й доповнювалося. На основі його рекомендацій розроблялися тематичні маршрути Івано-Франківщиною. Аналіз їх змісту показує, що акція носила передусім ідейно-пропагандистський характер, хоча мала і певне культурно-пізнавальне значення. Пріоритетним оголошувалися маршрути "Пам'ятні ленінські місця" та "Дорогою Великого Жовтня", які передбачали відвідини близько 100 пам'ятників вождів та 40 пам'ятників, обелісків меморіальних знаків і музеїв революційної слави на Прикарпатті. "Найпопулярнішим" в області вважався маршрут "Ніхто не забутий, ніщо не забуто", основу якого становили місця, пов'язані з партизанським рейдом С. Ковпака та відвідини 640 пам'ятників і 53 музеїв бойової слави. Маршрути "Ордени Батьківщини на прапорах комсомолу" та "Вітчизні вірні сини" охоплювали, відповідно, пам'ятні знаки діячам революційного і комуністичного руху та громадським діячам, художникам, передовикам виробництва. Більш реальний інтерес для юнацтва становили маршрути "Будні великих будов", що пролягали через промислові об'єкти та особливо "Пам'ятки історії, архітектури та природи", цей маршрут охоплював 12 державних заповідників, 15 пам'яток республіканського значення і 85 пам'яток природи [3].

Будучи системною цілеспрямованою акцією, експедиція "Моя Батьківщина – СРСР" охопила усі регіони України та передбачала почергове відвідування обласних, відтак республіканських і всесоюзних маршрутів. Отож, вона розгорталася за трьома, умовно кажучи, "туристично-екскурсійними потоками". Перший – "внутрішній" – передбачав мандрівки молоді Івано-Франківщини теренами своєї області. Кількість учасників зросла з 20 тис. у 1976 р. – до 27 тис. у 1986 р. [3, с. 4; 5, арк. 2–3]. Розширювалася географія другого "потoku", що скеровував молодь краю на республіканські та всесоюзні маршрути. Лише 1975 р., коли він сягнув чи не найвищого

рівня, близько 7 тис. її представників у рамках експедиції відвідали Київ, Москву, Ленінград, Львів, Одесу, Севастополь, Миколаїв, Чернівці, Вільнюс, Брест, Тернопіль, Хмельницький, Харків, Волгоград, Запоріжжя та інші міста СРСР [5, арк. 4–5; 7, арк. 3]. На той же час припадає бум третього "потoku": упродовж 1976 р. область прийняла 11,2 тис. туристів із десяти областей України, а також із Брестської, Тамбовської, Уральської, Джамбульської, Кустанайської, Кизил-Ординської та інших областей і країв РРФСР, Білоруської і Казахської РСР, перевиконавши таким чином планові показники на 31 % [5, арк. 4–5]. Вірогідно, що йдеться про реальність цих показників, адже скерування кожної особи на маршрут відповідним чином фіксувалося та оплачувалося. Саме відсутність коштів став однією із основних причин скорочення обсягів туристичних потоків з кінця 1970-х рр.

Активно пропагувався кращий досвід проведення експедиції навчальними закладами, трудовими колективами промислових підприємств та окремими ентузіастами цієї справи [3, с. 6–15]. Широковідомим у республіці стала робота з її проведення у домобудівному комбінаті "Івано-Франківськпромбуд", де учасником акції був кожен третій молодий працівник, а 150 з них, нагородили бронзовими значками експедиції. Тут склалася практика, коли у вихідні дні юнаки й дівчата, які переважно мешкали в гуртожитку, вирушали на екскурсії за маршрутами експедиції на автобусах, наданих бюро "Супутник" чи підприємством [3, с. 7].

Проведення всесоюзного походу та експедиції "Моя Батьківщина – СРСР" на Івано-Франківщині відповідало загальносоюзним і республіканським тенденціям з тією особливістю, що їх активність почала стрімко зростати із середини 1970-х рр. Свого апогею вони сягнули у 1984–1985 рр., коли відзначали 40-і роковини спершу вигнання німецьких загарбників з України і Прикарпаття, відтак перемоги СРСР. Через заформалізованість та заідеологізованість цих кампаній подекуди важко визначити їх реальні показники, але вони істотно активізували туристично-краєзнавчу діяльність. Згідно з офіційними даними, у 1984 р. близько 200 тис. туристів області взяли участь у походах місцями революційної, бойової, трудової слави, більшість із них проходили маршрутом Карпатського рейду С. Ковпака та місцями, де точилися бої. Популяризувалися піші, велосипедні, лижні походи місцями бойових дій радянських військових підрозділів, що воювали в окремих місцевостях. Найвідомішим серед них став маршрут 155-ої Станіславської стрілецької дивізії, яка вела бої на Рогатинщині [8, арк. 3].

У традиційному для радянської доби дусі активізувалася кампанія із розвитку клубної діяльності, коли у наказному порядку реанімувалися старі та створювалися нові самодіяльні об'єднання. Офіційні звіти фіксують існування у 1984 р. 4 тис. експедиційних загони із 82,5 тис. учнів та близько 650 туристично-краєзнавчих гуртків і секцій при шкільних і позашкільних закладах із 13 тис. членами. Упродовж року вони зібрали спогади у близько 12 тис. ветеранів війни. Така робота стимулювала поповнення діючих і виникнення нових самодіяльних музеїв бойової і трудової слави, чисельність яких зросла до 134. Окрім них, існували 204 ленінські кімнати. Активну діяльність у цьому напрямі проводили туристичні клуби Калуша й Коломиї, обласна станція юних туристів та інші організації області [8, арк. 5; 9, арк. 3; 10, арк. 1].

Найбільш масовим і помпезним став обласний зліт туристів, присвячений 40-річчю звільнення України від німецьких загарбників і Дню Конституції, хоча, слід визнати, учасники демонстрували реальні знання, уміння, навички з туристично-краєзнавчої діяльності. Його проведенню 5–7 жовтня 1984 р. на турбазі "Гуцульщина" у Яремче передувала значна організаційно-підготовча робота, що здійснювалася керівництвом обкому комсомолу та ОРТЕ. Численні глядачі спостерігали за змаганнями 22 районних, міських і клубних команд із 270 учасниками із техніки пішохідного, гірського, велосипедного туризму. До програм змагань також входили конкурси на найкращі туристичні маршрути, туристичну світлину, пісню тощо [8, арк. 1–5].

Прикметно, що дані звітів за 1984–1985 рр. про відзначення згаданих ювілеїв фактично дублюються, що також засвідчує формалізм пов'язаної з ними роботи. Втім, були й реальні цікаві акції. Так, 1985 р. позначився масовими сходженнями молоді Калущини, Рожнятівщини, Рогатинщини на найвищі вершини українських Карпат – Говерлу, Ґрофу, Сивулю та ін. Під час влаштованого у вересні "тижня туризму" понад 2,5 тис. учнів шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів та молодих робітників здійснили сходження на Маковицю і Хом'як [8, арк. 5].

Про роль і місце Івано-Франківщини у проведенні експедиції "Моя Батьківщина – СРСР" у масштабах УРСР свідчать такі дані. З визначених українською республіканською РТЕ наприкінці 1970-х рр. 2486 тематичних маршрутів для проведення екскурсій і походів, теренами області проходили 67, що становило 2,7 % від їх загальної кількості. Частка молодих прикарпатців з-поміж її учасників за цей час становила близько 1 % (відповідно 20 тис. і близько 2 млн.), а з 15 тис. срібних значків за участь в акції краянам вручили лише 550 (близько 3,5 %) [11–13]. Такі дані загалом відповідали питомій вазі області у структурі народонаселення республіки, але не віддзеркалювали значущість Прикарпаття в її рекреаційно-туристичному комплексі. Це черговий раз засвідчувало,

що всесоюзний похід та експедиція "Моя Батьківщина – СРСР" мали передусім ідейно-політичні завдання, хоча варто визнати і пізнавально-виховне значення, на якому, до слова, акцентують чимало сучасних дослідників (В. Бугрій, В. Зінченко).

Таким чином, туристично-екскурсійним за формою та ідейно-політичним за змістом кампаніям важко дати однозначну оцінку. З одного боку, вони насамперед розв'язували важливі ідеологічні завдання з формування відданості радянському режимові та переконань у перевагах і цінностях соціалістичного способу життя, утверджували радянську модель інтернаціоналізму, що нівелювала національні відмінності й нав'язувала русифікацію народів СРСР. З іншого боку, ці кампанії розв'язували й корисні пізнавальні, оздоровчі завдання, формували знання і навички пошуково-краєзнавчої роботи, запобігали поширенню антисоціальних явищ, сприяли засвоєнню молоддю основ туристичних знань і умінь, поглиблювали інтерес до минулого і сьогодення рідного краю, утверджували здоровий активний спосіб життя.

У ході експедиції, молодь Прикарпаття отримала можливість ознайомитися із виробничими технологіями кращих промислових підприємств і агрогосподарств області та прилучитися до її культурно-історичної спадщини – середньовічних замків, пам'яток архітектури XVII–XVIII ст., культових споруд, зокрема й таких унікальних, як озокеритові шахти, скелі Довбуша та багатьох інших, що належать до важливих культурних цінностей українського народу.

Відтак відвідування різних областей України і радянських республік сприяло розширенню світогляду та формуванню в юнацтва знань, умінь і навичок з туристично-екскурсійної роботи. Гадаємо, такий досвід буде корисним для розвитку сучасного молодіжного туризму, який, попри комерційний та рекреаційно-розважальний складники, мав би виконувати функції національно-патріотичного виховання молоді. Подальшого дослідження потребує неупереджене вивчення молодіжно-експедиційного руху за радянської доби в масштабах усієї України.

Список використаних джерел

1. Документи ЦК ВЛКСМ. 1972. – М.: Молод. гвардия, 1973. – 304 с. 2. Устименко Л. М. Історія туризму: Навчальний посібник. – 2-е вид., перероб. і допов. / Л. М. Устименко, І. Ю. Афанасьєв. – К.: Альтерпрес, 2008. – 354 с. 3. Маршрутами слави Прикарпаття: путівник по маршрутах Всесоюзної експедиції "Моя Батьківщина – СРСР" у Иван-Франківській області. – Ужгород: Карпати, 1987. – 151 с. 4. Моя Родина – СССР. Маршрутная книжка / [Отв. за вып. Г. Ф. Науменко, В. К. Федорченко]. – К., 1975. – 72 с. 5. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 1102, 126 арк. 6. Положение о туристической экспедиции советской молодежи "Моя Родина – СССР" // Официальные документы по самостоятельному туризму / ВЦСПС, Центр. совет по туризму и экскурсиям. – М.: Центр. рекл.-инф. бюро "Турист", 1979. – С. 7–17. 7. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 1103, 6 арк. 8. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-2162, оп. 1, спр. 323, 6 арк. 9. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-2162, оп. 1, спр. 1762, 70 арк. 10. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-2162, оп. 1, спр. 1724, 48 арк. 11. Моя Родина – СССР. Путеводитель (По всесоюзным тематическим маршрутам туристской экспедиции советской молодежи) / [Авт.-сост. В. А. Галицкий, Ф. В. Залманов]. – М.: Молод. гвардия, 1978. – Вып. 1. – 159 с. 12. Моя Родина – СССР. Путеводитель (По всесоюзным тематическим маршрутам туристской экспедиции советской молодежи). – М.: Молод. гвардия, 1980. – Вып. 3. – 92 с. 13. Моя Родина – СССР. Путеводитель по историко-экскурсионным объектам Всесоюзной туристской экспедиции советской молодежи "Моя Родина – СССР", расположенным на территории Украинской ССР / [Авт.-сост. А. М. Емченко]. – К.: Молодь, 1975. – 124 с.

Руслан Котенко

СОВЕТСКОЕ ЭКСПЕДИЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ КАК СРЕДСТВО ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В 1970–1980 ГГ. (НА ПРИМЕРЕ ПРИКАРПАТЬЯ)

В статье исследованы содержание, формы, методы, институциональные основы развертывания массового экспедиционного движения в УССР. Определено на примере Прикарпатья неоднозначное влияние туристско-краеведческой деятельности на формирование подрастающего поколения. С одной стороны, экспедиционный движением решало важные идеологические задачи, с другой стороны, ставило и полезные познавательные, оздоровительные задачи, формировало знания и навыки поисково-краеведческой работы, предотвращало распространение антисоциальных явлений, углубляло интерес к прошлому и настоящему родного края, утверждало здоровый активный образ жизни.

Ключевые слова: советская эпоха, экспедиционное движение, туристско-краеведческая деятельность, Прикарпатье, идеология.

Ruslan Kotenko**SOVIET EXPEDITION MOVEMENT AS A MEANS OF IDEOLOGICAL
AND POLITICAL EDUCATION OF GROWING GENERATION 1970S –1980S
(ON THE EXAMPLE OF PRECARPATHIA)**

The article studies the content, forms, methods and institutional bases of mass expedition movement development in the Ukrainian SSR. The diverse influence of tourism and regional studies activities on the formation of growing generation has been defined on the example of Precarpathia. On the one hand, expedition movement solved important ideological tasks, on the other hand, it had beneficial educational, recreational purposes, formed knowledge and skills for the research regional studies work, prevented the spread of anti-social phenomena, intensified interest in the past and present of the native land, consolidated healthy active way of life.

Key words: Soviet era, expedition movement, tourism and regional studies activities, Precarpathia, ideology.

УКРАЇНЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477)

Іван Хома

РОЛЬ ЮЛІАНА ЛАВРІВСЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧНИНИ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано участь Ю. Лаврівського в організації культурно-просвітнього життя українців Галичини. Встановлено, що Ю. Лаврівський безпосередньо та опосередковано долучився до усіх основних культурно-просвітніх процесів цього часу.

Ключові слова: Юліан Лаврівський, Український театр, "Руська бесіда", "Просвіта", культурно-просвітнє життя.

У сучасній історичній науці усе більш актуальним стає дослідження значення особистості в історії. Адже за культурними, соціальними, економічними, політичними, військовими та іншими процесами стоять особистості, як ініціатори чи організатори, а вже потім групи людей, верстви тощо. Відкритість, демократичність та успішність суспільства, в значній мірі, залежить від того як на тлі історії представлена людина, індивід та особистість.

У дослідженні на основі маловідомого історіографічного та джерельного матеріалів розкрито ініціативи та здобутки Юліана Лаврівського в інституалізації та розвитку української культури. Поміж тим розкрито процес який супроводжував ініціативи, організацію відкриття різних культурно-освітніх осередків. У науковий обіг введено факти та імена, які до цього часу не були відомі або не розглядалися в контексті зазначеної проблем.

Об'єктом дослідження є – українське культурно-просвітнє життя в Галичині в середині ХІХ ст.

Предметом є – діяльність Ю. Лаврівського щодо розвитку українського культурно-просвітнього життя у Галичині упродовж 1861–1873 рр.

Мета статті – розкрити напрями культурно-просвітньої діяльності Ю. Лаврівського.

Завдання стаття – показати яких змін зазнало українське культурне середовище за час активної діяльності Ю. Лаврівського.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали ЦДАІЛ України, періодика та спогади.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, в контексті активної громадського-політичної діяльності українських та польських кіл постать Ю. Лаврівського найшла своє відображення в працях Т. Батенка, М. Мудрого та інших [1].

У 1860-х рр. у полікультурному "Королівстві Галичини та Лодомерії з Великим князівством Краківським" Австрійської імперії, де поруч жили українці та поляки, започатковано новий етап піднесення національної свідомості українців. Цей процес пов'язаний не стільки із широким українським загалом, як з ініціативами та працею окремих представників творчої, духовної та політичної еліти. Вони поступово освоїли основи громадської роботи та навчилися використовувати законодавчу базу імперії. До таких постатей відноситься Ю. Лаврівський, який в умовах нерівної політичної конкуренції з поляками упродовж 1861–1873 рр. зробив найбільший внесок у культурно-просвітній галузі. Ю. Лаврівський, за словами автора праці "Галицька Русь в європейській політиці": "хотель на кождомъ шагу подносити галицькую Русь" [2, с. 118].

Із встановленням конституційної монархії в Австрійській імперії, Ю. Лаврівський максимально використовував права, надані конституцією імперії (з 1867 р. – Австро-Угорська імперія) на самовираження народів імперії, і тим же самим навчив українців розуміти та користуватися цим найвищим законодавчим документом. Ю. Лаврівський вважав, що піднімати питання про відстоювання природних прав українського народу на власних історичних землях можна буде тоді, коли українське населення Галичини чітко усвідомить, що вони є українці, котрі мають власну історію, мову, літературу, релігію тощо, а також, як він постійно заявляв, що "ми єсьмо 15-мільоннымъ южно-руским или малоруским народомъ, окремымъ отъ россіянь" [3, с. 113]. Саме тому для вирішення цієї проблеми Ю. Лаврівський, оцінивши стан і можливості української справи в Галичині і визначивши її пріоритети, скерував свою працю на підтримку і заохочення української молоді інтелігенції до активного громадського та культурного життя, утвердження української мови у повсякденному житті, навчальних закладах, державних установах Галичини, де переважало українське населення. Це дозволило б українцям заговорити про себе, як про народ, політичну

націю, яка самоусвідомила себе і хоче користуватися конституційними правами на рівні із іншими народами імперії.

Народився Ю. Лаврівський 27 серпня 1819 р.* у селі Мшани на Лемківщині, в сім'ї сільського священика Григорія Лаврівського. Початкову і гімназійну освіту здобув у Перемишлі під наглядом свого дядька, священика Івана Лаврівського. Упродовж 1820–1830-х рр. Перемишль стає центром українського національного відродження Галичини, де з ініціативи перемишльського єпископа Михайла Левицького (1774–1858 рр.) організовано гурток українських греко-католицьких священиків, серед яких був І. Лаврівський (1773–1846 рр.) [4, с. 49]. До основних надбань і заслуг якого відносять відкриття капітульних бібліотек у Львові й Перемишлі [5, с. 64]. Саме вплив того середовища, що склалося у Перемишлі, став певною мірою вирішальним у формуванні світогляду Ю. Лаврівського. Після закінчення гімназії він переїжджає до Львова і вступає на юридичний факультет Львівського університету. Проживаючи у Львові, приймає участь в революційних подіях 1848–1849 рр. у Галичині. У 1848 р. він був одним із засновників культурно-просвітнього товариства “Галицько-руська матиця”, ініціатором створення правничого відділу при товаристві, головою якого він став [6].

На початку 1840-х рр. Ю. Лаврівський знайомиться зі своєю майбутньою дружиною, полячкою Камілою Малевською (1826–1873 рр.). У подружжя Лаврівських було п'ятеро дочок і син Володимир (1850–1934 рр.). Після революційних подій 1848–1849 рр. у Галичині Ю. Лаврівського призначають державним прокурором м. Самбора, куди він переїжджає із сім'єю, а повертається знову до Львова лише у 1861 р. Цього ж року, під час роботи Галицького сейму першого скликання, Ю. Лаврівський зосередив увагу на популяризації ідеї відкриття Першого стаціонарного українського народного театру у Львові. Своїми ідеями про створення театру він ділиться через популярну тогочасну українську газету “Слово”. Чимало зусиль Ю. Лаврівський спрямував на створення першого українського клубу, який міг би об'єднати навколо себе українську інтелігенцію Галичини [7].

Ю. Лаврівського дивувало, що “до сеи поры никто не помянул одной речи, котра ведла нашего мненія необходимо потребна Русинамъ. Если хочемъ, щобъ нашъ языкъ потсупаль на коли постепенного розвою, повиннысьмо всякимъ способомъ старатися тое, щобъ чемъ разъ больше входиль въ публичное употребленье: а въ томъ възглядъ думаемъ, що найлучшу помощь могло бы намъ подати: запровадження руского театру во Львовы!” [8]. На твердження поляків, про неможливість відкриття українського театру у Львові в зв'язку з тим, що “Русини же ледви зачали проживати, и не мають они епиковъ ани лириковъ, а хотели бы уде плекати драматичну поезию”, а також що “руску мову не уважають за особный языкъ, але за наречіе польського” [9], Ю. Лаврівський запропонував низку аргументів, які спростували твердження про неможливість створення театру: “Мы Русины не стоимъ на высокой степени, але певно уже досыть поступилисьмо ровно въ эпичной якъ лиричной литературе. Шевченко, Могила, Могильницкий, Шашкевич, Устияновиче, Дедицкий, Гушалевичъ суть поеты, котрыми смело можешъ ся повсюду величати; а наша поезія живуча въ песняхъ народа стоить такъ высоко, що можемъ се нею величати передъ кождымъ образованымъ народомъ Європи”, що стосується ж української мови, то він зауважив, що відповіді на таке твердження “не жадно и всякое дальше слово въ томъ възглядѣ було бы або даремнымъ або непотребнымъ” [8].

Популяризуючи ідею заснування театру, він наголошував на тому, що “театръ, яко институтъ етичный, повиненъ быти справою целого народа”, і в зв'язку з цим, закликав українську громадськість, а також крайові державні органи влади долучитися до створення театру “переглядаемъ, и вкладаемъ на Соймъ Краевый и Выдель соймовый ровно якъ на Правительство (намісництво – авт.) обовязокъ, занятися воздвиженьемъ руского театру” [9].

Ю. Лаврівський підготував проект створення Українського народного театру у Львові, в якому врахував суперечності, що могли б виникнути. Зокрема, такими запитаннями, на його думку, могли бути “напередъ представляется намъ пытанье о местцевости для сцены русской”, і “якими средствами рускій театръ дасться въ житья, впровадити” [9]. Відповіді Ю. Лаврівського були побудовані у формі звернення до німецької громади Львова, щоб остання дала дозвіл українцям один раз на тиждень ставити свої вистави у німецькому театрі ім. Скарбека. Звертався він і до керівництва Народного Дому, щоб воно виділило один зал для українського театру.

Що стосується коштів, то за проектом Ю. Лаврівського, Галицький сейм мав би затвердити “зъ фундошовъ краевыхъ назначити достаточную квоту на утриманье его, на заплату акторовъ и на преміи для наилучшихъ драматовъ...Сподаваемся, що и нашъ Высокопреосвященный митрополитъ и все преподобное священство не отмовитъ своей помочи” [10].

* У енциклопедіях, довідковій літературі вказано, що рік народження Ю. Лаврівського – 1821, на надгробній плиті (родинна гробниця Лаврівських на Личаківському кладовищі – п. 56) – 1819 р.

Запропонована Ю. Лаврівським ініціатива була пасивно сприйнята українським населенням Галичини. Це засвідчують слова читача газети "Слово": "Вопросъ о русскомъ театре во Львове поднесеный и такъ хорошо изъясненый Г. Советникомъ Ю. Лаврівськимъ, и удивительно, що такъ молчаливо пріяла его руская публика" [11]. У зв'язку з цим, опинившись фактично наодинці, Ю. Лаврівський змушений був відкласти реалізацію цього проекту на пізніший час, а основну увагу зосередив на підготовці засад створення для майбутнього українського театру. Проте, у кінці 1861 р. Ю. Лаврівський зумів втілити у життя один із найбільших своїх проектів, а саме відкрити клуб для української галицької інтелігенції "Руська бесіда". 15 листопада 1861 р. "дозволило високе правительство утворення руского касина съ назвою "Руская Бесьда", метою діяльності якого було згуртувати українську громадськість, сприяти впровадженню української мови у повсякденний вжиток, обмін думками щодо нагальних проблем українців Галичини. Приміщення клубу знаходилося в Народному Домі (тепер вул. Театральна, 22), керівництво якого виділило на потреби клубу три зали [12]. Офіційне відкриття "Руської бесіди" відбулося 9 січня 1862 р. "вступною промовою сов. Ю. Лаврівського" і на "предложеніе Г. Згарского згромаженіе заспівало громкимъ голосомъ госп. Лавровскому, который первый гадку, утворення "Руской Беседы" поднесъ и до ей осуществленія передъ всеми инными найбільше причинился, "многая лета" [13]. Головою товариства обрано Ю. Лаврівського [14]. За його задумом, "Руська бесіда" мала стати осередком, на основі якого він розпочав би втілювати у життя плани, пов'язані із відкриттям Українського народного театру. При підготовці до відкриття якого, перед Ю. Лаврівським постала низка проблем. Найважливішою була відсутність стабільного фінансування. Для вирішення якої у 1862 р. він отримав дозвіл від намісництва Галичини на право відкриття "фонду театрального" при "Руській Бесіді", внісши першим значну суму на рахунок фонду і започаткувавши, таким чином, його роботу [15, с. 363].

Після створення "фонду театрального", Ю. Лаврівський розпочав роботу над підготовкою репертуару й акторського колективу. Він покладав надію на діяльність аматорського театру, створеного у кінці 1861 р., який діяв при Народному Домі до 1864 р. Основу якого склали студенти Львівської духовної семінарії. Вони, окрім постановки вистав, за ініціативою Ю. Лаврівського займалися ще перекладами з німецької і польської мов літературних, драматичних творів на українську [16, с. 35].

Ю. Лаврівському вдалося залучити українську громадськість до роботи над відкриттям театру. Окрім того, щоб переконати намісництво надати згоду для відкриття Українського народного театру, Ю. Лаврівський на початку 1863 р. надіслав звернення до намісника Галичини, у якому просив дозволу відкрити при "Руській бесіді" драматичну школу. До основних завдань якої він відносив підготовку акторів, залучення української талановитої молоді до написання драматичних і комедійних творів. Відкриття драматичної школи відбулося 20 березня 1863 р., після того як "прошеніе занесене до високої Президії намєсничества Краевого, получилъ Видель Руской Беседи... призволеніе основати драматичну школу Руску..." [17, арк. 3].

За задумом Ю. Лаврівського "помянута школа драматична буде практичнимъ завязкомъ постоянного руского театра, а разомъ и выискательскою першихъ драматичныхъ русскихъ представлений" [17, арк. 4]. Про успішну роботу драматичної школи свідчить те, що на адресу "Руської бесіди", при якій функціонувала драматична школа, надіслано близько 20 драматичних і комедійних творів упродовж 1863 р. [17, арк. 5–317]. Для визначення найкращих творів Ю. Лаврівський 14 лютого 1864 р. оголосив конкурс і "Выдель театральний решилъ одноголосно на внесенья г. Лавровского назначити чотири пермії за написане драматичныхъ сочиненій русскихъ", і для премій було виділено 300 ринських з "фонду театрального", серед яких дві премії по 100 ринських і дві премії по 50 ринських за найкращі драматичні і комедійні твори [17, арк. 3]. Для бажаних взяти участь в конкурсі, визначалися такі умови: оригінальність творів, зв'язок із народним життям українців, україномовний текст [18]. У кінці 1863 р. для визначення найкращих творів сформована театральна комісія, у складі "советникъ дръ Яновскій и Лавровский, редакторъ "Слова" Дедицкій, професоры дръ Шараневичъ и Полянскій" [19].

Подбавши про обов'язковість умов для відкриття театру, Ю. Лаврівський 8 лютого 1864 р. подав письмову заяву наміснику Галичини, у якій просив дати дозвіл на відкриття Українського театру у Львові в приміщенні Народного Дому. Його прохання було підтримано і він отримав дозвіл на відкриття театру при "Руській бесіді" з умовою, що його керівництво подбає про те, щоб щороку ставити не менше 40 вистав [20]. Керівництво театром доручено режисеру Омеляну Бачинському, який приїхав до Львова у кінці 1863 р., на запрошення театрального відділу із Житомира, де він був директором польського театру [21].

Офіційне відкриття Українського народного театру відбулося 7 березня 1864 р. у присутності численної української громади і намісника Галичини [22, с. 84]. Урочисту частину відкриття театру розпочав привітальним "Прологом" відомий галицький літературознавець Омелян Огоновський [15,

с. 363–364]. Після виступу О. Огоновського театральне життя розпочато виставою "Маруся" за повістю Г. Квітки-Основ'яненка у постановці О. Бачинського, а основу театральної трупи склали актори аматорського театру. Уже з перших днів роботи театру його керівництво на чолі з Ю. Лаврівським, головою "Руської бесіди", відчуло проблеми недостатнього матеріального забезпечення, оскільки коштів, які надходили у "фонд театральний" і з продажу квитків було недостатньо. У зв'язку з цим, подальша громадська діяльність Ю. Лаврівського скеровувалася на забезпечення належного матеріального становища театру, позаяк польський і німецький театри у Галичині, фінансувалися з місцевого бюджету. Вирішення цієї проблеми було у компетенції Галицького сейму, проте польська сеймова більшість вважала недоцільним реагувати на пропозиції Ю. Лаврівського про виділення "крайової субвенції", оскільки вважали, що це "посилить незгоду і ненависть між двома народами" [22, с. 87].

Наміри ще у 1864 р. отримати субсидію для театру від сейму не увінчалися успіхом. Тому для вирішення цієї проблеми, як повідомляла газета "Слово", на початку червня 1865 р.: "Сов. Лавровський поехалъ на сихъ дняхъ до Ведня, где мае онъ на цели у дотычныхъ властей постаратися о устороненъе где якихъ перепонъ, свободному розвитку жизни нашего театра въ матеріальномуъ възглядѣ" [23]. Проте поїздка у Відень не принесла користі, оскільки після того, як відкрито чергове засідання Галицького сейму першого скликання, Ю. Лаврівський тричі (7 грудня 1865 р., 16 грудня 1865 р., 24 квітня 1866 р.) вносив на його розгляд "крайову субвенцію" для Українського театру [22, с. 87; 24–25]. В основі якої він зазначав, що "Рускій театръ за произволеніемъ Высокого правительства нынъ подъ зарядомъ Руской Беседы застающій, мас поберати запомогу зъ Фонда Краевого въ рочной килькости 3000 ринських" [25].

Загалом, жодна із пропозицій, висловлених Ю. Лаврівським, не була підтримана польською сеймовою більшістю. Востаннє Ю. Лаврівський підняв цю проблему під час розгляду ініційованого ним проекту українсько-польського порозуміння у Галицькому сеймі у 1869–1870 рр., у якому окремим пунктом подано прохання виділити із крайового бюджету на його утримання в 1870 р. 4000 ринських. Сейм підтримав і затвердив цей пункт на початку 1870 р., і саме з того часу Український театр перейшов на державне забезпечення, проте з правом контролю з боку крайового виділу. Загалом, заслуги Ю. Лаврівського у відкритті вказаних інституцій, яскраво відображають слова автора статті "Юліан Лавровскій": "справді якщо б Юліан Лаврівський крім заснування "Рускої Бесіди" і "Руського народного театру" нічого більше не зробив, то заснування тих двох інституцій розбудило дух народний і патріотичний руський так сильно, що для тих заслуг ім'я його в серці кожного щирого русина повинно бути вписане у вдячній пам'яті" [26].

У пошуках односторонніх для спільної народної справи, Ю. Лаврівський, був один із перших, хто звернув увагу на потреби української молоді, і за словами Ф. Свистуна "сов. Ю. Лаврівскій ... былъ фактичнымъ ея вождемъ" [3, с. 162]. Особливе ставлення Ю. Лаврівського до тодішньої української молоді, дозволяють нам зрозуміти слова учасника тих подій, студента духовної семінарії, а згодом одного із найбільш видатних галицьких громадсько-політичних діячів Анатолія Вахнянина: "Сходилися в мурах семінарії тодішні наші соймов і послаи на клюбові наради. Вони то впливали на інтенсивніше зрушенє питомців, і особистим впливом втягали їх у народню роботу. Найбільше робив у тім напрямі судовий радник посол Юліан Лавровскій" [27].

Восени 1861 р., Ю. Лаврівський підтримав українських студентів Львівського університету і духовної семінарії у боротьбі за рівні права з польськими студентами перед керівництвом університету, це й стало початком їх співпраці. Польські студенти розпочали роботу над створенням комітетів для допомоги бідним студентам, проте ці "комітети з чисто польським характером хотіли для колонізації цілей притягнути до себе й русинів..." [16, с.15]. Відносини між студентами українцями і поляками загострилися на зборах в університеті 8 листопада 1861 р., коли обговорювали статут "Towarzystwa wzajemnej pomocy akademikow Lwowskich", оскільки його готували без участі українських студентів, а також затверджено без поправок, запропонованих студентами-українцями, очолюваних Володимиром Шашкевичем, сином Маркіяна Шашкевича. Я. Гординський вважав, що статут із поправками, представлений українськими студентами, складено Ю. Лаврівським [16, с. 30]. Ігнорування пропозицій українського студентства було типовим у цей час. Українські студенти знову звернулися до Ю. Лаврівського, який на той час допоміг їм здобути право голосу на студентських зборах, а студентам духовної семінарії брати участь у нарадах світської академічної молоді. Це була значною перемогою, зважаючи на те, що українські студенти були меншості.

9 листопада 1861 р. Ю. Лаврівський отримав дозвіл консисторії на право вирішувати свої проблеми самостійно на власних студентських зборах [16, с. 33]. Загалом, Я. Гординський відзначав, що, зважаючи на певну байдужість до проблем українського студентства з боку української громадськості, допомога Ю. Лаврівського мала важливе значення на формування національної свідомості української молоді [16, с. 29–30]. Зокрема, автори статті "Молода Русь"

вважають, що Ю. Лаврівський відіграв вирішальну роль у консолідації української молоді інтелігенції, внаслідок чого у першій половині 1860-х рр. виникає народовська громадсько-політична течія, яка займала українофільську позицію [28]. Саме при підтримці Ю. Лаврівського і здійснювали свої перші політичні кроки народовці, вбачаючи у ньому захисника своїх устремлінь. Вперше народовці відкрито про себе заявили 1 лютого 1862 р., коли вийшов у світ друкований орган – газета "Вечорниці". До виходу якої безпосередньо причетний і Ю. Лаврівський, який надав організаційну і фінансову допомогу. На жаль, через деякий час, під тиском "святоюрців" (старорусинів) народовці змушені були припинити випуск цієї газети [28]. Загалом, відносини Ю. Лаврівського з українською молодію інтелігенцією мали й виховний характер, про що свідчить стаття Павла Ясинського "О засадахъ воспитанія – посвячена в честь высокогородного господина Ю. Лавровского" [29]. П. Ясинський, поряд із моральними принципами виховання, наголошує на засадах патріотичного виховання, яке відповідало б основним принципам, яким надавав перевагу в роботі з молоддю Ю. Лаврівський.

Не менш важливого значення для Ю. Лаврівського набула перекладацька діяльність, яка, як і усі інші напрямки його зацікавленості, була як на той час інноваційною, і скеровувалася на широкі верстви українства. Крім ініційованого перекладу художніх і драматичних творів, Ю. Лаврівський організував переклад українсько-німецького словника, а також тих юридичних законів і документів, які були особливо актуальними для українців. Для складання українсько-німецького словника, на початку 1862 р. Ю. Лаврівський залучив дев'ятьох студентів (О. Партицького, Д. Танячевича, П. Товарницького та інших) Львівської духовної семінарії, забезпечивши їх усім необхідним для його підготовки. Особисто двічі на тиждень приходив і корегував їх роботу. Словник складено у кінці 1862 р. обсягом 400 сторінок, проте тільки у 1866 р. за редакцією О. Партицького вийшла перша його частина [16, с. 36].

7 лютого 1862 р. з дозволу Міністерства юстиції Ю. Лаврівський створив спільно із Я. Головацьким комісію, яка розпочала переклад цивільного кодексу Австрійської імперії, складеного у 1849 р. [30]. За повідомленням газети "Слово" цивільний кодекс комісія мала перекласти на українську мову з урахуванням юридичних змін [31]. Упродовж 1863 р. Ю. Лаврівський підготував до видання довідник "Рускій правоатаръ", у якому вмістив "письма розличного рода, именно же взоры листовъ, поданій, прошеній, жалобъ, уговоровъ, грамот судовихъ и приватнихъ, съ точнымъ поученьемъ дотычныхъ законовъ и загалъно толкуе овсехъ делахъ. Целое дело выйде въ двохъ або трехъ частяхъ" [31].

Підсумував культурно-просвітню діяльність Ю. Лаврівського у першій половині 1860-х рр. відомий український громадсько-політичний діяч із Наддніпрянщини Олександр Кониський, котрий часто приїжджав до Галичини впродовж цього періоду. У 1865 р., коли О. Кониський черговий раз приїжджав до Галичини, де за словами К. Студинського "найближче зійшовся він з пізнішим віцемаршалом, послом Ю. Лаврівським і С. Качалою... Бачив Кониський цю нерівну боротьбу галицьких послів..., а все ж таки він вірив в остаточну перемогу української справи". Свої думки, надії і переживання передав у двох віршах, один з яких "Надія" присвятив Ю. Лаврівському [32].

Ю. Лаврівський мав безпосереднє відношення до діяльності "Просвіти". 22 червня 1869 р. А. Вахнянин у листі до П. Куліша відзначив бажання Ю. Лаврівського стати членом цього товариства [33, с. 113]. На початку 1870 р. Ю. Лаврівський обраний головою "Просвіти" і посідав цю посаду до травня 1873 р. До основних заслуг Ю. Лаврівського, у період, коли він очолював "Просвіту", відносять те, що він, будучи у той час віце-маршалком Галицького сейму, ініціював ухвалу про постійне державне фінансування товариства на засідання сейму 20 вересня 1869 р. [34].

Не менш важливою заслугою цього видатного галицького діяча була організація видавництва з державним фінансуванням, майже усіх українських гімназійних підручників "що єсть дуже великої ваги для розвою руского слова и рускої просвіти у нашому краю" [35]. Ю. Лаврівський також запропонував при "Просвіті" створити стипендійний фонд для опіки над бідною шкільною молоддю. Загальну оцінку діяльності Ю. Лаврівського у "Просвіті" подав автор посмертної статті "Юліан Лавровскій", у якій зазначалося, що "час сей, коли Лавровскій стояв при "Просветъ" можемо назвати другою фазою розвою товариства. А фаза ся знаменувалась ще й тымъ, що до значьня літературного товариства прийшло ще значьне репрезентаціє сторонництва народнього, помимо того, що "Просвета" неколи не займалася політикою" [35].

Отже, активна діяльність Ю. Лаврівського упродовж 1861–1873 рр., дозволила українцям реалізувати свої конституційні права, через відкриття "Руської бесіди", "Руського народного театру", активізацію української молоді, перекладацьку роботу, започаткування функціонування "Просвіти" тощо. Культурно-просвітні ініціативи Ю. Лаврівського мали вирішальне значення у формуванні і розвитку українського національного руху в Галичині, а саме народовської суспільно-політичної течії.

Список використаних джерел

1. Батенко Т. Українські послы у першому періоді Галицького сейму (1861–1866) / Т. Батенко // Академія. Гуманітарний альманах. – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 58–69; Мудрий М. Українсько-польські відносини в Галичині в 1867–1890-х роках: політичний аспект: автореф. канд... іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / М. Мудрий. – Львів, 1997. – 26 с. 2. Галицкая Русь въ Европейской политике. – Львів, 1886. – 144 с. 3. Свистун Ф. "Що то есть украинофильство"? / Ф. Свистун. – Львів, 1912. – 136 с. 4. Грицак Я. Нариси Історії України / Я. Грицак. – Львів, 1996. – 360 с. 5. Гнатюк В. Національне відродження галицьких українців в 1772–1880 / В. Гнатюк. – Відень, 1917. – 65 с. 6. Лаврівський Ю // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на 1892 рік / Ю. Лаврівський. – Львів, 1891. – Т. 15. – С. 116. 7. Проектъ до заведеня руского театру во Львовъ, составленный посломъ Ю. Лавровскимъ // Слово. – 26 (7 серпня) липня; 29 (10 серпня) липня; 2(14 серпня) 1861. 8. Проектъ до заведеня руского театру во Львовъ, составленный посломъ Ю.Лавровскимъ // Слово. – 26 (7 серпня) липня 1861. 9. Проектъ до заведеня руского театру во Львовъ, составленный посломъ Ю.Лавровскимъ // Слово. – 29 (10 серпня) липня 1861. 10. Проектъ до заведеня руского театру во Львовъ, составленный посломъ Ю. Лавровскимъ // Слово. – 2 (14) серпня 1861. 11. Допись зъ Неживислочія // Слово. – 11(23) листопада 1861. 12. Казино Руске // Слово. – 2 (14) грудня 1861. 13. Новинки // Слово. – 10 (22) січня 1862. 14. Отъ выделя "Руской Беседы" // Слово. – 13 (25) січня 1862. 15. Франко І. Руський театр у Галичині / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Київ, 1980. – Т. 26. – 363 с. 16. Гординський Я. до історії культурного і політичного життя в Галичині у 60-их рр. ХІХ ст. / Я. Гординський. – Львів, 1917. – 151 с. 17. ЦДІАЛ України, ф. 514, оп. 1, спр. 153, 317 арк. 18. Оголошення премій // Слово. – 21 (2 квітня) березня 1864. 19. Спровозданье театрального Выдела "Беседы Руской" за рокъ 1864 // Слово. – 25 (8 квітня) березня 1865. 20. Рускій театръ // Слово. – 7 (19) березня 1864. 21. Новинки // Слово. – 1 (30) січня 1864. 22. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914) / К. Левицький. – Львів, 1926. – Ч. 1. – 140 с. 23. Новинки // Слово. – 12 (24) червня 1865. 24. Новинки // Слово. – 18 (30) грудня 1865. 25. Второе внесенье п. Лавровского взгядомъ субвенци для руского театра // Слово. – 23 (3 січня) грудня 1865. 26. Юліан Лавровський // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на 1892 р. – Львів, 1891. – С. 117. 27. Вахнянин А. Спомини з життя / А. Вахнянин. – Львів, 1908. – 138 с. 28. "Молода Русь" в роках 1860–1866 // Діло. – 5(17) лютого 1892. 29. Ясинський П. О засадахъ воспитанія – посвячена въ честь высокородного господина Ю. Лавровского / П.Ясинський // Слово. – 9(21) жовтня, 13(25) жовтня, 16(28) жовтня 1865. 30. Новинки // Слово. – 28 (9 квітня) березня 1862. 31. Новинки // Слово. – 14(26) листопада 1862. 32. Студинський К. Зв'язки О. Кониського з Галичиною в 1862–1866 рр. / К.Студинський // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. 150. – С. 330–331. 33. Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша / А. Вахнянин. – Львів, 1908. – 120 с. 34. Заседанія Львовского Сойма // Слово. – 24 (6 жовтня) вересня 1869. 35. Юліан Лавровскій // Правда. – 1 (13) травня 1873.

Иван Хома**РОЛЬ ЮЛИАНА ЛАВРОВСКОГО В ОРГАНИЗАЦИИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЦЕВ В ГАЛИЧИНЕ В СРЕДИНЕ XIX СТ.**

В статті проаналізовано участь Ю. Лавровського в організації культурно-просвітельської життя українців Галичини. Встановлено, що Ю. Лавровський непосредственно и опосредовано приєднався к всім главным культурно-просветительским процесам этого времени.

Ключевые слова: Юлиан Лавривский, Украинский театр, "Русская беседа", "Просвита", культурно-просветительская жизнь.

Ivan Khoma**THE ROLE OF YULIAN LAVRIVSKYY IN THE ORGANIZING OF CULTURAL AND EDUCATIONAL LIFE OF UKRAINIAN PEOPLE FROM GALICIA IN THE MID-NINETEENTH CENTURY**

The article analyses the participation of Yulian Lavrivskyy in the organizing cultural and educational life of Ukrainian people from Galicia. It is established that Yulian Lavrivskyy directly and indirectly contributed to all the major cultural and educational processes of that time.

Key world: theatre, "Ruska besida", "Prosvita".

УДК 929 Воронцові: 061:22:7(477.74-21)

Людмила Лісунець

УЧАСТЬ Є. ВОРОНЦОВОЇ ТА С. ВОРОНЦОВА У ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОГО "ТОВАРИСТВА ОБРАЗОТВОРЧИХ МИСТЕЦТВ"

У статті висвітлюється участь Є. та С. Воронцових в одеському "Товаристві образотворчих мистецтв". Розкрито мотиви їх участі, особистий внесок у зміцненні матеріальної бази інституції, підраховано суми здійснених ними пожертвувань, виокремлено основні напрямки діяльності.

Ключові слова: Є. Воронцова, С. Воронцов, одеське "Товариство образотворчих мистецтв", пожертвування, меценатство.

У другій половині XIX ст., завершився процес становлення Одеси, як економічного, наукового та культурного осередку. Важливу роль у цьому відіграли не лише підвалини, які заклали перші градоначальники міста, а й реформи, проведені у Російській імперії у 60–70-х рр. XIX ст. Перетворення, що стосувалися сфери політики, економіки, освіти і науки, культури призвели до пожвавлення й розгортання суспільного життя країни. В Одесі продовжувався процес організації громадських інституцій різних за напрямком діяльності від торгівельних – до наукових. В історії міста помітне місце посідає одеське "Товариство образотворчих мистецтв". Інституція, основні етапи її розвитку неодноразово були об'єктом вивчення науковців, і знайшли своє відображення у науковій літературі. Однак, на сьогоднішній день не вивченою у загальній історії товариства залишається діяльність окремих осіб, зокрема Є. та С. Воронцових, які стояли біля витоків його створення.

Незважаючи на достатню кількість робіт, присвячених одеському "Товариству образотворчих мистецтв", цей аспект досі не привертав увагу вчених. Діяльність Воронцових у роботі інституції співпадає у часі із процесом її утворення та становлення, тому історіографія проблеми включає літературу присвячену історії товариства.

У XIX ст. в історіографії набула поширення традиція написання ювілейних публікацій. До десятиріччя товариства була підготовлена "Историческая записка...". Фактологічний зміст праці доповнений статистикою, що дає змогу виокремити основні напрямки діяльності Є. та С. Воронцових у роботі організації. Для викладу матеріалу у працях подібного роду характерне виділення і короткий опис діяльності осіб, які відіграли важливу роль у товаристві, що дозволило визначити особистий внесок Є. та С. Воронцових у його розвиток [1]. Серед робіт сучасних науковців вагу має робота Н. Порожнякової [2, с. 266–271]. Зупиняючись на питанні витоків ідеї заснування товариства, дослідниця приходиться до висновку, що для С. Воронцова ця справа була продовженням починань його батька, М. Воронцова. У роботах В. Абрамова [3, с. 174–181], Н. Декерменджи [4, с. 60–71], Є. Деменюка [5, с. 47–67] відомості про Воронцових зводяться лише до факту їх членства та посадового звання. Маловивченість питання діяльності С. і Є. Воронцових у роботі товариства, аналіз літератури із цієї тематики вказує на актуальність вивчення й наукову новизну розробки даної проблеми.

З огляду на невивченість питання в науковій літературі основою матеріалів для статті послуговували дані джерел: звітів та преси. Дані звітної документації дозволили підрахувати суму пожертвувань, які внесли Воронцові на рахунок товариства, проаналізувати "фінансову сторону" їх діяльності.

Окремий пласт матеріалів становлять відомості, що містяться у пресі. Їх інформативну насиченість обумовила специфіка періодичної преси як виду історичних джерел, що містить в собі матеріали стандарту газети (замітки, статті) і тексти-джерела, які відносяться до інших видів історичних джерел (витяги із протоколів засідань, діловодна документація). Дані джерельної бази дозволили розкрити особистий внесок М. і Є. Воронцових у становлення інституції.

Помітною постаттю XIX ст. в історії Російської імперії загалом, і Одеси зокрема, була Єлизавета Ксаверівна Воронцова (1792–1880 рр.) – дружина генерал-губернатора Новоросійського краю М. Воронцова, благодійниця та меценат. Разом із чоловіком вона приймала участь в усіх проектах міста, що мали просвітницькі функції та стосувалися питання соціального захисту населення (стала засновницею низки благодійних установ, разом із М. Воронцовим поповнила із власного зібрання фонди бібліотеки, "Товариства історії та старожитностей"). Знавець мистецтва та меценат, Є. Воронцова не залишила поза своєю увагою і одеське "Товариство образотворчих мистецтв", виступивши тут у тандемі зі своїм сином С. Воронцовим.

Семен Михайлович Воронцов (1823–1882 рр.) – генерал від інфантерії, учасник кавказьких походів, Кримської та російсько-турецької війни 1877–1878 рр., одеський міський голова (1865–1870 рр.). Він брав активну участь у громадському житті Одеси, був членом декількох товариств, сприяв археологічним розкопкам, що проводилися на околицях міста. Список його регалій слід доповнити званням президента одеського "Товариства образотворчих мистецтв". Він вніс вагомий внесок у становлення та розвиток інституції, підтримував ідею її заснування.

Історія одеського "Товариства образотворчих мистецтв" розпочалася у 1863 р., коли на ім'я імператора Олександра II складене клопотання, у якому йшлося про те, що "...Одесі, як центру наукової та торгівельної діяльності Новоросійського краю при введенні нового управління містами, і з огляду на розвиток залізниці, належить багате майбутнє... Останні ж для свого успішного розвитку й процвітання потребують естетичної освіти" [6, с. 5]. На думку ініціаторів створення товариства, в місті потрібно заснувати товариство, яке б сприяло поширенню культури, а в подальшій діяльності відкрило картинну галерею та школу живопису. Через два роки клопотання підписано. 23 січня (6 лютого) 1865 р. відбулося перше засідання організації, яку очолили С. Воронцов (голова) й Ф. Моранді (заступник) – відомий архітектор, автор численних проектів Одеси, громадський діяч, який взяв на себе відповідальність за існування і розвиток одеського "Товариства образотворчих мистецтв". За словами Н. Декерменджи він 30 років вирішував питання організації навчального процесу, забезпечення фінансового становища інституції. Успішне вирішення цих завдань і налагодження механізму їх роботи мало забезпечити процвітання товариства [4, с. 60–71].

Інституція була заснована на громадських засадах, тому допомога міщан та їх інтерес до її діяльності відігравали вагомий роль у розвитку організації. З одного боку "Товариство образотворчих мистецтв", мало просвітницькі функції і було створене для одеситів, з іншого, жителі Одеси пожертвуваннями приймали участь в зміцненні його матеріально-методичної бази. У діяльності інституції простежується симбіоз його роботи і суспільства. Участь М. і Є. Воронцових у організації можна розділити на три напрямки: фінансування, формування методичної бази, здійснення керівництва. Одразу слід відзначити, що в навчальній частині вони участі не приймали, оскільки не мали освіти та навичок. Тривалий час головною проблемою товариства залишалося питання фінансування. З промов Ф. Моранді на засіданнях та зі звітів видно, що становище організації було досить скрутним, тому проблема фінансування стояла як питання її функціонування. С. і Є. Воронцові відіграли важливу роль у вирішенні завдання стабілізації та зміцнення фінансового становища інституції. Роботу у цьому напрямку вони проводили як самостійно, так і співпрацюючи.

Колективною роботою С. та Є. Воронцових можна вважати внесок ними на баланс товариства пожертвувань, оскільки кошти вони вносили зі спільного родинного статку, а також зважаючи на чергування їх здійснення. Перший крок у цьому напрямку зробила Є. Воронцова. У числі небагатьох вона пожертвувала 500 крб. на розвиток інституції на початку її роботи [7, с. 7] та тричі по 100 крб. упродовж часу свого членства у товаристві [8, с. 8]. Показовим було те, що пожертвування Є. Воронцової, принесені нею у 1868 р., скерували надання премій та нагород учням школи [9]. Таким чином, вона хотіла підтримати й заохотити вихованців до навчання. У подальшому традицію одноразових пожертвувань матері підтримав син. С. Воронцов упродовж 1868–1873 рр. поповнив бюджет організації на 1600 крб. [10, с. 8].

У 1875 р. Воронцові приймали участь у наданні допомоги товариству в організації свята на честь його десятиріччя. Загалом, ними пожертвувано 800 крб. Кошти скерували на премії та нагороди учителям і учням школи живопису одеського "Товариства образотворчих мистецтв" [11, с. 3].

Упродовж 1863–1867 рр. С. Воронцов обіймав посаду міського голови. Цей факт відіграв важливу роль у питанні фінансування організації. Використовуючи адміністративні важелі, він домогся виділення із місцевого бюджету для потреб товариства 5000 крб. [12]. Таким чином, С. Воронцов зміцнював матеріальну базу товариства не тільки як філантроп, але й в якості керівника, котрий зумів домогтися фінансування з боку держави, як у свій час це робив його батько.

Практична діяльність Є. Воронцової у товаристві не обмежувалася лише її добродійними внесками. Упродовж декількох років вона очолювала раду дам-попечительок. Рада була окремим органом товариства. До її завдань входило підтримувати замовленнями художників, які перебували у скрутному становищі. Відомості щодо дії ради стосовно виконання своїх безпосередніх функцій відсутні у звітній документації товариства, однак матеріали преси дозволяють говорити, що орган діяв, а не існував номінально. У замітці, вміщеній в "Одеском вестнике" за 1866 р., повідомлялося, що на пожертвування Є. Воронцової та за її особистої ініціативи організацією придбано дві картини О. Неймана: "Естафета" та "Степ" [13]. Цей випадок можна розцінювати як покровительство та матеріальну підтримку митців.

Джерела також дозволяють припустити, що рада одночасно займалася пошуком коштів на розвиток товариства. Її члени були організаторами добродійних маскарадів, лотерей, аматорських

спектаклів. Є. Воронцова, з огляду на свій вік не проводила їх від свого імені, але допомагала в їх організації, оскільки мала багатий досвід проведення заходів такого типу. На користь припущення, щодо збору коштів для товариства членами ради свідчить той факт, що у 1879 р. за ініціативи С. Воронцова, створено новий орган товариства – дамський комітет "із пошуку коштів", який мав зібрати гроші на зведення власної будівлі школи живопису. До нього увійшли: М. Воронцова, О. Папудова, Є. Маас та інші. Таким чином, офіційне утворення дамського комітету лише задекларувало роками напрацьовану практику, а покладена на жінок відповідальність зі збору коштів, була свідченням проведеної ними роботи у попередні роки.

Однією зі статей прибутків товариства значилися членські внески. При функціонуванні товариства склалася негативна тенденція – невиконання у повному чи частковому обсязі членами цього обов'язку. Воронцові ж навпаки, у числі небагатьох (Є. Гагаріна, М. Манук-Бей, Г. Маразлі, С. Раллі) щорічно вносили у якості членського внеску суму в розмірі 25 крб. Є. та С. Воронцові жертвували із родинних статків на користь товариства чималі суми. З першого погляду періодичність пожертвувань, їх розрив у часі може здатися невинуватими, але якщо взяти до уваги факт, що С. і Є. Воронцові були членами багатьох інших товариств, які також отримували від них допомогу.

Єлизавета Ксаверівна та Михайло Семенович надали можливість самореалізуватися багатьом художникам, архітекторам, скульпторам. Меценатство завжди було присутнє у діяльності М. та Є. Воронцових. Родинну традицію Є. К. Воронцова продовжила і в роботі товариства. У 1875 р. за її ініціативи та власним коштом засновано річну стипендію у розмірі 500 крб. Ця сума призначалася Красовському для навчання упродовж трьох років живопису в Римі [14]. Вибір стипендіата свідчив про високу оцінку таланту митця з боку Є. Воронцової, її глибокі знання живопису. Пізніше художник повернувся до Одеси і став викладачем школи живопису товариства.

Упродовж 20 років Є. Воронцова носила звання почесної покровительки "Товариства образотворчих мистецтв". У статуті організації зазначалося, що це звання могли отримати особи, які зробили вагомий внесок у її розвиток [15, с. 9]. Щоб оцінити повноту значимості "посади" достатньо сказати, що на той час таку честь заслужили лише члени імператорської родини та П. Коцебу [16, с. 10].

С. Воронцов, очолював товариство, однак основну роботу із організації навчального процесу школи живопису, забезпечення її методичної та матеріальної бази проводив Ф. Моранді. За таких обставин діяльність С. Воронцова, як керівника товариства, потребує конкретизації та уточнення. Дійсно, як управлінець він проявив себе менш яскраво, але на то є вагомі причини. По-перше, С. Воронцов хворів і тому часто виїжджав за кордон. В умовах своєї відсутності, він не мав змоги ефективно здійснювати управління товариством. По-друге, його участь у громадському житті країни потрібно співвідносити із його службовими обов'язками. Часті відрядження як державного посадовця, віддаленість місця служби від проживання не давали можливості координувати роботу організації, тому поточними справами займався Ф. Моранді. Як керівник інституції, С. Воронцов звертав на себе увагу передусім як організатор та прихильник заснування товариства. Хоча у клопотанні про започаткування організації немає імені С. Воронцова, в науковій літературі утвердилася думка, що він підтримував цю ідею із самого початку. Н. Порожнякова підкреслює, що таким чином С. Воронцов вирішив продовжити справу, розпочату батьком (М. Воронцов заснував школу живопису, однак вона припинила своє існування), у такий спосіб вшанувати його пам'ять. Обрання С. Воронцова президентом товариства також підтверджує його участь в заснуванні товариства. Адже, важко припустити, що особу, яка не мала відношення до нього, обрали керівником. Причому обіймаючи пост голови міста, він міг на адміністративному рівні посприяти швидшому вирішенню питання. Підтверджує думку й оцінка ролі С. Воронцова його сучасниками: "Добра пам'ять про нього із вдячністю довго буде шануватися нашим товариством з одного боку тому, що покійний князь завжди цікавився успіхами образотворчих мистецтв, був одним із засновників товариства, з іншої тому, що він постійно і особливо у скрутні часи своїм особистим впливом та значними коштами підтримував його початкову діяльність" [17, с. 9]. За вагомий внесок С. Воронцова в розвиток інституції йому за життя присвоєне звання довічного президента одеського "Товариства образотворчих мистецтв" [18].

Однією із форм діяльності організації було проведення виставок. Відкриття серії вернісажів розпочалося у 1865 р., коли з успіхом пройшла перша виставка "Товариства образотворчих мистецтв". З огляду на те, що власна колекція товариства сформувалася значно пізніше, експонати для вернісажів спочатку надавали жителі міста: М. Собанський, М. Мурзакевич, В. Рентель, М. Скаржинський, Ф. Моранді, В. Падлевський, М. Толстой та ін. Іменитий список продовжує сімейство Воронцових. Воронцові були відомими колекціонерами. Зібрання сім'ї дозволило С. і Є. Воронцовим надавати картини для виставок, що проводилися товариством. Для перших двох вернісажів Є. Воронцова не надала полотен, у зв'язку із відсутності в місті. У подальшому ж вона

охоче надавала власні картини для їх показу на виставках. Ф. Моранді у промові на черговому засіданні членів товариства відзначав: “Якщо мені вдалося влаштувати три художні виставки, то цьому успіхові ми зобов’язані підтримці Є. Воронцової та М. Воронцової, нашого голови С. Воронцова й інших, котрі надавали свої картини для виставок” [19].

Отже, участь Є. та С. Воронцових у товаристві в процесі його становлення мала основоположне значення. По-перше, вони були керівниками і таким чином скеровували й координували діяльність інституції. По-друге, Є. та С. Воронцові відігравали серед небагатьох інших провідну роль у зміцненні матеріальної бази товариства, всього ними пожертвовано 4700 крб., не рахуючи членських внесків. Хоча для Є. Воронцової товариство було “патронажною” організацією, у тому сенсі, що вона не вважалася ініціатором його заснування, її діяльність в ньому була досить різноплановою і значною.

Список використаних джерел

1. Историческая записка Общества изящных искусств от 28 февраля 1865 года по 28 февраля 1875 года // Отчет о деятельности Общества изящных искусств за первое десятилетие (1865–1875). – Одесса, 1875. – 45 с. 2. Порожнякова Н. Одесское художественное училище имени М. Б. Грекова. История и современность / Н. Порожнякова // Вісник історико-краєзнавчого музею. – 2011. – № 10. – С. 266–271. 3. Абрамов В. Первая выставка Одесского общества изящных искусств в 1865 году. – Режим доступа: http://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_37/alm_37_174-181.pdf. 4. Декерменджи Н. Одесскому художественному училищу 140 лет / Н. Декерменджи // ДНК Інформаційно-аналітичний журнал. – 2005. – № 2 (11). – С. 60–71. 5. Деменюк Е. Одесское общество изящных искусств, интернационал и евреи / Е. Деменюк // Иудаика в Одессе. Сборник статей по итогам работы программы по иудаике и израилеведению Одесского национального университета имени И. И. Мечникова. – 2013. – Вып. 2. – С. 47–67. 6. Учреждение Общества изящных искусств в Одессе и его устав. – Одесса, 1865. – 19 с. 7. Историческая записка Общества изящных искусств от 28 февраля 1865 года по 28 февраля 1875 года // Отчет о деятельности Общества изящных искусств за первое десятилетие (1865–1875). – Одесса, 1875. – 45 с. 8. Список членов общества изящных искусств в Одессе за первое десятилетие его существования с обозначением внесенных ими денег // Отчет о деятельности Общества изящных искусств за первое десятилетие (1865–1875). – Одесса, 1875. – 20 с. 9. Одесский вестник. – 3 марта 1868. 10. Список членов общества изящных искусств в Одессе за первое десятилетие его существования с обозначением внесенных ими денег // Отчет о деятельности Общества изящных искусств за первое десятилетие (1865–1875). – Одесса, 1875. – 20 с. 11. Пожертвования, собранные от разных лиц на устройство выставки Общества изящных искусств в феврале 1875 года, в память десятилетия Общества, на устройство концерта для раздачи денежных наград, премий и прочие // Отчет о деятельности Общества изящных искусств за первое десятилетие (1865–1875). – Одесса, 1875. – 7 с. 12. Одесский вестник. – 12 января 1875. 13. Одесский вестник. – 18 мая 1866. 14. Одесский вестник. – 11 июля 1875. 15. Учреждение Общества изящных искусств в Одессе и его устав. – Одесса, 1865. – 19 с. 16. Список почетных покровителей Общества изящных искусств, почетных членов и лиц занимающих разные должности в Обществе // Отчет о деятельности Общества изящных искусств за первое десятилетие (1865–1875). – Одесса, 1875. – 10 с. 17. Отчет о деятельности Одесского общества изящных искусств в 1882 году. – Одесса, 1883. – 20 с. 18. Одесский вестник. – 5 июня 1875. 19. Одесский вестник. – 5 марта 1866.

Людмила Лисунец

УЧАСТИЕ Е. ВОРОНЦОВОЙ И С. ВОРОНЦОВА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОДЕССКОГО “ОБЩЕСТВА ИЗЯЩНЫХ ИСКУССТВ”

В данной статье освещается участие Е. и С. Воронцовых в одесском “Обществе изящных искусств”. Раскрыты мотивы их участия, личный вклад в укрепление материальной базы учреждения, подсчитаны суммы осуществленных ими пожертвований, выделены основные направления деятельности.

Ключевые слова: Е. Воронцова, С. Воронцов, одесское “Общество изящных искусств”, пожертвования, меценатство.

Lyudmyla Lisunets

PARTICIPATION E. VORONTSOVA AND S. VORONTSOV IN THE ACTIVITIES OF THE ODESSA SOCIETY OF FINE ARTS

This article highlights the participation of E. and S. Vorontsov in the Odessa society of fine arts. Disclosed motives for their participation and personal contribution to the strengthening of the material base of the institution, the calculated payments made by them donations, highlighted the main branches of activity.

Key words: E. Vorontsova, S. Vorontsov, the Odessa “Society of fine arts”, donations, patronage of arts.

УДК 94(477)

Оксана Гомотюк

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА У ХІХ СТ.

У статті визначено основні здобутки українських науковців ХІХ ст. на теренах наддніпрянських земель та проведено їх компаративний аналіз із образом українського історичного минулого у творчості поета. Наголошується на взаємовпливові провідних українських науковців і творчості Тараса Шевченка. Аналізується роль поета у відновленні історичної пам'яті, утвердженні української народності, окресленні шляху історичного розвитку для українців.

Ключові слова: романтизм, історія України, Тарас Шевченко, університети, наукові товариства.

Основними маркерами європейського життя кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. стали два взаємопов'язані рухи – романтизм і націоналізм. Романтизм радше визначав особливості духовного життя, а націоналізм кристалізував суспільне життя. Варто зазначити, що національні рухи у Європі не були однорідними, а отримували характер об'єднавчого або визвольного, чи у випадку українців – культурно-національного відродження. Безперечно, серед козацької знаті були не лише "дядьки отечества чужого", але й ті, хто прагнув реанімувати історичну/індивідуальну пам'ять, чи відновити Гетьманщину.

Українські події духовного і суспільного життя ХІХ ст. відбувалися у контексті слов'янської історії та віддзеркалювали основні тенденції європейської думки. Становлення українського гуманітарного простору ставало основою кристалізації нації, її ментального одужання та духовного зростання, сприяло утвердженню національної свідомості та слугувало прокладанню шляху для порятунку від фізичного, духовного, економічного, політичного занепаду в умовах існування у Російській та Австрійській імперіях, зберігало українство на геополітичній карті Європи, створювало потенційні можливості для майбутніх творчих дій у векторі виборення політичної самостійності.

Які ж події відбувалися у науково-освітньому просторі на теренах українських земель у Російській імперії? Як Тараса Шевченка сприймали сучасники? Як ідеї тогочасних інтелектуалів у царині історичної науки кореспондувалися з ідеями Т. Шевченка? Що давало підстави П. Кулішу величати Т. Шевченка першим українським істориком [1, с. 265]. Ці питання стали актуальними для нашої розвідки.

Метою статті є визначити співмірність здобутків українських науковців ХІХ ст. у галузі історії та образу українського історичного минулого у творчості поета.

Насамперед, підкреслимо, що на початок і середину ХІХ ст. енциклопедичні видання тогочасної Європи не знали про Україну. І. Франко один з перших заповнив ці сторінки наприкінці ХІХ ст. Перед українськими інтелектуалами того часу стояло декілька завдань. Найперше, що необхідно було зробити, це відокремитися від нав'язаних поглядів російської та польської еліти про минуле, сучасне українського народу. Інше важливе завдання – створення власної парадигми, яка відповідала б основним традиціям, тенденціям розвитку національного буття та здобула належний рівень у світовій інтелектуальній думці.

Українські прогресивні погляди початку ХІХ ст. зазнали значного впливу європейського романтизму, особливо тих його представників, які основний акцент робили на понятті "народ-нація", виступали проти національного гніту. В Україні ці філософські засади продовжували формуватися крізь призму народницьких ідей і виявилися у посиленому інтересі до національної самобутності, вітчизняної історії, утвердженні вільної особистості. Основні складові німецької класичної філософії мали творче застосування на українському інтелектуальному ґрунті у Харківському університеті, заснованому в 1805 р. з ініціативи відомого українського вченого й громадського діяча В. Каразіна.

Першим ректором цієї найвищої освітньої установи в Наддніпрянській Україні був професор І. Рижський. Саме його пропозиція до Імператорської академії наук опублікувати один із літописів Слобідського краю, "...писаний мовою (українською – примітка автора), яка давніше тут уживалася, а в останні роки сильно змінюється і з великими кроками наближується до великоросійської" [2, с. 238], дала поштовх до українознавчих студій харківських учених. Російський дослідник В. Семевський констатував наявність українофільських і панславистських симпатій в університеті [3, с. 78].

У 1812 р. утворено перше в Україні "Товариство наук", яке видрукувало один том українознавчих праць. Цього ж року побачив світ "Харьковский еженедельник" – перша газета Харкова та інші видання, навколо яких гуртувалися вітчизняні науковці-дослідники. У 30-х рр. ХІХ ст. з'являються спеціальні українські альманахи: "Украинский альманах", "Утренняя звезда" І. Срезневського, "Сніп" О. Корсуна, "Молодик" І. Бецького.

Помітною постаттю наукового життя Харкова першої третини XIX ст. був І. Срезневський (1812–1880 рр.) – філолог-славист, етнограф, який досліджував історію, побут, народну творчість українців. Цінним для українознавства були зібрані ним й опубліковані у збірнику "Запорожская старина" (1833–1838 рр.) унікальні етнографічні матеріали. У цьому ж збірнику вміщено також документальні матеріали, аналітичні огляди з історії українського козацтва, відомі Т. Шевченку. До реалізації реакційної уварівської формули "православие, самодержавие, народность", учений писав прозові та поетичні твори українською мовою ("Майоре, майоре!", "Корній Овара" та ін.). Нова ідеологічна матриця міністра освіти Російської імперії ще більше звузила інтелектуальний простір українців, обмежуючи писання на російській мові вибором тем, можливістю апелювати до народної творчості.

Про Україну, як таку, вже ніхто не мріяв. Письменники, що з'явилися перед Т. Шевченком, як ось Г. Квітка-Основ'яненко, П. Артемовський-Гулак та інші, писали у рамках встановленої ідеологічної конструкції. Т. Шевченко у "Передмові до нездійсненого видання "Кобзаря" зазначав, що "покойний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колісці од матері, а Г(улак)-Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся" [4, с. 296].

Іншою була позиція у Т. Шевченка. При цьому звернемо увагу на слова М. Костомарова, який наголошував, що "...речь малороссийская до того времени или служившая предметом насмешки и доставляющая интерес для пародий Котляревского и Артемовского-Гулака, или впадавшая в чопорную книжность под пером других писателей...", у Шевченка прийняла таке течення, которое, естественно, не отступает от усвоенного народом способа, но вместе с тем не чуждо современных идей образованного человека.....у него то, чего может быть, народ еще не говорил, но что он способен сказать...Поэзия Шевченко есть родная и законная дочь народной малорусской поэзии – поэзии песен, но сохраняет свою отдельность от последней и самобытность" [5, с. 199].

Окремо український рух уже не розглядався, окреслювалися лише два напрями – польський та російський. Вищий навчальний заклад у Києві, університет св. Володимира, за задумом міністра освіти Російської імперії С. Уварова, мав "виховати" у польського юнацтва "общий дух русского народа" [2]. Як зазначав М. Грушевський, "...на сих офіційних підвалинах ... почали відроджуватися традиції старої української культури, соціальні й політичні змагання, перервані і придушені, але не викоринені..." [6]. Першим ректором і першим деканом історико-філологічного факультету цього наукового осередку України став М. Максимович (1804–1873 рр.). Найбільшою заслугою ученого було те, що він, усвідомлюючи важливість і складність часу, розпочав студії над українськими піснями. У 1834 р. видрукувано збірку "Украинские народные песни", що містила думи і козацькі пісні [7]. Значна заслуга М. Максимовича в аргументованій критиці антинаукових теорій "общерусскости", що позбавляла українство права на існування і на давньоруську спадщину й мову. У праці "История древней русской словесности" (1839 р.) здійснено ґрунтовний аналіз джерел київської доби до XIV ст., що свідчило про початок процесу відсепарування від російської історії. Серед ключових проблем, що відрізняють творчість М. Максимовича серед інших науковців Київського університету, було дослідження походження Давньоруської держави. Пошук історичних коренів українства розпочався студіями "Откуда идет Русская земля, по сказаниям русским" (1837 р.), "О древней епархии Переяславской" (1858 р.) та інші. Можна дискутувати із позицій сьогодення щодо хронологічних меж започаткування Київської держави, литовсько-руського періоду 1569–1654 рр., про те учений виокремив основні віхи, поворотні події, звернув увагу на тяглість, наступність української історії.

Підкреслимо, що М. Максимович наголосив на одній із головних тем української історії – долі та значенні козацтва для України та українців. Основні ідеї висловлено у працях "Исследования о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном" (1834 р.), "Бубновская сотня" (1848 р.), "Филологические письма" (1856 р.), "Письма о Богдане Хмельницком" (1857 р.) та ін. Сучасні історики сходяться на тому, що учений був творцем першої наукової історії козацтва [8, с. 58]. Додамо, що із першим ректором університету був добре знайомий Т. Шевченка. Слід підкреслити, що на першу половину XIX ст. глибоке знання української історії ще значною мірою перебувало у стані формування. Історичні студії І. Срезневського, М. Максимовича, М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша та інших аналізують історичні події минулого, знаходячи там повчальні уроки, почасти тримаючись на ідеї спільності української історії та російської, вживаючи термін "український", хоча здебільшого присутня ідентифікація української історії як "малоросійської", будучи пов'язаними узами "державної" концепції російської історії у форматі викладання історії у російських університетах. І якщо загострити увагу на тому, що наукові здобутки презентувалися у середовищі наукової спільноти, зорганізованої чи у форматі наукових товариств чи академічних структур, то стає зрозумілою ситуація. Зокрема, М. Костомаров в "Автобіографії", згадуючи 1846 р., як рік близького спілкування із Т. Шевченком, жвавого обговорення його рукописів, наголошував, що перед

зарахуванням на посаду викладача російської історії, був зобов'язаний прочитати пробну (за "офіційною" концепцією – примітка автора) лекцію перед університетською радою [9, с. 218].

Тому наукова думка шукала інші можливості. Зокрема, однією із особливостей української історичної думки (не лише української) було те, як підкреслював відомий історіограф Я. Калакура, що її розвитку і поширенню сприяли провідні письменники, художники, композитори [29, с. 197]. Найбільший вплив на розвиток національних засад української історичної науки мав Т. Шевченко. Вочевидь, такий вплив уже бачив П. Куліш, називаючи Т. Шевченка першим істориком.

Послідовну зацікавленість історією виявляв Т. Шевченко, вочевидь із самого дитинства, читаючи київські патерики, а згодом спілкуючись із ерудованими петербуржцями, відкрив перед ними можливість ознайомитися із рукописними та друкованими історичними матеріалами, що знаходилися у кращих приватних бібліотеках, насамперед Є. Гребінки, К. Брюллової. На думку шевченкознавців, Т. Шевченко на цю пору також знав праці українських, російських та польських істориків: "Історію Русів", "Историю Малой Росии" Д. Бантиш-Каменського, статтю "Барская конфедерация" І. Шульгіна (т. XIII "Энциклопедического лексикона" Плюшара за 1838 р.), "Історію королівства польського" Є. Бандтке, можливо й книги мемуарів Вероніки Младанович "Автентичний опис уманської різанини", "Образ поляків і Польщі у XVIII ст." Е. Рачинського, твори І. Срезневського та інші [30, с. 197].

У 1843 р. Т. Шевченко прибув в Україну. Тоді ж у Києві створено Археографічну комісію. З метою довести "російськість" Південно-Західного краю шляхом опублікування архівних матеріалів та історичних пам'яток вирішено створити тимчасову комісію до розбору давніх актів при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторстві. До роботи у ній залучалися високоосвічені науковці, зокрема, такі відомі учені та громадські діячі, як В. Домбровський, В. Іванішев, П. Куліш та інші. Вони визначали не лише наукову, а й національну суть Археографічної комісії, адже кожен своєю діяльністю сприяв поступу української науки загалом [13, с. 159–160]. Саме тут відбулася зустріч Т. Шевченка із професором кафедри російської словесності М. Максимовичем, П. Кулішем, який на той час викладав історію та географію у повітовому училищі на Подолі.

Археографічна комісія, за рекомендацією професора М. Максимовича, доручила Т. Шевченку змалювати історичні пам'ятки Лівобережної України, зокрема Чернігівської та Полтавської губерній. Наприкінці листопада Т. Шевченко представив Археографічній комісії малюнки, оцінені схвально. 10 грудня 1845 р. його офіційно зараховано співробітником Археографічної комісії, як художника й етнографа [27].

Навесні 1846 р. Т. Шевченко повернувся із Чернігівщини до Києва. Познакомився із професором кафедри російської історії М. Костомаровим. Відбулася його зустріч із кирило-мефодіївцями М. Гулаком, М. Савичем, професором хімії С. Зеновичем, учителем історії Д. Пильчиковим (вихованець університету), студентами В. Білозерським, О. Марковичем, І. Посядою, О. Навроцьким, Г. Андрузьким. Упродовж 2–14 липня Тарас Григорович у складі Археографічної комісії працював над розкопками могили Перепета біля Фастова. 21 вересня 1846 р. він виїхав із Києва у відрядження. Т. Шевченко повернувся до Києва наприкінці жовтня. Саме у цей час звільнилася посада викладача малювання університету Св. Володимира. 27 листопада 1846 р. Т. Шевченко подав лист-прохання попечителю Київського учбового округу О. Траскіну про призначення його учителем малювання [28].

Кінець 1846 – початок 1847 рр. стали часом активного спілкування М. Костомарова і Т. Шевченка. Істориком заявив себе М. Костомаров у 40-х рр. XIX ст. працями "Перші війни малоросійських козаків з поляками" і "Русько-польські вельможі", у яких зроблено спробу обґрунтувати права українського народу на автономне життя. У 1847 р., будучи вже обраним ад'юнктом-професором кафедри російської історії Київського університету, учений видав книгою уривки лекцій за назвою "Слов'янська історія", що стала легальним маніфестом кирило-мефодіївців [10, с. 126]. Саме із діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства пов'язаний цей період у житті Т. Шевченка.

М. Костомаров був автором "Книги буття українського народу", у якій визначив "...федеративний строй как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций". Майбутнє України дослідник убачав у тому, що вона буде "непідлеглою Річчі Посполитій" [11, с. 57]. М. Костомаров намагається вказати на специфічні риси українства, його демократизм – присутність в українській історії вільного козацтва, яке примножується, що веде до того, що Україна "...не мала б ... над собою ні царя, ні пана, oprіч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях" [11, с. 50].

Серед кирило-мефодіївців був активним Т. Шевченко. Очевидно, він міг би зробити кар'єру на посаді художника університету Св. Володимира. На жаль, не склалось, бо 3 березня 1847 р. студент університету О. Петров написав донос попечителю Київського учбового округу О. Траскіну про існування у Києві таємного політичного товариства – "Кирило-Мефодіївського братства" [28].

5 квітня 1847 р. Т. Шевченко був заарештований на дніпровій переправі, біля Києва і доставлений у будинок губернатора І. Фундукля. Під час обшуку у нього вилучили листи, альбом із віршами і рисунками, рукописну збірку "Три літа".

У відношенні О. Орлова від 9 червня 1847 р. до начальника 5-го округу корпусу жандармів О. Шнеля про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства з тривогою констатувалося, що слов'янофільство у Києві і в Малоросії перетворюється в українофільство [12, с. 180]. Особливо відзначено, що у статтях і листах П. Куліша, М. Костомарова, Т. Шевченка негативно оцінено сучасне становище України, підкреслено поцінування у діячів сторінок гайдамаччини та їх сподівання, що дух свободи не втрачено. Тривогу викликали вірші Т. Шевченка "Сон", "Послання і мертвим, і живим", "Три душі" та ін. "крайне дерзкого и возмутительного содержания" [12, с. 181].

Тому вирок Т. Шевченкові був найбільш жорстким і немилосердним, порівняно із іншими учасниками Кирило-Мефодіївського братства. До прикладу, М. Костомарова після розгрому товариства у 1847 р., засуджено на рік ув'язнення в Петропавлівській фортеці, а потім заслано до Саратова, де перебував на обов'язковій канцелярській службі до 1856 р. У 1859 р. на запрошення Петербурзького університету він "зайняв" кафедру російської історії, посівши одне із центральних місць у розвитку українофільського петербурзького руху 60-х рр. XIX ст. Серед важливих публікацій ученого цього періоду була "Две русские народности" (1861 р.), "Черты южнорусской истории" та інші, які збагачували українознавство науково обґрунтованими твердженнями про самостійність історичного курсу українського народу, його самобутній та окремішній шлях розвитку у світовій історії. Праця дослідника "Две русские народности" залишалася, за оцінкою М. Грушевського, Євангелією українського націоналізму [13, с. 84], започатковуючи студії над українською національною вдачею.

Варто підкреслити, що Тарас Шевченко у "Щоденнику" (1857 р.) розвиває думку про специфіку російського селянина, що має вроджену антипатію до природи. "Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют... Непонятная антипатия к прелестям природы. В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты и тени черешневых и вишневых садов. Там бедный улыбающийся мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поет свою унылую душевную песню в надежде на лучшее существование" [14, с. 304].

За редакцією М. Костомарова упродовж 1863–1864 рр. видруковано 12 томів "Актів Южной и Западной России", у яких уперше опубліковано значну кількість джерельного матеріалу із українознавства. Опрацювання цього та іншого масиву джерелознавчого матеріалу на чотирьох мовах збагатило тодішнє українознавство такими дослідженнями, як "Руина" (1879–1880 рр.), "Мазепа" (1882 р.), "Малороссийский гетман Зиновий Богдан Хмельницкий" (1857 р.), "Гетманство Виговского", "Павел Полуботок" та інші. У монографії про Б. Хмельницького автор дає доволі позитивну оцінку гетьману, основною метою діяльності якого вважав об'єднавчу політику України з Росією, але "...близорукая, невежественная политика боярская ... испортила плоды его десятилетней деятельности и на многие поколения отстрочила дело" [15]. Позитивну оцінку твору дано Т. Шевченком у "Щоденнику" (1857 р.): "...историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия" [14, с. 306].

Тісно спілкувався Т. Шевченко із П. Кулішем (1819–1897 рр.), який також, відбувши заслання за належність до Кирило-Мефодіївського товариства, повернувся до Петербургу, де разом із Т. Шевченком, М. Білозерським та М. Костомаровим організував журнал "Основа" (1861–1862 рр.), у якому порушувалися актуальні питання історії українського народу. Цей часопис П. Куліш прагнув використати як трибуну для пропаганди української мови. У 1856 р. видруковано перший том "Записок Южной Руси" – своєрідної енциклопедії українознавства; наступного року оприлюднено другий том. І. Франко зазначав, що в історії етнографії ім'я П. Куліша "...тривко записане його "Записками о Южной Руси" [16, с. 288]. М. Грушевський наголошував на новому підході до видання народної спадщини із нахилом до історичних джерел [17, с. 21]. Певною мірою є тотожними висновки провідних істориків із шевченковими замітками про працю П. Куліша. Так, у своєму "Щоденнику" він писав: "Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебю напомнила мою бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слипыми лирниками и кобзарями. Прекраснейший благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе" [14, с. 298].

Суперечливо та дуже суб'єктивно оцінив П. Куліш політику Москви щодо України, обґрунтовуючи історичну неминучість спільного розвитку України та Росії і дещо негативно характеризуючи історію козаччини, гайдамацький рух. Занепад політичної самостійності України, на думку П. Куліша, був "...річчю зовсім природною, зрозумілою, навіть потрібною в интересах культуры

й добра народних мас" [18, 73]. Можливий шлях виходу із важкого становища учений убачав у культурно-національному розвитку, не прагнучи політичної незалежності України.

Цілком очевидним фактом було те, що Т. Шевченко цікавився тогочасною історичною літературою, був ознайомлений із знаковими творами, що характеризували українське буття, використовував історичні персонажі у поезії. Підкреслимо, що компаративний аналіз вузлових питань української історії у працях таких провідних науковців, як М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова та поезії Т. Шевченка доводить, що у поета була своя візія українського історичного процесу, яка випереджувала тогочасну історіографію, декларуючи свободу і державну незалежність. Вихід "Кобзаря" (1840 р.) мав значний вплив як на суспільно-політичне життя, так і історичну науку, її ідейну скерованість. У 1845 р. в комедії "Сон" чи не вперше вжито конструкцію "Історія України". "Наїлись обоє, / Накралися; а що взяли / На той світ з собою? / Тяжко, тяжко мені стало, / Так мов я читаю / Історію України", – писав Т. Шевченко. ("Обоє" – малося на увазі Петро I та Катерина II) [19, с. 632].

Не маючи окремої праці із історії України, але, висловлюючи свої думки у щоденнику, передмові до "Кобзаря", листах, численних творах, Кобзар "очистив історію од всякої омани правдивим і високим духом народнім, і споминками старосвітським перед розумними людьми вповажним", – підкреслював П. Куліш [1, с. 267]. Відродження державності, визволення духу – не мислиться поетом поза вивченням української історії. Особливо історичну спрямованість мають його твори: "Гайдамаки", "Чернець", "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам...", "Сон", "Кавказ", "Тризна", "Розрита могила", "Великий льох", "Москалева криниця", "Плач Ярославни", "Гамалія" та інші. Аналіз шевченкової поезії переконує у тому, що його погляд на історичний процес був вільним від малоросійських нашарувань, великоросійських теорій М. Карамзіна ("Три ворони"), мав чітку державницьку спрямованість, визначаючи майбутнє України як назалежної держави [20, с. 655].

Практично усі періоди української історії охоплено увагою Т. Шевченка – від найдавніших часів – зародження державності у слов'ян, Київської Русі, Галицько-Волинської держави, і найбільше – період козацької держави. Джерельною основою для аналізу подій слугували свідчення народної пам'яті, народні пісні, думи, балади, що були важливими носіями історичної пам'яті, а, з іншого боку, зразком довершеності української народної мови. У такий спосіб працювали М. Максимович, М. Костомарова, М. Драгоманова та інші. І якщо М. Максимович наголошував на одній із головних тем української історії – долі та значенні козацтва для України та українців, то і у поезії Т. Шевченка козацький період займав чільне місце. При цьому особливо відзначені козацькі гетьмани, проведено їх об'єктивну оцінку (П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Полуботок та інші). Акцент зроблено на Гетьманщині, тобто, тому періоду української державності, коли ще існував полково-сотенний адміністративний устрій.

Згадуються славні битви – перші переможні війни національної революції середини XVII ст. – Жовті Води, Корсунь, Пилявці. У той же час слід підкреслити, що козацтво зовсім не ідеалізується, як це було серед його сучасників. Сторінки козацької історії скоріш за все виступають тими легітимними сходами, що передбачають повстання нової України, образ якої набуде згодом таких політологічних конструкцій як державність, незалежність. Практично у кожному творі згадується Україна у контексті визначення слави і звитяги, правди, волі, побудованої на демократичних засадах, розмірковуваннями "... Чия правда, чия кривда/ І чиї ми діти./ Наша дума, наша пісня/ Не вмре, не загине.../ От де люде, наша слава,/ Слава України!" [21, с. 599].

У творах Т. Шевченка фігурують ватажки селянських повстань і гайдамацького руху: Тарас Трясило, Іван Підкова, Іван Гонта, Устим Кармалюк та інші. До прикладу, ґрунтовне володіння поетом історичними джерелами, сприйняття із усією чутливістю сторінок історії забезпечило відображення об'єктивного образу гайдамак, що дозволило шевченкознавцям зауважити й те, що "громадські погляди і оцінки Т. Шевченка свідчать не тільки про його геніальні інтуїцію, а і про ясне розуміння, твердий напрям, повну зорієнтованість у шляхах історичного процесу" [22, с. 366]. Т. Шевченко гостро декларував: "Дурний шию підставляє/ І не знає за що!/ Та ще й Гонту зневажає/ Ледаче ледащо! /Гайдамаки не воїны, -/ Розбойники, воры./ Пятно в нашей истории..."/ [23, с. 676].

Завершилася славна козацька історія через наступ царизму та зраду провідників. "А чванитесь, що ми Польщу / Колись завалили!.../ Правда ваша: Польща впала, /Та й нас роздавила!" [24, с. 676]. Боротьба українців у трикутнику – Польща, Туреччина, Росія – завершилася ослабленням Польщі, її поділами та включенням до складу Австрійської імперії. Більша частина українських земель стала структурною частиною Російської імперії.

У комедії "Сон" (1844 р.) чи не вперше об'єктивно оцінено дії Петра I та Катерини II, що спричинилися до нищення козацтва та козацької держави. "Це той первий, що розпинав/ Нашу Україну, / А вторая доканала/ Вдову сиротину./ Кати! кати! людоді! ..." [19, с. 633]. Кобзар чітко визначив значення українського козацтва для російської історії: використання демографічного

потенціалу Гетьманщини, участь у численних військових походах, будівництво каналів тощо. Це дало підставу констатувати, що столицю Російської імперії поставлено на трупах козацьких [19, с. 633]. До творів Т. Шевченка в українській інтелектуальній думці ще ні разу так відкрито не звучав протест проти Росії.

Зрозуміло, що саме аналіз історичного минулого був умовою для формування ідеалів майбутнього українського суспільства. Повага до сім'ї, роду, родини ("Нічого кращого не має, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим") у безумовному поєднанні з свободою особистості, національної та соціальної свободи постає у Т. Шевченка основою розквіту людини, культури, цивілізації. Освітня парадигма фокусується на вихованні у національних традиціях, захисті національних інтересів, бо інакше, постануть "або французи, або "куці німці" [33, с. 11–119].

Не було у Т. Шевченка окремої праці, що стала би основою для написання шкільного підручника, але вочевидь думки щодо забезпечення національного освітнього простору існували. Так, у одному із передсмертних листів до М. Чалого, українського педагога, інспектора Другої гімназії у Києві, котрий перший розпочав збирати біографічні матеріали про поета, від 4 січня 1861 р. Т. Шевченко писав: "Думка єсть за "Букварем" написать лічбу...За лічбою етнографію і географію в 5 копійок; а історію, тільки нашу, (підкреслено – примітка автора) може, вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося" [25, с. 478].

У іншому листі до М. Чалого від 29 листопад 1860 р. Т. Шевченко із захопленням відгукується про організацію у Городищі комплексу соціальних, освітніх і культурних закладів братами К. Яхненком та Ф. Симиренком. "Дай бог, чтобы пример Яхненка подействовал на окрестных землевладельцев; если не по сознанию великости этого святого дела, то хоть бы по моде, из тщеславия эти господа заводили у себя школы" [26, с. 316].

Образ України, пошук шляхів до утвердження цієї нової України, "без хлопа і без пана", супроводжується глибоким аналізом сторінок минулого, сповнений до болю критичних зауваг щодо ролі провідної верстви у суспільстві, щодо духовних складових його побудови, соціального поступу. У "Щоденнику" Т. Шевченко, характеризуючи роль землевласників, дворянства, підкреслює, що для розвитку національності вони не мають ніякого значення, а от над середньою верствою, що складає половину народу, і є серцем нашої національності, слід працювати у виховному сенсі [14, с. 302]. "Нехай би вже оті Кирпигнучкошиєнки сутяги – їх Бог, за тяжкіє гріхи наші, ще до зачатія во утробі материній, осудив киснуть і гнить в чорнилах, а то мужі мудрі, учені. Проміняли свою добру, рідну матір – на п'яницю непотребную, а в придаток ще і – вь додали" [4, с. 297].

Як ніколи залишається актуальним заклик поета до продукування й осмислення України українською мовою. "Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі – всі дрюкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія інноплеменних журналістів? Не бійтесь, собака лає, а вітер несе. Вони кричать, чом по-московській не пишемо?". І далі: "Е ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, – то тойді і скажете, що "Енеїда" добра, а все таки сміховинна на московський шталт" [4, с. 297] і ...Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної" [4, с. 297]. Україна має говорити за себе і про себе!

Хоча твердження П. Куліша про те, що Т. Шевченко – наш поет і "первий історик" [1, с. 265] викликало неоднозначну реакцію у інтелектуалів. Із П. Кулішем можна погодитися, оскільки, саме Т. Шевченку вдалося відновити перерваний ланцюг історичного пам'яті, утвердити українську народність, збагнути і окреслити шлях історичного розвитку, визначивши "куди з нас кожен мусить простувати" [1, с. 265]. Однією із особливостей українознавчої думки як у Наддніпрянській, так і у Західній Україні, була причетність літераторів, письменників, художників, композиторів до напрацювань у царині історії, власне, як і вплив українознавців на вироблення пріоритетних ідейних напрямків художньої творчості та громадського життя. Обопільне взаємозбагачення яскраво репрезентували такі постаті, як І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко та інші. Зокрема, на творчість Т. Шевченка значно вплинули поряд із західноєвропейською історіографією такі особистості, як М. Максимович, М. Костомаров, М. Іванішев та інші. Водночас творчість Т. Шевченка мала значний вплив на ідейну скерованість багатьох поколінь українських науковців.

Українці вивчають свого генія і пророка, адже він багатогранний, очевидно, ще не до кінця пізнаний. Важливим є не так "кількісне" пошанування, бо у цьому аспекті зроблено чимало. Далеким важливішим є осмислення поетових думок. Свідомі того, що кожне покоління вносить свій відтінок у розуміння шевченкової спадщини. Як свідчать запропоновані роздуми, вихід "Кобзаря" (1840 р.) мав значний вплив як на суспільно-політичне життя, так і на науку, її ідейну спрямованість. Сучасники

Т. Шевченка, інтелігенти 30–40-х рр. XIX ст. визнавали це. Б. Грінченко у "Листах з Наддніпрянської України" зазначав, що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного, рівного йому за значенням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків" [31, с. 211].

У переломні періоди української історії з новою силою оживав Т. Шевченко в історичній пам'яті. У 1917 р. практично на усіх демонстраціях і маніфестаціях носили його портрети, а його ім'я уособлювало боротьбу за свободу і національно-політичну незалежність. Міністр закордонних справ УНР, літературний критик А. Ніковський писав, що у роки революції, у дні найбільшого вияву національної думки, над усіма прапорами, політиками, партіями "...панував він один: Український Поет...Українську переможну революцію зробив Шевченко, – не полководець, не герой, не цар, не дипломат і не німецький народний учитель, – зробив ПОЕТ" [31, с. 211–212]. Тому так наполегливо нищили його портрети більшовики упродовж 1917–1920 рр. "Велетенське явище нашої культури й новітньої історії нашого народу", – у свій час визнавав Є. Маланюк [32, с.15].

Донині ведуться дискусії в історичній науці, щодо проблемних питань українського буття, які ще Т. Шевченко чітко окреслив. У поета не було сумнівів щодо "українськості" української історії (заперечувалося "малоросійство"), інтересів Російської імперії на українських землях, демократизмі, волелюбстві, духовності українців, потребі боротьби за незалежну державу, наголошуючи при цьому на зрадництві провідної верстви, у тому числі, через нехтування власною мовою. Можливо, у цьому вкорінюється велич і загадка єдиного і унікального поета, пророка, генія, що уособлює своїм буттям, своєю спадщиною серце й душу нації, її місію, її ідею.

Список використаних джерел

1. Куліш П. Чого стоїть Шевченко як поет народній / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / П. Куліш. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 263–268.
2. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с. 3. Семевский В. Николай Иванович Костомаров (1817–1885) / В. Семевский // Русская старина. – 1886. – Т. XLIX. – С. 182; Астахов В. Курс лекций по русской историографии / В. Астахов. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1962. – Ч. 2. – 324 с. 4. Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання "Кобзаря" / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т. 5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 296–298.
5. Костомаров М. Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860 / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / М. Костомаров. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 195–201.
6. Грушевський М. "Малоросійські пісні" Михайла Максимовича і їх роль у розвитку українознавства / М. Грушевський // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5–6. – С. 30–41.
7. Максимович М. Украинские народные песни: Предисловие / Собрание починений / М. Максимович. – К., 1877. – Т. II. – С. 453–454.
8. Мельник Л. М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва / Л. Мельник // Українознавство. – 1997. – Вип. II. – С. 55–63.
9. Костомаров М. Автобіографія / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / М. Костомаров. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 202–242.
10. Замлинський В., Левенець Ю. Микола Костомаров: "Наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле..." / В. Замлинський, Ю. Левенець // Віче. – 1994. – № 12. – С. 126–138.
11. Костомаров М. Книга Битія Українського народу / М. Костомаров. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – С. 50–57.
12. Відношення О. Ф. Орлова до начальника 5-го округу корпусу жандармів О. А. Шнеля про діяльність Кирило-мефодіївського товариства та про посилення таємного жандармського нагляду на Україні / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 179–182.
13. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91.
14. Шевченко Т. Щоденник / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т. 5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / [упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко]. – 2009. – С. 298–306.
15. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. Костомаров. – М.: Мысль, 1991. – 616 с.
16. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 41. – С. 194–470.
17. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – К.: Дніпро, 1993. – Т. 1. – 280 с.
18. Охрімівич Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова) / Ю. Охрімівич. – К., 1922. – 120 с.
19. Шевченко Т. Сон / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І. М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного

відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 623–636. 20. Шевченко Т. Три ворони/ Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 623–636. 21. Шевченко Т. До Основ'яненка / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 598–600. 22. Зеров М. Шевченківський збірник / М. Зеров. – К.: Основи, 2003. – 1301 с. 23. Шевченко Т. Холодний яр/ Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.] / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 675–676. 24. Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє/ Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / редкол.: І.М. Дзюба та ін. / Т. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т. 5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 668–674. 25. Лист до М. К. Чалого від 4 січня 1861 р. / Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.] / Т. Г. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь южнорусский". Записи народної творчості. – 496 с.: портр. 26. Лист до М. К. Чалого від 29 листопада 1860 р. / Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у десяти томах / [редкол.: І.М. Дзюба та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – Т.5. Романтики національного відродження (1800–1983 роки) / упорядкув., передм. та прим. О. Сліпушко. – 2009. – С. 316–319. 27. Сліпушко О. Суспільно-політичні ідеї Кирило-Мефодіївського братства у художньому просторі поезій Тараса Шевченка / О.Сліпушко // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць КНУ ім. Т. Шевченка. Випуск шістнадцятий. – Режим доступу: http://www.univ.kiev.ua/pdfs/shevstud-16/10_Slipushko_O.pdf. 28. Сліпушко О. Тарас Шевченко і Київський університет: мовою фактів і документів / О. Сліпушко // Голос України – № 110 (5610) – 14 червня 2013 р. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=294974>. 29. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с. 30. Задорожна С. Тарас Шевченко і виклики сучасної доби / С. Задорожна // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць КНУ ім. Т. Шевченка. Випуск шістнадцятий. – Режим доступу: http://www.univ.kiev.ua/pdfs/shevstud-16/3_Zadorozhna_S-1.pdf. 31. Одарченко П. Тарас Шевченко в радянській літературній критиці (1920–1960) / П. Одарченко // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – 2010. – Вип. 3 (85). Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). – Частина 1. – С. 210–281. 32. Маланюк Є. Шлях до Шевченка / Є. Маланюк // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – 2010. – Вип. 3 (85). Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). – Частина 1. – С. 8–23. 33. Шевченко Т. Близнецы / Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.] / Т. Г. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 4: Повісті. – 600 с.: портр.

Оксана Гомотюк

TARAS SHEVCHENKO И УКРАИНСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА В XIX В.

В статье определены основные достижения украинских ученых XIX в. на территории надднепрянских земель и проведено их компаративный анализ с образом украинского исторического прошлого в творчестве поэта. Отмечается взаимовлияние ведущих украинских ученых и творчества Тараса Шевченко. Анализируется роль поэта в восстановлении прерванной цепи исторической памяти, утверждению украинской народности, обрисовке пути исторического развития для украинцев.

Ключевые слова: романтизм, история Украины, Тарас Шевченко, университеты, научные общества.

Oksana Homotyuk

TARAS SHEVCHENKO AND UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE IN THE XIX CENTURY

The main achievements of Ukrainian scientists of the nineteenth century on the territory of Eastern lands are outlined in the article and their comparative analysis of the image of Ukrainian historical past in his poetry is made. Emphasis is placed on the mutual influence of the leading Ukrainian scientists and Taras Shevchenko. The role of the poet in restoring the interrupted chain of historical memory is analyzed, consolidation of Ukrainian nation, outlining the path of historical development for Ukrainian.

Key words: romanticism, history of Ukraine, Taras Shevchenko, universities, scientific societies.

УДК 329. 1: 94 (477.83/86)

Сана Стрельбицька

РАДИКАЛИ І СОЦІАЛІСТИ У СУСПІЛЬНОМУ РУСІ ГАЛИЧИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.: ДО ПОЧАТКІВ ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ ГАНКЕВИЧА

У статті досліджено основні етапи розбудови політичної системи Галичини на межі ХІХ–ХХ ст. Основну увагу звернено на організаційно-політичну, ідеологічну та партійну діяльність українських радикалів та соціал-демократів. Проаналізовано особливості формування національної позиції та становлення суспільно-політичних поглядів відомого українського діяча М. Ганкевича. З'ясовано його роль у партійно-політичному житті та консолідації українських політичних сил Галичини.

Ключові слова: Русько-українська радикальна партія, Галичина, Українська соціал-демократична партія, "нова ера", Микола Ганкевич.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні формуються нові підходи до висвітлення проблем історії та розбудови національної держави. Особливу увагу істориків привертає Галичина, у якій наприкінці ХІХ ст. в умовах Австро-Угорщини виникали і діяли національні політичні сили, які ставили перед собою завдання побудови Української держави. Розуміння необхідності національної окремішності, спонукало українських діячів у Галичині підняти питання національно-культурного розвитку українства у цьому краї, розв'язання якого стало для них головною метою на десятки років.

Серед відомих постатей вирізняється М. Ганкевич, один із засновників вітчизняної соціал-демократії. Громадсько-політичне життя українців Галичини у 80-і рр. ХІХ ст. призвело до створення у наступному десятиріччі національних партій: Русько-української радикальної партії (далі – РУРП), Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП) та Української національно-демократичної партії (далі – УНДП), які стали основними у суспільно-політичному русі Галичини та Буковини на межі ХІХ – початку ХХ ст.

Обрана тема є малодослідженою, питання діяльності М. Ганкевича історики розглядали фрагментарно та епізодично у контексті висвітлення суспільно-політичних процесів у Галичині другої половини ХІХ ст. – першої третини ХХ ст. Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення у працях І. Сохоцького [6], І. Чорновола [8], О. Жерноклеєва [3], Я. Грицака [2], В. Вежбєнця [9] та деяких інших.

Метою статті є аналіз партійної діяльності радикалів та соціалістів в останній третині ХІХ ст. та висвітлення ролі і значення особи М. Ганкевича у суспільному русі Галичини.

Початок політизації українського руху і кристалізація ідеї політичної самостійності України відбувалися за умов, коли українське питання у Галичині було чинником першочергового політичного значення. Постановці української проблеми на європейському рівні сприяла міжнародна ситуація. У контексті балканської кризи, що загострила відносини Австро-Угорщини та Німеччини із Росією, Україна розглядалася як можливий терен війни. Наступник престолу Рудольф влітку 1887 р. заявляв, що українці є "давнім культурним народом". Значного розголосу набула інспірована німецьким канцлером О. Бісмарком стаття "Росія в Європі", у якій висловлювалася ідея відновлення Київського королівства під протекторатом Габсбургів.

Така ідея викликала резонанс з боку австрійських, німецьких, російських, українських та польських кіл, оскільки австро-угорський уряд серйозно зацікавився українським рухом у Наддніпрянській Україні з метою відокремлення України від Росії. Така політика співпадала із прагненнями окремих провідників київської "Громади" (В. Антонович, Г. Кониський та інші) схилити на свій бік Австро-Угорщину для здобуття національно-культурних прав для галицьких українців. Для цього треба було примирити українців і поляків у Галичині.

Переговори із досягнення порозуміння розпочалися ще у середині 80-х рр. ХІХ ст. і велися таємно. Польську сторону репрезентував князь А. Сапега, син маршала Галицького сейму (1861–1875 рр.). Українську представляли О. Барвінський, А. Вахнянин, К. Телішевський та інші, які проводили галицьку політику в порозумінні з київською "Громадою". Улітку 1888 р. досягнуто угоди про видання місячника "Правда", як органу "цілої України-Русі", який мав пропагувати "духовну єдність" українського народу, розділеного між двома державами, а водночас готувати суспільство до польсько-української згоди. Подальше зближення перервалося через напруженість передвиборчої компанії 1889 р. до Галицького сейму.

Зрештою, під тиском віденської та київської сторін вказана угода оприлюднена 25 листопада 1890 р. Офіційного тексту не складено, а трималася вона на чесному слові її ініціаторів. Українці вимагали від польської адміністрації краю визнати самостійність української нації та гарантувати її гідний розвиток, із рівною прихильністю ставитися до українського й польського народів Галичини, обіцяючи лояльне ставлення до Австро-Угорської монархії та династії Габсбургів. Як запевняли учасники переговорів така домовленість започаткувала "нову еру" в українсько-польських відносинах. Утім, ця політика тривала недовго. Польська сторона не здійснила жодних поступок, які дозволили б українському рухові поставити питання про поділ Галичини на українську та польську й домагатися автономних прав. На початку 1894 р. обидві сторони відмовилися від її продовження.

Незважаючи на поразку, "нова ера" мала далекосяжні наслідки. Фактично відкрито кафедру української історії (кафедра історії Східної Європи), НТШ із постійною державною субсидією, але без академічного статусу; засновано навчальні заклади з українською мовою викладання; створено ощадне товариство "Дністер" (1892 р.). У 1893 р. український фонетичний правопис в офіційному статусі впроваджувався у шкільні підручники. Одним із наслідків політики "нової ери" став приїзд до Львова 1894 р. молодого київського історика М. Грушевського, який очолив нововідкриту кафедру у Львівському університеті.

Іншим вагомим наслідком польсько-української згоди стала прискорена структуризація політичного життя у Галичині, де розпочалося розмежування політичних течій. Ще до проголошення "нової ери" радикали – І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та інші скликали на початку жовтня 1890 р. збори радикальної інтелігенції у Львові та проголосили створення РУРП. Радикали вміло використали поразку "нової ери" для політичного самоутвердження, а її критика вивела політичну силу на провідні позиції в українському русі. У середині 90-х рр. XIX ст. радикальна партія перебувала на піднесенні, а 1895 р. долучила до своєї програми вимогу політичної незалежності України.

У доповненні до програми РУРП, прийнятому на IV з'їзді в 1895 р. зазначалося: "Стоячи на ґрунті наукового соціалізму і годячись на всі впливаючі з сього консеквенції – так на полі політичним, економічним і культурним, – заявляє русько-українська партія радикальна, що здійснення усіх її ідеалів соціалістичних можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім, необмеженим праві його: рішати самому у всіх справах його дотикаючих. Зокрема в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією" [4, с. 284].

У лавах народовців відбувся розкол. "Новокурсники" – група, що гуртувалася навколо О. Барвінського, відстоювала продовження політики згоди із поляками. Згодом вони створили Християнсько-суспільну партію, яку підтримувало вище греко-католицьке духовенство. Більша частина народовців, очолювана Ю. Романчуком, яку називали "незалежними", займала виразну антипольську позицію. Така невизначеність народовців – від боротьби – до співпраці із поляками, – підривала авторитет й нівелювала їх вплив у старорусинській течії, що призвело до зміцнення москвофільських позицій.

"Спочатку народовці нехтували історико-державними традиціями княжих часів, захоплювалися мало ще тоді дослідженою козаччиною (кулішівське козаколюбство, як казав І. Франко) і гайдамаччиною та виявляли доволі радикальні суспільні погляди. "Було це у тодішніх умовах правдивою революцією бо підкопувало основу ідеології тодішньої провідної верстви. У 90-их роках минулого століття виглядало, що внаслідок впливу Михайла Драгоманова на університетську молодь верства ця – бодай у поважній частині – прийме соціалістичну платформу. Та завдяки тісному пов'язанню з духовенством вона еволюціонувала та прийняла у переважній більшості помірковано-демократичну ідеологію. Саме це злиття консервативної й ультрадемократичної ідеологій, що проходила назверх може й непомітно, було джерелом суто – національної і реалістичної програми і тактики нової провідної верстви" [6, с. 83].

Упродовж 80-х рр. XIX ст. "Стара Громада" тісно співпрацювала із галицькими послідовниками М. Драгоманова, оскільки радикали прагнули тісного порозуміння із наддніпрянськими українцями, тоді як народовці – із москвофілами. Проте 1890 р. виявився знаковим: українські ліберали Наддніпрянщини та Галичини об'єдналися, натомість українські соціалісти, перебуваючи під впливом драгоманівського космополітизму, пішли самостійним шляхом. У цій ситуації їх інтереси співпали із москвофільськими, тому в боротьбі з "ною ерою" вони об'єднали свої зусилля [8, с. 184].

Дехто із дослідників вважає, що у зв'язку із перевагою серед українського населення Галичини "людності селянської", її національний рух розвивався не як у інших народів в кінці XIX ст. "в напрямку демократії міщанської, а скоріше в напрямку аграрного соціалізму. Молоді члени радикальної партії відстоювали ідеї "українського державного права" та політичного націоналізму. Протилежною була позиція М. Драгоманова, який проповідував своєрідний анархізм

("безначальство"), самоурядування окремих країв та співпрацю українського і польського народів у боротьбі за рівноправність" [7, с. 88].

"На членів четвертого з'їзду радикальної партії мала безперечно вплив видана у 1895 р... праця члена цієї партії, Юліяна Бачинського, "Україна irredenta". У цій розвідці, що була на ділі викладом марксівської соціології, висунув автор постулат самостійності України, доказуючи її необхідність економічними аргументами" [7, с. 88].

На український національно-політичний рух (як старорусинів, так і народовців) впливали модерні європейські політичні теорії, зокрема соціалізм. Нові віяння у Галичині зініціювала наддніпрянська інтелігенція, на той час більш розвинена в інтелектуальній площині. Цьому сприяли заклики М. Драгоманова до молоді розширювати свій інтелектуальний рівень, знайомитися із кращими надбаннями європейської та російської культури, науки, йти далі старшого покоління, не лише словом, а й ділом піднімати українське суспільство. На його заклики відгукнулася невелика група західноукраїнської молоді, що започаткувала радикальну течію. Перші прибічники М. Драгоманова з'явилися у віденському клубі українських студентів "Січ", а наприкінці 70-х рр. XIX ст. його ідеї підтримували "Академіческий кружок" та "Дружній лихвар". Найбільш здібними послідовниками поглядів М. Драгоманова стали І. Франко та М. Павлик, які піднесли український рух у Галичині на новий інтелектуальний рівень, подолавши його провінційну обмеженість і консерватизм.

Свою діяльність представники нової течії розпочали із активної пропагандистської роботи. З 1876 р. М. Павлик та І. Франко видавали журнал "Друг" українською народною говіркою, відкинувши "язичіє". Свої перші критичні статті скерували проти старорусинів, згодом – народовців, висміюючи їх за пересічність літературної продукції та консерватизм. Але основний удар критики спрямовувався проти духовенства, яке радикально налаштована молодь намагалася усунути від керівної ролі у духовному житті суспільства. Таку гостру критику неоднозначно сприйняли як провідники українського руху, так і загалом західноукраїнська громадськість.

Хоча постулати, проголошені радикалами, неоднозначно сприймалися українським суспільством, вони призвели до появи нових симпатиків соціалістичних ідей (М. Ганкевич, С. Козловський, К. Трильовський, В. Будзиновський, В. Охримович та ін.). Судовий процес 1877–1878 рр. проти І. Франка та його товаришів сприяв виходу нової політичної течії на широку політичну арену.

У жовтні 1890 р. створено першу українську політичну партію в Галичині – РУРП під проводом І. Франка та М. Павлика. В результаті гострої внутрішньої полеміки між "старими" і "молодими" радикалами вперше висунуто й аргументовано ідею єдності українських земель і політичної самостійності України. Вона містилася у книзі Ю. Бачинського "Ukraina Irredenta" (1895 р.).

До програми партії долучено положення, що найповніше ідеї соціалізму можна реалізувати у рамках незалежної Української держави, а у найближчій перспективі – у межах автономної провінції Австро-Угорської монархії. Окрім цього, у програмі висунуто вимогу передати селянам більше землі, а також встановити колективну організацію праці та колективну власність на засоби виробництва в еволюційний спосіб. Започатковано видання партійних газет "Хлібороб" і "Громада". Значну увагу РУРП приділяла розповсюдженню своїх ідей у селянських масах через різноманітні установи, організації, видання тематичних брошур ("Радикальна тактика" І. Франка). Попри наполегливу працю, через радикалізм, антиклерикалізм і соціалістичну ідеологію, РУРП не отримала широкої підтримки в галицькому суспільстві, хоча в 90-і рр. XIX ст. займала провідні позиції. Проти неї виступило духовенство, яке блокувало доступ партії до селянства. У зв'язку із нечисленністю українського пролетаріату, соціалістичні ідеї не отримали належної підтримки, тому у 1899 р. партія переживала кризу.

Розбіжності у керівництві РУРП призвели до виникнення нових партій. Так, 1899 р. прихильниками марксизму створено УСДП. Її видатними діячами були М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський, які відстоювали інтереси українського робітництва й підтримували гасло політичної незалежності України. Через відсутність широкої соціальної бази УСДП була нечисленною, проте її лідери мали чималий вплив у краї. До того ж партія відіграла помітну роль у профспілковому русі.

У грудні 1899 р. частина радикалів, що дотримувалася націоналістичних поглядів (І. Франко та інші), а також група народовців на чолі із Є. Левицьким та В. Охримовичем, за посередництва М. Грушевського й фінансової підтримки із Наддніпрянщини, утворили УНДП. Її перший з'їзд відбувся 1900 р. Очолили партію М. Грушевський, Є. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак, І. Франко. У програмі-максимум УНДП проголосила соборність України, "де б усі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну культурну державу", і національну незалежність України. Програмою-мінімум передбачалося завдання домагатися автономії краю в межах Австро-Угорщини. Своєю поміркованістю і народовською тактикою УНДП завоювала прихильність більшої частини населення.

Після смерті М. Драгоманова, І. Франко звільнився від його ідейних впливів і перейшов на позиції самостійництва. Розрив із соціалістами був зумовлений тим, що він усвідомив: соціалізм не приведе до національного визволення України, бо під соціалістичними гаслами могутні нації можуть поглинути інші. Перехід на самостійницькі позиції зумовив розрив І. Франка із радикалами. Він став одним із керівників УНДП. Ідеалом у суспільному житті І. Франко вважав вільну незалежну націю. Такі ідеї І. Франка стали домінуючими у Галичині. Ідеал незалежної держави згуртовував усі прошарки українського суспільства регіону.

Важливим здобутком розвитку національного руху в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях стала його єдність, незважаючи на усі відмінності менталітету населення і політичного становища земель. Взагалі досить важко зрозуміти, чому українці обабіч російсько-австрійського кордону вирішили, що вони становлять одну націю. В історії модерних національних рухів достатньо прикладів, коли народи, маючи спільну етнічну основу, творили декілька націй – серби і хорвати, німці й австрійці та інші. Вирішальним чинником кристалізації народу стала згода двох політичних еліт – наддніпрянської і західноукраїнської – творити спільну націю. Західні українці черпали із Наддніпрянщини інтелектуальний потенціал, наддніпрянці розбудовували у Галичині "український П'ємонт". Проте цей процес був непростим, зіштовхувався із значними перешкодами.

М. Ганкевич зацікавився політикою, особливо соціалістичними ідеями, ще у старших класах, коли був членом лівого крила таємного молодіжного гуртка Тернопільської гімназії. Уже в 1880-х рр. М. Ганкевич налагодив контакти між тернопільськими та львівськими гімназистами, діяльність яких, головним чином, стосувалася розповсюдження соціалістичної літератури [6, с. 188, 280]. Навчаючись у Львівському університеті, він увійшов до лівого угруповання студентів, які еволюціонували у бік марксизму й соціал-демократичних ідей. Група сформувалася навколо українського соціалістичного журналу "Товариш", до редакції якого входили І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський, О. Маковей, С. Козловський та інші [6, с. 188, 288].

М. Ганкевич, разом із І. Франком та М. Павликом, групою студентів-марксистів, був одним із засновників першої української політичної партії – РУРП, брав участь в її установчому з'їзді у Львові 4–5 жовтня 1890 р. М. Ганкевич належав до "молодого" крила партії, або "національних радикалів", як вони самі себе називали (В. Будзиновський, В. Охримович, Є. Левицький та ін.). Представники молодого покоління поєднували власні марксистські погляди з більш радикальним підходом до вирішення національного питання. В історичній літературі утверджено думку, що світогляд "національних радикалів" сформувався під впливом праць А. Шеффле, Ф. Лассалья, К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського, Г. Спенсера, М. Чернишевського та ін. [3, с. 147].

"Молода" частина партії заявила про себе вже на установчому з'їзді РУРП. Під її впливом до програми партії внесено "максимальну" вимогу "переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму" та "колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних" [5]. Тоді ж постало питання організаційного оформлення "національного ідеалу". Існує думка, що група "національних радикалів" домагалася включення до програми вимог політичної незалежності України [3, с. 147]. Відомо, що такі домагання стали програмними лише у 1895 р., після того, як один з лідерів "молодих", соратник і близький друг М. Ганкевича Ю. Бачинський видав книгу "Україна irredenta" [2, с. 82].

У рамках РУРП народжувалася й українська соціал-демократична партія Галичини, що було викликано як посиленням лівих тенденцій у галицькому суспільстві, так і загальноавстрійськими обставинами. Йшлося про процеси федералізації Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (далі – СДРПА) за національною ознакою і фактичного перетворення галицької соціал-демократії на її польську національну секцію. У таких умовах М. Ганкевич став одним з ініціаторів заснування УСДП в Галичині.

Про діяльність М. Ганкевича у цей час відомий політичний діяч Кость Левицький писав: "Його змаганням було: організувати українських робітників по містах, щоб вони почувалися українцями і на основі соціально-демократичної програми добували кращу долю для себе та підносили і скріпляли професійну організацію робітників. Цій організації він присвятив ціле своє життя: становище, посаду і всякі вигоди життя... При своїй соціалістичній діяльності Ганкевич ніколи не заперечував національної ідеології українського народу та завжди по своєму розумінні їй служив вірно" [3, с. 148].

Очевидно мають рацію дослідники О. Жерноклеєв та І. Райківський, коли поруч з соціальним постулатом, визначальним для М. Ганкевича, називають його національну позицію: "Боротьба в ім'я соціалістичних ідеалів, – писав М. Ганкевич, – проти гнобителів працюючого люду – це також боротьба за національне визволення" [3, с. 148].

У вересні 1896 р. М. Ганкевич спільно із іншими членами РУРП скликали таємні збори українських робітників у Львові, на яких вирішено заснувати УСДП. 17 вересня 1896 р. видано "Поклик до робітників русинів", який повідомляв про намір створити окрему УСДП. Ініціаторами її

утворення були І. Франко, М. Павлик, М. Ганкевич та ін. З 1 січня 1897 р. почав виходити друкований орган українських соціал-демократів – газета "Robitnyk" (українською мовою в латинській транскрипції), редактором якої став М. Ганкевич. У програмній статті якої (січень 1897 р.) підкреслювалося, що "для нас, русинів-українців, тим симпатичніший прапор соціал-демократії, що на нім видніється знамя національної свободи". М. Ганкевич спільно із Є. Левицьким виробив проект програми нової партії, однак через політичні розбіжності між "молодими" і "старшими" радикалами вже на початку 1897 р. оргкомітет із творення УСДП розпався, а випуск газети припинився після шести номерів через відсутність передплатників [2, с. 95–98].

Що ж до М. Ганкевича, то він перейшов до соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії, і в тому ж таки 1897 р. вже як її представник був на з'їзді СДРПА та РУРП. Ініціаторами виходу з РУРП і створення окремої партії стали представники "молодих" радикалів. Вони здійснили декілька спроб перетворити радикальну партію у соціал-демократичну. У травні 1899 р. "молоді" вийшли з РУРП і заявили про утворення УСДП. До тимчасового правління партії увійшли М. Ганкевич, Ю. Бачинський та С. Вітик. УСДП засновано радикалами-марксистами М. Ганкевичем, С. Вітиком, Ю. Бачинським та іншими на конференції 17 вересня 1899 р. у Львові, як автономну національну секцію Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (далі – СДРПА). М. Ганкевича обрано до виконавчого комітету УСДП та делегатом на VII конгрес СДРПА, який відбувся 24–29 вересня 1899 р. у м. Брюнн (німецькою Brünn, тепер – Брно – примітка автора).

Що ж до теоретичних засад побудови УСДП Галичини, то на вересневій конференції у Львові 1899 р. ухвалено Гайнфельдську програму австрійської соціал-демократії і, таким чином, визнано новостворену партію автономною секцією СДРПА. На VII з'їзді СДРПА, 24–29 вересня 1899 р. М. Ганкевич від імені українських соціал-демократів заявляв, що партія вважає передумовою дійсного інтернаціоналізму повне національне визволення і рівноправність, тому "українські соціал-демократи змагатимуться до національної свободи свого народу, щоби возз'єднаний і звільнений український народ став поряд з іншими націями як рівноправний член" [3, с. 149]. Цю заяву опубліковано у матеріалах з'їзду, що означало фактичне визнання права націй на самовизначення, а для УСДП вона була програмною практично до кінця австрійського періоду своєї історії.

1 січня 1900 р. М. Ганкевич розпочав видавати у Львові партійний орган УСДП – газету "Воля", одночасно виконуючи обов'язки відповідального редактора. У програмній передовій статті, опублікованій у першому числі газети зазначалося: "Наша програма, наша ціль ясна. Повна воля політична, само державність люду, демократія; перехід землі і фабрик на власність загалу; визволення люду з темноти, доступ кожного до науки, до світла" [1]. Однак процес становлення українського соціал-демократичного руху виявився складним та тривалим, труднощі обумовлювалися нечисленністю національного робітництва, його розпорошеністю та багатонаціональним характером.

Отже, в українському русі Галичини на початку ХХ ст. відбулися остаточна партійна структуризація й політична стабілізація: провідне місце у цій структурі зайняла УНДП, в опозиції до неї були РУРП і УСДП. Об'єднувало українські партії прагнення політичної самостійності України. Кінець ХІХ ст. став переломним у розвитку українського національного руху. Із виникненням перших українських партій національна ідея вийшла за межі інтелігентського середовища і проникла у широкі маси. На історичній арені з'явилося нове, енергійне покоління діячів, серед яких провідне місце займав М. Ганкевич, яке висунуло вимогу повної незалежності України.

Список використаних джерел

1. Воля. – 1 січня 1900.
2. Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. – 1991. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 71–110.
3. Жерноклеєв О. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / О. Жерноклеєв, І. Райківський. – К.: Вид-во "Основні цінності", 2004. – 283 с.
4. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Львів, 1926. – 737 с.
5. Народ. – 1890. – Ч. 20. – С.301.
6. Сохоцький І. Будівничі новітньої української державности в Галичині / Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст. / І. Сохоцький – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1961. – 116 с.
7. Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Дж.-П. Химка. – К.: Основні цінності, 2002. – 326 с.
8. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – 203 с.
9. Wierzbieniec W. Between West and East. Multi-ethnicity and religious diversity as part of the cultural heritage of border cities: a case study of Przemyśl / W. Wierzbieniec // Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world. Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. Ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu. – Jarosław, 2013. – S. 13–21.

Сана Стрельбицкая

РАДИКАЛЫ И СОЦИАЛИСТЫ В ОБЩЕСТВЕННОМ ДВИЖЕНИИ ГАЛИЧИНЫ В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX СТ.: К НАЧАЛАМ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЫКОЛЫ ГАНКЕВИЧА

В статье исследованы основные этапы формирования политической системы Галичины на рубеже XIX–XX вв. Основное внимание обращено на организационно-политическую, идеологическую и партийную деятельность украинских радикалов и социал-демократов. Проанализированы особенности формирования национальной позиции и становления общественно-политических взглядов известного украинского деятеля М. Ганкевича. Определена его роль в партийно-политической жизни и консолидации украинских политических сил Галичины.

Ключевые слова: Русько-украинская радикальная партия, Галичина, Украинская социал-демократическая партия, "новая эра", Микола Ганкевич.

Sana Strelbytska

RADICALS AND SOCIALISTS IN THE GALICIAN SOCIAL MOVEMENT OF THE LAST THIRD OF THE XIX TH CENTURY: THE RUDIMENTS OF MYKOLA HANKEVYCH'S ACTIVITY

The main stages of the Galician political system formation at the turn of the XIX–XX th centuries have been researched. A primary attention is paid to the organizational and political, ideological and party activities of the Ukrainian Radicals and Social Democrats. The peculiarities of national position as well as socio-political views forming of the prominent Ukrainian figure M. Hankevych have been analyzed. The article clarifies his role in the party political life together with consolidation of the Ukrainian political forces in Galicia.

Key words: the Ukrainian Radical party, Galicia, the Ukrainian Social Democratic party, "Common Era", Mykola Hankevych.

УДК 94(477)

Мар'яна Зуляк

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ – МІНІСТР ОСВІТИ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті йдеться про участь Антона Крушельницького у діяльності українських державних інституцій, зокрема, перебування на посаді міністра освіти Міністерства народної освіти Української Народної Республіки. Перебуваючи на цій посаді упродовж незначного проміжку часу, він так і не зумів у тогочасних несприятливих умовах, виходячи зі складної зовнішньої і внутрішньої суспільно-політичної ситуації, у якій опинився не лише уряд, але й країна загалом, повноцінно налагодити функціонування цього вкрай важливого державного органу. Тим не менше А. Крушельницький здійснював спроби формування національної системи освіти як цілісного явища, налагодження діалогу із різними урядовими структурами з метою вирішення тих чи інших назрілих проблем, видання україномовних шкільних підручників тощо.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Антін Крушельницький, Міністерство народної освіти Української Народної Республіки, національна система освіти, українські державні інституції.

Антін Крушельницький – визначний громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, літературознавець, журналіст, перекладач, педагог кінця XIX ст. – першої третини XX ст., діяльність якого на посаді міністра освіти Міністерства народної освіти Української Народної Республіки (далі – МНО УНР) не є вивченою на сьогодні, що й виступає актуальністю цієї наукової публікації.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що автором статті досліджено перебування А. Крушельницького на посаді міністра МНО УНР, проаналізовано його роль у формуванні національної системи освіти як цілісного явища, налагодження діалогу з різними урядовими структурами з метою вирішення тих чи інших назрілих проблем, видання україномовних шкільних підручників тощо.

Об'єктом дослідження виступає система української освіти в період функціонування Української Народної Республіки (далі – УНР).

Предмет дослідження – перебування А. Крушельницького на посаді міністра МНО УНР.

Мета статті – дослідити перебування А. Крушельницького на посаді міністра МНО УНР.

Завдання статті ґрунтуються на особливостях праці А. Крушельницького як міністра МНО УНР; з'ясуванні його ролі у забезпеченні функціонування цього вкрай важливого державного органу; його спробам формування національної системи освіти як цілісного явища, налагодження діалогу із різними урядовими структурами з метою вирішення тих чи інших назрілих проблем національної освіти.

Історіографія праць з досліджуваної проблематики в основному представлена публікаціями І. Нагаєвського [1, с. 289], Г. Цвенгроша [2, с. 25–29], І. Лікарчука [3, с. 123–128], Н. Чаграк [4, с. 136] та інших дослідників. Зокрема, І. Нагаєвський згадує про утворення 9 квітня 1919 р. у Рівному на Волині нового лівого уряду, в складі якого перебував й А. Крушельницький. Автор загалом наголошує на основних напрямках його роботи, не акцентуючи увагу на особах чиновників [1, с. 289]. Г. Цвенгрош доволі узагальнено пише про перебування А. Крушельницького на посаді міністра народної освіти МНО УНР, основну увагу звертає на постановку задекларованої проблематики [2, с. 25–29].

Про міністрів освіти України загалом, у тому числі й про А. Крушельницького, стисло йдеться у праці І. Лікарчука [3, с. 123–128]. Н. Чаграк писала про те, що, працюючи у містах Рівне і Кам'янець-Подільський на посаді міністра народної освіти (квітень 1919 р.) і переконавшись у тому, що "одним з найбільших недомагань нашого шкільництва є повна недостача шкільних книжок", А. Крушельницький розпочав налагодження державного видавництва шкільних підручників і посібників. Він дотримувався думки, що замість призначати великі позички приватним видавництвам, які часто "друкують те, що їм корисніше", МНО УНР повинно заснувати державне видавництво, яке "повело б працю організовано" [4, с. 136].

Основу джерельної бази складають матеріали центральних державних архівів України. Зокрема, певна частина використаних джерел зберігається у ЦДАВО України. Зокрема, у фондї 2582 "Міністерство народної освіти Української Народної Республіки, м. Київ, Вінниця, Кам'янець-Подільський, з 1920 р. – Польща" представлено доповідь міністра А. Крушельницького Раді народних міністрів щодо становища освіти [5].

У ЦДІАЛ України, в фондї 361 "Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів "Нові шляхи" і "Критика" у Львові. 1878–1937 рр." використано матеріали, пов'язані із його діяльністю [8–13]. Окрім того, автором залучено працю А. Крушельницького "Чергові завдання Українського Уряду і громадянства в справі шкільництва" [14, с. 161–166].

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні задекларованої проблематики, поза межами досліджень учених залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це перебування А. Крушельницького на посаді міністра МНО УНР, його роль у забезпеченні функціонування.

Весною 1919 р. уряд УНР опинився у дуже складному становищі. Завдяки наступу більшовицьких військ, територія, що контролювалася Директорією, неухильно зменшувалася – спочатку уряд переїхав до Вінниці, потім – до Рівного, а згодом – до Кам'янця-Подільського. Члени уряду, зважаючи на ситуацію, перебували у різних містах України та поза її межами, тому він працював у неповному складі. Це негативно впливало не тільки на роботу кабінету та сприяло поглибленню внутрішньої дезорганізації, а й на становище армії в цілому. У суспільстві зростала недовіра до політичного проводу УНР, що виявився нездатним здійснювати задекларовані соціально-економічні, політичні та адміністративні перетворення [6, с. 32].

Загальне складне становище посилювалося й розвитком нового витка гострих і майже непримиренних суперечностей між "лівими" і "правими" українського політичного проводу, їх неспроможністю відійти від обстоювання своїх вузьких партійних інтересів. Загострення політичної боротьби та невдалі спроби лівого табору знайти шляхи для об'єднання українських сил призвели до зміни кабінету міністрів С. Остапенка [6, с. 32].

У березні 1919 р. уряд Директорії, очолюваний С. Остапенком, зазнавши суттєвих політичних невдач, втратив контроль за територією України, що підірвало довіру громадськості та армії до його подальшої діяльності [3, с. 123]. 9 квітня 1919 р. голова Директорії С. Петлюра запропонував Б. Мартосу сформувати новий уряд. Наприкінці квітня 1919 р. портфель міністра освіти вручено Антону Владиславовичу Крушельницькому [3, с. 123]. На початку квітня 1919 р. за ініціативи С. Петлюри та А. Макаренка утворено новий уряд, який очолив Б. Мартос. Однак, до уряду увійшли представники тільки українських есерів та есдеків, що лише посилювало протистояння між правою та лівою течіями українського руху [6, с. 32–33].

12 квітня 1919 р. уряд оприлюднив декларацію, якою оголосив своїм головним завданням – опертися на власні сили, без залучення "чужої військової сили", звернувши головну увагу на забезпечення армії та військовослужбовців, а також здійснити фактичну злуку західних і східних українських земель. Однак виконати свою соціалістичну по суті програму уряду не вдалося, як не

вдалося й об'єднати національні сили на єдиній платформі. Погіршилися стосунки УНР із галицькими політиками [6, с. 33].

А. Крушельницький покладав значні надії на революційні події 1917–1920-х рр., тому весною 1919 р. він переїжджає із Городенки – до Кам'янця-Подільського, і його, як авторитетного громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча, призначають міністром МНО УНР [7, с. 7]. Натомість, у повідомленні виконувача обов'язків начальника юрист-консульського відділу Міністерства юстиції УНР, В. Завадського є певні неточності. Він стверджував, що подавав лише перевірені факти і що А. Крушельницького призначили міністром освіти МНО УНР восени 1919 р. у Рівному на Волині, а “... в літі 1919 р. в Кам'янці Подільському звільнено з уряду Міністра Освіти” [8, арк. 1].

Насправді, це не відповідало дійсності, оскільки восени 1919 р. А. Крушельницький уже виконував обов'язки радника при МНО УНР. Наказ про його призначення радником видано 4 жовтня 1919 р. (ч. 3470) [9, арк. 10]. Про що свідчить звернення Державного секретаря освіти і віросповідань від 30 квітня 1919 р. до міністра МНО УНР А. Крушельницького з приводу реорганізації шкільництва на землях ЗОУНР [10, арк. 1]. Посвідка за номером 486, видана А. Крушельницькому, міністру МНО УНР, 26 квітня 1919 р., що він має право перебувати у м. Рівному під час комендантської години [11, арк. 34]. Посвідка за підписом А. Крушельницького, видана у Городенці 22 травня 1919 р., про повноваження Петра Білоскурського, діловода департаменту середньої школи, одержувати “... всі гроші з Міністерства освіти, які мені належаться по посаді Міністра Освіти, а то як платню, так і добові” [11, арк. 41]. Перепустка, видана у м. Заліщиках і дійсна до 10 липня 1919 р., на ім'я А. Крушельницького, міністра освіти МНО УНР, що йому дозволяється виїхати із вказаного населеного пункту до м. Чорткова [11, арк. 42]. Довідка, видана А. Крушельницькому, міністру освіти МНО УНР, на вільний виїзд до Городенки [11, арк. 43]. Про те, що А. Крушельницький перебував на посаді міністра МНО УНР впродовж 27 квітня – 25 липня 1919 р. писав І. Лікарчук [3, с. 123].

Перебуваючи на посаді міністра освіти МНО УНР, А. Крушельницький намагався налагодити питання, пов'язані із повідомленням міністра єврейських справ при уряді УНР від 22 липня 1919 р. до МНО про доповідь делегації, прийнятої Головним Отаманом [12, арк. 4]. Окрім того, він, незважаючи на складність ситуації, прагнув забезпечити участь відомих українських істориків у прийнятті іспитів. Так, у листі міністра МНО УНР А. Крушельницького йшлося про участь М. Грушевського в іспитовій комісії. Михайло Сергійович повідомляв, що після того як він, у силу певних політичних обставин, змушений був залишити університетську працю, відмовляється від будь-яких урядових посад. До речі, він писав, що не “... не бачу причини змінити свою позицію й тепер, тим більше, що участь як раз моя в сій комісії не викликається ніякими громадськими потребами” [13, арк. 33].

Працюючи на посаді міністра і переконавшись у тому, що “... одним з найбільших недомагань нашого шкільництва є повна недостача шкільних книжок”, А. Крушельницький розпочав налагодження державного видавництва шкільних підручників і посібників. Він дотримувався думки, що замість призначати значні позички приватним видавництвам, які часто “друкують те, що їм корисніше”, МНО УНР мало б заснувати державне видавництво, яке “повело б працю організовано” [13, арк. 218–219].

За підтримки уряду, влітку 1919 р. А. Крушельницьким прийнято рішення – створити при МНО УНР видавничий відділ, який мав би з часом перетворитися на “Державне видавництво шкільних книжок”. Згодом вироблено його статут, а керівництво цим відділом доручено А. Крушельницькому. Видавничий відділ складався із двох секцій. Перша мала б рецензувати рукописи й апробувати шкільні книжки, друга – друкувати їх. До першої секції входили делегати МНО УНР і така ж кількість делегатів від учительських і громадських організацій [14, с. 162]. Однак налагодити функціонування видавничого відділу так і не вдалося, а певним чином розв'язати назрілу проблему, пов'язану із виданням україномовних шкільних підручників, А. Крушельницький зумів у Відні, перебуваючи на посаді голови педагогічної місії МНО УНР.

Ситуація, у якій опинився уряд Б. Мартоса була теж складною, тому у таких умовах розгорнути його повноцінне функціонування не було змоги. 25 липня 1919 р. А. Крушельницький підписав наказ № 97, виданий МНО УНР, у якому зазначалося, що “Залишаючи по обставинам від мене незалежним важний пост Міністра Народньої Освіти, приношу товаришам і панам співробітникам по Міністерству і відомству щирю подяку за спільну працю для дорогої всім нам освітньої справи на Україні і бажаю тим, що дальше залигаються на своїх відповідальних постах, корисної праці і гарних успіхів на добро національної культури і в славу єдиної України. Керувати справами доручаю Пану Товаришеві Міністра Петрові Холодному і до цього числа передаю йому всі діла Міністерства. Міністр Народньої Освіти А. Крушельницький” [3, с. 124].

Насамперед, йдеться про непрості політичні взаємини між різними партійними течіями у тогочасному уряді, очолюваному Ю. Мартосом. Власне, А. Крушельницький пояснював свою відставку з посади міністра МНО УНР, такими основними мотивами, як різновекторність поглядів на "галицьке питання", різнопартійність складу кабінету міністрів, який не зміг реалізувати питання українізації внутрішньої і зовнішньої політики [3, с. 124].

Таким чином, автором проаналізовано працю А. Крушельницького на посаді міністра освіти МНО УНР й зазначено на тому, що А. Крушельницький покладав значні надії на революційні події 1917–1920-х рр., тому весною 1919 р. він переїжджає із Городенки – до Кам'янця-Подільського, і його, як авторитетного громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча, призначають міністром МНО УНР. Перебуваючи на посаді міністра освіти МНО УНР, А. Крушельницький, незважаючи на складність ситуації, прагнув забезпечити участь відомих українських істориків до роботи на іспитах, утворення видавничого відділу з метою забезпечення українських шкіл у книжковій продукції та інші питання. А. Крушельницький так і не зміг налагодити повноцінне функціонування цього відомства, виходячи зі складної зовнішньої і внутрішньої суспільно-політичної ситуації, у якій опинився не лише уряд, але й країна загалом. Однак він здійснював спроби формування національної системи освіти як цілісного явища, налагодження діалогу із різними урядовими структурами з метою вирішення тих чи інших назрілих проблем, видання україномовних шкільних підручників тощо.

Список використаних джерел

1. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1994. – 413 с.
2. Цвенгрош Г. Із історії діяльності професора Антона Крушельницького на посаді міністра народної освіти УНР: Постановка питання / Г. Цвенгрош // Навчально-виховний процес у вузі і школі та шляхи його розвитку і удосконалення. – Рівне, 1999. – Т. II. – С. 25–29.
3. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: В 2-х т. – Т. 1 (1917–1923 рр.) / І. Л. Лікарчук. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328 с.
4. Чаграк Н. І. Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького: дис. канд. пед. наук 13.00.01 / Наталія Ігорівна Чаграк. – Івано-Франківськ – 2004. – 210 с.
5. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 36, 55 арк.
6. Кудлай О. Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 6. – С. 21–44.
7. Дубина М. Антін Крушельницький: Шляхами письменницької долі / М. Дубина // Літературна Україна. – 13 грудня 1990. – С. 7. 8. ЦДІАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 158, 64 арк. 9. ЦДІАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 146, 281 арк. 10. Там само, спр. 149, 28 арк. 11. Там само, спр. 144, 53 арк. 12. Там само, спр. 165, 44 арк. 13. Там само, спр. 147, 388 арк. 14. Крушельницький А. Чергові завдання Українського Уряду і громадянства в справі шкільництва / А. Крушельницький // Воля. – Січень 1920. – Т. 1. – Ч. 4. – С. 161–166.

Марьяна Зуляк

АНТОН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ – МИНИСТР ОБРАЗОВАНИЯ МИНИСТЕРСТВА НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье речь идет об участии Антона Крушельницкого в деятельности украинских государственных учреждениях, в частности, пребывание на посту министра образования Министерства народного образования Украинской Народной Республики. Находясь на этом посту в течение незначительного промежутка времени, он так и не сумел в тогдашних неблагоприятных условиях, исходя из сложной внешней и внутренней общественно-политической ситуации, в которой оказалось не только правительство, но и страна в целом, полноценно наладить функционирование этого важнейшего государственного органа. Тем не менее, А. Крушельницкий осуществлял попытки формирования национальной системы образования как целостного явления, налаживание диалога с различными правительственными структурами с целью решения тех или иных назревших проблем, издание украиноязычных школьных учебников и т. д.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Антон Крушельницкий, Министерство народного образования Украинской Народной Республики, национальная система образования, украинские государственные институты.

Mariana Zuliak

**ANTIN KRUSHELNYTSKY IS A MINISTER OF EDUCATION IN A MINISTRY OF
EDUCATION OF UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC**

The article deals with Anton Krushelnytsky who took part in the activities of Ukrainian state institutions, tenure as a Minister of Education in a Ministry of Education of Ukrainian People's Republic. He stayed at that work not long, conditions of that time were not favorable, complex external and internal social and political situation, and he could not establish the functioning of this very important state agency. However, A. Krushelnytsky attempted to form a national education system as a holistic phenomenon, to establish a dialogue with various government agencies to address specific problems, publication Ukrainian books etc.

Key words: Ukrainian People's Republic, Antin Krushelnytsky, Ministry of Education of Ukrainian People's Republic, national system of education, Ukrainian state institutions.

УДК 94 (477) (091) + 902 „632”

Богдан Гринюка

**СПІВПРАЦЯ ІВАНА СТАРЧУКА З ЖУРНАЛОМ
“KWARTALNIK KLASYCZNY” (1929–1934 PP.)**

У статті висвітлено співпрацю Івана Старчука із журналом “Kwartalnik klasyczny”. Основна увага приділена аналізу рецензій та статей ученого, присвячених античній культурі, мистецтву та археології.

Ключові слова: Іван Старчук, “Kwartalnik klasyczny”, Львівський університет, кафедра класичної археології, антична культура.

У різні історичні епохи доба античності впливала на науковий та культурний рівень життя людства. У ХІХ – першій половині ХХ ст. античною спадщиною активно цікавилися європейські дослідники і наукові установи. Науковий інтерес становили результати археологічних розкопок, мистецькі праці та твори про античну культуру, історію і релігію.

У Львівському університеті в міжвоєнний період цією проблематикою займалися на кафедрі класичної археології. Серед відомих тогочасних антикознавців Львова і університету слід відзначити Р. Ганьшинця, Е. Булянду, В. Подляху, К. Маєвського з якими працював І. Старчук – український фахівець із античного мистецтва. Його авторству належать понад 100 публікацій у наукових й науково-популярних виданнях міжвоєнного часу, більшість з яких присвячені античній культурі та археології. Незважаючи на узагальнюючі напрацювання, науковцями практично не досліджувалася співпраця І. Старчука із журналом “Kwartalnik klasyczny”, яка заслуговує на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивне дослідження.

Об'єктом дослідження виступає публіцистична діяльність І. Старчука у міжвоєнний час.

Предмет дослідження – аналіз праць І. Старчука у журналі “Kwartalnik klasyczny” (1929–1934 pp.).

Мета наукової роботи – дослідити співпрацю І. Старчука з журналом “Kwartalnik klasyczny” та проаналізувати його публікації.

Завдання статті – розглянути співпрацю І. Старчука з журналом “Kwartalnik klasyczny” та проаналізувати його наукові дослідження, присвячені античній культурі, історії та мистецтву.

На сьогодні проблему співпраці І. Старчука з журналом “Kwartalnik klasyczny” частково опубліковано у працях М. Филипчука [13, с. 97–103], О. Домбровського [7, с. 229–233], О. Купчинського [8, с. 555–601] та О. Ситника [10]. Окремі аспекти публіцистичної діяльності ученого висвітлені у працях Б. Гринюки [4, с. 137–145; 5, с. 178–181].

Джерельну базу наукового дослідження становлять матеріали архіву Львівського національного університету ім. І. Франка (далі – ЛНУ) [1] та Держархіву Львівської обл. [6]. Важливим джерелом є спогади дочки ученого – Оксани [12, с. 329–334] та праці І. Старчука в журналі “Kwartalnik klasyczny” [9; 14–25], які зберігаються у його зятя – Юліана Йосифовича Тузяка. Висловлюємо йому щирю подяку за надану нам можливість скористатися науковими статтями дослідника.

Аналізуючи останні дослідження і публікації, можна зробити висновок, про те, що висвітленню проблеми співпраці І. Старчука із журналом “Kwartalnik klasyczny” приділено недостатньо уваги, і саме тому вона потребує подальшого вивчення.

Одночасно із навчанням, а потім працею на кафедрі класичної археології у Львівському університеті імені Яна Казимира, І. Старчук публікував дослідження з античної культури у наукових

часописах міжвоєнного Львова [1; 5, с. 178–181]. В університеті учений особисто познайомився із Р. Ганшинцем, завідувачем кафедри класичної філології [10, с. 195]. Завдяки співпраці із професором, він публікувався у наукових часописах міжвоєнного Львова. Зокрема, Р. Ганшинець був засновником та редактором журналів "Przegląd klasyczny", "Filomata" та "Kwartalnik klasyczny" [2, с. 114–130; 10, с. 195].

Свого часу про нього згадувала у спогадах дочка І. Старчука – Оксана: "...і ще я мала чудові книжечки з диснеєвськими героями від Ришарда Ганшинця, батькового приятеля. Добре його самого пам'ятаю, а дарував мені книжки "rod gwiazdek", на Різдво. Пояснював, що його прізвище походить, здається, чи не від назви метелика. Він був поляком німецького походження, редагував журнал "Filomata"..." [12, с. 332].

Поряд із цим, важливу роль для успіху вченого у науковій і публіцистичній діяльності відіграли подорожі Європою, які залишили вагомий відбиток в його наукових доробках. Під час них І. Старчук ґрунтовно опрацьовував музейні експонати Стародавнього Єгипту, Греції та Риму, які потім стали основою для розгорнутих публікацій дослідника у тогочасних наукових часописах, зокрема в журналі "Kwartalnik klasyczny".

Відомо, що у 1929 р. в журналі "Kwartalnik klasyczny" надруковано рецензію І. Старчука на працю С. Цибульського "Bogowie i ludyie w sztuce greckiej i rzymskiej. Zeszyt I: Zeus w sztuce" [15, с. 532–535]. До речі, на вказану працю, окрім нього, редакція часопису отримала ще дві рецензії, серед яких опублікували дві найкращі – Т. Зілінського [14, с. 532–534] та І. Старчука [15, с. 534–535]. Так, у зауваженнях, поданих Т. Зілінським, пов'язаних із описом пергамських рельєфів, що зображують Зевса у боротьбі із гігантами, рецензент вказував, що зображення невиразні, подані С. Цибульським не з оригіналу, а є реконструкцією. Відносно трьох монет із зображенням Зевса з Ітому та Зевса Олімпійського вказував на те, що потрібно більше уваги автору приділити опису першої монети, відомої у декількох екземплярах й збережених у музеях Європи [14, с. 532–534].

Більш критичніше до аналізу цієї праці підійшов І. Старчук, який зосередив увагу на недоліках у описі зображень. Він зазначав, що "...перша картина, Зевс проти Тифона, не говорить в цілому; не вважаю, що це презентація одягу обох людей в колір фону. Нижня частина тіла Тифона шлях сучасний стилізований... Також невідомо, чому справжній бій Зевса, взято з вази халкідійської, одягнений в кадр орнаментом з чорно-жовтий колір?! Хоча це прикраса пальмети орнамент чимось нагадує грецький, але відвертається від нього, і ще далі від халкідійського орнаменту вази..." [15, с. 534–535]. Також, рецензент зауважував, що недостатньо уваги приділено відтворенню зображення Зевса, "wieńcenego przez Nike", яке автор погано передав на кольорових фотографіях. Окрім цього, І. Старчук відзначав використання С. Цибульським описів й інтерпретацій К. Міхаловського – польського археолога та історика [15, с. 534–535]. Відзначимо, що ця публікація є однією із перших наукових рецензій ученого.

Уже у 1938 р. на обкладинці журналу "Filomata" І. Старчук опублікував фотографію "Zeus na tronie" та подав її опис [25]. Вважаємо, що матеріали до цього опису він використав з праці С. Цибульського та ознайомився з музейним експонатом під час наукових поїздок Європою у 1930–1935 рр. [1, арк. 11; 4, с. 137–145].

Наступну рецензію учений опублікував у 1933 р. на працю N. Annie "Zadoks-Josephus Jitta. Ancestral Portraiture in Rom and the art of the last century of the republic" [22, с. 58–60], у якій проаналізовано розвиток портретного живопису в Стародавньому Римі.

У 1934 р. І. Старчук надрукував іншу рецензію на працю М. Ростовцева "Some remarks on the Luristan bronzes" [23, с. 152–153]. У ній рецензент висвітлив бронзову скульптуру Луристана, яку виявили у Персії (сучасний Іран – примітка автора). Окрім цього, він зауважував, що автор дослідження значну увагу приділив прикрасам та звіриному стилі в оздобленні скульптури.

Окремої уваги заслуговує огляд бібліографії І. Старчука в журналі "Kwartalnik klasyczny". Зокрема, йому належить критика/рецензія на працю "C. Leonard Woolley. Mit Hacke und Spaten, die Erschliessung versunkener Kulturen, mit 46 Abbildungen und Rissen" [19, с. 337–339]. У рецензії він відзначав, що дослідження складається із чотирьох розділів. У першому розділі "C. Leonard Woolley" висвітлив важливість археологічних розкопок та подав тогочасну методику польових досліджень. Відносно другого розділу "Anfang einer Ausgrabung" І. Старчук вказував, що автор зробив акцент на штат археологічної експедиції: керівник розкопок, його помічник мали у поміч фахівців – архітектора, епіграфіка, рисівника та робітників. Також, увагу рецензента привернув склад технічного персоналу в археологічній експедиції, який працював в Урі: "...була розділена на малі групи, кожна з яких складалася з однієї людини з гаком (Heckenmann), одну людину з лопатою (Spatenmann,) і трьох-чотирьох чоловік з кошиками (Korbmannen). Перший робітник повинен бути досвідчений та інтелігентний, тому що він розкопував терен і відповідав за знайдені знахідки, другий працівник збирав у кошик розкопану першим землю і можливо, контролював, якщо перший робітник пропускав. Решта працівників носить землю. Технічний керівник знаходиться поруч з

археологом... Як компенсацію за роботу і працьовитість під час витягу об'єктів робітники отримують додатковий бакшиш..." [19, s. 337–338].

У третьому розділі "Ausgrabung einer Stadt" рецензент відзначав, що "С. Leonard Woolley" значну увагу приділив важливості штампованої цегли, реконструкції дерев'яних об'єктів тощо. Натомість, у четвертому розділі автор ґрунтовно висвітлив дослідження могил, а у заключній главі "Auswertung des archäologischen Materials" обґрунтував переваги археологічних розкопок в історичній науці [19, s. 338–339]. На думку автора цього дослідження, вказані рекомендації й поради ведення археологічних розкопок І. Старчук використав у 40-х рр. ХХ ст. у своїх подальших польових дослідженнях під час стаціонарних розкопок літописного Пліснеського городища (тепер с. Підгірці Бродівського району Львівської обл.) [3, с. 49–51; 11, с. 76–85].

У наступній бібліографічній публікації "W chronice Revue des Etudes Latines" [20, s. 352], учений висвітлив інформацію "J. Marouzeau" про заплановані наукові конференції на 1933 р. у Римі та Варшаві. Поряд із цим, вказував на виданні двох нових часописів: "Rivista di Lettere, Storia e Filosofia" та "Les Etudes Classiques", які друкували статті, хроніку, бібліографію й огляд книг [20, s. 352].

У журналі "Kwartalnik klasyczny" І. Старчук надрукував у 1932 р. в розділі "Хроніка" статтю "Przegląd wykopalisk archeologicznych" [21, s. 353–360]. На початку публікації він описав результати археологічних розкопок з Гермополіса у Єгипті, які досліджував у 1920 р. французький учений "G. Lefebvre". Окрім цього, дослідник відзначав, що у Нубії відбулися більш значні наукові досягнення: відкриття Великого храму в Абу-Сімбел та гробниці фараона Тутанхамона, яку знайшов Г. Картер. Поряд з цим, автор вказував, що предмети із гробниці зберігаються в Єгипетському музеї, серед яких частину перелічив [21, s. 353–354]. Також, учений не оминув увагою історію дослідження Месопотамії – міста Тель-Асмар, пам'ятки, яка знаходиться поблизу Багдада. У статті І. Старчук подав детальний опис виявлених археологічних матеріалів, палаців і храмів міста (храм бога "Tishpak") [21, s. 355–356]. Більш детальніше учений висвітлив відносини Месопотамії із Індією та узагальнив результати археологічних досліджень Дур Шаррукіне за 1932 р., яку досліджував Г. Франкфурт. Наприкінці дослідження І. Старчук подав результати розкопок 1931–1932 рр. у Ніневії [21, s. 353–360]. До речі, у тексті статті учений неодноразово вказував на те, що інформацію про археологічні розкопки він використовував зі "статей новин м. Лондона". Відомо, що в Англії І. Старчук перебував під час наукової поїздки з метою дослідження музейних експонатів доби античності [1, арк. 11].

Пізніше, у 1934 р., в розділі "Хроніка" він опублікував статтю "Po bitwie pod Pharsalos (48 r. przed Chr.)" [24, s. 165–166], присвячену висвітленню подіям, що відбулися після переможної битви при Фарсали між військами Гая Юлія Цезаря і Гнея Помпея. Основну увагу в публікації І. Старчук приділив висвітленню оформлення храму Венери Праматері від часу її відкриття Юлієм Цезарем, від якої на сьогодні збереглися три колони [24, s. 165–166].

Однією із особливостей багатогранної діяльності І. Старчука було те, що зацікавлення мистецтвом й археологією тісно перепліталися з його науковою та публіцистичною діяльністю. Так, у журналі "Kwartalnik klasyczny" він надрукував дві статті під назвою "Technika malarstwa starożytnego" [16, s. 433–448; 18, s. 13–24], зміст яких передбачав краще розуміння стародавньої техніки малярства. Відзначимо, що свого часу О. Купчинський опрацьовував архів родини Старчуків, який з'ясував, що в основі статті "Technika malarstwa starożytnego" [16, s. 433–448] була доповідь І. Старчука, прочитана на семінарі з історії польського і східноєвропейського мистецтва гуманістичного відділення Львівського університету ім. Я. Казимира [8, с. 559].

Поряд з цими, вибір ученим тематики дослідження пов'язано з інтересом до археології й мистецтва, які він вивчав під час навчання в університеті у професорів Е. Булянди і В. Подляха [2, с. 114–130; 9]. Про це свідчить і спроба І. Старчука у 1930 р. "промуватися на доктора гуманітарних наук з археології класичної та історії мистецтва...", що підтверджує його наукові уподобання та проблематику публікацій [1, арк. 11].

На початку статті науковець написав історіографію для поглибленого ознайомлення із проблематикою дослідження. Також, у тексті І. Старчук подав визначення й наукові терміни: "technika al fresco", "technika al secco", "technika tempera", "technika al fresco", "technika stucco lustrò", "pigment barwny", "spoidło farb" та інші, які читачу давали можливість всебічно зрозуміти проблематику праці [16, s. 433–448].

У статті "Technika malarstwa starożytnego" автор ґрунтовно висвітлив техніку малярства Стародавнього Єгипту, крито-мікенської цивілізації та Стародавньої Греції і Риму [16, s. 433–448]. Відносно Стародавнього Єгипту, І. Старчук вказував, що там розвивалося пластичне й декоративне мистецтво із використанням чорного, жовтого, червоного, синього, зеленого, червоного, фіолетового та золотого кольорів. Поряд з цим, уперше в Стародавньому Єгипті народився так

званий "станковий живопис", а саме малюнок на дереві та розпис саркофагів мумій, які детально описав автор [16, s. 434–437].

Значну увагу дослідник приділив висвітленню фресок крито-мікенської культури, грецького настінного розпису у храмах Аполлона, Афіни та у римський час. Наприкінці дослідження І. Старчук, на основі аналізу тогочасної наукової літератури, охарактеризував різні техніки живопису; подав за "Бергером" види розпису в стародавні часи та інструменти, які використовували при малюванні [16, s. 445–448].

Більш детально він висвітлив станковий живопис та "malarstwo enkaustyczne" у продовженні статті "Technika malarstwa starożytnego II" (1932 р.). Розглядаючи станковий живопис, І. Старчук охарактеризував різні типи фарб та змішування пігменту кольорів [18, s. 13–15]. Окрім цього, у дослідженні подав портрет Аліни із Берлінського музею, який представляв розвиток техніки малярства Стародавнього Єгипту. Пізніше, у журналі "Filomata" він описував цей портрет [17]. У наступній частині статті автор акцентував увагу на висвітленні енкаустичної техніки малярства у Стародавньому Єгипті, Греції, Римі та у катакомбних картинах ранніх християнських громад [18, s. 15–24].

На жаль, наприкінці 1934 р. часопис "Kwartalnik klasyczny" припинив свою науково-видавничу діяльність. Натомість на його місці Р. Ганшинець заснував науковий журнал "Przegląd klasyczny", який більш детально висвітлював дослідження з античної культури. Тому, І. Старчук, як і переважна більшість тогочасних антикознавців Польщі, почали друкувати статті у новоствореному науковому часописі.

Таким чином, з іменем І. Старчука – видатного українського історика і мистецтвознавця, пов'язано дослідження цілої епохи античної спадщини у Львові та Львівському університеті в міжвоєнний період. Його науково-публіцистичні праці, бібліографія й рецензії в журналі "Kwartalnik klasyczny" упродовж 1929–1934 рр. сприяли всебічному вивченню культури, історії та мистецтва доби античності.

Список використаних джерел

1. Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р.–119, оп. 1, спр. 2415, 48 арк.
2. Гринюка Б. Викладацька діяльність Івана Старчука (1921–1950 рр.) / Б. Гринюка // Вісник Інституту археології. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 114–130.
3. Гринюка Б. Іван Старчук – дослідник Пліснеського городища / Б. Гринюка // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (м. Чернігів, 12–14 квітня 2013 року). – Чернігів, 2013. – С. 49–51.
4. Гринюка Б. Музейна діяльність Івана Старчука (1930–1950 рр.) / Б. Гринюка // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки". – Острог, 2014. – Вип. 22. – С. 137–145.
5. Гринюка Б. Науковий доробок Івана Старчука у міжвоєнний період / Б. Гринюка // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль, 2012. – С. 178–181.
6. Держархів Львівської обл., ф. 26, оп. 5, спр. 1802, 37 арк.
7. Домбровський О. Іван Старчук – видатний клясичний археолог / О. Домбровський // Український історик. – 2005. – Том 42. – № 2/4. – С. 229–233.
8. Купчинський О. Античне мистецтво у дослідженнях Івана Старчука (листи до вченого і відгуки на його праці) / О. Купчинський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Том ССXXXVI. – С. 555–601.
9. Приватний архів Ю. Тузяка, № 1. Książeczka legitymacyjna J. Starczuka (1925–1926).
10. Ситник О. Археологічна наука у Львові. Перша половина XX століття / О. Ситник. – Львів-Жешів, 2012. – 365 с.
11. Старчук І. Розкопки на городищі Пліснесько / І. Старчук // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. I. – С. 76–85.
12. Старчук О. Спогади про батька / О. Старчук // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 329–334.
13. Филипчук М. Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука / М. Филипчук // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1993. – Том ССXXV. – С. 97–103.
14. Zielinski T. Gybylski Stefan. Bogowie i ludyie w sztuce greckiej i rzymskiej. Zeszyt I: Zeus w sztuce / T. Zielinski // Kwartalnik klasyczny. – Lwoów, 1929. – № 3. – S. 532–534.
15. Starczuk J. Gybylski Stefan. Bogowie i ludyie w sztuce greckiej i rzymskiej. Zeszyt I: Zeus w sztuce / J. Starczuk // Kwartalnik klasyczny. – Lwoów, 1929. – № 3. – S. 534–535.
16. Starczuk J. Technika malarstwa starożytnego / J. Starczuk // Kwartalnik klasyczny. – Lwoów, 1931. – № 5. – S. 433–448.
17. J. St. Na okładce: Portret Aliny z Fayum / St. J. // Filomata. – 1931. – L. 35.
18. Starczuk J. Technika malarstwa starożytnego II / J. Starczuk // Kwartalnik klasyczny. – Lwoów, 1932. – № 6. – S. 13–24.
19. J. S. C. Leonard Woolley. Mit Hacke und Spaten, die Erschliessung versunkener Kulturen, mit 46 Abbildungen und Rissen / S. J. // Kwartalnik klasyczny. – № 6. – 1932. – S. 337–339.
20. J. St. W chronice Revue des Etudes Latines / J. St. // Kwartalnik klasyczny. – 1932. – № 6. – S. 352.
21. J. St. Przegląd wykopalisk archeologicznych / St. J. // Kwartalnik klasyczny. – 1932. – № 6. – S. 353–360.
22. Starczuk J. Annie N. Zadoks-Josephus Jitta. Ancestral Portraiture in Rome and the art of the last century of the republic / J. Starczuk // Kwartalnik klasyczny. – 1933. – S. 58–60.
23. Starczuk J. Rostovtzeff. Some remarks on the Luristan bronzes / J. Starczuk // Kwartalnik klasyczny. – 1934. – S. 152–153.
24. Starczuk J. Po bitwie pod Pharsalos (48 r. przed Chr.) / J. Starczuk // Kwartalnik klasyczny. – 1934. – S. 165–166.
25. J. St. Na okładce: Zeus na tronie / St. J. // Filomata. – 1938. – L. 101.

Богдан Гринюка

**СОТРУДНИЧЕСТВО ИВАНА СТАРЧУКА С ЖУРНАЛОМ
“KWARTALNIK KLASYCZNY” (1929–1934 ГГ.)**

В статтє освещено сотрудничество Ивана Старчука с журналом “Kwartalnik klasyczny”. Основное внимание уделено анализу рецензий и статей ученого, посвященных античной культуре, искусству и археологии.

Ключевые слова: Иван Старчук, “Kwartalnik klasyczny”, Львовский университет, кафедра классической археологии, античная культура.

Bogdan Grynyuka

**THE COOPERATION OF IVAN STARCHUK WITH A MAGAZINE
“KWARTALNIK KLASYCZNY” (1929–1934 YEARS)**

The paper investigates the cooperation of Ivan Starchuk with the magazine “Kwartalnik klasyczny”. The main attention is paid to the analysis of reviews and articles scientist dedicated to ancient culture, art and archeology.

Key words: Ivan Starchuk, “Kwartalnik klasyczny”, Lviv University, department of classical archaeology, ancient culture.

УДК (417-25)-070 “1941/1943” [929/930]

Віталій Гедз

**СТЕНОГРАМНІ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ С. ГІЛЯРОВА ПРО
ДІЯЛЬНІСТЬ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ: БІОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті аналізуються стенограмні та публіцистичні матеріали С. Гілярова, які розповідають про Київ періоду німецької окупації з метою дослідження “білих плям” у біографії ученого. Об’єктом аналізу є стенограма допиту мистецтвознавця, представниками радянських органів безпеки та статті, надруковані у газеті “Нове українське слово”. Через співставлення різноманітних джерел здійснено спробу дослідити біографію С. Гілярова під час гітлерівського панування у Києві. Проведено історіографічний огляд праць про діяльність Сергія Олексійовича в окупованій столиці.

Ключові слова: С. Гіляров, мистецтвознавець, свідчення, стенограма, “Нове українське слово”.

Серед широкої джерельної бази дослідження історії Києва періоду гітлерівської окупації вирізняються передусім свідчення радянським органам держбезпеки під час допитів. Переважна більшість із них уже нині вивчена та проаналізована істориками, проте залишається низка слідчих матеріалів персоналій, про яких науковці “забували”. Серед таких слід назвати мистецтвознавця, одного з творців Музею мистецтв (нині – Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків) Сергія Олексійовича Гілярова.

Однією із перших досліджувати доробок С. Гілярова розпочала мистецтвознавець Н. Крутенко [15]. Проте дослідниця акцентує увагу на діяльності Сергія Олексійовича як мистецтвознавця та педагога, взагалі не приділяючи уваги діяльності ученого як працівника Музею мистецтв. Як результат – жодної згадки про життя в окупованому Києві. Утім, на нашу думку, аналізуючи мистецтвознавчі праці Сергія Олексійовича, автор мала б звернутися до статей у газеті “Нове українське слово”.

Скупі біографічні дані про С. Гілярова подали укладачі книги “Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті”, у якій діяльності Сергія Олексійовича в окупованому Києві присвячено один абзац: “З початком війни С. Гіляров відмовився евакуюватися з Києва і лишився на окупованій німцями території, вирішивши, що хранитель має залишатися біля своїх експонатів. На жаль, Сергій Олексійович не зміг запобігти планомірному пограбуванню музею німецькими окупантами. Проте, щоб хоч частину шедеврів залишити нащадкам, С. Гіляров погоджується бути директором музею, щодня ходить туди на роботу. Коли німецькі війська відступали під натиском радянських, у Сергія Олексійовича була можливість піти з ними. Розуміючи, що йому нізащо не подарують “співпрацю” з окупантами, С. О. Гіляров усе ж не залишає рідного міста” [14, с. 170].

У 2005 р. на шпальтах газети “Дзеркало тижня” С. Іванов здійснив спробу “зібрати рідкісні кадри династії Гілярових” [12]. У цій статті автор значну увагу приділив біографії С. Гілярова. Зокрема, про роботу Музею мистецтв в окупованій столиці автор повідомляє: “У музеї організувався своєрідний німецький клуб. Щоб почуватися тут як у Європі. Тривали екскурсії, лекції,

відбувалася виставка німецької гравюри" [12]. Побіжно автор також розповів про статті С. Гілярова у газеті "Нове українське слово" та про виставку, на яку Сергій Олексійович дав таємні документи. Проте С. Іванов її помилково назвав "Музей-архів переходової доби", хоча, як відомо, виставка називалася "Мистецтво в Києві в переходовий період", а Музей-архів виступав організатором [12].

На сьогодні найдетальніше біографію С. Гілярова, із залученням матеріалів із допитів, висвітлив мистецтвознавець О. Безручко. Йому належить два дослідження про Сергія Олексійовича [1–2], у яких автор на основі матеріалів допиту та статті Ю. Іванова, вміщеній у газеті "Дзеркало тижня", подав біографію мистецтвознавця С. Гілярова. Проте подані історичні факти дослідник не порівнює з іншими джерелами [1].

Цінність статті О. Безручка у часописі "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" полягає у додатках, де він помістив науковий план С. Гілярова "Мистецтво в Києві в перехідний період" та витяги з його статей у газеті "Нове українське слово" [2, с. 319–332].

Отже, матеріали справи С. Гілярова, яка зберігається в ЦДАГО України, є важливим історичним джерелом не лише для вивчення біографії мистецтвознавця, а й ознайомлення з цінною інформацією про роботу Музею мистецтв в окупованому Києві. Статті, надруковані Сергієм Олексійовичем у газеті "Нове українське слово", містять матеріал для дослідників долі київських храмів.

Проте, незважаючи на джерелознавчу цінність, донині ці матеріали майже не використовувалися науковцями. Проведений аналіз історіографії праць дає можливість розкрити сутність проблеми й спрямовує на першочергові проблеми, які потребують розв'язання у процесі дослідження життя і творчості С. Гілярова в окупованому Києві. Заповнення біографії цієї непересічної особистості й подальше узагальнення, творення цілісного й об'єктивного життєпису діяльності в окупованому Києві неможливе без залучення першоджерел, насамперед архівних – як проаналізованих, так і невідомих.

У дослідженні спробуємо дослідити свідчення Сергія Олексійовича на допитах та його статті, вміщені у часописі "Нове українське слово", а також простежити, як ці матеріали використовувалися у наукових працях.

С. Гілярова арештовували двічі: у січні 1933 р. та грудні 1945 р. Для нас представляють інтерес свідчення Сергія Олексійовича під час другого арешту, адже саме у них вчений розповідає про діяльність в окупованому Києві.

Слідчі справа С. Гілярова зберігається у Галузевому архіві Служби безпеки України та ЦДАГО України. Нами була використані матеріали, що знаходяться в ЦДАГО України. Вони являють собою стенограму допиту, який проводили у січні 1946 р., за місяць до смерті Сергія Олексійовича. Стенографічні матеріали викладені на дев'яти сторінках тексту, з них більша половина стосується діяльності ученого в окупованому Києві. Хронологічно розповідь охоплює весь період гітлерівського панування в столиці. Мистецтвознавець відповідає на питання про життя в столиці та пояснює свої ті чи інші вчинки. Однак деякі сторінки з біографії ученого залишилися поза увагою слідства, наприклад викладацька діяльність у Київському університеті.

Дослідження життєвого шляху та наукової спадщини ученого С. Гілярова досі не здійснено з належною глибиною та об'єктивністю. Майже відсутнє і практичне використання досвіду науково-організаційної роботи мистецтвознавця, праці якого у цій галузі стали класичними. До сьогодні не реконструйована наукова біографія Сергія Олексійовича, зокрема з використанням свідчень під час арештів у 1945–1946 рр., які зберігаються в архівах України [17–18]. Незважаючи на низку спроб висвітлити біографію мистецтвознавця у повному обсязі [2], це джерело дотепер не уведено до наукового вжитку.

В окупованому Києві мистецтвознавець залишився через хвору дружину, а також тому, що вважав, що музейний "хранитель" має залишатися біля своїх експонатів. На жаль, Сергій Олексійович не зміг запобігти планомірному пограбуванню Музею мистецтв німецькими окупантами. Проте, щоб хоч частину шедеврів залишити нащадкам, учений погоджується стати директором музею, щодня працювати. Під час другого арешту у грудні 1945 р., усвідомлюючи, що втрачати йому немає чого, у своїх свідченнях на допитах (особливо у розповідях про Київ періоду нацистської окупації) С. Гіляров був досить відвертим: "Мене пригнітила шкурницька, обивательська поведінка багатьох працівників різних галузей державного, господарського й суспільного апарату, що виразилося, між іншим, в тому, що деякі з них вивозили своє особисте майно, залишаючи ввірені ним державні цінності під загрозою захоплення або знищення їх ворогом. У перші дні окупації я був уражений тією легкістю, з якою деякі партійні люди, що лишилися в Києві (або опинилися в оточенні), зреклися свого партійного минулого, висловлюючи про свою партійність як про тактику, якої вони нібито трималися на користь кар'єри й суспільному своєму становищу" [18, арк. 55 зв.]. Як приклад відречення від комуністичного минулого Сергій Олексійович згадував маловідомі прізвища Чувілова, Онощенко, Барвінського.

Не залишаються поза увагою вченого і зміни у поглядах тих, хто був позапартійним: "Мене вразило раптове "перекрашування" інших "непартійних більшовиків", які стільки років розпиналися у своїх радянських переконаннях, у своєму марксистському світогляді і раптом опинилися в антирадянському таборі" [18, арк. 55 зв.]. Як приклад учений називав добре відомих О. Оглоблина, К. Штеппу, Б. Якубського.

І саме на основі цих двох груп Сергій Олексійович пояснював свої розчарування у комуністичній владі: "Подібні факти підірвали в мені віру в радянську людину. Я, знову-таки короткозоро, бачив тільки цей бік справи, не зумів або не мав шансу розрізнити ті початки героїзму й непохитної волі до перемоги, які були в різних шарах нашого суспільства. Словом, я розчарувався в радянському ладі, що, тим не менш, не перешкодило мені залишатися вірним марксо-ленінській методології в галузі науки. Бачачи нищівні успіхи агресора і не маючи ніякої інформації про патріотичний рух, що відбувається в країні, не знаючи про перемогу радянської зброї під Москвою, про відродження військової промисловості за Уралом, я думав, що радянська справа загинула і що зусилля, витрачені на соціалістичне будівництво, себе не виправдали. Це з мого боку було знову-таки короткозоро, легковажно, безглуздо і, врешті-решт, злочинно" [18, арк. 56].

Зізнаючись у злочинних вчинках за часів гітлерівської окупації, С. Гіляров назвав "участь у "Музеї-архіві переходною доби" [18, арк. 56].

Сергій Олексійович дійсно брав участь у роботі "Музею-архіву переходною доби" як учений-консультант. Зокрема, він розробляв тему "Мистецтво в Києві в перехідний період". У довідці НКВС УРСР про перебування на окупованій території професора-мистецтвознавця С. Гілярова відзначено: "Складений ним план експозиції на цю тему має наступні підтеми та питання, які характеризують план у цілому: "Більшовицька навала 1919 року. Мистецтво під владою рад...". "Етапи більшовицького панування... коробкова архітектура й стиль Радянської імперії в столичному Києві". "Декоративна сторона й конкретна практика радянського мистецтва. "Охорона" художнього спадку минулого й знищення його пам'яток. Розпродаж музейних цінностей". "Умови роботи художників при більшовиках. Зв'язок творчої думки тематичними канонами... халтура і діляцтво" [13, с. 749].

Про співпрацю з музейними співробітниками Сергій Олексійович на допиті зазначав: "Всього я бував на цих засіданнях разів чотири-п'ять. Деяку привабливість для мене засідання мали тільки через можливість зустріти там знайомих у науково-діловій обстановці. Серед них зустрічав там професора Маргілевського, архітекторів Холостенка, Юрченка, Вербицького, музейних працівників Курінного, Козловську, Скуленко, професора Полонську, Драгоманова, Грузинського, художника Середу, Павловича й деяких інших. Зміст цих засідань, виступи учасників були вкрай нецікаві й бліді, так що відтворювати, що саме на них відбувалося, я не можу; все це в мене стерлося з пам'яті, оскільки слухав я дуже не уважно; був більше присутній, ніж брав участь у засіданнях, жодного разу ні з якими доповідями не виступав" [18, арк. 57 зв.].

У довідці НКВС УРСР про перебування на окупованій території професора-мистецтвознавця С. Гілярова серед значної кількості звинувачень вказується: "У 1942 р. Гіляров передав німецьким прихвостням Форостівському й Оглоблину, таємну справу для "використання" її на виставці "Зруйнування більшовиками пам'ятників культури в Києві". Ця виставка була організована за завданням німців так званим "Музеєм-архівом переходною доби" (директор О. Оглоблин). У тексті експозиційного плану вітрини № 10 читаємо: "Таємна справа про вилучення з Музею мистецтв ВУАН французького гобелену XVI ст. для Держторгу. Копія. Музей Західноєвропейського мистецтва, 14 сторінок, 2 телеграми представлені німецькою мовою" [13, с. 748–749].

Про цей факт на допиті С. Гіляров зазначав: "Це було зроблено мною тому, що з деякими моментами цієї політики я був не згоден і відносився до них із засудженням. Так, з питання руйнування в 1933–1935 рр. радянським урядом низки видатних пам'ятників архітектурної старовини й реалізації через Держторг музейних художніх цінностей" [18, арк. 51 зв.].

Зізнаючись у антирадянській діяльності, С. Гіляров на допиті також зазначав: "Такими злочинними вчинками в дні німецької окупації були мої статті в газеті "Нове українське слово" [18, арк. 56].

У справі С. Гілярова в ЦДАГО України зберігаються лише машинописні витяги зі статей вченого. Проте у газетному відділі Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського нам вдалося відшукати усі статті Сергія Олексійовича у повному обсязі. Зокрема, у часописі "Нове українське слово" вміщено шість статей за підписом "С. Гіляров" [3–8]. Усі вони носили мистецтвознавчий характер і, на перший погляд, не містили нічого антирадянського. Проте при детальному аналізі впадає у вічі антибільшовицький настрій автора. Зокрема, стаття, присвячена Іоганну Готфрїду Шеделю, розпочинається словами: "Нещадно нищили більшовики пам'ятки нашої старовини. В ім'я "соціалістичного будівництва" за останні роки

зруйновано собор Великого Миколи і церкву Миколи Малого, золотoverхий Михайлівський монастир, Братський монастир і багато інших. Від більшовицької міни нещодавно загинула 800-річна велика Лаврська церква (Успенський собор – примітка автора)" [3]. У цій же статті автор виражає сум із приводу того, що "дуже мало уваги приділяли дослідники мистецтва особі і творчості Шеделя. Саме навіть ім'я майстра незабаром після його смерті зникло з людської пам'яті. Про Шеделя писали Ф. Ернст, В. Щербина, але в основному ця тема залишається ще не розробленою" [3].

Завершується стаття мистецтвознавця, як і більшість тогочасних статей часопису "Нове українське слово", думками про німецько-українську дружбу: "Ті взаємини, що зараз встановлюються між Україною і Німеччиною, безперечно, викличуть у німецьких вчених інтерес до нашого мистецтва, і в спільній праці над ними українським науковим силам, мабуть, пощастить згодом відтворити і біографію Шеделя" [3].

Антирадянські тези містяться і у статті С. Гілярова, присвяченій В. Моргилевському. Учений згадував про руйнування більшовиками архітектурних пам'яток. Зокрема, у переліку втрачених за радянської влади він називає Михайлівський монастир, Трьохсвятительську церкву, Успенський собор у Києві та храми Чернігова. Також автор звертає увагу на труднощі, з якими довелося зіткнутися В. Моргилевському при спробі виїхати за кордон: "Для уточнення й перевірки деяких джерел йому потрібно було безпосередньо вивчати відповідні матеріали за кордоном, але ця можливість у советських умовах майже повністю виключалася. 1928 року Моргилевському все ж таки пощастило добитися відрядження до Стамбула, але дальші шляхи, на які закликали його гіпотези, – до Рима, в Іспанію, були для нього відрізані" [7].

Утім найбільший інтерес для істориків має остання стаття "На виставці", надрукована 8 липня 1943 р. [8]. Це повідомлення С. Гілярова стало першим детальним описом Другої художньої виставки, яка працювала у Музеї українського мистецтва упродовж 8 червня – 25 липня 1943 р. Першим про відкриття цієї виставки у газеті "Нове українське слово" від 11 червня 1943 р. повідомив В. Дністряк. Проте його звіт містив суху статистику: "У ній [виставці – В. Г.] беруть участь 216 художників і скульпторів. Серед них такі відомі майстри пензля, як проф. Світлицький, проф. Василь Кричевський, Іжакевич, Киянченко, скульптори Кавалерідзе, Жук, Діндо та ін. Серед учасників виставки чимало й молодих живописців, графіків і скульпторів, які мають неабиякі художні здібності. На виставці експонується 958 робіт. З них картин 801, скульптур 47, вишивок 61, керамічних і фарфорових виробів 9, художніх іграшок 18 і рекламних робіт 21 (плакати, цигаркові коробки). На виставці переважають картини, що зображують прекрасний український пейзаж, але не останнє місце серед експонатів займають портрети і натюрморти" [11].

С. Гіляров, як мистецтвознавець, більш детально описував у статті роботи, представлені на виставці: "Виставка, відкрита в залах Музею українського мистецтва, значно мірою є виставкою нашої молоді, більше показом наших можливостей, ніж досягнень... Чимало тут художників, які мають менше 30 років" [8]. Проте автор не називав жодного прізвища представника молодшої генерації. Зі спогадів Д. Малакова, стало відомо, що на виставці були виставлені роботи молодих художників: К. Кричевської, Г. Малакова, Ю. Повстенка [16]. Сергій Олексійович також додавав, що, крім молоді, на виставці були представлені роботи відомих художників: братів Кричевських, А. Середи, Б. Крюкова [8].

На допиті у слідчих С. Гіляров так пояснював написання статті: "З політичної точки зору ця замітка ніякого інтересу не представляє, але, знову-таки, факт появи її на сторінках органу Штепи сам по собі негожий. У виправданні себе в даному випадку можу лише сказати, що я взагалі дуже люблю працювати в жанрі заміток, того, що називається "essay", і за роки окупації сильно по такій роботі скучив. Ось чому я, вже внутрішньо засудивши свою участь в газеті Штепи, все-таки спокусився написати цю статтю про виставку" [18, арк. 57].

У своїх свідченнях С. Гіляров жодним словом не згадував про Київський університет. Проте нині стало відомо, що згідно із наказом № 19/32 ректора К. Штепи від 15 листопада 1941 р., Сергій Олексійович був призначений позаштатним професором кафедри загальної історії. У зізнаннях С. Гіляров згадував також про пільги "постраждалим від радянської влади", які надавала окупаційна влада. Проте, за його словами, він від них відмовився, оскільки "нижче своєї гідності колишнього радянського громадянина скористатися деякою перевагою, яку я міг мати від німецької міської управи як колишній "репресований", на кшталт отримання дров тощо. Скористатися такою "перевагою" мені пропонував Олександрович, київський музейний працівник, що сидів у ГПУ одночасно зі мною і такими "перевагами" скористався" [18, арк. 57 зв.].

З наближенням Червоної армії, представники української інтелігенції, побоюючись радянської влади, залишають Київ (К. Штепа, Л. Форостівський). Чи планував виїхати С. Гіляров – нам невідомо, адже на допиті про це не йшлося. У одному із останніх зізнань, він розповів про свої дії в останні дні окупації: "Коли ситуація на фронті явно стала на нашу користь, багато моїх знайомих, які

навіть не скоїли ніяких злочинів і жодних негожих вчинків щодо Радянської влади, почали виражати побоювання з приводу “розправи”, яка буде над ними вчинена після її повернення. Німецько-націоналістичні агенти поширювали чутки про масові розстріли мало не поголовно всіх жителів, які залишалися в містах у роки окупації, про поголівне відправлення всіх чоловіків на передові позиції для витоптування мін і тому подібні чутки. Небилицям цим і не вірив, але понести від Радянської влади мною заслужене покарання був готовий. У жодному випадку вирішив з німцями не йти, навіть якщо виганятимуть, навіть якщо вони, як хотіли зробити, перетворять Київ на “мертву землю”. “Ми залишимося тут до останнього видиху або до переможного кінця”, – говорив я всім, хто радив мені виїжджати. Наказ німецького начальства “евакууватися” в призначений термін я не виконав і, залишивши свою квартиру, останні 1,5 місяця окупації проживав у свого знайомого професора Головченка (Тарасівська, буд. 20, кв. 9). Коли мене попереджали – вас зішлють на фронт, вас заарештують, вас розстріляють, я відповідав: згоден на все, але з німцями не піду.

Таким чином, зі всього мною пережитого за період окупації: з розчарувань, злочинної легкодухості й пов’язаних із ними антирадянських моїх вчинків, залишилося в мені дієвим чинником тільки набуте внаслідок випробувань відчуття радянського патріотизму, яким я буду керуватися в майбутньому, мені здається, недовгому житті.

Всупереч припущенням і очікуванням, не лише ніякої “розправи” за свої вчинки я до цього часу не відчув, навпаки, чудово обізнана про них, як з боку інших, так і від мене особисто, Радянська влада дала мені можливість, як ні в чому не було, продовжити свою перервану війною роботу, віднеслася до мене з довірою. Мені здається, що цієї довіри я після визволення не порушував і надалі ніколи не порушуватиму” [18, арк. 57 зв. – 58].

І дійсно, С. Гіляров уже в перші дні визволення намагається показати кардинальну зміну своїх поглядів. Так, 14 грудня 1943 р. учений у газеті “Киевская правда” надрукував статтю “Німецький грабунок у музеях Києва”. У ній він розповідав уже не про діяльність музеїв та художні виставки у період окупації, а про грабіжницьку політику нацистів [9].

4 березня 1944 р. у газеті “Киевская правда” надрукована чергова стаття С. Гілярова “Архітектурні втрати Києва” [10]. У ній автор розповідає тепер уже про те, що Успенський собор Києво-Печерської лаври був підірваний гітлерівцями. Хоча раніше у статтях про І. Г. Шеделя та В. Моргилевського він дотримувався протилежної думки. 30 грудня 1945 р. С. Гілярова заарештовано, а 8 лютого 1946 р. він помер у Лук’янівському слідчому ізоляторі.

Отже, С. Гіляров залишив по собі значний доробок про життя в окупаційному Києві. Проте слід зазначити, що сьогодні про ученого написано досить мало праць, а його біографія, залишається малодослідженою істориками, зокрема, того періоду, що стосується діяльності в столиці у часи гітлерівської окупації. Проведене дослідження статей, написаних С. Гіляровим для часопису “Нове українське слово”, дає підстави стверджувати про співпрацю Сергія Олексійовича із окупаційною владою, однак не в усіх статтях учений висловлює негативне ставлення до радянського режиму. Подальша реконструкція життя і діяльності С. Гілярова в окупованому Києві, заповнення “білих плям” у його біографії, встановлення раніше невідомих широкому загалу епізодів із його життя, визначення його місця й значення в сучасній українській історіографії – це поле для наукових досліджень істориків, музеєзнавців, усіх, хто цікавиться минулим України.

Список використаних джерел

1. Безручко О. Професор Сергій Гіляров: етапи творчого і педагогічного шляху / О. Безручко // Студії мистецтвознавчі. – 2010. – № 3 (31). – С. 103–111.
2. Безручко О. Сергій Олексійович Гіляров: доля вченого та мистецтвознавця на тлі війни / О. Безручко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 1 (36). – С. 295–332.
3. Гіляров С. Іоганн Готфрід Шедель / С. Гіляров // Нове українське слово. – 25 грудня 1941.
4. Гіляров С. Карл Фрідріх Шенкель / С. Гіляров // Нове українське слово. – 14 січня 1942.
5. Гіляров С. Адольф Менцель / С. Гіляров // Нове українське слово. – 25 січня 1942.
6. Гіляров С. Макс Клінгер / С. Гіляров // Нове українське слово. – 27 лютого 1942.
7. Гіляров С. Видатний вчений / С. Гіляров // Нове українське слово. – 7 січня 1943.
8. Гіляров С. На виставці // Нове українське слово. – 8 липня 1943.
9. Гіляров С. А. Німецький грабеж в музеях Києва / С. А. Гіляров // Киевская правда. – 14 декабря 1943.
10. Гіляров С. А. Архитектурные потери Киева / С. А. Гіляров // Киевская правда. – 5 марта 1944.
11. Дністряк В. Друга художня виставка відкрита / В. Дністряк // Нове українське слово. – 11 червня 1943.
12. Іванов Ю. Гілярови – на всі часи. Історія одного родоvodu / Ю. Іванов // Дзеркало тижня. – 8–15 липня 2005.
13. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К.: Темпора, 2014. – 864 с.
14. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін.]. – К.: Світ Успіху, 2005. – 464 с.
15. Крутенко Н. Сергей Гіляров: Штрихи к портрету / Н. Крутенко // Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. – Вип. 4. – К., 2002. – С. 24–32.
16. Малаков Д. Про київську художню виставку 1943 року та її учасників / Д. Малаков // День. – 30 травня 2013.
17. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, т. 1.
18. Там само, т. 2.

Виталий Гедз

**СТЕНОГРАМНЫЕ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ
С. ГИЛЯРОВА О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОККУПИРОВАННОМ КИЕВЕ:
БИОИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

В статье анализируются стенограммные и публицистические материалы С. Гилярова, которые рассказывают о Киеве в период немецкой оккупации с целью исследования "белых пятен" в биографии ученого. Объектом анализа является стенограмма допроса искусствоведа представителями советских органов безопасности и статьи, опубликованные в газете "Нове українське слово". Через сопоставление различных источников предпринята попытка заполнить пробелы в биографии С. Гилярова во время гитлеровского господства в Киеве. Проведен историографический обзор работ о деятельности Сергея Алексеевича в оккупированной столице.

Ключевые слова: С. Гиляров, искусствовед, показания, стенограмма, "Нове українське слово".

Vitaliy Gedz

**STENOGRAPHIC AND PUBLICISTIC MATERIALS OF S. GILYAROV ABOUT ACTIVITU
IN THE OCCUPIED KYIV: BIOHISTORIOGRAPHY ASPECT**

This article analyzes stenographic and publicistic materials of S.O. Gilyarov, that tell about Kyiv during the German occupation to research in the biography of the scientist. The object of analysis is the shorthand record of the questioning of art critic by representatives of the Soviet agencies of state security and articles published in "Nove Ukrainske Slovo". After comparing a variety of sources realized the attempt to fill the lagoon in the biography of S. Gilyarov during Nazi rule in Kiev. A historiographical overview of the works about activity of Sergei Oleksiyovych in the occupied capital.

Key words: S. Gilyarov, art critic, testimony, shorthand record, "Nove Ukrainske Slovo".

УДК 94(477.8) "1937"

Наталія Ніколаєва

**РЕПРЕСОВАНИЙ ВИКЛАДАЧ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ –
ЮРИСТ КРІСТЕР АРНОЛЬД ЕДМУНДОВИЧ**

У статті висвітлено життєвий шлях викладача юридичного факультету Київського державного університету Крістера Арнольда Едмундовича. Детально проаналізовано обставини його арешту органами НКВС УРСР у 1937 р.

Ключові слова: політичні репресії, викладачі, історики, НКВС УРСР, Київський державний університет.

Пропоноване дослідження присвячене біографії репресованого у 1937 р. викладача Крістера Арнольда Едмундовича. Вивчення біографій є складовою частиною загальнодержавної програми "Реабілітовані історією".

Завдання статті: за допомогою опублікованих та маловідомих документів НКВС та Комуністичної партії України з'ясувати життєвий шлях викладача А. Крістера і обставини його засудження у 1937 р.

Наукова новизна та актуальність дослідження полягає у тому, що про життєвий шлях А. Крістера мало публікацій, його лише іноді згадують в окремих дослідженнях. Отже, ця стаття сприятиме введенню до наукового обігу інформації про його життєвий шлях і викладацьку роботу, суттєво доповнить досі недостатньо вивчену картину сталінських політичних репресій в київських навчальних закладах.

Основу джерельної бази статті складають матеріали архівної кримінальної справи на А. Крістера, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України. Деякі з них вводяться до наукового вжитку вперше.

Істориографія політичних репресій сталінської доби в Україні щороку поповнюється новими працями. З часу відновлення незалежності України у 1991 р. науковцями опубліковано низку важливих збірників документів, книг та статей про політичні репресії НК-КДБ проти викладачів та науковців м. Києва. У них вперше оприлюднено унікальні документи із колишніх радянських "спецхранів". Серед найбільш важливих праць про долю репресованих київських викладачів та інтелігенції слід назвати дослідження О. Бажана, Ю. Данилюка, О. Рубльова [1], І. Біласа [2], С. Білоконя [3], К. Довганя [4], В. Заруби [5], Н. Литвин [6], О. Юркової [7] та багатьох інших.

У цьому короткому вступі важко проаналізувати усі праці. Зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців. Про політичні репресії комуністичного режиму проти української

інтелігенції у сталінський період історії ХХ ст. опубліковано декілька тисяч наукових публікацій, які годі перелічити у цьому вступі [8]. Завдяки цим науковим працям українське суспільство вже знає досить багато про політичні репресії серед викладачів вищих навчальних закладів в роки сталінщини.

У процесі наукового аналізу проблеми дослідниками з'ясовано причини, мотиви й ідеологічне підґрунтя терору, розв'язаного радянською владою проти викладачів Київського державного університету (далі – КДУ) упродовж 1930–1953 рр., виокремлено та проаналізовано специфіку і особливості поширення терору, встановлено безпосередній зв'язок із репресіями в УРСР і СРСР. Проте, на жаль, публікацій про репресованих викладачів усе ще недостатньо. Тому ця тема потребує подальшого наукового вивчення.

Крістер Арнольд Едмундович народився 30 жовтня 1886 р. у м. Києві, в родині відомого ботаніка та садочода Едмунда Крістера. У анкеті, яка міститься у його кримінальній справі, зазначено: мав вищу освіту – юрист, безпартійний, колишній науковий співробітник ВУАН, юрисконсульт Цивільбуду Наркомату освіти УССР, перед арештом працював старшим юрисконсультом в державному арбітражі при РНК УССР. Його родина у 1937 р. складалася із дружини Крістер Єлизавети Григорівни, сина – Олексія, 18 років, студента 1 курсу медичного інституту та матері – Крістер Антоніни Федорівни, 74 роки, домогосподарки [9, арк. 6]. Брат Едмунд – 46 років, працював в Інституті експериментальної медицини завідувачем відділення, брат Євген – 48 років, бухгалтер редакції газети “Известия” у м. Москві. Тітка – Матильда Василівна, 84 роки, жила у дітей. Його батько – Крістер Едмунд Васильович був садочодом-власником у Києві, на Куренівці. Він був німцем-лютеранином. Мати – Робра Антоніна Федорівна, теж німка-лютеранка [9, арк. 13].

У 1920–1930-і рр. А. Крістер викладав правові дисципліни у Київському інституті народної освіти (далі – КІНО), КДУ та у Київському інститут народного господарства (далі – КІНГ). Його вважали кваліфікованим юристом та гарним фахівцем.

Здавалося б, це була типова біографія юриста і викладача. Чому ж А. Крістер потрапив “на олівець” чекістам? Чим він міг загрожувати радянській владі? Очевидно, справа у тому, що їх дратувало його походження та освіта, і вони вважали його чужим, “підозрілим елементом”. За подібними особами в СРСР здійснювали постійний нагляд співробітники НКВС. У роки “великого терору” і масових політичних репресій будь-якої інформації агентів НКВС про “неблагонадійність” таких людей було цілком достатньо для арешту.

9 лютого 1937 р. оперуповноважений 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Гольдман розглянув матеріали про діяльність А. Крістера та вирішив, що він є “активним учасником націонал-фашистської шпигунської організації, займається шпигунством на користь Німеччини і веде шкідницьку роботу”. Угледівши в діях А. Крістера ознаки злочинів, передбачених ст. 54-1 “а” КК УРСР Гольдман постановив на підставі ст. 93 п. 2 та ст. 108 КПК УССР розпочати слідство у цій справі, а копію постанови скерувати прокурору. Постанову затвердили начальник 3-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант держбезпеки Пустовойтов та заступник начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, капітан держбезпеки Говліч [9, арк. 1].

9 лютого 1937 р. оперуповноважений 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Гольдман розглянув матеріали про обвинувачення А. Крістера і вирішив, що його перебування на волі може негативно впливати на хід провадження слідства. Тому він на підставі ст. 143, 145 та 156 КПК УРСР постановив обрати мірою запобігання від суду та слідства А. Крістеру утримання під вартою у в'язничному підвалі НКВС УРСР. Копію постанови скерували військовому прокурору Київського військового округу. Постанову затвердили начальник 3-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант держбезпеки Пустовойтов та заступник начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, капітан держбезпеки Говліч [9, арк. 2].

9 лютого 1937 р. військовий прокурор Київського військового округу Перфільєв, розглянувши матеріали про А. Крістера, надані 4-им відділом УДБ НКВС УРСР вирішив, що А. Крістер був “активним учасником антирадянської контрреволюційної шпигунської організації”. Керуючись ст. 146 та 156 КПК УРСР та постановою ЦВК СРСР від 8 травня 1933 р. Перфільєв постановив обрати мірою запобігання щодо А. Крістера утримання під вартою [9, арк. 3]. 9 лютого 1937 р. керівництвом НКВС УРСР підписано ордер за № 67 на арешт та обшук А. Крістера, який жив на вул. Круглоуніверситетській, б. 7-а, кв. 11 [9, арк. 4].

10 лютого 1937 р. співробітники 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Вольський, Придатко та Хромий на підставі ордеру № 67 провели обшук у А. Крістера. Під час обшуку були присутні свідки – Зайцева Катерина Семенівна та Губенко Йосип Борисович. Під час обшуку вилучено паспорт № ЕК 735360, профспілковий квиток № 016192, різне листування [9, арк. 5].

23 лютого 1937 р. оперуповноважений УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант Вольський розглянув слідчі матеріали на А.Крістера та вирішив, що він був “учасником націонал-фашистської

організація і займався шпигунством на користь Німеччини". Тому він ухвалив, згідно зі ст. 126 та 127 КПК УРСР притягнути А.Крістера до відповідальності за ст. 54-11 "а" та 54-8 КК УРСР. Постанову затвердив заступник начальника 4-ого відділу УДБ НКВС УРСР, капітан держбезпеки Говліч [9, арк. 10].

Слідство у справі А. Крістера, як на 1937 р., тривало довго – майже рік. Декілька разів слідчими порушувалося клопотання до Москви про продовження терміну слідства "у зв'язку з необхідністю викрити контрреволюційне фашистське підпілля в Києві" [9, арк. 11–12]. Також слідством "встановлено" (вигадано – примітка автора), що А. Крістер підтримував тісний зв'язок з учасниками "української націонал-фашистської терористичної організації", зокрема, із заарештованим Іванушкіним, з "контрреволюційною групою" у демографічному інституті АН УРСР, яка "проводила шпигунську і шкідницьку роботу за завданнями німців" тощо. Розібратися у свідченнях А. Крістера, як і інших учених, репресованих у той час – дуже непросто. Справа в тому, що у свідченнях людей їх правдиві слова тісно переплетені з неправдою, нав'язаною слідчими НКВС УРСР. Останні мали практично необмежені повноваження, щоб довести провину заарештованих.

Перший протоколу допиту А. Крістера, підшитий у справі, датований 11 лютого 1937 р. Слідчий, старший лейтенант держбезпеки Вольський спочатку розпитував заарештованого про його батьків-німців, про його національність. А. Крістер відповідав, що хоча його батьки німці, але він вважав себе українцем із засвоєної ним української культури, завдяки школі та університету. Його рідною мовою була російська. Тобто, він вважав себе німцем лише за походженням. Вольський запитував, чи був А. Крістер за кодоном. Заарештований відповів, що упродовж жовтня 1913 – липня 1914 рр. був у науковому відрядженні у м. Берні (Швейцарія), де навчався у професора права Губера. Вольський запитав, де і ким працював А. Крістер після закінчення навчання в університеті. Заарештований відповідав, що він спочатку був приват-доцентом Київського університету, потім – у 1920 р. професором Ростовського університету. У 1921 р. він повернувся до Києва, де працював науковим співробітником ВУАН, а згодом – професором КІНГ, викладав право. У цих закладах він працював до 1933 р. З 1934 р. працював юрисконсульту у Укрцивільбуді, а у 1936 р. звідти перейшов на роботу в державний арбітраж у якості старшого юристконсульта. З 1934 р. він був науковим співробітником Інституту охорони здоров'я в секторі медичного законодавства [9, арк. 13–14].

Вольський допитував, чи був хтось з родичів А. Крістера заарештований органами радянської влади. А. Крістер розповів, що приблизно у 1930 р. була заарештована дружина його брата Едмунда – Марія Недзельська, дочка київського лікаря. За що саме – він не сказав. Знав, що її вислано на Північ, вона відбула термін заслання, і на 1937 р. проживала у м. Ленінграді і працювала в художній майстерні [9, арк. 15].

На наступних допитах чекісти стали вимагати від А. Крістера свідчень про його участь в "антисовєтській діяльності". І він під їх тиском вимушений був свідчити проти себе та своїх знайомих і друзів. Ученого звинувачували у шпигунстві на користь Німеччини. Також до справи додали витяги із протоколів допитів вже заарештованих і допитаних чекістами науковців м. Києва.

22 жовтня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР, комісар держбезпеки 2-го рангу Леплевський та прокурор СРСР А. Вишинський (документ підписали їх заступники) затвердили обвинувальний висновок у справі А. Крістера [9, арк. 124–129]. У ньому зазначалося, що УДБ НКВС УРСР викрито й ліквідовано "антирадянську українську націоналістичну терористичну організацію", яка "ставила своїм завданням насильницьке повалення радянської влади на Україні та встановлення фашистського ладу". Далі підсумовано усі звинувачення проти А. Крістера, записані у протоколах допитів. Чекісти вважали його одним із активних учасників "антирадянської організації". Йому приписували "тероризм", "співпрацю з українськими націоналістами", "троцькістами" і т.п. нісенітниці. Чекісти звинувачували А. Крістера у тому, що у 1923 р. його завербував у "контрреволюційну німецьку шпигунсько-диверсійну організацію" співробітник Київського історичного музею, професор Ернст та колишній власник магазину канцелярських товарів у Києві Шепе. Від Шепе, як від "керівника організації", А. Крістер буцімто "отримав завдання проводити розвідувальну роботу в науково-дослідницьких інститутах і закладах АН УРСР, а також встановити зв'язок з різними антирадянськими формуваннями в Академії наук та використовувати їх для шпигунсько-диверсійної роботи на користь Німеччини". Чекісти вважали, що А. Крістер, "виконуючи це завдання, до дня арешту вів активну контрреволюційну роботу серед учасників антирадянських націоналістичних та інших формувань в АН УРСР" [9, арк. 124–129].

Чекісти вважали, що у 1929 р. з цією ж метою А. Крістер зустрічався із "керівниками української націоналістичної організації" академіками С. Єфремовим та М. Грушевським. Сфальсифікували, що у 1931 р., за дорученням німецької розвідки, А. Крістер "встановив зв'язок з учасником антирадянської організації Лехтманом, з яким домовився про контактування контрреволюційної діяльності троцькістської організації з німецькою розвідкою". Нафантазували, що учений згодом

"передав йому завдання розвідки з питань підготовки диверсії, терору та постачання німецької організації матеріалами шпигунського характеру, з Лехтманом обговорював питання про терор і диверсію, знав, що завдання були поставлені троцькістським центром" [9, арк. 124–129].

Чекісти вважали, що у період 1932–1933 рр. А. Крістер "встановив організаційний зв'язок з учасниками антирадянської української націоналістичної організації Миколенком і Борисенком, яким у 1933 р. передав завдання німецької розвідки про підготовку диверсії у наукових установах, пов'язаних з обороною СРСР". І ще трохи чекістської фантастики: А.Крістер буцімто "інформував Борисенка про терористичні установки організації та залучив його до шпигунської діяльності, в 1936 р. після арешту Лахмана намагався встановити зв'язок з антирадянською троцькістською організацією через її учасника Іванушкіна" [9, арк. 124–129].

Особлива увага у обвинувальному висновку приділялася "шпигунській роботі" обвинувачуваного. Це була актуальна на той час тема, яка активно опрацьовувалася співробітниками НКВС УРСР. Вони звинуватили А. Крістера, що він "в 1925 р. завербував в німецьку шпигунську організацію професора радянського права ВУАН Кельмана, та колишнього директора демографічного інституту академіка М. Птуху", від якого начебто "отримав для німецької розвідки ряд матеріалів розвідувального характеру". Звісно, що усі ці обвинувачення нічим конкретним не підтверджувалися [9, арк. 124–129].

Чекісти вважали, що А. Крістер "з 1923 до 1937 р. через Шепе а також через агента німецької розвідки Таненнберга передавав німцям зібрані ним розвідувальні матеріали про стан промисловості України, про будівництво в Києві, про смертність в містах України" тощо. Також у документі зазначалося, що "провина А. Крістера підтверджувалась свідченнями Іванушкіна, Борисенко та Ернста", які на той час вже були засуджені. Немає жодних сумнівів в тому, що потрібні свідчення з них також були "вибиті" співробітниками НКВС УРСР [9, арк. 124–129].

Слідчі НКВС УРСР пред'явили А. Крістеру звинувачення у тому, що він "будучи активним учасником антирадянської націоналістичної організації з 1923 р. одночасно був агентом німецької розвідки за завданням якої з дня арешту проводив шпигунську роботу в системі науково-дослідницьких інститутів і закладів АН УРСР". А ще – що "він за завданням німецької розвідки проводив активну організаційну роботу серед учасників антирадянських націоналістичних і інших контрреволюційних формувань в АН УРСР і активізував їх діяльність". Не забули дописати, що він "за завданням німецької розвідки ставив перед учасниками цих формувань завдання підготовки терору, диверсії та проведення шпигунської роботи на користь Німеччини". Приписали, що "в 1925 р. А. Крістер втягнув в антирадянську німецьку шпигунсько-диверсійну організацію Кельмана і в 1928 р. притягнув до розвідувальної роботи на користь Німеччини М. Птуху". І, звісно, в кінці наголосили на тому, що "протягом 1923–1926 рр. Крістер передав для німецької розвідки низку зібраних ним розвідувальних матеріалів шпигунського характеру" [9, арк. 124–129].

22 жовтня 1937 р. відбулося підготовче засідання виїзної сесії військової колегії Верховного Суду СРСР у м. Києві. Головував на ньому А. Орлов, членами були С. Ждан та військовий юрист 1-го рангу Ф. Климін. Секретарем був військовий юрист 1-го рангу А. Батнер. Участь в засіданні взяв помічник військового прокурора СРСР М. Рагінський. Саме цими особами було прийняття рішення про страту ученого. Розглянувши справу А. Крістера вони вирішили погодитися із обвинувальним висновком, затвердженим помічником прокурора СРСР Рагінським та прийняти справу до свого провадження. А. Крістера пропонувалося судити за ст. 54-1 "а", 54-8 та 54-11 КК УССР. Справу вирішено заслухати у закритому судовому засіданні без участі обвинувачення та захисту і без виклику свідків у порядку, передбаченому постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. Мірою запобігання обвинуваченому було залишено утримання під вартою [9, арк. 130]. А. Крістеру вручено копію обвинувального висновку проти нього [9, арк. 131]. Зазвичай, такі документи вручалися уночі перед судом, коли обвинувачуваний вже ні на що не міг вплинути.

23 жовтня 1937 р. відбулося судове засідання виїзної сесії військової колегії Верховного Суду СРСР у м. Києві. А. Крістер доставлений у зал суду під конвоєм, і свідки в суд не викликалися. Якщо вірити протоколу засідання суду, головуючий переконався в особистості підсудного та запитав, чи була йому вручена копія обвинувального висновку. На це А. Крістер відповів ствердно. Далі підсудному пояснили його права на суді та оголосили склад суду. Підсудний, воля до життя якого вже мабуть була зламана, якихось прохань та відводу суду не заявив. За пропозицією головуючого, секретар оголосив обвинувальний висновок. Головуючий пояснив А. Крістеру, у чому його звинувачують та запитав, чи визнає він себе винним. На це А. Крістер сказав, що він повністю визнає себе винним і "підтвердив" свідчення, дані на попередньому слідстві, що він з 1923 р. займався "шпигунською діяльністю", до якої його "залучили" Ернст та Шепер. На цьому судове слідство завершили. А. Крістеру було надано останнє слово, у якому він начебто просив суд дати йому можливість працювати [9, арк. 132]. Вирок був очікуваним: А. Крістера засудили до вищої міри

кримінального покарання – розстрілу з конфіскацією усього особистого майна Вирок був остаточною та оскарженню не підлягав, і мав бути виконаним негайно [9, арк. 133–134].

У справі збереглася довідка начальника 12-го відділення 1-го спецвідділу НКВС СРСР, лейтенанта держбезпеки Шевельова про те, що вирок про розстріл А.Крістера виконано 24 жовтня 1937 р. у м. Києві. Скоріше за все, він похований у братських могилах у Биковнянському лісі на території спецоб'єкту НКВС (нині – Національний меморіал "Биковнянські могили").

Реабілітація А. Крістера стала можлива лише після смерті Й. Сталіна. Рішенням військової колегії Верховного Суду СРСР № 2н-3878/58 від 10 лютого 1959 р. вирішено вирок від 23 жовтня 1937 р. щодо А. Крістера відмінити за нововиявленими обставинами і провадження справи припинити за відсутністю складу злочину. Заслухавши доповідь підполковника юстиції Соболя та помічника головного військового прокурора, підполковника юстиції Андрєєва встановлено, що А. Крістера визнали винним в участі у "антирадянській терористичній організації", яка буцімто "ставила за метою повалення радянської влади на Україні та встановлення фашистського ладу, а також у шпигунстві на користь Німеччини". У висновку головного військового прокурора Андрєєва поставлене питання про скасування вироку, оскільки обвинувачення базувалося на неперевіраних, непереконливих та недостатньо точних доказах. При перевірці у 1958 р. встановлено, що А. Крістер був репресований необґрунтовано, на слідстві сам оговорив себе під тиском [9, арк. 138]. У 1998 р. до Галузевого державного архіву Служби Безпеки України звернулася онука А. Крістера – Межиборська Надія Олексіївна, яка ознайомилася зі справою свого діда [9, арк. 139].

Отже, доля київського викладача-юриста А. Крістера виявилася досить типовою для репресованих. Він був заарештований НКВС, як і багато інших викладачів у 1937–1939 рр., коли обвинувачуваних частіше за все розстрілювали. Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей. Думається, що маловивчена на сьогодні постать юриста А. Крістера повинна зайняти достойне місце в історії Київського національного університету ім. Т. Шевченка та інших навчальних закладів м. Києва, у яких він у свій час працював.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Історія під пресом ідеології / О. Бажан, Ю. Данилюк, О. Рубльов // Зневажена Кліо: Зб. на пошану акад. НАН України П. Тронька / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 3–74.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. / І. Білас. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн. 1. – 422 с.; кн. 2. – 428 с.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 447 с.
4. Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.): автореф. канд. істор. наук. спец: 07.00.01 "Історія України" / К. Довгань. – Київ, 2008. – 16 с.
5. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН / В. Заруба // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 105–116.
6. Литвин Н. Політичний терор 1920–30-х років щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами / Н. Литвин // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – № 20. – С. 111–119.
7. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців / О. Юркова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 263–280.
8. Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / [Упор. Є. Бабич, В. Патока]. – К., "Смолоскип", 2007. – 520 с.
9. ГДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 49819-фп, арк. 1–139.

Наталія Николаєва

РЕПРЕССИРОВАННЫЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЬ КИЕВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА – ЮРИСТ КРИСТЕР АРНОЛЬД ЭДМУНДОВИЧ

В статье изучается жизненный путь и деятельность преподавателя юридического факультета Киевского государственного университета Кристера Арнольда Эдмундовича. Проанализированы обстоятельства его ареста органами НКВД УССР в 1937 г.

Ключевые слова: политические репрессии, преподаватели, историки, НКВД УССР, Киевский государственный университет.

Nathalia Nikolaieva

REPESED TEACHER UNIVERSITY OF KIEV – LAWYER CHRISTER KRISTER

Life and activity of Arnold Edmundovych Krister are analyzed in this article. Special attention is devoted to his science activity in the law faculty in Kyiv state university. Author analyzed why and how he was repressed by NKVD in 1937.

Key words: political repressions, teachers, historians, NKVD USSR, Kyiv state university named by Taras Shevchenko.

УДК 069: 7 (477. 82–25)

Дмитро Зінько

**ВНЕСОК АНАТОЛІЯ ДУБЛЯНСЬКОГО
У ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ М. ЛУЦЬКА**

У статті охарактеризовано діяльність відомого громадського діяча та краєзнавця Анатолія Дублянського (1912–1997 рр.), пов'язану зі збереженням мистецьких колекцій, які стали основою експозиції сучасного Художнього музею м. Луцька. З огляду на авторську належність, тематику, сюжетну основу, особливості мистецького стилю, здійснено аналіз полотен європейських художників XVII – початку XX ст., що їх у 1940–1941 рр. науковець привіз із експедиції до родинного замку князів Радзивілів у містечку Олика, опис врятованої А. Дублянським портретної галереї магнатського роду Радзивілів, що експонується у музеї і становить основу "Галереї історичних портретів кінця XVI – початку XX ст."

Ключові слова: Анатолій Дублянський, Художній музей у Луцьку, культурна спадщина, західноєвропейське мистецтво, експозиція.

За роки українського державотворення значно посилюється інтерес до історико-краєзнавчої спадщини різних регіонів України, в тому числі Волині. Виявлення, вивчення й збереження музейними закладами пам'яток сприяло й сприяє активізації регіональних студій, переосмисленню експозиційного показу музеями історичної спадщини і подій сучасності, дає поштовх створенню експериментальних виставок.

Трансформаційні процеси мистецтвознавчої та пам'яткознавчої скерованості спираються на потужні напрацювання волинської інтелігенції попередніх поколінь. Без них, подвижницької роботи кращих її діячів щодо збереження та примноження музейних колекцій, пошук мистецьких реліквій регіону, не був би таким багатий фонд Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ). Тому висвітлення питання про музейно-фондову діяльність видатного волинянина А. Дублянського (1912–1997 рр.), опис врятованих ним мистецьких пам'яток, слугуватиме розкриттю своєї рідної "білої плями" в історії волинського музейництва, даниною шани цій непересічній особистості.

Ім'я А. Дублянського належить до числа тих, які повертаються із забуття. Зацікавлення його постаттю активізувалося лише в останні два десятиліття. Складність життєвого шляху науковця, його громадянська позиція стали об'єктом розвідок таких дослідників, як В. Рожко [15] та Н. Сташенко [16]. Краєзнавчу діяльність видатного волинянина висвітлювали Н. Кінд-Войтюк [10], О. Ошуркевич [19], А. Силюк [16], О. Гаврилюк [4]. Окремі штрихи з біографії А. Дублянського подані у розвідці Н. Пушкар "Істина через півстоліття: листування Анатолія Дублянського та Ольги Косач-Кривинюк" [13]. Однак вагомий внесок А. Дублянського у створення основи для колекції сучасного Художнього музею м. Луцька, її характеристика залишилася поза увагою науковців. Студіювання цієї проблеми відкриває нові перспективи для повернення із забуття імен тих волинських діячів, які своєю діяльністю прислужилися рідному народові.

Мета наукової розвідки полягає у з'ясуванні змісту діяльності А. Дублянського, пов'язаної зі збором та збереженням мистецьких колекцій замку князів Радзивілів у містечку Олика, як основи сучасної експозиції Художнього музею м. Луцька.

Відповідно до мети завданням статті є: показ процесу формування А. Дублянського, як науковця, музейного діяча, популяризатора культурної спадщини; характеристика його внеску у збереження мистецької колекції Олицького маєтку родини Радзивілів; аналіз збереженої колекції пам'яток західноєвропейського малярства XVII – початку XX ст.; опис специфіки родинно-меморіальної портретної галереї цього магнатського роду, привезеної дослідником до Волинського краєзнавчого музею у 1940 р.

Джерельною базою дослідження послуговували фонди Художнього музею, фонди та архіви ВКМ, епістолярій А. Дублянського.

Анатолій Захарович Дублянський – визначна постать в історії не лише волинського краю, а й України загалом. Він відомий як палкий захисник культурної спадщини на теренах міжвоєнної Західної Волині, популяризатор її історії, безцінних історичних реліквій, мистецьких шедеврів, музейних збірок.

Із листів А. Дублянського до нинішнього директора ВКМ А. Силюка можна довідатися про місце та дату його народження. А. Дублянський народився у Перетоках Ківерцівського району, Волинської області – 11 листопада (29 жовтня за старим стилем) 1912 р., охрещений священиком парафіяльної церкви села Ромашківці, П. Міцкевичем [1]. Його батько Захарій Дублянський – церковний маляр, різьбяр, родом із міста Кременця. Мати – Неоніла (дівооче прізвище Швед).

У 1914 р. батьки Анатолія придбали дім у м. Луцьку, на ділянці, що на вулиці Торунській (район сучасної вулиці Коперника), однак Перша світова війна порушила плани сім'ї. Через Волинську губернію проходила лінія фронту. Чимало сіл та хуторів було знищено. Родина Дублянських з кінця 1915 р. – до середини серпня 1918 р. перебувала на Полтавщині та Луганщині. У Луганську батько А. Дублянського працював у малярному цеху паровозобудівельного заводу Гартмана [7]. Повернувшись на Волинь, сім'я Дублянських оселяється у будинку в м. Луцьку.

Закінчивши російську гімназію, у якій він навчався у 1921–1930 рр., А. Дублянський упродовж 4 листопада 1930 р. – до 4 вересня 1931 р. працював канцеляристом у шкільному інспектораті Луцька. У жовтні 1931 р. юнак розпочав навчання на гуманістичному факультеті Віленського (Вільнюського – примітка автора) університету імені Стефана Баторія. Як свідчить епістолярна спадщина та міжвоєнна преса Західної Волині [3; 7, с. 731–734; 8, с. 145–146; 11, с. 695–701; 13, с. 28–29] у 1930–1940-х рр. формувалося коло його наукових зацікавлень. Упродовж 1931–1933 рр. майбутній дослідник вивчав історію, знайомився із культурними пам'ятками міста. Він часто відвідував університетський археологічний музей, у якому зберігався чималий матеріал із розкопок, що проводилися на Волині. Славилася українкою університетська бібліотека. Згадуючи Вільно, як місто своєї юності і роки університетських студій, А. Дублянський відзначав, що воно не було чуже українцям. Тут існувало православне братство, яке мало зв'язки із братствами різних міст, зокрема з м. Луцьк. Тут були школи, у якій навчалася українська молодь. У Вільно упродовж осені 1829 р. – лютого 1831 р. жив Тарас Григорович Шевченко [17, с. 126].

Через матеріальні труднощі у 1933 р. навчання довелося перервати; проте зібраний з університетської бібліотеки матеріал, ґрунтовні знання, здобуті в університеті, стали основою для науково-публіцистичних публікацій А. Дублянського, на сторінках періодичних видань Волині. У 1930-х рр. тут друкується чимало його краєзнавчих розвідок. Зокрема, вони з'являються у поновленому 1935 р. в м. Луцьку (заснованому ще 1924 р. у Варшаві) першому ілюстрованому часописі літератури, мистецтва та науки "Наш світ". Упродовж 1935–1936 рр. видання виходило за редакцією В. Островського. Це були не наукові праці, а популярні розвідки, написані з метою пробудження й підтримки національної свідомості українців, переконання їх у тому, що Волинь – давня українська земля і вони є її автохтони ("Українська старовина й етнографія в Волинському музеї", "Замок князів Острожських", "Рівне", "Дещо з нумізматики. Гроші, які ходили на Волині", "Зимно" [5, с. 172]). У 1934 р. А. Дублянський видав історичний нарис "Луцьк"; джерелами для його написання слугували дослідження О. Левицького, О. Мердера, А. Войніца, Т. Єжи-Стецького, М. Грушевського. У вересні 1935 р. дослідник відновив навчання – на цей раз у Варшавському університеті, що носив ім'я Ю. Пілсудського. Він спеціалізується з історії України у професора М. Кордуби, що був учнем М. Грушевського. Відомий учений запропонував А. Дублянському написати роботу на тему: "Участь князя Данила Галицького та його сина Романа у боротьбі за спадщину по Бабенбергах", яку згодом визнав як магістерську [17, с. 127].

Після закінчення у червні 1938 р. студій у Варшавському університеті і здобуття ступеня магістра філософії у галузі історії, А. Дублянський повернувся до м. Луцька. У листі до А. Силюка, написаному 26 серпня 1932 р., і надісланого із м. Новий Ульм (Німеччина) він згадував: "По закінченню університету я почав працювати в Луцькому музеї (ВКМ – примітка автора), що у той час знаходився на вул. Сенкевича у домі між домом лікаря Ліпінського, поляка, брата ідеолога українського гетьманства В'ячеслава Липинського, і будинком, що за польської влади було кіном "Чари", а далі нижче був тоді театр..." [12, с. 421].

Упродовж 1 липня 1938 р. – 17 вересня 1939 р., А. Дублянський працював у музеї над науковою інвентаризацією історичних архівних матеріалів; від грудня 1939 р. – до 22 червня 1941 р. – був старшим науковим співробітником відділу історії та виконував обов'язки директора з наукової частини музею [2]. Науковець чимало зробив для опрацювання фонду музею, його кількісного зростання, зокрема, А. Дублянський провів каталогізацію архіву родини Єловичів-Малинських (Єло-Малинських). Водночас як стипендіат Варшавського наукового інституту і учень М. Кордуби, він до вересня 1939 р., працював над докторською працею "Адам Кисіль з Брусилова".

У 1940–1941 рр. А. Дублянський ініціював поїздки працівників музею до Берестечка, на козацькі могили у Пляшеві, розкопки у городищі Перемиль та у старовинне містечко Олика. Особливо плідними виявилися експедиції до Олицького замку – володіння князів Радзивілів. Потрібно зазначити, що в умовах радянської дійсності, яка почала утверджуватись на Волині з кінця вересня 1939 р., частина офіційно націоналізованих історичних цінностей нерідко піддавалася варварському знищенню або ж розграбовувалася. Саме для порятунку таких речей здійснювалися поїздки науковців музею у містечко Олика. Тут, у родинному замку князів Радзивілів, знаходилися рідкісна колекція робіт всесвітньо відомих живописців: Хусепе де Рібери, Ніколя Пуссена, Франческо Лондоніо, Юзефа Брандта, зразки старовинної зброї, меблів, gobеленів. У дубових, орнаментованих різьбою та інкрустацією шафах зберігалися рідкісні зібрання стародруків, інкунабул.

Частину матеріалів А. Дублянському та його колезі З. Леському пощастило перевезти до Луцька у краєзнавчий музей; чимало залишених експонатів згодом безслідно зникли. Зокрема, збірки безцінних книжкових видань використали червоноармійці для опалення численних кімнат князівського палацу взимку 1940–1941 рр. [19, с. 5]. У одному з листів до А. Силюка А. Дублянський так описував ті події: “Запам’яталися мені... дві... поїздки. Спочатку до Олики, до замку Радзивілів, куди директор, я і ще дві особи з музею їздили пізньою осінню 1940 року. Ми тоді лише оглянули замок, де жив Радзивіл, та взяли до музею лише якісь портрети і інші менші речі. Знайшли там багато книжок, що були скинені в одній кімнаті на купу, серед яких я знайшов інкунабули, але їх тоді не могли взяти, а сказали командирові тієї частини війська, що перебувала в цьому замку, що приїдемо ці книги забрати весною. Коли ж на весну приїхали більшим авто по ці книги, цей же самий командир зі сміхом заявив нам, що цих книжок немає. Була сувора зима, в замку було холодно і “наші хлопці” попалили ці книжки. так загинули цінні скарби, що були в різний час друковані латинською мовою” [3].

На підставі акту прийому від 26 серпня 1940 р. та книги надходжень за 29 жовтня 1940 р. (інші акти, як й інші аналогічні документи довоєнного періоду не збереглися – примітка автора), можна зробити висновки, що у 1940–1941 рр. до ВКМ із родинного замку князів Радзивілів (м. Олика) передано 333 предмети. Серед них були й полотна відомих європейських художників XVII – початку XX ст., які склали основу збірок Художнього музею у Луцьку – відділу ВКМ. А. Дублянському під час поїздки до Олики вдалося врятувати зразки романтичних полотен портретного жанру – зображення мрійливої, поетичної, однак схильної до героїчних поривів особистості. Прикладом цього є, також, такі експонати колекції: Елізабет Віже-Лебрен “Сімейний портрет пруської принцеси Луїзи Фридеріки і князя Антонія Радзивіла”, Франца Крюгера “Портрет пруської принцеси Луїзи Радзивіл” та полотно невідомого художника “Портрет Людовіка Радзивіла”. А. Дублянський зберіг також цілу портретну галерею магнатського роду Радзивілів із замку в Олиці. Сьогодні вона є частиною експозиції постійної зали полотен Художнього музею у Луцьку – відділу ВКМ, під назвою – “Галерея історичних портретів кінця XVI – початку XX ст.”. Такі твори доводили родовитість нащадків можновладців, були символом роду, відображенням життя їх поколінь на землі, створювали своєрідний “код роду”. Для таких галерей обирали знатних предків, які прославилися за життя насамперед військовими подвигами, це портрети князів Радзивілів, – людей високої культури, європейської освіченості. Могутній рід Радзивілів (на Волині з XVI ст.), що мав величезні земельні багатства в Україні, Литві, Білорусі, Польщі, був у родинних зв’язках із багатьма королівськими дворами Європи. Мистецька колекція Олицького замку поповнювалася дарунками від дружніх і споріднених магнатських сімей, монархів, які намагалися знайти у Радзивілах прихильників. З середини XVI ст. Радзивіли носили титул “князів Священної Римської імперії на Олиці і Несвіжу”.

Отже, важко переоцінити внесок А. Дублянського у порятунок та збереження мистецьких полотен, які певною мірою склали основу експозиції сучасного Художнього музею у Луцьку. Він виявився представником тієї частини української інтелігенції, яка незалежно від будь-яких партійних переконань та амбіцій самовіддано працювала для збереження цінних мистецьких колекцій, увіковічення історичної пам’яті рідного народу. Працюючи у тодішньому музеї він доклав неймовірних зусиль, аби зберегти пам’ятки минулого від безжального знищення, варварських розграбувань та вивезення за кордон.

Збережена А. Дублянським рідкісна колекція робіт відомих європейських художників та невідомих авторів родинно-меморіальної галереї князів Радзивілів дала змогу сформуванню унікальний мистецтвознавчий матеріал Художнього музею, який є підґрунтям для нових наукових розвідок. Якраз у цьому й полягала історична місія відомого діяча, яка потребує належної оцінки та подальших ґрунтовних краєзнавчих студій.

Список використаних джерел

1. ВКМ, КДФ– 17093. 2. ВКМ, КДФ-17127. 3. ВКМ, КДФ-16725. 4. Гаврилюк О. Анатолій Дублянський – дослідник і популяризатор історії та пам'яток Волині / О. Гаврилюк // Питання історії України. – 2009. – Т. 12. – С. 52–56. 5. Гаврилюк О. "Волинь – це українська земля..." (віхи пам'яткознавчої діяльності Анатолія Дублянського) / О. Гаврилюк // Праці Центру пам'яткознавства. – 2010. – Вип. 17. – С. 169–176. 6. Держархів Волинської обл., ф. Р-3441, оп. 1, спр. 185. 7. Дублянський А. Шляхи мого життя / А. Дублянський // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1999. – Т. 3. – С. 731–734. 8. 3 листів митрополита Анатолія Дублянського до Володимира Рожка // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 1. – С. 415–416. 9. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2007 рік / [Ред.-упоряд. Є. І. Ковальчук, Е. С. Ксендзук]. – Луцьк: ПВД "Твердиня", 2006. – 128 с. 10. Кінд-Войтюк Н. В. Красзнавець Волині і церковний діяч Анатолій Дублянський / Н. В. Кінд-Войтюк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного характеру ВДУ імені Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – Вип. 6. – С. 123–127. 11. Лист А. Дублянського до А. Силюка // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 3. – С. 695–701. 12. Лист А. Дублянського до А. Силюка // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 3. – С. 419–436. 13. Пушкар Н. Істина через півстоліття: листування Анатолія Дублянського та Ольги Косач-Кривинюк / Н. Пушкар // Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури: тези та матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Луцьк, 1996. – С. 28–29. 14. Пушкар Н. Нове про перебування Лесі Українки в Луцьку: за листами Анатолія Дублянського та Ольги Косач-Кривинюк / Н. Пушкар // Наша віра. – 1999. – № 8. – С. 13–14. 15. Рожко В. З Богом і Україною в серці / В. Рожко // Народна трибуна. – 11 листопада 1994. – С. 10–12. 16. Силюк А. Спомини А. Дублянського, митрополита УАПЦ в Західній Європі про Волинь, про своє життя / А. Силюк // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 1. – С. 419. 17. Сташенко Н. Анатолій Дублянський на тлі доби. Штрихи до життєпису / Н. Сташенко // Волинський краєзнавчий музей: історія і сучасність: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчю Колодяжнен. літ.-мемор. музею Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 126–132. 18. Ошуркевич О. З історії Волинського краєзнавчого музею / Олексій Ошуркевич // Волинський музей. Історія і сучасність: тези і матеріали I наук.-практ. конф., присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки (Луцьк, 16–17 черв. 1994 р.). – Луцьк: Б. в., 1998. – С. 5–7.

Дмитрий Зинько

**ВКЛАД АНАТОЛИЯ ДУБЛЯНСКОГО В ФОРМИРОВАНИЕ КОЛЛЕКЦИЙ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО МУЗЕЯ Г. ЛУЦКА**

В статье охарактеризована деятельность известного общественного деятеля и краеведа Анатолия Дублянского (1912–1997 гг.), связанная со спасением и сохранением художественных коллекций, которые стали основой экспозиции современного Художественного музея г. Луцка. Учитывая авторскую принадлежность, тематику, сюжетную основу, особенности художественного стиля, осуществлен анализ полотен европейских художников XVII – начала XX вв., которые в 1940–1941 гг. ученый привез из экспедиции в семейный замок князей Радзивилл города Олыка, описание картин спасенной А. Дублянским портретной галереи магнатского рода Радзивилл, которая экспонируется в музее и составляет основу "Галереи исторических портретов конца XVI – начала XX вв."

Ключевые слова: Анатолій Дублянський, Художественний музей в г. Луцьке, культурне насліддя, західноєвропейське мистецтво, експозиція.

Dmytro Zin'ko

**THE CONTRIBUTION OF A. DUBLYANSKY INTO THE FORMATION OF LUTSK ART
MUSEM COLLECTIONS**

Work of the famous social activist and local historian Anatoly Dublyansky (1912–1997) associated in particular with the rescue and preservation of art collections, which formed the basis of modern exhibition in Art Museum of Lutsk is described in the article. The analysis of paintings by European artists of the XVII–XX, that were brought in 1940–1941 from an expedition to the family castle of Princes Radzivils in Olyka, was made basing on the author's affiliation, theme, plot basis, and artistic style. Rescued by A. Dublyansky portrait gallery of magnate Radzivils family that is exhibited in the museum and is the basis of "Historical gallery of portraits of the late XVI – early XX centuries" was also analysed. Keywords: Anatoly Dublyansky Art Museum in Lutsk, monument, cultural heritage, the West-European art, canvas, exhibition.

Key words: Anatoly Dublyansky, Art Museum in Lutsk, cultural heritage, Western art, exhibition.

УДК 94(47+57)(92); 32.019.5

Вікторія Калитвянська

ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДАНИЛОВА (КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті на основі аналізу наукової літератури висвітлено внесок видатного історика в дискусію про перебудову та про загальну аграрну реформу в період перебування при владі М. Горбачова. Розкрито розуміння істориком кооперативної суспільно-економічної структури реформованого господарства. Зроблена спроба зрозуміти ставлення В. Данилова до тогочасних процесів, які панували в політиці та суспільних відносинах.

Ключові слова : В. Данилов, перебудова, М. Горбачов, гласність, аграрні реформи.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю ґрунтовного вивчення наукової та громадської діяльності В. Данилова в контексті головних віх вітчизняної історії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Потреба вивчення обраної проблематики викликана винятковою цінністю поглядів видатного історика, дисидента, на тогочасні аграрні перетворення, а також тим, що майже немає спеціальних наукових праць, присвячених ученому. Маємо віддати належне людині, яка за все своє життя не лише без страху висловлювала свої думки, а й відстоювала їх, хоч це було й нелегко, а іноді й небезпечно в тогочасному тоталітарному суспільстві. В. Данилова можна певною мірою поставити на один щабель з О. Солженіциним, А. Сахаровим, В. Чалідзе. В академічному плані дослідження різних аспектів його життя необхідно для відтворення біографії В. Данилова як громадсько-політичного діяча й науковця, котрий зробив вагомий внесок у розвиток національної та світової науки, а також історіографічного огляду його численних змістовних праць.

Основу статті становлять друквані праці дослідника, а також архівні документи за період роботи В. Данилова в Інституті історії СРСР АН СРСР. На особливу увагу заслуговують його виступи, оприлюднені ним на симпозиумах, численних конференціях та “круглих столах”, оскільки вони задокументовані та якнайкраще висвітлюють погляди ученого.

Період горбачовської перебудови, попри усю складність тієї доби, був часом, коли більшість громадян раптом щиро повірили у можливість переходу суспільства до “справжнього” соціалізму – соціалізму “з людським обличчям”, а отже, і до справжньої демократії. Для “шістдесятників”, що склали авангард перебудови на першому її етапі, цей період мав величезне значення. А саме одним із найбільш яскравих їх представників в історичній науці був саме В. Данилов. Очікувані суспільством зміни полягали в остаточному подоланні сталінської спадщини як у політичному устрої, так і в економічній організації радянського суспільства. Це передбачало ліквідацію тоталітарної системи та реабілітацію жертв сталінського терору, дійсну свободу виборів до органів радянської влади, рішучу відмову від позаекономічного примусу, введення достатньо широкого і організованого товарно-грошового обігу в радянській економіці – при збереженні державного планування та регулювання [4, с. 148].

Серед змін, до яких прагнули шістдесятники, слід назвати і звільнення суспільної свідомості від догматизму. Перше гасло “прискорення”, висунуте М. Горбачовим, хоча і було дещо іронічно сприйнятий суспільством, але все ж таки викликало довіру. Значна частина громадян сподівалася, що ці кроки відкривають реальні перспективи швидкого економічного зростання. Гасла “гласність”, а потім і “перебудова” були сприйняті як початок довгоочікуваної демократизації. Проте “гласність” скеровувалася у радянське минуле, на сучасність же вона не поширювалася [5, с. 102].

З переходом від “прискорення” і “гласності” – до “перебудови” В. Данилов був залучений до обговорення та розробки програми майбутніх аграрних реформ. Запросили його з одного боку, через те, що він володів достатнім науковим багажем, тому що ще наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр., разом з іншими істориками, активно займався вивченням процесів колективізації та розкуркулення. У ході цих досліджень почали виявлятися справжні масштаби і наслідки сталінського терору проти селянства. За відкритий опір згортання науково-дослідної роботи у 1965–1968 рр. В. Данилов був звинувачений у “ревізіонізм” і “скочунанні на позиції буржуазного релятивізму”, знятий із посад, втім невеликих, позбавлений можливості вільної публікації своїх статей. До речі, важливо відзначити, що наприкінці 1980-х рр. у процесі проектування нової аграрної реформи йому не раз давали зрозуміти, що чекають від нього несхвальної оцінки великого колективного господарства. Іноді й безпосередньо пропонували виступити із засудженням націоналізації землі, приватної власності тощо. Однак В. Данилов не виправдовував очікувань керівництва.

З іншого боку, на нього звернули увагу за ініціативою О. Ніконова, який фактично керував усією програмою з сільського господарства. З О. Ніконовим вони познайомилися восени 1986 р. Вони обидва виявилися першими консультантами партійної верхівки з питання реабілітації А. Чаянова. Під час суперечок 1989–1990 рр. про завдання, засоби і терміни майбутньої аграрної реформи вони обидва опинилися в одному таборі, причому аж ніяк не горбачовському [7, с. 127].

Починаючи з 1988 р., у пресі, на телебаченні і радіо розпочинає працювати агітаційна група за "корінну перебудову" в аграрному секторі, тобто, за введення приватної власності на землю, заміну колгоспів фермерськими господарствами. До осені склалася ситуація, що вимагала від партійно-державного керівництва офіційної постановки завдань перебудови в аграрному секторі економіки. Від провідних аграрників країни зажадали складання спеціальної записки "Про концепцію аграрної політики КПРС на сучасному етапі та невідкладні заходи продовольчого забезпечення країни". В. Данилов також вносив свої пропозиції до записки. Йшлося про перебудову, але на мові того часу це поняття аж ніяк не означало докорінної зміни соціально-економічних форм і зводилося лише до реорганізації деяких господарських функцій і зв'язків [5, с. 103].

Тим часом у рамках розгорнутої в ЗМІ пропагандистської кампанії вже лунали заклики до радикальних заходів, які обіцяли неодмінний підйом і достаток в майбутньому, щоправда, ціною сьогоднішніх руйнувань і втрат – за популістським принципом "Чим гірше зараз, тим краще потім". У записці учений-аграрник зазначав, що розробка загальної концепції аграрної політики КПРС вимагає осмислення. Треба проаналізувати в цілому весь історичний шлях села, пройденого за роки будівництва соціалізму. Він був проти спрощеного підходу авторів записки, що пояснювали зниження на початку 1930-х рр. темпів розвитку сільського господарства допущеними "перекосами при проведенні колективізації". Ці слова практично нічого не пояснювали і не відповідали ленінському кооперативному плану, який передбачав розвиток усіх форм кооперації в селі на основі бажання самих селян.

Взагалі система колективного землеробства, з точки зору вченого, могла формуватися лише на стадії повної машинізації та електрифікації сільського господарства, а НЕП, що вводився "всерйоз і надовго", був розрахований на будівництво соціалізму економічними засобами, що виключають застосування насильства. Однак сталінське керівництво в умовах штучно загостреної класової боротьби перервало його, форсувало колективізацію, а уявлення про соціалізм, як про "цивілізованих кооператорів", було забуто [8, л. 3].

Також В. Данилов наголошував на тому, що керівництвом країни була поставлена абсолютно раціональна мета повного переходу колгоспів, радгоспів та інших агропідприємств на госпрозрахунок і підрядні форми організації праці, що в принципі повинно було вивільнити господарську ініціативу трудових колективів, привести до поживлення усіх різновидів особистого підсобного господарства, активізувати малі економічні форми. Однак повсюдного впровадження малого та сімейно-індивідуального орендного господарства, який вже встиг довести на практиці свою досить високу ефективність, не відбувалося [9, л. 4].

Не були розроблені правових підстав оренди, люди у селі були інертними, і швидше негативно, ніж позитивно сприймали усе нове і незвичайне. Також тривогу вселяло те, що реальний фінансовий стан основної маси працівників, зайнятих у сільському господарстві, вимагав кращого. Несприятливі соціально-демографічні зрушення, пов'язані з надмірною урбанізацією, призвели до запустіння і зникнення сотень і тисяч сіл, особливо у нечорноземній смузі, до порушення статеві-вікової структури сільського населення, погіршення багатьох інших соціально-демографічних характеристик. При цьому відтік населення із села у місто відбувався за рахунок найбільш дієздатної частини молоді [7, с. 128].

Таким чином, учений зробив висновок про необхідність сприяння зворотної міграції з міста у село тієї частини населення, яка не втратила реального інтересу до сільськогосподарської праці. Характеризуючи стан робочої сили, зайнятої у сільському господарстві, В. Данилов зазначав, що за 60–70 років абсолютного панування великого колгоспно-радгоспного виробництва змінилося два-три покоління. У результаті цього колишній "універсальний" селянин, який власними руками здійснював виробничий процес, давно вже перетворився на "вузького спеціаліста", знайомого лише з тією чи іншою конкретною галуззю робіт. Знання ж всього виробничого циклу на професійному рівні стало прерогативою агрономічних і керівних кадрів. Тому пасивне ставлення села до орендного підряду пояснювалося не відсутністю бажання працювати, а передусім, нездатністю сучасної селянської сім'ї виконати весь цикл необхідних робіт [5, 113].

Тому вчений-аграрник рекомендував вищому керівництву держави впроваджувати поступово і обережно сімейне та індивідуальне господарство. Спроби його форсованого насадження неминуче призвели б до результатів, що нагадували б "суцільну колективізацію". Також, на думку В. Данилова, варто було організувати навчання самостійного господарювання в орендованому господарстві усіх тих, хто виявить до цього прагнення, або створити мережі спеціальних шкіл (на

кшталт шкіл селянської молоді 1920-х рр.). І нарешті, учений наголошував на тому, що очевидною була перевага колективного ведення господарства, де можливий поділ праці, участь агрономічних, зоотехнічних або інженерних кадрів, використання реально наявної техніки.

Підсумовуючи, зазначимо, що В. Данилов виступав за ідею надання справжнього самоврядування трудовим колективам. Адже за словами ученого: "Самоврядування – єдина альтернатива командно-мобілізаційній системі управління, що виявила свою абсолютну неспроможність" [4, с. 148]. З його точки зору, колгоспи і радгоспи мали стати об'єднаннями первинних колективів (бригад, ланок, сімей тощо), що працюють на орендних, госпрозрахункових засадах, свого роду кооперативами кооперативів. Поступово вони повинні були об'єднуватися з іншими колгоспами, радгоспами та різного роду підприємствами в міжгосподарські кооперативи – виробничі, постачальницькі та ін. Таким чином виникала б кооперативна суспільно-економічна структура. Усі ці перетворення поряд із аналогічними змінами у промисловості були б безпосереднім здійсненням лєнінської ідеї про соціалізм як лад цивілізованих кооператорів [6, с. 132].

У травні 1990 р. В. Данилов виявився членом останньої радянської сільськогосподарської делегації у США, яку очолював О. Ніконов. Делегація відвідала фермерські господарства та їх кооперативні об'єднання, приватні підприємства і великі корпорації у штатах Айова і Каліфорнія, брала участь у науковій конференції, яка стосувалася проблем сільського господарства у Де Мойні (центр штату Айова), була прийнята у Міністерстві сільського господарства у Вашингтоні. У роботі конференції брали участь науковці і фермери. Фермери із трибун не виступали, але у перервах підходили до членів радянської делегації з вельми доброзичливими порадами, незмінно підкреслюючи, що головне, на їх думку, в умова сучасного розвитку аграрного виробництва: господарство може бути приватним, може бути колективним, але воно має бути великим і забезпеченим сучасною технікою. На жаль, ця висхідна умова розвитку сільського господарства в СРСР відкидалася у дискусіях з аграрних проблем, які стали набувати усе більшого розмаху і більшої гостроти восени 1989 р. Тепер це були вже дискусії не про перебудову, а про загальну аграрну реформу. На тлі суспільних настроїв, які виникли до кінця 1989 р., прийнятий урядом курс на "роздержавлення" виглядав ще досить помірним [5, с. 114].

Це поняття лягло в основу роботи, створеної на початку 1990 р., комісії ЦК КПРС з питань аграрної реформи, формальним керівником якої вважався М. Горбачов (фактичним був Є. Буд). У серпні 1990 р. відбулася єдина зустріч членів комісії із М. Горбачовим. До цього О. Ніконов пропонував виступити В. Данилову в ході дискусії із таким трактуванням "роздержавлення", яке допомогла б запобігти або хоча б пом'якшити руйнівні наслідки необдуманих дій у цьому напрямку. Текст цього не виголошеного виступу "Про аграрну реформу" зберігся. Напрямок аграрної реформи знайдено – роздержавлення. На цій основі передбачалося провести перебудову виробничих відносин на селі. Передбачалося провести приватизацію власності. Однак у розумінні й тлумаченні приватизації ясності не було [4, с. 148].

Роздержавлення економіки та її переорієнтація на ринок вимагали справжнього самоврядування в колективі працівників сільського господарства. У цьому полягає, на думку вченого, головний напрямок перебудови виробничих відносин у колгоспах і радгоспах. Працівники сільського господарства довго не могли вирішувати, що, як і коли робити. Тому реформа сприймалася як розпорядження зверху, а в її здійсненні особливу роль виконував апарат, який звик до натиску [5, с. 114]. Реформа вимагала величезної творчої роботи упродовж досить тривалого часу, який був свого роду перехідним періодом. Ця творча робота мала б бути спрямована на налагодження виробництва сучасної техніки для різних форм господарства (сімейно-індивідуальних, малогрупових, великих, колективних тощо), будівництво сучасної інфраструктури, організацію зворотної міграції з міста у село тієї частини населення, яка не втратила реального інтересу до сільськогосподарської праці.

Зустріч із генсеком проходила зовсім інакше, ніж припускав О. Ніконов. На засіданні виступаючі доводили необхідність введення приватної власності на землю і демонстрували свою однакостайність із генсеком. Перша і єдина зустріч іюмісії з М. Горбачовим явно не вдалася. Деякі висловлювання генсека про П. Століпіна на зустрічі з комісією наштовхували на серйозні роздуми. Над аграрною реформою, як вважав В. Данилов, з самого початку проглядався ідеалізований, розфарбований у світлі фарби образ П. Століпіна, що не передбачало для неї нічого доброго. Століпінська аграрна реформа подавалася як праобраз горбачовської аграрної перебудови.

У 1988 р. закінчив роботу над рукописом свого останнього дослідження А. Аврех – найбільший фахівець з історії державної політики Росії століпінського часу. Це була книга, спеціально присвячена темі "П. А. Століпін і долі реформ в Росії". А. Аврех звернувся до В. Данилова із проханням стати редактором цієї книги і написати до неї передмову. У його книзі було проілюстровано справжній зміст століпінських реформ, їх підпорядкованість поміщицьким

інтересам і адміністративно-примусовий характер їх методів. Саме тому видання книги затрималося майже на три роки [1, с. 45], причому зміст піддався нещадному видавничому редагуванню. Тому В. Данилов відмовитися від участі у виданні, оскільки книга була спотвореною. Його ж передмова була відхилена видавництвом.

Не менш сумною виявилася доля останньої роботи А. Анфімова, видатного дослідника аграрної історії Росії, особливо історії селянства кінця XIX – початку XX ст. У 1991 р. А. Анфімов закінчив роботу над книгою про сталинську аграрну реформу "Реформа на крові". Друга назва було дуже стриманою – "П. А. Століпін і російське селянство", але рукопис жодне видавництво не прийняло. Після смерті А. Анфімова колегам вдалося опублікувати особливо важливий розділ його дослідження, "Нові власники", присвячений селянським господарствам, що виокремилися із общини. Становище, у якому опинилися "нові власники", не давало жодних підстав для позитивної оцінки наслідків сталинської аграрної реформи [2, с. 63]. Ідеологічна нетерпимість новоявлених ліберал-демократів не дивувала, адже у своїй більшості вони вийшли із партноменклатури. Вражало інше – їх повне історичне невігластво. У випадку зі сталинською аграрною реформою це особливо впадає у вічі: вони забувають, що біля її витоків перебував Н. Бунге, який намагався ще у 80-х рр. XIX ст. почати поступове виокремлення індивідуально-сімейних господарств з общини – за підтримки з боку держави, але без примусу. Є усі підстави вважати, що тоді реформа могла завершитися успішно. Однак це призвело б до витіснення дворянства з економічного життя села, і пропозиції Н. Бунге були відкинуті [2, с. 65].

Аграрна реформа, що проводилася П. Століпіним, на жаль, запізнилася. Але про все це керівництво країни, на відміну від В. Данилова, не мало ні найменшого уявлення. Тим часом перебудова набувала усе більш радикального у некерованого характеру. На авансцену політичного життя почала висуватися єльцинська група, яка стала на чолі Державної Думи РРФСР. Її відмінною рисою була швидкість дій і міцний натиск. Коли руйнівні реформи вже відбулися і в сільському господарстві, і в промисловості, то необхідно було боротися за виживання. В. Данилов зазначав наступне: "Як у сталинського керівництва при проведенні "суцільної колективізації" не було права виправдовуватися "новизною" господарських форм... "опором класового ворога", так і у керівництва пострадянської аграрної реформи немає жодних підстав для подібних виправдань... Я запитую себе: чому і як все це вийшло? І знаходжу лише одну відповідь: ми всі із занадто великим нетерпінням чекали змін, і коли вони раптом були оголошені і розпочаті, ми виявилися до цього не готові. І тому так довірилися і так обманулись!" [10, с. 315].

Отже, наведені факти сповна характеризують В. Данилова не лише як вдумливого дослідника з широким науковим світоглядом, але і як людину високих моральних принципів, яка на усіх етапах свого життя виходила із засад суспільної справедливості. Учений завжди ставив мету служіння народу вище своїх власних уподобань і бажань. Саме ці риси справжнього демократа свідчили про його авторитет не лише в країні, а й у найширших колах світової наукової спільноти.

Список використаних джерел

1. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 352 с. 2. Анфимов А. М. Новые собственники (из итогов столыпинской аграрной реформы) / А. М. Анфимов // Крестьяноведение. Теория. История. Современность: ежегодник. 1996. – М., 1996. – С. 60–95. 3. Анфимов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфимов. – М.: Институт российской истории РАН, 2002. – 300 с. 4. Данилов В. П. Выступление на совещании историков КПСС и историков СССР 28 апреля 1987 г. / В. П. Данилов // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 7. – С. 148–149. 5. Данилов В. П. Выступления на круглом столе советских и американских историков (январь 1989 г.) / В. П. Данилов // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 102–103, 113–114. 6. Данилов В. П. Выступления на круглом столе по теме "Вокруг раскрестьянивания" / В. П. Данилов. – М.: Прогресс, 1989. – С. 130–132, 138–140. 7. Данилов В. П. Аграрная реформа в постсоветской России (взгляд историка) / В. П. Данилов // Куда идет Россия?.. Альтернативы общественного развития. Международный симпозиум 17–19 декабря 1993 г. – М.: Интерпракс – 1994. – С. 125–136. 8. Научный архив Института российской истории РАН (далее – НАИРИРАН), ф. 1841, оп. 1, д. 52, л. 3. 9. НАИРИРАН, ф. 1841, оп. 1, д. 69, л. 4. 10. Данилов В. П. "Так куда же пришла Россия?.." / В. П. Данилов // "Куда пришла Россия?.." Итоги социальной трансформации. 2003. Международный симпозиум 16–18 января 2003 г. – М., 2003. – С. 314–320.

Виктория Калитвянская

**ОБЩЕСТВЕННАЯ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ В. ДАНИЛОВА
(КОНЕЦ XX – НАЧАЛО XXI ВВ.)**

В статье на основе анализа научной литературы освещены вклад выдающегося историка в дискуссию о перестройке и об общей аграрной реформе в период пребывания у власти М. Горбачева. Было выяснено, что ранее вместе с другими историками ученый активно занимался изучением процессов коллективизации и раскулачивания. В ходе этих исследований стали проявляться истинные масштабы и последствия сталинского террора против крестьянства. За открытое сопротивление свертывания этой научно-исследовательской работы в 1965–1968 гг. В. Данилов был обвинен в “ревизионизме” и “скатывании на позиции буржуазного релятивизма”, снят с должностей, лишен возможности свободной публикации своих статей. Поэтому возможность не только свободно работать во времена перестройки, а и выразить свои мысли, позволила В. Данилову участвовать в обсуждениях тогдашних аграрных проблем. Раскрыто понимание историком кооперативной общественно-экономической структуры реформированного хозяйства. Сделана попытка понять отношение В. Данилова к тогдашним процессам, которые господствовали в политике и общественных отношениях.

Ключевые слова: В. Данилов, перестройка, М. Горбачев, гласность, аграрные реформы.

Viktoriya Kalytvyanska

**SOCIAL AND SOCIO-POLITICAL POSITION V. DANYLOV
(SIF. XX – BEG. OF XXI CENTURY).**

On the basis of analysis of scientific literature the famous historian contribution to the discussion of the restructuring and the overall agrarian reform during the tenure of Mikhail Gorbachev. It was found that before with other historians, scientists actively engaged in studying the processes of collectivization and dispossession. During these studies began to show the true extent and consequences of Stalin's terror against the peasantry. For open resistance to collapse this research work in the years 1965–1968 V. Danylov was accused of “revisionism” and “bourgeois downloading the position of relativism”, dismissed, unable to free publication of their articles. Therefore, not only the opportunity to work freely in perestroika, but also to express their views Mr. Danylov allowed to participate in the discussions of the then agrarian problems. Exposed historian cooperative understanding the socio-economic structure of the reformed economy. The attempt to understand the attitude V. Danylov to contemporary processes prevailing in politics and public relations.

Key words: V. Danylov, alteration, M. Gorbachev, glasnost, agrarian reform.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(438)

Наталія Григорук

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО ТОВАРИСТВА "СІЧ" У ВІДНІ (1868–1899)

У статті висвітлено діяльність українського студентського товариства "Січ" у Відні д другій половині XIX ст., його соціальну структуру та чинники, що впливали на його розвиток.

Ключові слова: "Січ", товариство, Відень, діяльність, віденські українці.

Проведення дослідження з обраної проблематики зумовлене тим, що питання залучення молоді до національно-політичного життя, формування та соціалізації особистості як громадянина, а також – зворотного впливу нових поколінь на напрями еволюції суспільства користуються незмінною увагою світової історіографії. В українській історичній науці на сьогодні з'явилося вже чимало праць з окремих її аспектів, що дозволяє перейти до ширших узагальнень принаймні щодо окремих етапів історії молодіжного руху.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі різноманітних джерел, здійснено вивчення діяльності українського студентського товариства "Січ" у Відні. Студентський рух розглядається як складова частина та впливовий чинник українського загальнонаціонального руху, що на різних етапах його розвитку виконував актуальні політичні завдання боротьби за національні права українців, створення та відстоювання незалежної Української держави та опору тоталітарним режимам. Стверджується, що сприятливий ґрунт для формування й посилення українського студентського руху за кордоном, перетворення його у політичний чинник створив конституційно-парламентський устрій Австро-Угорщини, а згодом цей рух розвивався, спираючись на попередню традицію. Показано, як руйнування чи ставлення під сумнів студентством консерватизму старшого покоління в непоодиноких випадках започатковувало в українському русі нові ідеї та напрями, ставало запорукою його поступального розвитку, відкритості для проникнення віянь європейського демократизму; участь студентської молоді в національному русі сприяла його консолідації та протидії процесам денационалізації.

Об'єкт дослідження – діяльність українського студентського товариства у Відні як складова частина та чинник загальноукраїнського національно-політичного руху.

Предмет дослідження – участь українських студентських товариств у Відні, початки організованого студентського руху, ідейні дискусії всередині українського студентства у другій половині XIX ст., його залучення до реалізації національно-політичних завдань.

Метою дослідження є відтворення українського студентського руху у Відні у другій половині XIX ст. та з'ясування його місця в національному русі, зокрема ступінь залучення до розв'язання загальнонаціональних завдань.

Завдання дослідження базуються на політико-соціальних умовах творення й розвитку організованого студентського руху, його ставлення до державної влади; студентстві як соціальній групі, його чисельності, матеріальному стані, політичній симпатії тощо; участі студентів у позастудентських осередках суспільної організації; завданнях студентського руху та їх співвідношення з актуальними цілями національної політики; відносинах між студентською молоддю та старшим поколінням діячів українського національного руху; лідерами студентського товариства та осіб, що впливали на формування його ідеології.

Це питання певною мірою знайшло відображення у різнопланових працях дослідників. Вивченням діяльності українського студентського товариства у Відні займалися З. Кузеля і М. Чайківський [1], О. Грицай і Т. Марітчак [2], І. Куровець [3], Т. Марітчак [4], М. Кордуба [5], Т. Батенко [6] та інші.

Заснування товариства "Січ" у Відні пов'язане саме із розривом галицького патріотичного громадянства з москвофільським табором, що зміцнило народолюбський рух у краї та за кордоном. Ще більш важливим завданням створеного товариства було: плекати рідну культуру та створювати сприятливий ґрунт для цього – відновлювати й поширювати конституційні свободи у Відні, політичну діяльність у центрі монархії, де організаційні заходи півавстрійських народів не натрапляли на такі труднощі, як у далеких від столиці провінціях. У 1866–1867 рр. відбулися дебати

між віденськими студентами-українцями на тему: "Чи русини окрема нація від Москалів?". У листопаді 1867 р., коли тільки з'явився закон про дозвіл організовувати товариства, українські студенти-народовці зразу розпочали організацію академічного товариства під назвою "Січ".

Після проголошення закону про створення товариств на терені Габсбурзької монархії збирається віденська колонія українців у приміщенні для публічних зібрань ресторану "Zur goldenen Ente", щоб скористатися конструктивною зміною державного курсу й заснувати свою суспільну організацію. Проте, уже на перших запланованих установчих зборах місцевої громади виникає конфлікт між, як виявилось, москвофільською більшістю на зборах та народовською меншістю під проводом Анатолія Вахнянина. Народовці вимагали, щоб товариство "працювало в користь українського народу", москвофіли відкинули це, заперечуючи право на самостійне існування українського народу, мовляв, він є "невід'ємною частиною великого російського народу". Народовці відреагували на це тим, що покинули залу засідань. Після того як народовці покинули збори, у тому ж році відбулися сходи й установчі збори засновників товариства "Січ". Таким чином, в гурток об'єдналося більше 20 осіб. Вони уклали його статут і подали до австрійського намісництва, яке його затвердило 21 січня 1868 р. Товариство отримало назву "Січ" [6, с. 34].

Згідно зі статутом "Січі", ціллю товариства було дати своїм членам можливість для літературного й товариського життя. Структура "Січі" охоплювала звичайних і надзвичайних (почесних) членів. Звичайними були спочатку "австрійські піддані руської народности", що перебували у Відні, а почесними ті, "що покладали особисті заслуги в користь товариства й науки" [10, с. 27].

На початку своєї діяльності "Січ" ставила за мету не літературну діяльність, а політичну. Січовики хотіли закликати всіх українців Відня під свій стяг, щоб надалі в Україні продовжити політичну діяльність. Зважаючи на незначну кількість українців у Відні, товариство "Січ" вважалось доволі потужним за кількістю членів. Згідно із архівними даними, нараховувалося 27 засновників "Січі", хоча ймовірно було їх більше. Один із дослідників заснування січового товариства подав його склад, затверджений на загальних установчих зборах "Січі", у порядку реєстрації: Д. Гладилевич, Є. Ціпановський, М. Подлуський, Ю. Целевич, А. Вахнянин, М. Подолинський, І. Вахнянин, Л. Шехович, В. Лукашевич, К. Менцінський, Ю. Гапонович, О. Волощак, В. Борискевич, І. Комарницький, П. Алексевич, І. Вітошинський, Струмінський, О. Ганінчак, В. Раставецький, Ю. Медвецький, С. Шеманський, В. Бачинський, Ю. Пелеш, І. Качковський, Є. Кропивницький, К. Спріпер [7, с. 23]. Додатково називають й декількох інших засновників "Січі": о. О. Бачинського, О. Калужняцького, І. Книгиницького, І. Пулюя, В. Загайкевича, О. Децикевича, В. Венгриновича [8, с. 236].

Товариство "Січ" влаштовувало літературні вечорниці, видавало літературні праці наукового чи публіцистичного змісту. Пізніше членам "Січі" заборонялася грати у карти [6, с. 35]. Натомість значний наголос робився на розважальні вечори. На чолі кожного осередку товариства була президія із п'яти осіб, яка збиралася щомісяця. Вищим законодавчим органом були загальні збори, які поділялися на звичайні і надзвичайні. Виконавчі функції отримував відділ, одним із найголовніших обов'язків якого було збереження українського характеру товариства. Самостійну роль відігравала ревізійна комісія, яка керувала усім майном. Прапором "Січі" була синьо-жовта хоругва. Останній пункт статуту стосувався ліквідації товариства: у разі, якщо збори нічого не вирішать щодо майна, воно перейшло б до "товариства ім. Шевченка" або "Просвіти", в разі якщо б це було неможливе, то у власність товариства "Академічна Громада" у Львові [6, с. 35].

Першим головою "Січі" було обрано А. Вахнянина, що здобув собі популярність, як організатор і диригент хору у Відні. Невдовзі одним із засновників "Січі" став Іван Вахнянин, який разом із Левом Шеховичем уклали статут товариства й багато років надавали йому ідейного спрямування [9, с. 367–370]. До статутного комітету "Січі", увійшли брати А. та І. Вахнянини, Л. Шехович і Ю. Целевич, які склали програму й план діяльності товариства. За зразок організаційної схеми статуту "Січі" було взяті статутні рамки ще раніше заснованих слов'янських організацій. Головні складові цього обмеженого до суспільного мінімуму статуту наголошували на потребі товариського життя, пожвавленні його й засобам для досягнення мети. Намічено щотижневі зустрічі членів у тимчасово найманому приміщенні [10, с. 25].

Початкова програма "Січі" була скромна але, вона сформувала зразок успішної організованості. У 1868 р. головою "Січі", після від'їзду А. Вахнянина, став її активний член, Ю. Целевич. Діяльність членів академічного товариства "Січ" у перших роках його існування передбачала головним чином посилення товариських відносин всередині гуртка й у віденській громаді та ознайомленні іноземців із проблемами українського народу, його прагненні до рівноправності серед народів Габсбурзької монархії й належного йому самоуправління. До славних традицій поколінь засновників і послідовників "Січі" належали відзначення роковин М. Шашкевича і Т. Шевченка [10, с. 25].

На початку організаційної діяльності "Січі" відбулися відомі у Відні так звані "слов'янські комерси", у яких участь і програма кожної слов'янської групи залежали від жеребу, що його вони мали для себе витягнути. Таким чином, учасників зобов'язував певний пункт програми в комерсі – рецитація, доповідь, звичайно на суспільно-політичну тему, хоровий або сольний приспів, танок тощо. Своїми суто мистецькими виступами члени "Січі" певною мірою здобували собі визнання різнонаціональної аудиторії, що, бувала, на "слов'янських комерсах" і вечірках із різних приводів публіка вітала їх.

Незважаючи на перешкоди ззовні, діяльність "Січі" постійно зростала. Через два місяці після установчих зборів, 13 березня 1868 р. "Січ" вперше влаштовує багатолюдні величаві вечерниці для вшанування М. Шашкевича. Зацікавлення "Січчю" перейшло вже межі Галичини, а її шевченківські свята стали маніфестацією українства перед іноземцями. Незважаючи на матеріальні негаразди, "Січ" організаційно міцніє й на другому році свого існування винаймає перше власне приміщення на вул. Гонзаґа, ч. 14 [10, с. 26].

У 1870 р., серед членів з'являється окремий гурток "Товаришів просвіти", ціллю якого була видавнича діяльність. Члени цього гуртка співпрацювали із видатними діячами краю та при їх співпраці випускають у тому ж році першу публікацію, "Співаник для господарських діточок" О. Федьковича. Ідея видавничої діяльності, згодом стала однією із найпомітніших ділянок творчої праці "Січі". З таких скромних початків виріс у пізніших десятиріччях літературно-науковий рух, що об'єднав у свої лави усю січову спільноту в поєднанні з крайовою видавничою діяльністю "Товариства ім. Шевченка" й науково-публіцистичною працею придніпрянських діячів. Літературна активність "Січі" активізувалася у 1871 р. під впливом знайомства провідних січовиків із двома політичними емігрантами з України, членом київської "Старої громади" Михайлом Драгомановим та соціалістичним діячем Сергієм Подолинським.

3 травня 1873 р. загальні збори вирішили змінити статут організації. Відтепер, її основною функцією, крім академічного товариства, стає науково-літературна структура, що й підкреслено у проекті статей нового статуту. Після подальших доповнень його затверджено 25 жовтня 1875 р. "Січ" ще й до того часу проводила наукову й літературну діяльність, особливо з окремими її членами – О. Терлецьким, І. Пулюєм, П. Скобельським та іншими. 1 жовтня 1874 р. у приміщенні на Шлессельгассе, 20, що стало новим приміщенням товариства, відкрито книгозбірню і читальню [4, с. 143].

Після затвердження нового статуту, що давав товариству можливість вести видавничу діяльність, за кошти "Січі" з'явився перший том "Історії" М. Маркевича накладом у тисячу примірників. Незабаром "Січ" за власні кошти видала чотири томи поезій Т. Шевченка накладом 18 тис. примірників. Через труднощі товариства у відносинах з австрійською владою, зумовлених політичною діяльністю членів "Січі", підготовлених до друку наступних видань не вдалося здійснити. Крім внутрішньої діяльності "Січ" активно займалася зовнішньою діяльністю, зокрема, національним життям. З нагоди заснування "Товариства ім. Шевченка" у Львові в 1873 р., "Січ" надіслала привітальну телеграму, що зобов'язувало до оплати доволі значної, як на можливості січовиків, суми. Товарицькість "Січі" проявлялася теж у міжнародних стосунках, на що вказує її моральна підтримка хорватських колег з нагоди відкриття університету в Загребі [4, с. 144].

Товариство "Січ" упродовж близько п'ятнадцяти років, діяло під ідейними впливами земляків-емігрантів з України М. Драгоманова, С. Подолинського. З їх участю революційні ідеї починають поширюватися і в Галичині. Між січовиками найактивнішим співробітником С. Подолинського був О. Терлецький. З його ініціативи з'являються у Відні в 1875 р. перші українські соціалістичні брошури. Після брошур був задум друкувати у Відні українське періодичне видання на користь соціалістично-революційного руху. Редактором цієї публікації, що мала бути органом задуманого С. Подолинським всеукраїнського та всеслов'янського соціалістичного центру, призначено О. Терлецького. М. Драгоманов негативно ставився до революційної діяльності, а до С. Подолинського принаймні скептично [12, с. 52].

Упродовж першого десятиріччя існування "Січ" оживила й поглибила культурний і політичний рух у Східній Галичині. Великого значення набула її діяльність у взаєминах із представниками Наддніпрянської України. Таким чином, зв'язки січовиків-галичан з тогочасним українським осередком – київською "Громадою", мали значний вплив на дальший поступ українського політичного життя по обох боках австро-угорського і російського кордонів.

Важливим періодом існування академічного товариства "Січ" (1868–1877 рр.) варто вважати перше десятиріччя його діяльності, як форпосту українства у Відні, з уваги на провідну роль січовиків у відновленні суспільних організацій в Галичині й репрезентації національних інтересів за кордоном.

Після кризи 1877 р. діяльність "Січі", припинилася майже на два роки. Зазнавши моральних і матеріальних втрат, "Січ" почала занепадати і втрачати на деякий час свій вплив на громадськість

Галичини й Австрії. Були побоювання, що влада може навіть ліквідувати січову організацію, мовляв, це "бунтівливий протидержавний осередок". Незважаючи на те, що з того часу відсутні активні дії в "Січі" й аж до 1879 р. не написано жодного рядка у її протоколах, січовики все ж таки відігравали важливу роль єдиного зв'язкового із наддніпрянськими емігрантами, впливаючи таким чином на розвиток українства й національно-суспільної думки по цей і по той бік Збруча [4, с. 145].

Упродовж 1877–1879 рр. "Січ" практично не існувала; не було ні зборів членів, ні засідань управи, ані будь-якої зорганізованої дії органів товариства. На початку 1879 р. "Січ" оговталася із нанесеного їй удару, при спробі влаштувати у березні шевченкове свято. Проте, на перешкоді здійснення стала віденська поліція. Тодішній голова "Січі", Іван Дольницький повідомив публіку, яка зібралася про заборону поліції багатолюдного проведення імпрези й запросив усіх гостей на приватну зустріч до сусіднього приміщення, де вже без жодних перешкод виконано намічену програму шевченківського свята. З того часу наступає оновлення діяльності товариства, що за головування Ярослава Окуневського набуває ще більшої активності [4, с. 147].

У 1880 р. в "Січі" відроджується літературно-видавничий рух. У товаристві продовжуються літературні, виховно-освітні й фахові дискусії, а водночас члени гуртка готують подальші матеріали до української частини "Слов'янського альманаху", хоча і це видання не мало успіху. Австрійська прокуратура конфіскувала альманах за працю М. Драгоманова про політичні пісні українського народу.

"Січ", втративши на деякий час своє провідне становище в колах галицького громадянства, мала ще більший вплив у 80-х XIX ст. на розвиток суспільних інтересів академічної молоді, яка орієнтувалася на віденську "Січ", як свого духовно-інтелектуального наставника. Її провідна роль в житті студентства тогочасної Австрії безсумнівна. "Січ" дає початок для першого з'їзду галицької та буковинської молоді 17 вересня 1880 р. в Коломиї, при участі всіх чотирьох тогочасних студентських організацій, "Академічного кружка" і "Дружнього лихваря" у Львові, "Союзу" в Чернівцях і віденської "Січі" [4, с. 147]. Керував з'їздом голова "Січі" Я. Окуневський. І у другому студентському з'їзді 1884 р., представники "Січі" брали активну участь. Приблизно у той ж час відбувалися відомі тоді краєзнавчі мандрівки молоді, чому дав початок невтомний О. Терлецький (1883 р.).

З недостатності зв'язків з місцевим австрійським населенням січовики мали зразкові стосунки з представниками різних слов'янських народів. До взаємного зближення додавалися тодішні політичні обставини, за яких усім доводилося чимало натерпітися. Доволі дружні відносини були тоді між січовиками, чеською та сербською групою. У 1883 р. управа "Січі" дала притулок у своєму приміщенні сербському товариству "Зоря", а також прийняла до себе у гості російських студентів-емігрантів, які заснували у Відні свій "Кружок студентів из России", тому що жодна з тих слов'янських груп не мала ще засобів на власне приміщення [10, с. 44].

Особливе піднесення у "Січі" відбувається за каденції голови І. Куровця. "Січ" мала тоді дуже велику бібліотеку засновано за допомогою М. Драгоманова та інших українців із Наддніпрянщини.

За каденції голови Є. Кобринського товариство розгорнуло ще більшу діяльність і досягнуло найвищої до того часу кількості членів – 52 особи. Готуючись до відзначення двадцятиріччя роковин від заснування "Січі", в товаристві задумують видати пропам'ятну книгу з тієї нагоди, а коли це виявилось з фінансових причин неможливим, то хоча б коротку історію "Січі" і праці О. Терлецького про розвиток української літератури в Галичині [4, с. 139–148]. З опису життя в "Січі" З. Левицького видно, що товариство входило у 90-і рр. XIX ст. під знаком широкої суспільно-культурної діяльності.

Управа "Січі" внесла заяву проти необґрунтованого поліцейського розпорядку й завдяки заходам депутатів парламенту, особливо президента Ю. Романчука, й Т. Окуневського, вдалося добитися його відміни. Після північної примусової перерви, 31 грудня 1893 р. "Січ" відновлює припинену діяльність. Після відновлення діяльності у січовиків, зростає зацікавлення до інших культурних занять, особливо до літературної й наукової праці, внаслідок цього утворюється два гуртки, літературний під проводом поета С. Яричевського і правничий, керівником якого був Є. Левицький. Водночас збільшується чисельність товариства, яка доходить до 30 членів і передбачає дальший розвиток у майбутньому [12, с. 38].

Поруч звичної діяльності у "Січі", відбувається енергійна підготовка до відзначення ювілею 30-річчя від заснування січового товариства, цього разу, як і десять років тому теж був задум видати пам'ятну книгу, здійснюючи таким чином усі мрії попередників, щодо видавничого задуму. Розпочалися заходи над збором матеріалів, пошук відповідної друкарні й коштів для видання. Завдяки спільним зусиллям січовиків, у 1898 р. видано альманах "Січ", до 30-річчя заснування товариства, заходами й коштом членів у Львові, під редакцією комітету у складі М. Кордуби, С. Яричевського й Р. Сембратовича.

Отже, від початку своєї діяльності й – до 1873 р. "Січ" – громадсько-політичне товариство, а в 1873 р. змінило характер своєї діяльності на літературно-наукове.

Список використаних джерел

1. Січ – Альманах в пам'ять 40-их роковин основи товариства Січ у Відні (1868–1908) / [за ред. З. Кузелі і М. Чайківського]. – Львів, 1908. – 21 с.
2. Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства "Січ" у Відні / [за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака]. – Відень, 1932. – 191 с.
3. Куровець І. "З мого січового минулого" / І. Куровець // Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства "Січ" у Відні / [за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака]. – Відень, 1932. – С. 44–45.
4. Марітчак Т. Минуле віденської "Січ" / Т. Марітчак // Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства "Січ" у Відні / [за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака]. – Відень, 1932. – С. 139–148.
5. Кордуба М. "Січові гості" / М. Кордуба // Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства "Січ" у Відні / [за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака]. – Відень, 1932. – С. 28–35.
6. Батенко Т. Історія Віденської "Січ" // Т. Батенко // Республіканець. – Ч. 4. – березень 1993. – С. 34–36.
7. ЦДІАЛ України, ф. 834, оп. 1, спр. 9, арк. 5.
8. Січ: Альманах в пам'ять 30-их роковин основи товариства Січ у Відні (1868–1898). – Львів, 1898. – 241 с.
9. Боднарук І. Стрийщина і віденські січовики / І. Боднарук // Стрийщина: історично-мемуарний збірник. [за ред. І. Пеленська, К. Баб'як]. – Стрий, 1990. – С. 367–370.
10. Кухар Р. Віденська "Січ": історія Українського Академічного Товариства "Січ" у Відні (1868–1947) / Р. Кухар. – Київ, 1994. – 187 с.
11. Жук А. Важний момент в історії віденської "Січ" / А. Жук // Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства "Січ" у Відні / [за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака]. – Відень, 1932. – С. 52–58.
12. Левицький З. Спомини / З. Левицький // Над синім Дунаєм: ювілейний збірник Українського академічного товариства "Січ" у Відні / [за ред. О. Грицяя і Т. Марітчака]. – Відень, 1932. – С. 38–43.

Наталья Григорук

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОГО СТУДЕНЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА "СИЧ" В ВЕНЕ (1868–1899)

В статье отражена деятельность украинского студенческого общества "Сич" в Вене во второй половине XIX в., его социальная структура и факторы, которые влияли на его развитие.

Ключевые слова: "Сич", общество, Вена, деятельность, венские украинском.

Nataliya Hryhoruk

ACTIVITIES OF UKRAINIAN STUDENT ORGANIZATIONS "SICH" IN VIENNA (1868–1899)

The article highlights the activities of Ukrainian Students' Society "Sich" in Vienna in the late nineteenth century.

Key words: "Sich", Society, Vienna, activity, Viennese Ukrainian.

УДК [341.3(47+57:438)+355.244.1(05)]"1944/1945"

Володимир Третяк

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРЕСИ 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ (1944–1945 РР.)

У статті на основі наукових праць, друкованих видань та архівних джерел досліджується висвітлення періодикою 1-го Українського фронту радянсько-польських відносин під час бойових дій Червоної армії на території Польщі в 1944–1945 рр. Розглядається використання військової преси з метою вирішення урядом СРСР своїх геополітичних цілей. Простежуються проблеми у створенні інформаційного середовища серед особового складу радянських збройних сил, польського населення й світової громадськості та методи їх вирішення.

Ключові слова: військова преса, 1-й Український фронт, Україна, Польща, радянсько-польські відносини.

У роки війни провідне місце у радянській періодиці посіла фронтова преса, інформаційна палітра якої у подальшому стала цінним джерелом для військових істориків. Фундаментальними у сфері студіювання періодичних друкованих видань стали дослідження С. Жукова, С. Сегеди, М. Рум'янцева, А. Мінгазутдінова [1–4]. Та, на жаль, майже відсутній моніторинг армійської преси під час ведення Червоною армією закордонних кампаній 1944–1945 рр. Цей період є досить цікавим з огляду на те, що керівництву СРСР потрібно було створити відповідне інформаційне тло, необхідне для вирішення своїх геополітичних завдань.

Мета наукової розвідки – з'ясувати основні проблеми радянсько-польських відносин 1944–1945 рр., які висвітлювала періодика 1-го Українського фронту. Це військово-стратегічне об'єднання

було одним із найбільших у роки війни, брало безпосередню участь у визволенні Польщі, зокрема у Львівсько-Сандомирській та Вісло-Одерській стратегічних наступальних операціях.

Слід зазначити, що основним друкованим органом 1-го Українського фронту була щоденна газета "За честь Батьківщини", яка виходила українською та російською мовами. Зважаючи на ротацію військових формувань, у різний час до системи періодики фронту входили армійські часописи: 1-ї гвардійської – "Советский воин", "Боевой товарищ", "За нашу победу"; 3-ї гвардійської – "Боевой товарищ", 5-ї гвардійської – "Патриот Родины"; 6-ї – "Звезда Советов", "Боевая красноармейская", "Боевая тревога", "На разгром врага"; 13-ї – "За Советскую Родину", "Сын Родины"; 18-ї – "Знамя Родины"; 21-ї – "Боевой натиск"; 27-ї – "Боевой удар", "Врага на штык", "Мужество"; 28-ї – "Защитник Отечества", "Сталинский удар", "Красное знамя"; 31-ї – "На врага"; 38-ї – "Сталинское знамя", "За счастье Родины"; 40-ї – "За Победу"; 47-ї – "За Отечество", "Фронтовик"; 52-ї – "За счастье народа", "Боевая красноармейская"; 59-ї – "На разгром врага"; 60-ї – "Армейская правда"; 3-ї гвардійської танкової – "Во славу Родины"; 4-ї гвардійської танкової – "Вперед на врага"; 1-ї танкової – "Сталинское знамя"; 2-ї танкової – "Ленинское знамя"; 4-ї танкової – "Сталинский удар"; 6-ї танкової – "Защитник Родины"; 2-ї повітряної – "Крылья Победы"; 8-ї повітряної – "Сталинский воин" [5, с. 405–411]. Великим тиражем виходили також дивізійні, полкові, ротні газети тощо.

23 липня 1944 р. часопис 18-ї армії "Знамя Родины" у щоденному зведенні Радінформбюро, які в обов'язковому порядку розміщувалися на шпальтах військової періодики, інформував своїх читачів, що напередодні війська 1-го Українського фронту в ході Львівсько-Сандомирської операції визволили перші польські населені пункти – Томашув-Любельський, Белжець, Майдан-Гурний, Випаданка, Цихобуж, Малкув, Подгорце Томашівського повіту Люблінського воєводства та Любачув, Горинець-Здруй, Олешце, Любачув, Цешанув, Дахнув, Лукавець, Щежець, Дзевенцерж, Башня-Дольна Любачівського повіту Підкарпатського воєводства. Цікаво, що Любачув та Горинець були позначені як міста Львівської області [6]. Це один із прикладів інформаційної війни стосовно питання кордонів, яке було наріжним каменем у відносинах двох держав.

Воєнна кампанія Червоної армії на польських землях перетворилася в одну з найбільших битв Другої світової. У подяках Верховного Головнокомандувача, які також регулярно розміщувалися на шпальтах фронтової преси, повідомлялося, що війська 1-го Українського фронту під командуванням Маршала СРСР І. Конєва відзначилися під час взяття Сандомира і Дембиці відповідно 18 та 23 серпня 1944 р., оволодіння містами Шидлув, Стопниця, Хмельник, Бусько-Здруй, Вислиця 14 січня 1945 р., населеними пунктами Домбровського вугільного басейну та його центром м. Катовіце 27–28 січня, форсування р. Одер 15 лютого, оволодіння впродовж лютого – березня містами на території Сілезії та Бранденбурга, які після війни, за міжнародними домовленостями, відійшли до складу Польщі [7–17]. Але під час ведення бойових дій газетярів довелося зіштовхнутися із декількома проблемами. По-перше, змістове наповнення воєнних часописів мало впливати на військовослужбовців. Слід зазначити, що чисельність радянських військ під час Львівсько-Сандомирської операції сягала понад 1 млн бійців, а під час Вісло-Одерської ця цифра збільшилася вдвічі й становила – 2,2 млн осіб [18, с. 148, 160]. Загалом, у визволенні Польщі з літа 1944 р. – до весни 1945 р. брало участь 5 фронтів (1-й та 4-й Українські, 1-й, 2-й і 3-й Білоруські) – 27 загальновійськових, 5 танкових та 6 повітряних армій, 13 окремих танкових і механізованих, 6 кавалерійських корпусів [19, с. 200]. Як і у попередні роки, однією із головних проблем для командування Червоної армії залишалася девіантна поведінка особового складу. Саме за таких обставин армійська преса виходила на перший план, оскільки мала тісний зв'язок із військовослужбовцями.

Військова журналістика задля зміцнення дисципліни у військах використовувала багатий інструментарій, напрацьований у попередні роки. Проте на той час Червона армія мала вирішувати нові завдання, не пов'язані із захистом рідної землі. Збройні сили на цьому етапі війни мали стати інструментом втілення геополітичних цілей очільників СРСР. Радянське керівництво вже мало сумний досвід, коли відсутність пропагандистського впливу у військах у політичній площині могла позначитися на результаті задалегідь вирашної воєнно-стратегічної операції. Зокрема, під час "польської кампанії" 1939 р. єдиною перешкодою у втіленні зовнішньополітичних прагнень СРСР стала незрозумілість логіки "визвольного походу" для частини командно-політичного складу Червоної армії [20, с. 672].

Щоб уникнути помилок минулого, періодика 1-го Українського фронту 28 липня 1944 р. у статті "Воїн-визволитель" орієнтувала на завдання, що їх мають вирішити радянські війська в Польщі: "Звільнивши Польщу, Червона армія, разом із союзним Військом Польським, увійде до барлогу фашистського звіра, щоб... дати можливість польському народові відродити Польську державу й позбавити його в подальшому всілякої агресії" [1, с. 46].

По-друге, радянська пропаганда через військову періодику мала впливати не лише на червоноармійців, а й на польське населення, яке, пам'ятаючи події 1939 р., з певним острахом чекало вступу на їх територію радянських військ. Газета 31-ї армії "На врага" 12 серпня 1944 р. оприлюднила постанову Президії Верховної Ради СРСР про надання амністії польським громадянам за злочини, скоєні на території СРСР перед вступом Червоної армії до Польщі [21]. Однак, у зв'язку із об'єктивними проблемами у розповсюдженні військової періодици серед місцевого населення, навесні 1944 р. за ініціативою Центрального бюро комуністів Польщі створено Інститут уповноважених польської армії при політуправліннях 1-го Українського та 1-го Білоруського фронтів. Одним із завдань цієї організації було видання газет польською мовою, у яких розміщувалися меседжі для поляків. Зокрема, у зверненні політуправління 1-го Українського фронту зазначалося: "Не вірте німецькій пропаганді, що начебто Червона армія прагне завоювати Польщу і встановити свої порядки. Нам не потрібно вашої землі: у нас багато своєї, власної землі. Ми не хочемо нав'язувати вам своїх порядків; облаштування майбутньої Польщі – ваша справа" або звернення Військової ради 1-ї Польської армії до співвітчизників, у якому йшлося: "Зустрічайте достойно союзницьку Червону армію, яка має величні заслуги у справі перемоги над німцями" [19, с. 207, 212, 348].

На початку червня 1944 р. часопис 1-го Українського фронту "За честь Батьківщини" розмістив інтерв'ю одного із польських політичних діячів Е. Осубка-Моравського, який так розповідав про польську армію: "Ми зустріли майже стотисячну армію. Польська армія в СРСР оснащена бойовою технікою так, як ніколи й ніяка армія Польщі в минулому. Патріотичні почуття солдатів знаходять своє відображення навіть у дрібницях армійського побуту. Землянки прикрашені національними прапорами, портретами польських національних героїв, гаслами, зображеннями польського орла. Необхідно зазначити, що всі бійці одностайно вдячні радянському уряду за те, що отримали від нього чудову зброю, з допомогою якої разом із Червоною армією беруть активну участь у боротьбі проти загарбників" [22].

Газета "На врага" повідомляла, що у ході визволення території Польщі за сприяння радянських військ створено офіцерські школи Війська Польського, до яких оголошено набір 10 тис. слухачів, а також відзначала "велике прагнення молодих польських патріотів битися з німецькими загарбниками" [23]. Цікаві відомості про "патріотичні" настрої особового складу цього військового утворення, які спростовують офіційну пропаганду, можна виявити у звіті заступника голови обліково-призовної комісії, політико-виховного офіцера Мазурека від 2 березня 1944 р., у якому зазначено, що в багатьох мобілізованих поляків із Західної України в 1939–1941 рр. були вивезені родини, тому вони із недовірою ставляться до радянської влади. Призов на службу в цих районах не проводився належним чином. Уночі прийшла міліція й забрала їх, не повідомивши про місце прямування. За тиждень до вступу Червоної армії у район Сарн радянські партизани заарештували штаб партизанів Сосновського, тому, виконуючи інструкції лондонського уряду й побоюючись вислання, багато людей повтікало у ліси. 1100 поляків у районі Людвиполя (сьогодні – смт. Соснове Рівненської області), не розуміючи, що їх мобілізують до польської армії, думали, що НКВС їх арештовує та відправляє до Сибіру. Вдалося мобілізувати усього 60 осіб, з яких 30 втекло по дорозі до Сум через поведінку представників Червоної армії [19, с. 141–142].

"Дійсно національна", як її назвав Е. Осубка-Моравський, а насправді організована на взірець частин Червоної армії, оснащена радянським озброєнням 1-а польська армія в разі необхідності мала стати організуючим центром для комплектування дружній Москві польської адміністрації [24, с. 243]. Крім того, її створення вписувалося у рамки ідеї слов'янського братерства, яка в СРСР із перших днів війни була взята на озброєння органами агітації та пропаганди ЦК ВКП (б), а також мала стати альтернативою армії Андерса, у якій панували сильні антирадянські настрої.

Третя проблема, яку довелося розв'язувати працівникам армійської преси, – польський та український національно-визвольний рух на Закарпатті, адже українці й поляки Червоної та 1-ї польської армій протистояли своїм співвітчизникам в УПА та керованій польським емігрантським урядом у Лондоні Армії Крайовій.

З весни 1944 р. на шпальтах видань 1-го Українського фронту періодично почали з'являтися повідомлення про арешти польських військовослужбовців з ініціативи "лондонського" уряду. Зокрема, газета "За честь Батьківщини" зазначала, що 29 березня польською жандармерією заарештована група солдатів-вихідців із Західної України, які заявили про небажання служити в армії, керованій польським емігрантським урядом: "Військовослужбовці, вихідці із Західної України та Західної Білорусії, скаржаться, що в польській армії вони піддаються переслідуванням, погрозам та навіть побиттям. Польські офіцери кажуть, що їх, як іноземців, потрібно навчити розумінню необхідності для солдата польської армії бути готовим, якщо знадобиться, воювати проти росіян" [25–26].

З наближенням регулярних радянських військових частин до кордону з Польщею 14 липня 1944 р. Ставка Верховного Головнокомандувача (далі – СВГК) видала директиву командувачам військ 1, 2 і 3-го Білоруських та 1-го Українського фронтів про роззброєння польських збройних формувань, що підпорядковуються емігрантському урядові Польщі, у якій наказувалося не вступати ні у які зносини та переговори із противною стороною, невідкладно роззброювати бійців та відправляти їх до спеціально організованих пунктів збору для перевірки. Про хід роззброєння польських загонів, про кількість зібраних на цих пунктах солдатів і офіцерів доповідати в Генеральний штаб [19, с. 171].

Тоді ж розпочався процес арештів та вивезення вглиб території СРСР польського населення. Зокрема, у витязі із вироку військового трибуналу військ НКВС Українського округу повідомлялося про те, що після визволення Червоною армією західних областей України й Білорусії та возз'єднання їх із СРСР, польський емігрантський уряд в Лондоні приступив до створення широко розгалуженої антирадянської польської військової організації... "Польський звензек повстанчі" (далі – ПЗП), який розгорнув активну антирадянську діяльність під лозунгом відновлення польської держави в кордонах до 1939 р., радянським спецслужбам вдалося заарештувати 31 члена ПЗП та "Делегатури Жонду" під час спроби вийти із м. Луцька. При затриманні у членів згаданих організацій вилучено зброю, набої, засоби зв'язку, друкарські машинки, медикаменти, мапи й документи про діяльність організації. У документах підготовка збройного повстання проти СРСР маскувалася фразами про боротьбу з німецькими окупантами. 28 звинувачених, серед них і етнічні українці, були засуджені як зрадники Батьківщини за статтями 54-1 "а", 54-2 та 54-11 кримінального кодексу УРСР [27]. Такі акції радянських спецслужб були тим більше злочинні, оскільки здійснювалися з території іншої держави, за іншими правовими нормами й стосувалися нерадянських громадян. Таким чином, сталінський режим розправлявся зі своїми політичними противниками в особі солдатів і офіцерів Армії Крайової, членів та діячів різних політичних партій і угруповань [28, с. 146]. Арешти поляків й українців через їх причетність до націоналістичного підпілля тривали й після війни. Наприклад, російський історик В. Парсаданова посилається на повідомлення МВС СРСР за 1947 р., у якому йшлося про те, що під час "очищення тилу" на території Польщі заарештовано 2487 осіб, інтерновано 2762 вояки Армії Крайової [29, с. 3].

Більшість повідомлень періодики 1-го Українського фронту стосувалися радянсько-польських відносин, які упродовж 1939–1943 рр. пройшли декілька кардинально різних етапів. Як стверджував польський дослідник П. Жаронь, найбільшою проблемою у стосунках двох країн було питання про "східні креси" Польщі [28, с. 146]. Воно гостро постало під час Тегеранської конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.). За її результатами Й. Сталіну вдалося досягнути домовленостей із очільниками США та Великобританії (правда, таємних) стосовно визнання західних кордонів СРСР, отриманих від А. Гітлера. Кордон УРСР, за згодою сторін, мав проходити по лінії Керзона. Проте, задля втілення своїх прагнень у життя, керівнику СРСР потрібно було встановити у Польщі прорадянський режим.

1 січня 1944 р. у Варшаві заснована Національна рада Польщі (Крайова рада народова (далі – КРН) – організація дружніх до СРСР політичних сил з перспективою перетворення у польський парламент. Радянська військова періодика зазначала, що створення такого політичного формування – необхідна умова для боротьби з окупантами, через те що уряд у Лондоні не вів боротьбу з ними, закликав народ до бездіяльності, а також виступав проти тих польських патріотів, які боролися з гітлерівцями. За такими утвореннями з боку СРСР вівся постійний моніторинг. Зокрема, у повідомленні наркома держбезпеки СРСР до ДКО, НКЗС, НКВС йшлося, що "31 грудня 1943 р. у Варшаві відбулася нарада 14 суспільно-політичних та військових організацій Польщі, на якій ухвалено рішення щодо створення КРН. 1.01.1944 р.". На першому засіданні КРН прийнято маніфест, у якому емігрантський уряд викрили у зраді польського народу та Польської держави. Також оголошено про створення "Армії людової" для боротьби з окупантами. 23 січня 1944 р. на другому засіданні обговорювалися радянсько-польські відносини, за результатами яких прийнято звернення до польського народу із закликом підтримати політику радянського уряду в цьому питанні [19, с. 161–162].

Газета "За честь Батьківщини" на своїх шпальтах розмістила повідомлення про те, що 22 та 27 травня, для встановлення зв'язків із союзними державами, у тому числі й із СРСР, Кремль відвідали вповноважені представники КРН [30–31]. Однак, на першому етапі зносин, керівництво СРСР з обережністю поставилося до цієї організації. Зокрема, після прибуття польських представників до Москви, відомий радянський український політичний діяч Д. Мануїльський у листі до В. Молотова від 20 травня 1944 р. наголошував: "Необхідно отримати опис складу КРН (імена, прізвища, прізвиська) з короткою характеристикою політичної приналежності, суспільного стану та впливу серед мас, а також секретні документи, що має делегація. Питання щодо прийому делегації керівниками партії та уряду вирішувати після ретельного ознайомлення зі складом делегації". Далі

він також пропонував вивезти з Варшави до СРСР членів КРН, які широко відомі в країні як великі суспільні діячі, але через різні обставини не можуть брати участі в партизанському русі [19, с. 162–163].

Щоб тримати КРН у форматі своєї політики, Москва постійно влаштовувала зустрічі для консультацій щодо узгодження подальших спільних планів. Такі візити постійно висвітлювалися на шпальтах часописів 1-го Українського фронту, зокрема фронтової газети "За честь Батьківщини", 18-ї армії "Знамя Родины", 40-ї армії "За победу" тощо [32–38]. Проте, й тут були свої нюанси. Зокрема, у згаданому листі Д. Мануїльського йшлося про те, щоб "усі попередні переговори стосувалися в основному допомоги зброєю і велися начальством штабу Червоної армії або його заступником" [19, с. 163]. Цей процес також знайшов своє відображення у періодиці 1-го Українського фронту [39–41]. Насправді, допомога була чисто формальною, адже на неодноразові заклики США та Великобританії посприяти повсталим у Варшаві під час подій з 1 серпня до 2 жовтня 1944 р. Й. Сталін відповів негативно. У посланні до У. Черчилля і Ф. Рузвельта від 22 серпня 1944 р. він називав повстання як "авантюру купки злочинців, яку вони затіяли заради захоплення влади, кинувши при цьому майже беззбройних людей під німецькі танки, гармати та авіацію. У свою чергу Червона армія не шкодуватиме зусиль, щоб визволити Варшаву для поляків. Це буде найкраща допомога полякам-антинацистам" [19, с. 259]. Ці дії стали однією із причин, що призвели до трагічних наслідків для учасників антинацистського повстання. Однак, очільники Польщі висловлювали безмежну вдячність господарю Кремля, яка інколи межувала із цинізмом. Наприклад, газети "За честь Батьківщини" та "За победу" повідомили читачів, що, на знак вдячності за допомогу радянського народу та Червоної армії населенню Варшави, одну з алей у Варшаві перейменовано на "Алею Маршала Йосифа Сталіна", а Верховному Головнокомандувачу піднесено бронзовий герб Польщі під час прийому Й. Сталіним 15 листопада 1944 р. президента Варшави М. Спихальського та представників Ради народової Варшави В. Цудни, В. Мальчинського, І. Ковалевського [42–45].

13 липня 1944 р. газета "За честь Батьківщини" опублікувала телеграму польських політиків першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, у якій вони дали зрозуміти про більш ніж лояльну до СРСР позицію у принципових питаннях, що стосувалися двох країн: "Спільна боротьба польського і українського народів покладе край суперечкам, які штучно розділяють наші народи, та сприятиме встановленню вічної дружби" [46].

Незважаючи на таку позицію польських політиків, радянські очільники й тут вбачали небезпеку для себе. Зокрема, вони не були зацікавлені у зближенні польського та українського керівництва. Формально урядові утворення УРСР і Польщі мали право проводити власну зовнішню політику, що давало їм можливість домовлятися між собою з усіх міжнародних питань. У той же час на спірних територіях сконцентрувалися великі громади як українського, так і польського населення. У цих умовах Й. Сталін повів гру на протиставлення сторін, загостривши польсько-українські взаємини.

9 вересня 1944 р. у Любліні уряд УРСР і Польського комітету національного визволення (далі – ПКНВ) підписали угоду про евакуацію українського населення із території Польщі, а польських громадян з території України. В угоді наголошувалося на тому, що евакуація є добровільною, примус не може бути застосований ні безпосередньо, ні опосередковано. Евакуація мала проводитися упродовж 15 жовтня 1944 р. – 1 лютого 1945 р. Ця домовленість була інспірована Й. Сталіним, однак підпис саме із Україною, а не із СРСР слугував імітацією домовленості між двома народами – українським і польським, коли Москва формально залишалася осторонь. Така практика засвідчення УРСР міжнародних договорів уже застосовувалася очільниками СРСР у 1939–1940 рр. під час підписання угод із Польщею та Румунією. Крім того, СРСР резервував за собою можливість маневру: якщо країни антигітлерівської коаліції виявилися б занадто принциповими, то він мав би можливість перенести відповідальність на Україну. Ця подія була побіжно відображена у центральній пресі і фактично проігнорована періодикою 1-го Українського фронту на рівні армійських та дивізійних газет. Лише у часописі 40-ї армії "За победу" промайнуло повідомлення про те, що перша група українців, згідно із договором між ПКНВ та урядом УРСР про взаємну евакуацію населення, прибула з Польщі до СРСР [47]. Як наслідок – Люблінська угода не знайшла підтримки ні серед українського, ні серед польського населення, тому наприкінці літа 1945 р. радянське керівництво вдалося до примусових заходів [20, с. 860–861].

Населення етнічних українських земель, таких, як Лемківщина, Холмщина, Підляшшя і Перемишльщини, також зазнало репресивних заходів із боку польського комуністичного уряду через посилену діяльність на Закарпатті УПА, починаючи із середини 1944 р. Остаточо українська громада у польській державі була майже повністю знищена під час акції "Вісла" у 1946 р. Загалом, дії радянського й польського урядів вплинула на долю майже півмільйона українців.

25 липня 1944 р. газета 18-ї армії "Знамя Родины" анонсувала заснування КРН на звільнених від ворога територіях ПКНВ як тимчасової виконавчої влади задля керівництва визвольною

боротьбою [48]. Той же часопис оприлюднив заяву народного комісара закордонних справ СРСР від 26 липня 1944 р., у якій йшлося про відносини між СРСР і Польщею. У заяві, зокрема, висувалися такі тези: "Радянське керівництво заявляє, що воно розглядає воєнні дії Червоної армії на території Польщі як дії на території суверенної, дружньої, союзної держави. У зв'язку з цим Радянський уряд не має наміру встановлювати на території Польщі органи своєї адміністрації, вважаючи це справою польського народу. Він вирішив у зв'язку з цим укласти з Польським комітетом національного визволення угоду щодо відносин між радянським командуванням та польською адміністрацією" [49].

У цей час на сторінках газети "За честь Батьківщини" з'явилася розлога стаття про утворення в країні нових органів влади. Зі слів польського емігранта у США, професора О. Ланге, йшлося про те, що: "створення єдиної антигітлерівської армії і формування в умовах підпільної боротьби справжніх народних органів влади, що представляють усі політичні сили країни – КРН і потім ПКНВ, – були досягнуті всупереч діяльності емігрантського "уряду" в Лондоні, який виявився ізольованим від польського народу й осторонь від подій, що відбувалися в Польщі. Утворення ПКНВ не можна було відкладати, адже радянський уряд не бажав вводити воєнну адміністрацію в Польщі, бо це означало б встановлення влади росіян над поляками. Тому польська адміністрація повинна була з'явитися, як тільки Червона армія вступила на безсуперечну польську територію. Польський прогресивний союз у Лондоні наголосив, що владу ПНКВ визнала вся країна. У той момент право виступити від імені польського народу перейшло від еміграції до влади в країні. Визнав ПНКВ і польсько-слов'янський комітет в Англії. Польський емігрантський уряд, висувачи свої вимоги в питанні про кордони, турбується тільки про долю власних маєтків. СРСР, уклавши угоду з ПКНВ про відносини між Радянським Головнокомандувачем і польською адміністрацією після вступу радянських військ на територію Польщі, ще раз довів свою повагу до суверенної волі польського народу" [50].

Щойно утворившись, ПКНВ почав інтеграцію у військово-політичні структури СРСР. Зокрема, СВГК 31 липня, 1 та 2 серпня видала директиви командувачам військ 1-го Українського, 1-го, 2-го і 3-го Білоруського фронтів, згідно з якими правом мобілізації на визволеній території Польщі, створенням місцевих органів влади користується лише ПКНВ. Одночасно до складу ПКНВ вводився представник Раднаркому СРСР – генерал-полковник М. Булганін [19, с. 359–362].

Проте радянський уряд усвідомлював слабкість позицій нових політичних утворень, тож вдавав, що прагне досягти домовленостей із "лондонським" урядом. Газета 31-ї армії "На врага" повідомляла, що 3 серпня 1944 р. у Кремлі відбувся прийом представників польського емігрантського уряду, зокрема прем'єр-міністра С. Миколайчика, а також членів уряду С. Грабовського та Т. Ромера. На цій зустрічі, у ході якої обговорювалися радянсько-польські відносини, Й. Сталін заявив, що питання, які стосуються Польщі, мають вирішувати самі поляки і що їх обов'язково потрібно узгоджувати з ПКНВ [51]. Такі перемовини між "лондонським" урядом та ПКНВ відбулися 6 та 7 серпня в Москві. Однак, як повідомляв часопис 31-ї армії, бажаного результату не досягли "через відмову лондонців визнати конституцію 1921 р. та зректися конституції 1935 р." [52].

Дійсно, польський уряд в "екзилі" визнавав конституційний устрій країни, встановлений у ході руху "санації", який формувався впродовж другої половини 20–30-х рр. ХХ ст. на націоналістичних та антикомуністичних ідеях, не зміг дозволити керівництву країни піти на поступки у питанні кордонів, як це зробили ліберали, котрі затверджували конституцію 1921 р. на основі Ризького миру, за яким передбачалися взаємні територіальні поступки. Після цього в радянській пресі стартувала потужна пропагандистська кампанія із дискредитації польського уряду в "екзилі". Нерідко на сторінках газети "За честь Батьківщини" траплялися замітки такого змісту: "Останнім часом у Туреччині помітно активізувалася антирадянська діяльність польських реакційних елементів. Усією цією діяльністю керує зі Стамбула емігрантське польське посольство в Туреччині через філіал польського телеграфного агентства (далі – ПАТ). Стамбульський філіал ПАТ має безпосередній контакт із геббельсівськими органами в Туреччині. Польський пропагандистський центр у Стамбулі видавав різноманітні книги, брошури та бюлетені, єдине призначення яких – дезінформація громадської думки іноземних та суспільних політичних кіл. Усі чиновники польського емігрантського посольства в Анкарі та консульства в Стамбулі, використовуючи своє становище дипломатів, особисто займаються такою діяльністю" [53].

На початку жовтня газета "На врага" опублікувала інформацію, яка стала привселюдним виразником думок, озвучених Й. Сталіним у згаданому листі до Ф. Рузвельта і У. Черчилля, про варшавське повстання. У часописі також повідомлялося, що 30 вересня 1944 р. у Москві відбулася конференція, на якій представники ПКНВ рішуче засудили злочинні дії організаторів дочасного виступу у Варшаві [54]. Далі періодика 1-го Українського фронту розповідала, що 24 жовтня С. Миколайчик був змушений піти у відставку, а формування нового кабінету доручено заступникові

прем'єр-міністра Я. Квапинському, однак усі його намагання врешті-решт зазнали повного краху [55–56]. Одночасно у Польщі наростав народний рух за перетворення ПКНВ на тимчасовий національний уряд. Зокрема, відбулися мітинги у Любліні та Варшаві, на яких 26 листопада ухвалено резолюцію, у якій йшлося про те, що результати діяльності ПКНВ упродовж декількох місяців засвідчують, що настав час для перетворення його в уряд [57].

Не менш важливим для СРСР було визнання міжнародною спільнотою нового польського керівництва. У цьому процесі СРСР виступав гарантом у підписанні договорів з урядами східноєвропейських держав. Зокрема, газета "За честь Батьківщини" повідомляла, що 30 січня 1945 р. тимчасовий уряд польської республіки визнаний урядом Чехословаччини, а вже наступного дня польський посол у Москві З. Модзелевський отримав від чехословацького колеги З. Фірлінгера листа, у якому йшлося про те, що Чехословаччина прагне встановити дипломатичні відносини [58–59].

Справжньою перемогою радянської дипломатії стало вирішення польського питання під час Ялтинської конференції 4–11 лютого 1945 р. Часопис 1-го Українського фронту повідомляв про те, що під час виступу у палаті громад 27 лютого 1945 р. прем'єр-міністр Великобританії В. Черчилль зазначив: "Польща має отримати значне прирощення території, у тому числі Данциг, більшу частину Східної Пруссії, широку смугу узбережжя Балтійського моря та область Верхня Сілезія", а генсекретар Польської соціалістичної партії С. Матушевський заявив, що рішення Кримської конференції щодо Польщі є її великою перемогою, адже країни "великої трійки" де-факто визнали тимчасовий уряд Польської республіки [60]. Те, що комюніке не містить терміна "лондонський польський емігрантський уряд", свідчить про те, що цей "уряд", який представляв польські реакційні кола, повністю себе скомпрометував і не міг братися до уваги як політична сила. Територія Польщі, згідно із рішенням конференції, буде розширена на схід і на захід. Це означало, що етнічні польські землі повернуться до її держави. Хоча рішення конференції винесено й без поляків, однак і за їх присутності кращого б не зробили [61].

На Ялтинській конференції США та Англія офіційно визнали територіальні надбання СРСР 1939 р. щодо приєднання західноукраїнських та західнобілоруських земель, хоча це й не означало, як було заявлено С. Матушевським, остаточного визнання світовою спільнотою маріонеткового ПКНВ. Зокрема, під час широкого висвітлення періодикою 1-го Українського фронту міжнародної конференції у Сан-Франциско, газета "За честь Батьківщини" розмістила заяву президента КРН Б. Берута та прем'єр-міністра ПКНВ Є. Осубка-Моравського, у якій йшлося про те, що: "Польський уряд підтримав скликання конференції на 25 квітня 1945 р., виступив за створення міжнародної організації, яка буде зміцнювати мир, а також задекларував свою активну участь у конференції. Однак Польща висловлює подив із приводу відмови у запрошенні. Тільки зборисько реакційних емігрантів, яке прагне внести розбрат у табір Об'єднаних Націй, намагається протидіяти роботі з відновлення та зміцнення демократичної держави тимчасовим польським урядом" [62].

Потужна пропаганда із використанням багатого арсеналу засобів впливу на колективну та індивідуальну людську свідомість була повною мірою використана очільниками СРСР задля досягнення своїх геополітичних цілей. Однак майстерно змальована газетярами райдужна картина була лише прикриттям справжньої жорстокої дійсності. Насправді у Польщі, як і в низці східноєвропейських країн, був установлений повністю підконтрольний СРСР маріонетковий уряд. Значною перемогою радянської дипломатії стало визнання польського уряду на міжнародній арені, який після війни допомагав протистояти західному світові. Наполягаючи під час Ялтинської конференції на розширенні польської території за рахунок німецьких земель, радянське керівництво зовсім не прагнуло до відновлення історичної справедливості. Це була часткова компенсація за захоплені у 1939 р. СРСР західноукраїнські та західнобілоруські землі, якими він не бажав поступатися. Та все ж варто відмітити й позитивні зміни для України – визнання світовою спільнотою входження до УРСР західноукраїнських земель, з якими її територія збільшилася на 88 тис. км², а населення – на 8 млн осіб [63].

Завдяки створенню впливового інформаційного простору кремлівським очільникам вдалося спочатку дискредитувати, а потім і фізично розправитися зі своїми політичними опонентами. Стосовно долі польського та українського народів, то нею Й. Сталін переймався найменше. Зокрема, заяви про забезпечення одвічного бажання українців об'єднатися у єдину державу були популізмом, адже такі етнічні землі, як Лемківщина, Холмщина, Надсяння та Підляшшя, залишилися поза межами УРСР. Загалом, польська кампанія перетворилася на трагедію для українців, адже вони виступали один проти одного у лавах Червоної армії, УПА, Армії Крайової, а згодом зазнали переслідувань, арештів, депортації з боку радянської і польської влади. Це був один з етапів формування української держави в сучасних кордонах.

Список використаних джерел

1. Жуков С. И. Фронтная печать в годы Великой Отечественной войны / С. И. Жуков. – М.: Изд-во Московского университета, 1968. – 388 с. 2. Сегеда С. П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття): монографія / С. П. Сегеда. – Рівне: Овід, 2012. – 504 с. 3. Румянцев Н. И. Журналистика в военной шинели / Н. И. Румянцев. // Военно-исторический журнал. – 2011. – № 6. – С. 25–26.
4. Мінгазутдінов А. Ф. Значення фронтної преси у пропаганді серед воїнів бойових традицій в ході визволення України від німецько-фашистських загарбників / А. Ф. Мінгазутдінов // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 153–158.
5. Попов Н. П. Советская печать в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / Н. П. Попов, Н. А. Горохов. – М.: Воениздат, 1981. – 386 с. 6. Из оперативной сводки за 22 июля // Знамя Родины. – 23 июля 1944. – № 162.
7. Приказ Верховного Главнокомандующего командующему войсками 1-го Украинского фронта Маршалу Советского Союза Коневу, начальнику штаба фронта генералу армии Соколовскому // За честь Родины. – 29 января 1945. – № 26.
8. Приказ Верховного Главнокомандующего командующему войсками 1-го Украинского фронта Маршалу Советского Союза Коневу, начальнику штаба фронта генералу армии Соколовскому // За честь Родины. – 7 февраля 1945. – № 33.
9. Приказ Верховного Главнокомандующего командующему войсками 1-го Украинского фронта Маршалу Советского Союза Коневу, начальнику штаба фронта генералу армии Соколовскому // За честь Родины. – 23 марта 1945. – № 71.
10. Приказ Верховного Главнокомандующего командующему войсками 1-го Украинского фронта Маршалу Советского Союза Коневу, начальнику штаба фронта генералу армии Соколовскому // За честь Родины. – 25 марта 1945. – № 73.
11. Приказ Верховного Главнокомандующего командующему войсками 1-го Украинского фронта Маршалу Советского Союза Коневу, начальнику штаба фронта генералу армии Соколовскому // За честь Родины. – 28 марта 1945. – № 75.
12. Наказ Верховного Головнокомандувача командуючому військами 1-го Українського фронту Маршалу Радянського Союзу Конєву, начальнику штаба фронту генералу армії Соколовському // За честь Батьківщини. – 28 січня 1945. – № 25.
13. Наказ Верховного Головнокомандувача командуючому військами 1-го Українського фронту Маршалу Радянського Союзу Конєву, начальнику штаба фронту генералу армії Соколовському // За честь Батьківщини. – 15 лютого 1945. – № 39.
14. Наказ Верховного Головнокомандувача командуючому військами 1-го Українського фронту Маршалу Радянського Союзу Конєву, начальнику штаба фронту генералу армії Соколовському // За честь Батьківщини. – 16 лютого 1945. – № 40.
15. Приказ Верховного Главнокомандующего командующему войсками 1-го Украинского фронта Маршалу Советского Союза Коневу // За победу. – 14 января 1945. – № 12.
16. Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Коневу // На врага. – 19 августа 1944. – № 195.
17. Приказ Верховного Главнокомандующего Маршалу Советского Союза Коневу // На врага. – 25 августа 1944. – № 200.
18. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное исследование / [Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андронников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин]. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
19. Русский архив: Великая Отечественная. Том 14 (3–1). СССР и Польша: 1941–1945. К истории военного союза. Документы и материалы. – М.: ТЕРРА, 1994. – 492 с.
20. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / [Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
21. Указ Президиума Верховного Совета СССР о предоставлении амнистии польским гражданам, осужденным за совершение преступлений на территории СССР // На врага. – 12 августа 1944. – № 190.
22. Подлинно национальная, мощная польская армия // За честь Родины. – 9 июня 1944. – № 138.
23. Набор в офицерские школы войска польского // На врага. – 8 декабря 1944. – № 287.
24. Трофимович В. В. Проблема західного кордону України в 1941–1945 рр. / В. В. Трофимович // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2012. – Випуск 18. – С. 239–251.
25. Арест группы польских солдат – выходцев из Западной Украины // За честь Родины. – 2 апреля 1944. – № 80.
26. “Дейли миррор” о судьбе польских солдат – выходцев из Западной Украины и Белоруссии // За честь Родины. – 23 апреля 1944. – № 99.
27. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 1, 20 арк.
28. Репринцев В. Ф. Рецензія на монографію П. Жароня Польське населення у Радянському Союзі під час Другої світової війни. – Варшава: Держ. наук. вид-во, 1990. – 430 с. / В. Ф. Репринцев, Г. Й. Стронський // Український історичний журнал. – 1991. – № 11 (368). – С. 145–148.
29. Парсаданова В. С. Советско-польские отношения. 1945–1949 / В. С. Парсаданова; [Отв. ред. Ю. С. Новопашин; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики]. – Москва: Наука, 1990. – 191 с.
30. Прибытие в Москву уполномоченных Национального Совета Польши (“Крайовой рады народовой”) // За честь Родины. – 27 мая 1944. – № 127.
31. Прием тов. И. В. Сталиным уполномоченных Национального Совета Польши // За честь Родины. – 26 мая 1944. – № 126.
32. Обед у Председателя Совета Народных Комиссаров СССР товарища И. В. Сталина в честь руководителей Польского комитета национального освобождения // Знамя Родины. – 30 июля 1944. – № 162.
33. К пребыванию в Москве Президента Крайовой рады народовой г-на Б. Берута и премьер-министра Польши г-на Эд. Осубка-Моравского // За честь Родины. – 25 января 1945. – № 22.
34. К пребыванию в Москве Президента Крайовой рады народовой г-на Б. Берута, премьер-министра Польши г-на Эд. Осубка-Моравского и Главнокомандующего Польским Войском генерал-полковника М. Роля-Жимерского // За честь Родины. – 22 февраля 1945. – № 46.
35. Отъезд из Москвы председателей Польского комитета национального освобождения // За победу. – 16 декабря 1944. – № 297.
36. Прибуття до Москви Президента Крайової ради народової п. Б. Берута та прем’єр-міністра і міністра закордонних справ Тимчасового уряду Польської Республіки п. Е. Осубка-Моравського // За честь Батьківщини. – 15 лютого 1945.

– № 39. 37. Приезд в Москву представителей Польского комитета национального освобождения // На врага. – 1 октября 1944. – № 230. 38. Прием тов. И.В. Сталиным председателя Польского национального Совета г-на Б. Берута и председателя Польского комитета национального освобождения г-на Э. Осубка-Моравского // На врага. – 11 августа 1944. – № 189. 39. Об оказании помощи восстановлению г. Варшавы // За честь Родины. – 19 февраля 1945. – № 44. 40. Польская печать о братской помощи народов СССР Варшаве // За часть Родины. – 2 февраля 1945. – № 29. 41. Помощь СССР населению Праги // На врага. – 3 октября 1944. – № 232. 42. Переименования алеі "Уяздовська" у Варшаві в "Алею Маршала Йосифа Сталіна" // За честь Батьківщини. – 1 березня 1945. – № 51. 43. Передача дара города Варшавы Московскому совету // За победу. – 17 ноября 1944. – № 272. 44. Прибытие в Москву делегации г. Варшавы // За счастье Родины. – 16 ноября 1944. – № 65. 45. Прием И.В. Сталиным делегации населения Варшавы // За победу. – 17 ноября 1944. – № 272. 46. Телеграмма уполномоченных Национального Совета Польши тов. Н. С. Хрущову // За честь Родины. – 13 июня 1944. – № 147. 47. Первая группа украинцев прибыла из Польши в СССР // За победу. – 8 декабря 1944. – № 290. 48. Образование Польского комитета национального освобождения // Знамя Родины. – 25 июля 1944. – № 164. 49. Заявление Наркоминдела СССР об отношении Советского Союза к Польше // Знамя Родины. – 26 июля 1944. – № 165. 50. Шатілов А. Після утворення Польського комітету національного визволення // За честь Батьківщини. – 31 липня 1944. – № 142. 51. Прием тов. И. В. Сталиным г-на С. Миколайчика // На врага. – 11 августа 1944. – № 189. 52. Сообщение агентства "Польпресс" // На врага. – 11 августа 1944. – № 189. 53. Антисоветская деятельность польских реакционеров в Турции // За честь Родины. – 30 апреля 1944. – № 105. 54. Пресс-конференция в представительстве Польского комитета национального освобождения в Москве // На врага. – 2 октября 1944. – № 231. 55. Отставка Миколайчика // На врага. – 26 ноября 1944. – № 277. 56. Провал попыток Квапинского сформировать новое польское эмигрантское правительство // За победу. – 1 декабря 1944. – № 288. 57. Польский народ требует преобразования Польского комитета национального освобождения во временное национальное правительство // За победу. – 5 декабря 1944. – № 288. 58. К польско-чехословацким отношениям // За честь Родины. – 4 февраля 1945. – № 30. 59. Решение Чехословацкого правительства о признании временного правительства Польской Республики // За честь Родины. – 1 февраля 1945. – № 28. 60. Речь Черчилля в палате общин // За честь Родины. – 28 февраля 1945. – № 51. 61. Генеральный секретарь ППС Матушевский о решениях Крымской конференции по польскому вопросу // За честь Родины. – 18 февраля 1945. – № 43. 62. Заявление Временного Польского правительства правительствам СССР, США, Великобритании и Китая // За честь Родины. – 28 марта 1945. – № 75. 63. О внешней политике Советского Союза. Доклад председателя СНК и народного комиссариата иностранных дел тов. В. М. Молотова на заседании Верховного Совета СССР 31 октября 1939 года // За Родину. – 14 ноября 1939. – № 81.

Владимир Третьяк

СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ПРЕССЫ 1-ГО УКРАИНСКОГО ФРОНТА (1944–1945 ГГ.)

В статье на основе научных работ, печатных изданий и архивных источников исследуется освещение периодикой 1-го Украинского фронта советско-польских отношений в ходе боевых действий Красной армии на территории Польши в 1944–1945 гг. Рассматривается использование военной печати с намерением решения правительством Советского Союза его геополитических целей. Прослеживаются проблемы создания информационного фона среди личного состава советских вооруженных сил, польского населения и мирового сообщества, а также способы их решения.

Ключевые слова: военная пресса, 1-й Украинский фронт, Украина, Польша, советско-польские отношения.

Volodymyr Tretiak

THE SOVIET-POLISH RELATIONS THROUGH THE PRIZM OF THE PRESS OF THE 1ST UKRAINIAN FRONT (1944–1945)

In the article that based on scientific works, printing editions and archived sources, researching the illumination by the periodicals of the 1th Ukrainian front Soviet-Polish relations during the battle actions of the Red army on the territory of Poland in 1944–1945. The use of the military press is examined as the purpose of decision by the government of the Soviet Union its geopolitical aims. Problems are traced in creation of informative background among the personnel of soviet Military forces, polish population and world society, and the methods of their decision.

Key words: the military press, 1th Ukrainian front, Ukraine, Poland, Soviet-Polish relations.

УДК 94(65):355.48:329.055.1 “1960/1962”

Євгеній Брагар, Ольга Сухобокова

ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ АЛЖИРСЬКИХ УЛЬТРАКОЛОНІАЛІСТІВ НА ОСТАННЬОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1960–1962 РР.)

У статті аналізується діяльність ультраправих профранцузьких політичних сил – так званих “ультраколоніалістів” на останньому етапі національно-визвольної боротьби в Алжирі (1960–1962 рр.). Особливу увагу приділено аналізу чинників, що обумовили консолідацію “ультра” та створення Фронту французького Алжиру (1960 р.) і Таємної воєнізованої організації (1961 р.). Водночас у статті простежено еволюцію тактики політичної діяльності ультраколоніалістів, її радикалізацію, перехід до організації збройної боротьби та терору.

Ключові слова: алжирські ультраколоніалісти, “ультра”, війна за незалежність Алжиру, Фронт французького Алжиру, Таємна воєнізована організація.

Актуальність проблеми визначається тим, що війна за незалежність в Алжирі належить до найцікавіших та найважливіших сторінок історії не лише Алжиру, Франції чи деколонізації Африки, а й всесвітньої історії ХХ ст. в цілому. Проте, незважаючи на постійний інтерес до цієї теми, її вивчення ще не завершено. Зокрема, малодослідженим (а у вітчизняній історіографії – практично недослідженим) аспектом досі залишається діяльність ультраколоніалістів як третьої сили у протистоянні алжирського національно-визвольного руху та метрополії.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації проаналізовано роль та місце ультраколоніалістичних організацій в суспільно-політичному житті французького Алжиру на останньому етапі алжирської війни (1960–1962 рр.). Доведено, що політичні організації ультраколоніалістів стали важливим чинником французько-алжирського конфлікту, які своїми діями поглиблювали кризу та провокували ескалацію збройної боротьби.

Основна мета публікації полягає у дослідженні ролі ультраколоніалістських організацій у війні за незалежність Алжиру.

Завдання дослідження: аналіз основних форм та методів діяльності провідних організацій ультраколоніалістів, визначення її впливу на відносини між національно-визвольними силами Алжиру і владою метрополії та вирішення “алжирського питання” в цілому.

Окремі аспекти сформульованої проблеми розкрито в узагальнюючих дослідженнях алжирської війни (1954–1962) [1–3] та національно-визвольних рухів у Північній Африці [4–5], а також працях, присвячених ключовим проблемам суспільно-політичної історії Франції й Алжиру [6–7]. Переважно, це роботи радянських, російських та західноєвропейських дослідників. Водночас, в українській історичній науці проблема війни за незалежність в Алжирі не отримала комплексного висвітлення, а роль у ній ультраколоніалістів досі не постала як окрема проблема.

Початок 1960-х рр. відзначається загальним посиленням радикальних рухів в усьому світі. У Франції це проявилось особливо яскраво через особливості попереднього суспільно-політичного розвитку, а також втрату колоніальних володінь, перманентну політичну кризу, кульмінацією якої стало падіння Четвертої Республіки у травні 1958 р. Водночас це стало однією з провідних тенденцій суспільно-політичного життя і французьких колоній, насамперед французького Алжиру, у якому розгорілася найкровопролитніша в Африці війна за незалежність (1954–1962 рр.).

Це обумовлено історичним розвитком французького Алжиру, який, по суті, був переселенською колонією при збереженні більшості тубільного населення. Ще під час колонізації тут сформувався потужний та впливовий в економічному і політичному плані прошарок французьких “ультра”, які відігравали важливу роль в суспільно-політичному житті як колонії, так і Франції. Здебільшого це були вихідці з Європи – так звані “франкоалжирці” або “колони”, чимало із них були нащадками перших колоністів, хоча серед них було досить багато євреїв-сефардів та мусульман-землевласників. Політичної ваги “ультра” додавало те, що вони відігравали значну роль в управлінні колонією, посідаючи ключові посади у колоніальній адміністрації та збройних силах. В основі їх ідеології лежали консервативні переконання, орієнтація на метрополію та сприйняття Алжиру як своєї батьківщини. Відтак політична діяльність алжирських “ультра” скеровувалася на збереження Алжиру у складі Франції.

З початком війни за незалежність Алжиру (1954–1962 рр.) вони перетворилися на крайню радикальну силу, яка не лише підтримувала найжорстокіші дії французької армії проти алжирських партизанів, а й вимагала ще рішучішого придушення національно-визвольного руху. Із розгортанням останнього спостерігалася радикалізація “ультра”: від політичних заяв та спроб

нейтралізувати сили Фронту національного визволення (далі – ФНВ) вони перейшли до організованої, у тому числі до збройної боротьби. Так, спроба військового перевороту "ультра" у травні 1958 р. суттєво поглибила суспільно-політичну кризу в метрополії та призвела до падіння Четвертої республіки у Франції.

Подальший розвиток подій – встановлення П'ятої республіки у Франції в червні 1958 р. та обрання Президентом Шарля де Голля, що стало початком політики деколонізації, – не виправдала їх сподівань. Президент Франції, якого вони вважали ледь не єдиним, хто зможе утримати Алжир, усвідомлював невідворотність відокремлення колонії, тому намагався скерувати цей процес на забезпечення політичних та економічних інтересів Франції, за його висловом, "піти з Алжиру, щоб залишитися там назавжди". Основні положення цієї політики викладено в офіційній заяві Ш. де Голля 16 вересня 1959 р., у якій він вперше заявив про "самовизначення" Алжиру. Водночас, аби схилити ФНВ до переговорів, французька армія розгорнула широкомасштабні бойові дії та майже повністю придушила повстанський рух в Алжирі [5, с.189–190].

Дисонанс через здавалося б непослідовні дії Ш. де Голля, а колоністи вважали, що здобута перемога над націоналістами виключає переговори з ними щодо "самовизначення", призвів до подальшої радикалізації "ультра" та остаточного розриву з владою метрополії. Таким чином, алжирські ультраколоніалісти постають як цілком самостійна політична сила, інтереси якої суперечили офіційній політиці Парижа. Конфлікт інтересів влади Франції та "ультра" неминуче вів до протистояння. Так, у січні 1960 р. в Алжирі відбулася спроба повторення травневого путчу 1958 р. – "тиждень барикад" (24–30 січня 1960 р.). Утім, вона виявилася невдалою і спричинила репресії проти лідерів антиурядового заклоту. Низку організацій заборонили, зокрема "Народний рух 13 травня", "Французький національний фронт", "Комісію згоди національних рухів", "Рух за створення корпоративного режиму", "Націоналістичний рух студентів", "Допомога та захист". Заарештовано керівників повстання – студентського лідера П'єра Лагайярда та "сеньйора колонізації" Алена де Серенї, а також одіозних французьких політиків Б'яджі та Ле Пена. Низку офіцерів, у тому числі генералів – учасників заклоту – позбавили звань і посад. Значна частина діячів ультраколоніалістського руху, насамперед деякі лідери повстання (Ж. Ортіз, Р. Мартель, Р. Лак'єр) виїхали із Алжиру та продовжити свою діяльність в еміграції [4, с. 6; 7, с.156].

Саме внаслідок цих подій відбулася консолідація алжирських "ультра", що стало визначальною рисою завершального етапу діяльності алжирських колоністів у 1960–1962 рр. Неможливість легалізації діяльності спричинила перегляд їх тактики – вони переорієнтувалися на підпільну діяльність, очікуючи слушного моменту для активних дій та періодично поширюючи антидеголлівські листівки. Водночас, по мірі поступального процесу врегулювання "алжирського питання" та під впливом деколонізації Африки, саме у 1960 р. незалежність здобули 17 країн континенту ввійшов в історію як "рік Африки", вони активізувалися. Як випробування сил та з'ясування потенціалу для нового загальноалжирського повстання варто розцінювати їх акцію навесні 1960 р. Так, 13 травня 1960 р. – у другу річницю початку повстання 1958 р. – ультраколоніалісти здійснили спробу організувати загальний страйк у м. Алжир, розповсюдивши у місті агітаційні листівки із закликами до громадянської непокори. У той же день кількост активістів освистали генерального делегата уряду М. Делувріє під час огляду французьких військ, розквартированих у м. Алжир [6, с.72–73].

Консолідація ультраколоніалістських сил у цей період набула конкретних організаційних форм. Так, 16 червня 1960 р. створено "Front Algérie Française" ("Фронт Французького Алжиру", далі – ФАФ), до якого увійшли або солідаризувалися із ним усі угруповання ультраколоніалістів французького Алжиру. Головною програмною вимогою ФАФ стало збереження Алжиру у складі Франції. Щоб продемонструвати єдність "ультра" та місцевого корінного населення, а також засвідчити лояльність алжирських мусульман до французької влади, лідером організації обрали місцевого феодала Саїда Буалама, непричетного до жодного з ультраколоніалістичних угруповань. За підтримки колоніалістів Алжиру він був обраний депутатом, а згодом віце-головою Національних зборів французького Алжиру [6, с.141, 143].

Фактично ФАФ став єдиною профранцузькою організацією, що проводила активну політичну діяльність у колонії. Щоправда, часто вона мала деструктивний характер та дестабілізувала і без того напружену ситуацію. Наприклад, під час візиту Ш. де Голля до Алжиру у грудні 1960 р. ультраколоніалісти на чолі із ФАФ організували численні антиурядові демонстрації. У відповідь відбулися масові акції протесту місцевого населення з вимогою до Президента Франції розпочати переговори із Тимчасовим урядом Алжирської республіки, проголошеним ФНВ, щодо надання Алжиру права на самовизначення. Це, у свою чергу, призвело до збройних сутичок у м. Оран між "ультра" та мусульманами [6, с.75].

Варто зазначити, що радикалізація суспільства, характерна для початку 1960-х рр., зумовила зниження популярності мирних методів боротьби та перехід до збройних акцій. Закономірно, що

поступово сформувався запит на появу радикальної мілітаризованої організації, яка б об'єднала найрадикальніших колоністів в Алжирі. Цю політичну нішу зайняла найбільш радикальна ультраколоніалістська "Organisation de l'armée secrète" ("Таємна воєнізована організація" далі – ОАС), яка, по суті, стала символом останніх півтора років існування французького Алжиру. Поряд з тим, її створення було відповіддю на проведення референдуму у Франції 8 січня 1961 р. щодо права Алжиру на самовизначення. До речі, за незалежність Алжиру проголосували 75 % французів та 70 % алжирців [8].

ОАС утворена в лютому 1961 р. в іспанському Мадриді ультраправими студентськими лідерами П'єром Лагайардом, а також колишніми офіцерами Раулем Саланом та Жан-Жаком Сюзіні, які залишили Алжир після "тижня барикад". До організації увійшли французькі військові, переважно колишні солдати іноземного легіону, парашутисти, офіцери-"психологи" (спеціалісти з допитів військовополонених) та контррозвідники. "Генеральним комісаром" (головою) ОАС став Р. Салан, його заступниками – Жуо, Годар, Мартель та Лагайярд, які відігравали важливу роль в організації заколотів 1958 та 1960 рр. [7, с.156]. Загальна кількість "активістів" організації становила 20 тис. ОАС мала 24 регіональні відділення – "провінції", у тому числі 4 зарубіжних – у Мадриді, Барселоні, Римі та Гамбурзі. На кінець 1961 р. організація налічувала 110 груп, 88 "партизанських" загонів, 60 складів зброї та 119 конспіративних квартир [7, с.158]. Можна стверджувати, що ОАС справді стала найпотужнішою мілітаризованою організацією колоністів за увесь період французької колонізації Алжиру.

Основною метою діяльності ОАС, як і ФАФ було збереження колоніального статусу Алжиру, а головною ідеологічною ознакою – категоричне неприйняття політики Ш. де Голля щодо "алжирської проблеми". Згодом вона виступила і за встановлення диктатури у Франції [6, с.61]. Тактикою ОАС стала терористична діяльність – убивства та теракти проти ідеологічних противників, що здійснювалися, як у колонії, так і у метрополії. Варто зазначити, що замаху, теракти та вбивства здійснювалися виключно у відношенні до осіб, що виступали за необхідність надання Алжиру права на самовизначення або за мирні переговори з алжирськими повстанцями. Першою жертвою став лідер однієї із найвпливовіших політичних сил Франції – Народного республіканського руху – П'єр Поп'є, який в інтерв'ю французькому телебаченню заявив, що "Французький Алжир помер". Напади здійснено також на голову французької поліції у Алжирі Роже Гавурі та відомого французького письменника російського походження Володимира Познера [9, с.5]. Організація стала широко відомою в усьому світі й через те, що її активісти шість разів здійснювали спроби замаху на Ш. де Голля [6, с.63]. Загалом, до кінця лютого 1962 р. здійснено 5 тис. замахів в Алжирі та 657 у Франції [8].

Практично кожен крок Ш. де Голля та його уряду до порозуміння та співпраці з ФНВ, скеровувався на вирішення "алжирського питання", спричинивши радикалізацію риторики та діяльності алжирських "ультра", відповідно ескалацію останніми напруги та протистояння. Особливо значну хвилю обурення викликало оголошення урядом Франції початку офіційних переговорів із Тимчасовим урядом Алжирської республіки [3, р.68].

Саме з цим пов'язаний новий етап діяльності ОАС – організація заколоту, відомого як "путч генералів". У квітні 1961 р. в Алжир прибули лідери ОАС – колишні військовослужбовці, генерали Р. Салан, Е. Жуо, М. Шаль і А. Зеллер. Вони прагнули організувати військовий заколот у французькій військовій частині в м. Алжир, відтак – захопити владу спочатку в Алжирі, а потім поширити заколот на усю Францію. До речі, цей заколот кардинально відрізнявся від "тижня барикад" у січні 1960 р. Якщо під час "тижня барикад" головною рушійною силою була громадськість та студентство, то під час "путчу генералів" нею стали військові, невдоволені політикою Ш. де Голля. Об'єднувало їх спільне прагнення зберегти Алжир у складі Франції.

У ніч з 21 на 22 квітня 1961 р. заколотники при підтримці першого полку іноземного легіону захопили мерію Алжиру, центральний комісаріат поліції, будинок генерал-губернатора та аеропорт, висунувши вимогу відставки Президента та уряду Франції, а також гарантій збереження Алжиру під французьким суверенітетом. 23 квітня 1961 р. оголошено про формування в Алжирі військового уряду. Тоді ж "ультра" організували у Парижі декілька терактів – вибухи у аеропорту Орлі та на Ліонському й Аустерліцькому вокзалах [3, р.70–71; 8].

Дії Ш. де Голля були рішучими – уже 23 квітня за його наказом у бойову готовність приведено флот у м. Тулон, на березі Середземного моря. Водночас заарештовано лідера відділу ОАС у метрополії Ж. Фор та 130 військових, так чи інакше причетних до організації заколоту [3, р.73–74].

Кульмінаційною точкою у протистоянні стало телезвернення ввечері 23 квітня Ш. де Голля до французького народу з різким осудом заколотників та проханням підтримати його у боротьбі із ними. Наступного дня у країні введено надзвичайний стан та проведено одногодинний загальнонаціональний страйк на знак протесту проти заколоту. На підтримку Президента у Франції відбулася хвиля демонстрацій, у яких взяло участь 16 млн осіб. Як наслідок, багато солдатів та

офіцерів, які спершу підтримали заколот, відмовилися від участі у ньому. 25 квітня 1961 р. в Алжирі висадився десант французької морської піхоти, генерали М. Шалль та А. Зеллер капітулювали, Р. Салан та Е. Жуо – утекли. Генералів та частину лідерів ОАС заарештовано одразу. Решту заколотників, які втекли за кордон, схопили згодом, і після екстрадиції до Франції засудили до тюремного ув'язнення [6, с.62; 10, с.318–332].

Проте придушення заколоту 1961 р. не забезпечило тривалого миру в Алжирі. І що особливо важливо – не дискредитувало ультраколоніалістів цілком, не вивело їх за межі політичної площини. Чергові успіхи у врегулюванні кризи в Алжирі призвели до нового етапу діяльності ОАС. Так, після початку мирних переговорів між ФНВ та урядом Франції і підписання 18 березня 1962 р. Евіанських угод про перемир'я та призначення референдуму щодо проголошення незалежності Алжиру, ОАС різко активізувала свою діяльність, перейшовши до тактики масштабного збройного повстання.

Наразі основним завданням організації стало втручання у процес мирного врегулювання алжирського конфлікту, не допущення проголошення незалежності Алжиру. Саме тому 13 березня 1962 р. ОАС здійснила ще одну спробу перевороту: оголосивши про створення "тимчасової центральної влади" на чолі з Р. Саланом. До речі, його амністували невдовзі після придушення "путчу генералів".

"Ультра" розпочали терор щодо європейського населення – регулярно збиралися так звані "податки" та відбувалися пограбування банків. Наприклад, у банку Алжира викрали 2,225 млрд франків [6, с.62; 10, с.334–335]. Не задовольняючись здобутою владою, ОАС прагнула поширити її на весь Алжир. Відповідно, з'явилася потреба зміни тактики – перехід до збройного повстання проти колоніальної адміністрації. ОАС почала провокувати відвертий конфлікт із французькою армією – 18 березня 1962 р., у день підписання Евіанських угод, проголошено "загальний наступ", а 21 березня 1962 р. ОАС оголосила французькі війська окупантами [4, с.179–180].

Повстання динамічно розвивалося і вже наприкінці березня 1962 р. ОАС взяла під контроль провінцію Ель-Уед на півдні країни, а 26 березня оголосила загальнонаціональний страйк та закликала своїх прихильників прибути до Ель-Уеду, щоб допомогти прорвати оточення урядових військ [4, с.181]. Таким чином, ультраколоніалісти вдалися до відвертого збройного повстання проти французької адміністрації.

З огляду на успіхи "ультра" в Ель-Уеді, у столиці колонії також активізувалися їх сили. У місті відбулася кількатисячна демонстрація на підтримку повстання в Ель-Уеді. Щоб розігнати її та попередити переростання акції у повстання, французька жандармерія відкрила вогонь по демонстрантах, що призвело до значних людських втрат – 54 особи вбито і 140 поранено [10, с. 63–65]. Це засвідчило готовність французької влади дати відсіч заколотникам. Очевидно, саме це й не дозволило повстанню поширитися на весь Алжир.

Після референдуму у Франції 8 квітня 1962 р., результати якого засвідчили цілковите схвалення політики Ш. де Голля відносно Алжиру, відбулася кардинальна зміна позиції "ультра" щодо колонізації та методів боротьби. Зникла остання надія на збереження французької присутності в Алжирі. Згідно із Евіанськими угодами, французький військовий контингент скорочувався до 80 тис. упродовж року, а через два роки мав бути виведений; "колони" на три роки наділялися рівними із алжирцями правами, після чого мали прийняти місцеве громадянство або ж вважалися іноземцями [8].

Відтак діяльність ОАС скеровувалася на те, щоб завдати максимальної шкоди місцевому населенню та майбутньому незалежному Алжиру. Саме тому ОАС, яка до цього активно протидіяла від'їзду європейців із Алжиру, тепер активно заохочувала цей процес. Упродовж декількох місяців, у тому числі й через терористичну діяльність ОАС, Алжир залишило 820 тис. осіб. Майже усі вони емігрували до Франції. Винятком стали 5 тис. іспанців, що виїхали до Іспанії та 10 тис. євреїв – до Ізраїлю [3, р. 75]. У країні залишилося близько 170 тис. європейців [1, с.187].

По мірі скорочення в Алжирі європейського населення, ОАС перейшла до жорсткого терору, використовуючи тактику "випаленої землі". Відбувалися численні теракти та підпали промислових об'єктів, французьких військових постів, адміністративних установ, лікарень, шкіл, щодня закладалося в середньому по 120 бомб [3, р.77]. Окремим напрямом діяльності "ультра" стало проведення індивідуальних терористичних актів. На 12 квітня 1962 р. перелік жертв ОАС в Алжирі налічував 239 європейців та 1389 арабів. У середньому за день ОАС здійснювала понад 100 терактів, жертвами яких ставали здебільшого мирні жителі. Зокрема, лише упродовж 2 травня 1962 р. внаслідок терактів у м. Алжир загинуло 62 особи [6, с.147–148; 8].

Такі дії остаточно дискредитували "ультра" в очах більшості французів, але діяльність організації пішла на спад лише після арешту її лідерів. Так, у березні заарештовано одного із найавторитетніших "ультра" генерал Е. Жуо, а у квітні – очільник ОАС Р. Салан. Водночас і активність воєнних дій в Ель-Уеді поступово йшла на спад: через нестачу боєприпасів та

продовольства бойовики ОАС здавалися в полон урядовим військам, давалася взнаки і втрата ними віри в успіх своєї боротьби.

Організований спротив ОАС припинила лише 17 червня 1962 р., коли Тимчасовий виконавчий орган Алжиру уклав з нею мирну угоду на умовах амністії ОАС. Утім, частина ОАС, яка діяла в Орані, не визнала угоду і до 26 червня продовжувала терористичну діяльність [8]. Більшість її членів були засудженні до страти або тривалих термінів позбавлення волі [2, р.83–94]. Власне, на цьому завершується найактивніший період діяльності ультраколоніалістів. У подальшому їх організації вже не змогли відродитися, та й проголошення незалежності Алжиру 5 липня 1962 р. позбавляло їх діяльність будь-якого змісту.

Таким чином, проблема деколонізації Алжиру, що стала серйозним випробуванням для Алжиру і для Франції, спричинивши криваве протистояння між колоніальною владою та алжирським національно-визвольним рухом, призвела до появи на політичній арені третього потужного гравця – алжирських “ультра”, зацікавлених у збереженні колоніального статусу Алжиру. Причому, якщо в інших колоніях на етапі національно-визвольної боротьби європейські колоністи та близькі до них кола діяли у фарватері урядової політики метрополії, алжирські “ультра” постали як незалежна сила, готова відстоювати свої інтереси у боротьбі з місцевим національно-визвольним рухом, французькою адміністрацією.

Після спроби заколоту 1960 р. вони остаточно визначилися із завданнями та тактикою своєї діяльності, перейшовши до збройної боротьби. Причому важливим чинником цього стала політика Президента Франції Ш. де Голля, скерована на мирне вирішення “алжирського питання” та забезпечення права Алжиру на самовизначення.

Новий етап політичної боротьби в Алжирі характеризувався консолідацією європейських колоністів та мілітаризацією їх об’єднань. Це переконливо продемонстрували спроба військового перевороту 1961 р. та події навесні 1962 р. І лише остаточно вирішення питання політичного статусу Алжиру, загальне зниження напруги в алжирському та французькому суспільствах, а також усвідомлення ультраколоніалістами своєї поразки поряд з перешкодами у їх діяльності призвели до її згорання.

Список використаних джерел

1. История Алжирской революции, 1954–1962 / [Р. Г. Ланда; отв. ред.: А. И. Кузьмин]. – М.: Наука, 1983. – 286 с.
2. Horne A. A savage war of peace: Algeria: 1954–1962 / A. Horne. – N.Y.: Penguin books, 1987. – 608 p.
3. Stora B. Les mots de la Guerre d’Algérie / B. Stora. – Т.: Presses Univ. du Mirail, 2005. – 127 p.
4. Рава Э. Северная Африка на пути к независимости [пер с итал.] / Э. Рава. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 218 с.
5. Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость / [Под ред. Тягуненко В. Л.]. – М.: Наука, 1974. – 443 с.
6. Черкасов П. П. Агония империи: политические кризисы, военно-колониалистские путчи и заговоры во Франции в продолжении Алжирской войны 1954–1962 гг. / П. П. Черкасов. – М.: Наука, 1979. – 280 с.
7. Ланда Р. Г. История Алжира. XX век / Р. Г. Ланда. – М.: ИВ РАН, 1999. – 306 с.
8. Тиса Р. Алжирська революція 1954–1962 / Р. Тиса // Вперед. – 19 березня 2012. – Режим доступу: <http://vpered.wordpress.com/2012/03/19/tysa-algeria>.
9. Познер В. Место казни / [Пер. с франц К. Наумова, предисл. Ю Уварова] / В. Познер. – М.: Издательство иностранной литературы, 1963. – 208 с.
10. Арзаканян М. Ц. Великий де Голль. “Франция – это я” / М. Ц. Арзаканян. – М.: Эксмо, 2012. – 602 с.

Евгений Брагар, Ольга Сухобокова

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ АЛЖИРСКИХ УЛЬТРАКОЛОНИАЛИСТОВ НА ПОСЛЕДНЕМ ЭТАПЕ ВОЙНЫ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ (1960–1962 ГГ.)

В статье рассматривается деятельность ультраправых профранцузских политических сил – так называемых ультраколонистов – на последнем этапе национально-освободительной борьбы в Алжире (1960–1962 гг.). Особое внимание уделено анализу факторов, которые привели к консолидации “ультра”, созданию Фронта французского Алжира (1960 г.) и Секретной вооруженной организации (1961 г.). В то же время в статье прослеживается эволюция тактики политической деятельности ультраколонистов, ее радикализация, переход “ультра” к организации вооруженной борьбы и террору.

Ключевые слова: алжирские ультраколонисты, “ультра”, война за независимость Алжира, Фронт французского Алжира, Секретная вооруженная организация.

Yevhenii Brahar, Olga Sukhobokova

POLITICAL ORGANISATIONS OF ALGERIAN ULTRACOLONISTS AT THE LAST PERIOD OF THE WAR FOR INDEPENDENCE (1960–1962)

The article analyzes activity of far-right profrench political movements, so-called ultracolonists, at the last period of the national-liberty fight at Algeria (1960–1962). Special attention is given to factors of consolidation of "ultra" and foundation of the Front of French Algeria (1960) and Organisation of the Secret Army (1961). At the same time, this article shows an evolution of the ultracolonists's tactic of political activity, its radicalisation, and the "ultra's" coming to organization of the armed struggle and terror.

Key words: Algerian ultracolonists, "ultra", the Algerian war for independence, Front of French Algeria, The secret armed organization.

УДК 94(438)

Вікторія Пилипенко

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА СРСР У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН (1979–1989 РР.).

Стаття присвячена дослідженню особливостей інформаційної політики, реалізованої СРСР в Ірані після приходу до влади Р. Хомейні й кардинальної зміни політичної доктрини післяреволюційної ісламської республіки. На основі детального вивчення архівних документів доведено, що СРСР, переслідуючи власні політично-економічні інтереси в Ірані, використовував у якості одного із важелів тиску на іранське керівництво інформаційно-пропагандистські заходи.

Ключові слова: СРСР, Іран, США, інформаційне агентство, Перська затока.

Зовнішня політика СРСР, попри свій антагонізм до головних цінностей західноєвропейської цивілізації, залежала від тектонічних зрушень системи міжнародних відносин, спричинених революційними подіями у регіонах, де перетиналися інтереси світових держав. Іран, як Москвою, так і Вашингтоном, розглядався у якості стратегічно важливого політичного партнера, контроль над яким відкривав доступ до багатой на природні ресурси Перської затоки. Ісламська революція 1979 р., проголосивши своїми цінностями незалежність від іноземного капіталу та відкрите протистояння США, стала причиною зміни інформаційної політики СРСР щодо новоутвореної Ісламської Республіки Іран (далі – ІРІ). Під радянською інформаційною політикою мається на увазі низка заходів пропагандистського характеру, що охоплювали усі сфери суспільного життя заради створення позитивного образу радянської держави й досягнення більш тісної її політично-економічної співпраці з іранським урядом в умовах кризи ірансько-американських відносин.

Попри актуальність дослідження використання різних форм пропаганди у реалізації головних засад зовнішньої політики, досвід СРСР у створенні "інформаційних штампів" залишається практично недослідженим. Побічно заходи окремих відділів, скерованих на створення позитивного образу СРСР серед населення Ірану, аналізують у своїх спогадах генеральний консул СРСР в Ісфагані 1985–1988 рр. Р. Утургаурі [1] та резидент КДБ СРСР у Тегерані 1979–1982 рр. Л. Шебаршинін [2]. Детальну інформацію щодо інформаційної політики Кремля, її відмінностей на різних етапах радянсько-іранських відносин надають матеріали Архива внешней политики Российской Федерации (далі – АВПРФ) [4; 6; 7; 9; 18–19], Российского государственного архива новейшей истории (далі – РГАНИ) [5; 12–17] й Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) [10], більшість із документів яких уперше вводяться до наукового вжитку. З огляду на актуальність поставленої проблематики й наявності широкої джерельної бази, мета статті – дослідити специфіку інформаційної політики СРСР щодо Ірану, визначивши її методологічну еволюцію упродовж 1979–1989 рр.

Антиамериканські гасла іранської революції, з одного боку, імпонували головним ідеологічним постулатам країни Рад. З іншого боку, лідерство ісламського духовенства з радикальною програмою реформ, заважали радянському керівництву чітко кваліфікувати характер внутрішньополітичних процесів, що відбувалися у ІРІ, відповідно, оцінити становище радянсько-іранських відносин. Генеральний консул в Ісфагані Р. Утургаурі охарактеризував ставлення партійного керівництва СРСР до іранських подій як "вкрай суперечливе, пов'язане із поганими знаннями специфіки Сходу та ангажованості мислення лідерів" [1, с. 55]. "Виходячи з цього, Кремль", – згадував Р. Утургаурі, – "вимушений був вивести найбільш сприятливу для себе формулу, нібито, революція в Ірані носила антимоноархічний, антиімперіалістичний характер та

була спрямована на боротьбу з американським пануванням у світі” [1, с. 56]. “Упередженість марксистсько-ленінської доктрини” та її недосконалість у висвітленні політичних процесів, що відбувалися на Близькому та Середньому Сході, резидент КДБ СРСР у Тегерані Л. Шебаршінін, вважав головною причиною вкрай суперечливих політичних рішень радянського керівництва, прийнятих після приходу до влади в Ірані духовенства на чолі з аятолою Р. Хомейні [2]. Оголошення у ході ісламської революції США “великим сатаною” та відкрите протистояння американському впливу в Ірані, СРСР намагався використати задля розширення свого інформаційного й ідеологічного впливу на іранське суспільство, ігноруючи при цьому промови Р. Хомейні, які відігравали консолідуючу роль й мали усі передумови до перетворення у нову ідеологію іранського зразка [3, с. 76].

Інформаційна політика СРСР в Ірані під час революційних подій 1979 р. була пасивною й мала виконати складне завдання – зберегти у свідомості іранців позитивний образ радянської держави, що підтримує революційні перетворення й має спільного з ними ворога – США. Визнавши на офіційному рівні прихильників Р. Хомейні “силою революційної демократії”, а противників – “терористами, яких підтримує ЦРУ”, СРСР намагався зберегти контроль над усіма інформаційними каналами, що були у його розпорядженні до революції та отримати дозвіл на вільний доступ радянських журналістів до висвітлення політичного життя в Ірані [1, с. 57].

Найперше рішення, прийняте радянським Міністерством закордонних справ (далі – МЗС), стосувалося збереження об’ємів телерадіомовлення у прикордонних провінціях ІРІ. Міністерство зв’язку (далі – МЗ) СРСР мало завітати населення Ірану у лояльності СРСР до революційних перетворень у їх державі та переконати у об’єктивності й правдивості радянських ЗМІ під час висвітлення внутрішніх іранських та світових подій. Адаптувати радянські інформаційні програми в Ірані до нових умов роботи була покликана делегація МЗ СРСР, очолювана А. Ісаєвим, заступником керівника Державного науково-дослідного інституту радіо. Робоча група мала наприкінці серпня – на початку вересня 1979 р. провести переговори у Тегерані стосовно ліквідації перешкод прийому телевізійних програм у прикордонних районах та домогтися виділення для радянського радіомовлення додаткових частот [4, л. 98]. Окрім переговорів щодо покращення медіа-мовлення, посольству СРСР у Тегерані вдалося переконати іранських лідерів надати право радянським журналістам висвітлювати революційні події в Ірані. Прибуття кореспондентів Центрального телебачення СРСР Л. Рассадіна і В. Ковноя у Тегеран для зйомки телевізійного репортажу “про перетворення, які викликають значний інтересу радянського народу”, в умовах повної заборони західноєвропейським та американським журналістам в’їжджати до Ірану, може свідчити про збереження за СРСР можливості тримати події у сусідній державі під більш-менш пильним контролем й використовувати отриману можливість для підтримання антиамериканських настроїв іранського суспільства [4, л. 11].

Злагодженістю і цілеспрямованістю інформаційна політика СРСР в Ірані почала відрізнятися з 1980 р., коли введення радянських військ до Афганістану та пошук поміркованими іранськими лідерами контактів зі США змусили ЦК КПРС вдатися до директивного планування інформаційно-пропагандистської роботи. Аналіз постанови секретаріату ЦК КПРС “Про посилення інформаційно-пропагандистської роботи на Іран” від 8 липня 1980 р. дає можливість виокремити основні напрямки реалізації інформаційної політики в Ірані. Доцільність посилення інформаційного впливу на іранське суспільство обумовлювалася “посиленням антирадянських настроїв іранської правлячої верхівки, духовенства, збільшенням об’ємів американських та західноєвропейських радіопередач на Іран, де спотворювалася внутрішня та зовнішня політика СРСР” [5, л. 1]. Радянська пропаганда мала охопити найбільш популярні інформаційні ресурси серед іранського суспільства. З цією метою планувалося підписати новий договір між Телеграфним агентством Радянського Союзу (далі – ТАРС) та інформаційним агентством ІРІ “ПАРС” стосовно спільної оренди двостороннього телеграфного каналу “Москва – Тегеран” [5, л. 2].

Акцент інформаційної політики ставився на підготовку спеціалізованої літератури, що мала висвітлювати історію, стан культури, науки та рівень релігійної толерантності до мусульман-шиїтів у союзних республіках СРСР. Перед Інститутом сходознавства АН СРСР постало завдання підготовки двомовної (на російській мові та фарсі) брошури про ставлення до ісламу у православному російськомовному середовищі, спеціальних словників, навчальних посібників для вивчення російської мови. Передбачалося також залучення сходознавців Інституту до написання сценаріїв та знімання художніх історично-революційних, документальних фільмів на фарсі за всіма канонами соцреалізму [5, л. 3]. Подібні заходи мали охопити найперше людей, які отримали освіту світського характеру за межами Ірану й, відповідно, стояли осторонь більшості революційних заходів, організованих духовенством. Саме для цієї цільової аудиторії радянське радіо повинно було стати джерелом альтернативної інформації, позбавленої нашарувань релігійної риторики [5, л. 10].

Послаблення позицій Ірану у близькосхідному регіоні, спричинене внутрішньополітичною боротьбою за владу та розгортанням війни з Іраком використано радянськими ідеологами для отримання дозволу від іранського керівництва на збільшення тиражу російськомовних книг історичного, художньо-публіцистичного змісту й тривалості телерадіомовлення радянських каналів. Так, видавництво "Прогресс" лише за 1980 р. – перший семестр 1981 р. випустило 30 книг на фарсі тиражем 420 тис. екземплярів кожна, а видавничий дім "Русский язык" відправив на іранський книжковий ринок 13 тис. одиниць російсько-перських та персько-російських словників. Одночасно, по лінії агентства друку "Новости", за сприяння тегеранського видавництва "Абу-Рехан", надруковано 30 тис. екземплярів брошури "Мусульмани у СРСР", 25 тис. екземплярів книги "Шіїти в СРСР" та збільшено до 3 тис. тираж журналу "Мусульманський світ Востока" [5, л. 22].

Продовжувала свою діяльність у Тегерані редакційна колегія журналу "Ахбар", що слугував для іранців джерелом "правдивої інформації про життя радянського народу". На сторінках журналу популяризувалася думка про вигідність для Ірану "добросусідської й дружньої співпраці" з СРСР [6, л. 55]. Послаблення контролю іранських спецслужб за радянською інформаційною політикою в Ірані використано спеціалізованими відомствами Кремля не лише для розширення тиражу друкованої літератури, але й для розповсюдження документального фільму "Ветра востока". Фільм В. Копаліна, відзнятий на Центральній студії документальних фільмів СРСР, мав показати революційні перетворення у регіоні через призму критики політики США у Перській затоці, наголошуючи на позитивних наслідках економічної радянсько-іранської співпраці [7, л. 62]. Про масштаби пропаганди радянського способу життя у 1981 р. свідчить звіт одного із "Товариств дружи й культурних зв'язків із зарубіжними країнами", які займалися "пропагандою послідовного курсу КПРС на встановлення зв'язків із країнами, що розвиваються й укріпленням союзу світового соціалізму й національно-визвольного руху" [10, арк. 24]. Згідно із даними звіту, до країн Близького та Середнього Сходу, перше місце серед яких належало ІРІ, відправлено 145 тис. екземплярів суспільно-політичної й художньої літератури, 340 комплектів фотовиставок й 260 кінофільмів [10, арк. 21].

Розповсюдження загальних відомостей про радянський спосіб життя, при одночасному ствердженні історичної обумовленості тісної радянсько-іранської співпраці, стало викликати занепокоєння у новій іранській політичній еліті. У травні 1980 р. завершилося формування вертикалі влади в Ірані при схваленні головного духовного лідера країни аятоли Р. Хомейні. Обрання президента та парламенту Ірану не лише засвідчили завершення ісламської революції, але й ознаменували собою остаточне формування ідеології іранської держави – "хомейнізму". "Хомейнізм", як ідеологічна основа ісламської революції в Ірані став втіленням своєрідного варіанту ісламського екуменізму, побудованого на теоретико-концептуальних й програмно-директивних ідеях Р. Хомейні про "ісламське відродження" та переведення ісламу у політичне русло [8, с. 152].

Пануюча ідеологія, що одним із ключових гасел передбачала "експорт ісламської революції" йшла врозріз активній пропагандистській діяльності СРСР в Ірані. Тому й не дивно, що відповіддю іранської влади на розширену видавничу діяльність радянських друкованих агентств, стало різке скорочення російськомовної періодики та літератури [5, л. 23]. У подальшому іранський уряд заборонив ввезення радянських книг торгівельним відділом посольства СРСР, а перевезену через кордон й затриману в управлінні пошти й телеграфу Ірану літературу необхідно було через посольство повернути до СРСР [9, л. 7]. Уряд республіки також заборонив інформаційному агентству "Новости" займатися розповсюдженням різноманітних друкованих видань серед іранських громадян та закладів [9, л. 195]. Однак, попри заборону активної видавничої та журналістської діяльності, СРСР до 1986 р. продовжував фінансувати підпільну радіостанцію "Національний голос Ірану", що мовила від імені іранської опозиції. Радіостанція від початку існування у 1959 р., створювалася з метою "консолідації політичних сил на боротьбу із шахським режимом", а після ісламської революції почала виступати проти намагань Р. Хомейні мінімізувати радянсько-іранські політичні контакти. Програми радіостанції готувалися у Москві особливою групою спеціалістів Держтелерадіо під безпосереднім контролем іранських політичних емігрантів [11, л. 5]. Навіть після викриття радіостанції й засудження причетних іранців – членів комуністичної партії Ірану "ТУДЕ", радянське керівництво не відмовилося від інформаційного розхитування позицій уряду Р. Хомейні. Відповідальним за пропаганду радянського способу життя в Ірані вдалося заручитися підтримкою іранських громадських організацій, лояльно налаштованих до СРСР. Громадські об'єднання надали нелегальним радянським радіостанціям "Мир" та "Прогресс", що виходили в ефір із Москви, Баку, Душанбе, Ташкента, канал для 8,5 год. мовлення на добу на фарсі. Радіостанції мали "протистояти антирадянській реакції в Ірані та шкодити планам воюючого ісламу" [11, л. 6]. Зв'язок радянських інформаційних агентств із опозиційними Р. Хомейні політичними партіями, що наочно був продемонстрований у справі нелегальної радіостанції "Національний голос Ірану", виокремлює ще один напрямок інформаційної політики СРСР –

використання опозиційних іранському керівництву партій, їх впливу на Іран з метою пропаганди радянської близькосхідної зовнішньополітичної доктрини.

Підтримка СРСР на міжнародному рівні політичного курсу нової правлячої еліти ІРІ поєднувалася із намаганням деконсолідувати іранське суспільство, згуртоване навколо ідей “хомейнізму”. Ця політична доктрина, на думку міністра закордонних справ СРСР А. Громико, “за своїм змістом оберталася релігійним фанатизмом, засиллям реакції, відступу від соціалістичних перетворень у країні” й тим самим зводила нанівець прагнення радянських ідеологів наблизити іранську революцію до ідей марксизму-ленінізму [12, л. 28]. Зростання популярності серед населення ідей Р. Хомейні, разом із проголошенням СРСР “малим Сатаною” за введення радянських військ до Афганістану, змушували радянське керівництво залучатися підтримкою опозиційних іранській владі політичних партій, які мали можливість не лише здійснювати інформаційну пропаганду вигідності радянсько-іранської співпраці, але й об’єднувати навколо себе прорадянськи налаштовану політичну еліту, здатну не допустити налагодження контактів між Тегераном та Вашингтоном. Комуністичній партії СРСР вдалося налагодити постійні контакти із Народною партією Ірану (далі – НПІ) та Організацією моджахединів іранського народу (далі – ОМІН).

НПІ, за свою політичну діяльність в ІРІ, вигідну “покровителям з Москви” лише 1980 р. отримала 6820 крб. чи 749500 реалів із партійного бюджету ЦК КПРС [13, л. 1]. Варто зазначити, що, незважаючи на фінансування іранської опозиції, керівництво СРСР намагалось триматися осторонь від намагань НПІ та ОМІН заручитися радянською підтримкою для силової зміни правлячого режиму в Ірані. Кремль був зацікавлений у нелегальному існуванні цих політичних партій, що давало можливість контролювати ситуацію, демонструючи задоволення від існуючого політичного діалогу між клерикалами та радянською політичною верхівкою, прохання НПІ отримати від КПРС пістолети, автомати не радянського виробництва, ручні гранатомети й гранати по декілька тисяч одиниць кожне, залишилось проігнорованим [14, л. 5]. Адже, підтримка збройного повстання могла переконати Іран відновити переговори зі США й звести нанівець плани СРСР отримати доступ до Перської затоки. Позиції НПІ трохи похитнулися після відкритого судового процесу над партією “ТУДЕ”, але СРСР продовжував й надалі фінансувати НПІ й сприяти її нелегальній партійній роботі. Так, 1985 р. КДБ СРСР сприяв переходу до Ірану для нелегальної партійної діяльності 10–15 партійних діячів НПІ, що перетнули радянський кордон, у пошуках політичного притулку [15, л. 3].

ОМІН розглядалася Москвою як впливова сила, що має контроль над радикально налаштованими групами людей, незгодними із політикою Р. Хомейні. СРСР підтримував контакти із нею, надаючи політичний притулок членам партії, засудженим за антиурядову діяльність. Однак, будь-які прохання лідерів ОМІН надати кошти для закупівлі зброї й підняття повстання проти Р. Хомейні, ЦК КПРС блокувалися як необґрунтовані [16, л. 2–3]. Вбачали в СРСР силу, спроможну підтримати повстання проти Р. Хомейні не лише НПІ й ОМІН, але й Демократична партія іранського Курдистану, що представляла інтереси національної меншини в Ірані курдів та мала встановлені тісні контакти із КДБ СРСР. Лідер партії А. Касемалу неодноразово звертався до радянської політичної верхівки із проханням відкрито підтримати рух курдів за незалежність у близькосхідному регіоні. Проте, СРСР, фінансуючи політичні акції спротиву курдів, відмовлявся відкрито виступити за повалення Р. Хомейні [17, л. 7].

Установлена в Ірані форма правління з ідеологією “хомейнізму” й закликами до побудови особливого ісламського правління, не давали можливості СРСР використовувати свої важелі впливу на іранську державу, а тому ставили під загрозу плани Кремля на встановлення контролю над нафтогазовими потоками близькосхідного регіону та використання потенціалу власних природних ресурсів для енергетичної перемоги над США. Опозиційні політичні сили використовувалися КДБ задля моніторингу внутрішньополітичних тенденцій в Ірані, розповсюдженні інформації, що мала переконувати пересічного іранця у вигідності політичного й культурного діалогу з СРСР та мінімізувати насаджений образ “малаго Сатани”.

Окрім фінансової й організаторської підтримки іранської опозиції, пропагандистської діяльності інформаційних агентств, СРСР намагався популяризувати власний позитивний образ в Ірані через кореспонденцію неполітичного характеру. Для цього найкраще підходили вітальні телеграми з нагоди різних знакових подій іранської новітньої історії. Аналіз привітальних телеграм, особливо після переходу Ірану на мирне існування з 1989 р., свідчить про наявність усталених штампів, скерованих переконати адресата у позитивних наслідках розвитку контактів із СРСР. Найчастіше радянські чиновники запевняли іранських колег в “успішності двосторонньої співпраці заради інтересів народів обох країн” й “розширення діалогу між двома державами заради спільних дій у сфері зовнішньої політики” [18, л. 122; 126; 134; 19, л. 55; 74].

Більш прозора інформаційна політика СРСР щодо Ірану почала впроваджуватися після зустрічі у лютому 1989 р. радянського посла В. Гудєва з керівником Організації ісламської пропаганди аятолою Джанаті. Посол, апелюючи до листа імама Хомейні до М. Горбачова, як символу відновлення тісної радянсько-іранської співпраці, запропонував аятолі Джанаті зняти заборону на поставку в Іран російськомовних книг та періодики, як таку, що "лише заважає культурному діалогу між обома державами" [18, л. 149]. Після тривалих переговорів представники обох країн домовилися здійснювати обмін друкованою літературою та періодикою на паритетних началах: кількість поставленої російськомовної періодики в Іран мала дорівнювати відповідній кількості іранських періодичних видань, розповсюджених у радянських республіках [18, л. 147–148]. Подібна домовленість надала можливість розширити діалог між обома державами у сфері культури. Завдяки відкритим радянським каналам для іранської літератури, Іран отримував можливість відкрито контактувати з мусульманськими общинами у СРСР. Радянська інформаційна політика в Ірані хоч і отримала право на офіційне існування, але через внутрішньополітичну кризу в СРСР та припинення фінансування не вирізнялася своєю активністю та агресивністю.

Таким чином, СРСР, переслідуючи власні політично-економічні інтереси в Ірані, використовував у якості одного із важелів тиску на іранське керівництво інформаційно-пропагандистські заходи. Продукція ЗМІ, агітаційне забезпечення іранської політичної опозиції, застосування мовленнєвих штампів офіційної міждержавної кореспонденції зберегли Іран у зоні відчутного контролю радянської партійної машини та склали прототип використання інформаційного впливу на суспільство для Російської держави у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Утургаури Р. Покер с аятоллой. Записки консула в Иране / Р. Утургаури. – Тбилиси: Веста, 2010. – 283 с.
2. Малеванный В. Россия не воюет с исламом / В. Малеванный // Интервью с генерал-лейтенантом Леонидом Шебаршиным от 29 октября 1999 г. – Режим доступа: <http://shebarshin.ru/nvo1.html>.
3. Саруханян С. Н. Ядерный фактор в российско-иранских отношениях / С. Н. Саруханян. – М.: Институт Ближнего Востока, 2007. – 248 с.
4. АВПРФ, ф. 174, оп. 63, п. 265, д. 1, 242 л.
5. РГАНИ, ф. 89, оп. 46, д. 89, 24 л.
6. АВПРФ, ф. 174, оп. 64, п. 267, д. 2, 207 л.
7. АВПРФ, ф. 174, оп. 64, п. 267, д. 1, 193 л.
8. Ятимов С. С. Хомейнизм и внешнеполитическая идеология Исламской Республики Иран в новой системе международных отношений: дис. д. полит. наук: 23.00.04 / Ятимов Саймумин Сатторович. – Душанбе, 2002. – 309 с.
9. АВПРФ, ф. 174, оп. 65, п. 270, д. 4, 211 л.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2298, 28 арк.
11. РГАНИ, ф. 1, оп. 13, д. 2, 7 л.
12. РГАНИ, ф. 2, оп. 3, д. 521, 231 л.
13. РГАНИ, ф. 89, оп. 43, д. 2, 2 л.
14. РГАНИ, ф. 89, оп. 32, д. 10, 6 л.
15. РГАНИ, ф. 89, оп. 15, д. 22, 5 л.
16. РГАНИ, ф. 89, оп. 15, д. 24, 44 л.
17. РГАНИ, ф. 89, оп. 13, д. 14, 8 л.
18. АВПРФ, ф. 174, оп. 73, п. 293, д. 1, 286 л.
19. АВПРФ, ф. 174, оп. 73, п. 296, д. 3, 295 л.

Виктория Пилипенко

ИНФОРМАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА СССР В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН (1979–1989 ГГ.)

Статья посвящена исследованию особенностей информационной политики, реализованной СССР в Иране после прихода к власти Р. Хомейни и решительного изменения политической доктрины послереволюционной исламской республики. На основании детального изучения архивных документов, доказано, что СССР, преследуя собственные политико-экономические интересы в Иране, использовал в качестве одного из рычагов давления на иранское руководство информационно-пропагандистские методы.

Ключевые слова: СССР, Иран, США, информационное агентство, Персидский залив.

Viktoriya Pylypenko

INFORMATION POLICY OF THE USSR DURING THE FORMATION OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN (1979–1989)

The article is devoted to research of peculiarities of information policy implemented by the USSR in Iran after coming to power R. Khomeini and drastic changes in the political doctrine of post-revolutionary Islamic republic. On the basis of detailed study of archival documents, it is proved that the USSR, in pursuit of its own political and economic interests in Iran, was used as one of the levers of pressure on the Iranian leadership outreach methods.

Key words: USSR, Iran, USA, news Agency, the Persian Gulf.

УДК 327(477)

Ірина Ільчук

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН НА РІВНІ СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА (1994–1999 РР.)

У статті розглядається формування українсько-польських відносин на рівні стратегічного партнерства і досягнення обома державами перших успіхів у процесі спільного взаємовигідного співробітництва в другій половині 90-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Україна, Польща, українсько-польські відносини, стратегічне партнерство, європейська та євроатлантична інтеграція.

Поняття “стратегічне партнерство” часто використовується у дослідженнях з міжнародних питань. Цим словосполученням називають двосторонні, а часом й багатосторонні відносини особливого забарвлення й змісту, але сталого наукового визначення досі не вироблено. Одне із найбільш влучних визначень, на наш погляд, дають учені лабораторії законодавчих ініціатив. Під стратегічний партнерством розуміється такий рівень співробітництва між державами, який передбачає спільне здійснення ними своїх ключових національних інтересів. Таке партнерство повинно бути довготривалим, максимально ефективним та взаємовигідним. Ключовими елементами стратегічного партнерства в політичній сфері: 1) спроможність підтримувати позиції України на міжнародній арені; 2) офіційне визнання України своїм міжнародним партнером; 3) можливість надання підтримки під час вступу до міжнародних організацій та регіональних союзів, а також у процесі діяльності в них; 4) загальна кількість спільних двох та багатосторонніх угод.

За мету даної статті поставлено: з'ясувати рівень активності міждержавних зв'язків України та Республіки Польщі (далі – РП) в контексті оголошеного рівня стратегічного партнерства. Зазначимо, що в період 1991–1994 рр. сформовано договірно-правову базу, що дало можливість у подальшому будувати взаємовідносини на основі нових демократичних принципів.

З огляду на значення міждержавних українсько-польських відносин питання щодо особливостей формування стратегічного партнерства привертає значну увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема свій вагомий вклад у вивчення цих питань зробили: С. Антонюк [2], В. Бочаров [3], Я. Драус [5], О. Митрофанова [10], А. Олещук [12], Л. Стрільчук [15] та інші.

Нова сторінка історії зв'язків українського та польського народів пов'язана із процесом формування та реалізації стратегічного партнерства в умовах розгортання європейської та євроатлантичної інтеграції. Зауважимо, що зміцненню відносин між двома державами сприяв початок процесу ядерного роззброєння України. 14 січня 1994 р. у Москві зустрілися Президенти Л. Кравчук, Б. Клінтон та Б. Єльцин. Вони підтвердили те, що співпрацюватимуть між собою як повноправні та рівноправні партнери і що відносини між їх країнами будуватимуться на засадах поваги до незалежності, суверенітету та територіальної цілісності кожної держави. Відбулося підписання тристоронньої угоди між президентами Росії, США, України щодо ліквідації ядерної зброї на території України. Це рішення політиків підняло авторитет української дипломатії [11]. Візит Президента України Л. Кучми до Вашингтона, підписання договору з НАТО про співпрацю в межах програми “Партнерство заради миру” та низка дій української дипломатії, скерованих на зближення з Європою, вивели Україну зі стану міжнародної ізоляції та зовсім по-іншому розставили акценти стосовно неї з боку Заходу та Польщі [3, с. 130].

Важливим чинником активізації українсько-польської співпраці була зміна польської політики відносно України. Початок 1994 р. ознаменувався перемогою лівої коаліції на парламентських виборах та формуванням уряду В. Павляка. Міністерство закордонних справ (далі – МЗС) очолив А. Олеховський, відомий своїми симпатіями до України. Таким чином, РП переглянула відносини з Україною і запропонувала низку ініціатив. Упродовж 9–11 лютого 1994 р. у Києві з робочим візитом перебувала делегація польського парламенту. У ході візиту обговорювалися питання необхідності розробки обома країнами концепції взаємин, яка б стала основою нового механізму безпеки у регіоні. Цю тему продовжено під час візиту очільника українського МЗС А. Зленка до РП [15, с. 187]. Міністр закордонних справ України А. Зленко та РП й А. Олеховський 21 березня 1994 р. підписали “Декларацію про принципи формування українсько-польського партнерства”, у якій вперше на міждержавному рівні оголосили, що “Існування самостійної України має стратегічний вимір для Польщі і є історичним чинником, який сприяє незалежності Польщі так само як існування самостійної Польщі має стратегічний вимір для України”. Важливим став факт виокремлення саме європейського контексту двосторонніх відносин; вагома роль відводилася розвитку співпраці в економічній сфері, планувалася активізація військового співробітництва [4].

У травні 1994 р. у Львові відкрилося Генеральне консульство РП, а через місяць – Генеральне консульство України відкрито у Гданську. 10 липня 1994 р. на виборах Президента України перемогу отримав Л. Кучма. Відбулися зміни в акцентах зовнішньої політики України. Новий президент офіційно задекларував європейську інтеграцію, як зовнішньополітичну стратегію держави, а згодом зазначав, що стратегічною метою України є вступ до трансатлантичних структур [15, с. 188–189]. У листопаді 1995 р. відбулися президентські вибори у Польщі. Претендентами на вищу державну посаду виступили 30 осіб, проте Державна виборча комісія зареєструвала 17 кандидатів. Серед них найбільш реальними були Я. Куронь, А. Квасневський, В. Павляк і Л. Валенса. Голосування відбулося у два тури. А. Квасневський переміг на виборах і 23 грудня 1995 р. склав присягу як новий Президент РП [6, с. 680–681].

Згодом, перша зустріч президентів Польщі та України А. Квасневського і Л. Кучми відбулася у січні 1996 р. у Парижі, під час подій, пов'язаних із похоронами Ф. Міттерана. Президенти провели розмову, в ході якої вирішено відновити роботу консультаційного комітету. Польський президент запросив свого колегу відвідати Польщу з офіційним візитом. У червні 1996 р. відбувся візит Президента України Л. Кучми до міста Ланьцут (РП), у якому проходила зустріч керівників країн Європи. Під час форуму обговорювалися питання щодо розширення ЄС та НАТО, до вирішення яких Україна поставилася позитивно. Участь української сторони у форумі засвідчила визнання ролі України в питаннях безпеки Європи [11].

Важливе значення для розвитку двосторонніх відносин мав візит у Польщу Президента України Л. Кучми 25–26 червня 1996 р. У ході зустрічі відбулося підписання спільної декларації, в якій чітко сформульовано ідею про стратегічне партнерство між Україною і Польщею. Саме з цього часу двосторонні відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства з відповідним динамізмом та цілеспрямованістю у політичній, економічній та гуманітарних сферах [1, с. 12].

Польща погодилася допомагати Україні інтегруватися у західноєвропейські структури, насамперед у НАТО і ЄС. За словами надзвичайного і повноваженого посла Польщі в Україні Марека Зюлковські, Україна у польській зовнішній політиці посідає ключове місце, а головною цінністю у взаєминах стала ідея доброго сусідства. Стосунки між Польщею і Україною часто визначаються як стратегічне партнерство. Це означає, що ми маємо не тільки схожі точки зору на політичні проблеми, але – що важливіше – поділяємо ті самі демократичні принципи і цінності. З нашого боку, під стратегічним партнерством також розуміємо сприяння процесові інтеграції України в європейську спільноту, що є стратегічним чинником і без чого європейська архітектура була б неповною [8].

Відзначимо, що прагнення до окреслення відносин з Україною через формулу "стратегічне партнерство" продемонстрували також польські політичні сили правого спектру, що перебували у політичній опозиції, причому це було зроблено у порозумінні із українськими правими. У червні 1996 р. польський Рух і Народний Рух України підписали меморандум "Стратегічне партнерство Польщі й України", у якому пропонувалася низка ініціатив з інтенсифікації контактів, вдосконалення механізмів інституційної співпраці, а також заходи співпраці у сфері європейської інтеграції та у військовій сфері.

Отже у 1996–1997 рр. діапазон значення відносин з Україною розширився до загальноєвропейського рівня. Із поверненням до влади сил правого спектру – "Акції виборча солідарність" (AWS) та "Унії свободи", був утворений уряд Є. Бузека. Концептуальні засади польської зовнішньої політики, зокрема щодо України, набули якісно нових рис. Певним чином це пов'язано з особистістю керівника польського МЗС – Б. Геремека.

За часів уряду прем'єр-міністра Є. Бузека Польща розпочала переговорний процес про вступ до ЄС. Однією із проблем, яку мали вирішити політики – зробити усе необхідне для того, щоб східні та південні кордони не стали цивілізаційними, економічними чи військовими бар'єрами, а були відкриті для співпраці. Основні завдання польської політики щодо України полягали в поглибленні "стратегічного партнерства" як одного з пріоритетних напрямів зовнішньої політики, підтримці зближення з європейськими структурами, привернення якнайбільшої уваги США та ЄС до утвердження України в її європейському виборі, прямій підтримці процесів трансформації та внутрішніх реформ. Для створення найкращого клімату польсько-українських взаємин виокремлювалось завдання подолання тяжкої спадщини минулого [12].

У травні 1997 р. Президент Польщі А. Квасневський відвідав з офіційним діловим візитом Україну, в ході якого відбулося підписання "Спільної заяви президентів Республіки Польщі та України до порозуміння та єднання", основною метою якої стало формалізоване декларування факту завершення періоду політичних суперечок щодо неоднозначних сторінок українсько-польської історії, пов'язаних з конфліктами та взаємними претензіями, що були під час військових дій періоду Другої світової війни та в повоєнний період [16, с. 74]. У документі зазначалося, що "замовчування або одностороннє висвітлення фактів (спільної польсько-української історії) не залікують біль скривджених та їхніх близьких, не сприятимуть поглибленню взаєморозуміння між нашими народами. Дорога до справжньої дружби лежить передусім через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може бути

виправданням злочину, насильства і застосування принципу колективної відповідальності". Діалог про спільну, часто болісну історію передбачав форму регулярних зустрічей польських і українських істориків у рамках міжнародних історичних семінарів "Польсько-українські відносини в 1918–1947 рр.", організованих спільно Світовим союзом солдатів Армії Крайової та Союзом українців у Польщі [13, с. 2].

Для вирішення цього питання у листопаді 1998 р. український уряд створив державну міжвідомчу комісію у справах жертв війни політичних репресій, яка спільно із польською "Радою збереження пам'яті війн і страждань", починаючи із 1999 р. розпочали реалізацію міжнародного договору "Про охорону місць пам'яті і захоронень жертв війни і політичних репресій". Реальним ефектом цієї діяльності було відкриття 17 вересня 1999 р. цвинтаря польським офіцерам, закатованим у м. Харкові [5].

Запропоновані урядом Є. Бузека ініціативи розвитку відносин між Україною та Польщею виходили далеко за двосторонні рамки і скеровувалися на сприяння приєднанню України до загальноєвропейських процесів. Цьому мали слугувати постійна польсько-українська конференція з питань європейської інтеграції, польсько-американсько-українська ініціатива співпраці, ідея залучення України до миротворчих операцій НАТО та до процесу інтеграції з євроатлантичними структурами, підтримка якнайшвидшого прийняття України до СОТ. На цьому шляху вже 9 липня 1997 р. у Мадриді між Україною та НАТО підписана хартія про особливе партнерство, яка вплинула на зближення інтересів України та РП [11]. 13–14 лютого 1998 р. відбувся візит делегації сейму РП на чолі з головою комісії з питань зовнішньої політики Ч. Белецьким у Київ. На зустрічі обговорювали проблеми правового забезпечення інтенсивного розвитку двосторонніх відносин [7, с. 271].

Під час офіційного візиту міністра закордонних справ Б. Геремека до України 15–16 вересня 1998 р. сторонами досягнуто домовленості щодо інтенсифікації спільних дій з метою уникнення можливих негативних наслідків розширення ЄС. Також Б. Геремек зауважив, що його країна й надалі підтримуватиме інтеграційні прагнення України, зокрема в питання набуття статусу асоційованого члена ЄС.

Цілеспрямований розвиток польсько-української політичної взаємодії дозволив Україні заручитися підтримкою Польщі у налагодженні діалогу із провідними державами Європи. При цьому слід зазначити, що у стратегії національної безпеки Польщі задекларовано підтримку Варшавою євроатлантичних устремлень України, зокрема, у рамках продовження політики "відкритих дверей" до НАТО. Крім того, наголошується, що польсько-українська співпраця повинна сприяти закріпленню вагомій ролі України в європейській політиці безпеки.

Імідж України значно покращився на Заході, у тому числі й у США. 29 жовтня 1998 року в м. Києві відбулася зустріч секретаря Ради національної безпеки і оборони України В. Горбуліна та спеціального представника державного департаменту США С. Сестановича. Інтерес США в польсько-українській співпраці втілюється у створення польсько-американсько-української ініціативи про співпрацю (ПАУСІ). Це була унікальна тристороння програма, що спрямовувала свою діяльність на передачу успішного досвіду Польщі в переході до ринкової економіки та побудови демократичного громадянського суспільства. Місією ініціативи – розвиток спроможності України інтегруватись до європейських та євроатлантичних структур.

У 1999 р. Польща увійшла до НАТО, що внесло додаткові штрихи в розвиток українсько-польських стосунків. Хоча деякі українські офіційні особи, учені та політологи висловлювали побоювання, що після того як Польща стане членом НАТО, Варшава відвернеться від України, однак як виявилось пізніше, характерною рисою "української політики" Польської держави була і залишилась підтримка співробітництва з Україною.

У березні 1999 р. відбулося перше організаційне засідання постійної українсько-польської конференції з питань європейської інтеграції. У її роботі брали участь представники усіх зацікавлених міністерств і відомств обох держав. Патронат над конференцією покладався на прем'єр-міністрів України та РП. Конференція стала формою передачі українським партнерам польського інтеграційного досвіду, знань про процес входження до ЄС, даючи можливість здійснювати широкий аналіз українсько-польських відносин на тлі наближення до ЄС [16, с. 75].

Якщо зовнішню політику Польщі 1990-х рр. можна охарактеризувати як "втечу" зі Сходу на Захід, то, починаючи з 2000-х рр., відбувається поступове переключення її уваги з регіону Центральної Європи на Схід. Тобто, після вступу в НАТО і ЄС пріоритети польської зовнішньої політики змінилися, і її головним вектором стала Україна. Як зазначав Б. Комаровський: "Членство в НАТО та ЄС дозволяє нам почуватися безпечно. Це дає також можливість визначення абсолютно нової та позбавленої старих комплексів та стереотипів "російської політики" Варшави" [2, с. 19]

Тодішній Президент РП О. Квасневський проводив чітку лінію на підтримку України в очах Заходу і українська тема порушувалася ним під час доволі частих зустрічей із Президентом США у наступних

роках. Отже, на найвищому політичному рівні Польща діяла не тільки у власних інтересах, а й в польсько-українських інтересах [9, с. 3].

Вступ Польщі до ЄС створив для України нову реальність: серед його членів уперше з'явилася країна, яка лобювала український курс на членство у ЄС, а також і у НАТО. І водночас упродовж 1999–2004 рр. зі вступом РП до НАТО і набуттям членства в ЄС остаточно формується роль Варшави як одного з найважливіших партнерів України на міжнародній арені.

Таким чином, польсько-українська взаємодія та динамічний розвиток співробітництва двох націй упродовж 1994–1999 рр. базується на визначених, багато в чому спільних пріоритетах двох країн і має цілком обґрунтовані підстави та практичні інтереси. Україна і РП бачили своє майбутнє виключно у ЄС та зацікавлені у зміцненні системи національної безпеки у рамках загальноєвропейської системи безпеки. На міжнародній арені РП відігравала роль так званого "адвоката України" і підтримувала її у вступі до міжнародних організацій та регіональних союзів. У окреслений період між Україною та РП підписано близько 70-ти спільних двосторонніх угод. Отже, з другої половини 90-х рр. ХХ ст. у політичній сфері українсько-польські відносини вийшли на новий рівень стратегічного партнерства.

Список використаних джерел

1. Акулов-Муратов В. Польща до і після Смоленська: Quo vadis? / В. Акулов-Муратов, О. Бурко // Зовнішні справи. – 2010. – № 2. – С. 19–23.
2. Антонюк С. Стратегічне партнерство України і Польщі: сучасний стан, пріоритети розвитку і перспективи / С. Антонюк, О. Антонюк // Університет. – 2006. – № 1. – С. 11–19.
3. Бочаров В. В. Євроінтеграційні орієнтири стратегічного партнерства України і Республіки Польща / В. В. Бочаров // Сучасна українська політика. Спецвипуск. Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К.: Фенікс, 2011. – С. 129–136.
4. Декларація Міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про принципи формування українсько-польського партнерства. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_072.
5. Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики / Я. Драус // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – 2010. – Випуск 1. – С. 32–41.
6. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
7. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / [Відп. ред. С. В. Віднянський]. – К.: Генеза, 2004. – 616 с.
8. Зюлковскі М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи / М. Зюлковскі // Віче. – 2003. – № 6. – С. 72–74.
9. Киридон А. Україна-Республіка Польща: етапи, реалії та перспективи відносин / А. Киридон. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com.ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajina-respublika-polshcha-etapi-realiji-ta-perspekt/>
10. Митрофанова О. Польща як стратегічний партнер України / О. Митрофанова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 153–160.
11. Мудрієвська І. І. Головні етапи політичного співробітництва України з Республікою Польща (1991–2013 рр.) / І. І. Мудрієвська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 37. – С. 191–195. – Режим доступу: http://www.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/37/mudrievska.pdf.
12. Олещук А. Р. Ідея стратегічного партнерства у сферах польського та українського політикуму / А. Р. Олещук. – Режим доступу: http://science.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/7/2014/pdf/hist/vsn/3/6_3_Oleschuk.pdf.
13. Сивец М. Украина и Польша: подытоживая достигнутое / М. Сивец // Зеркало недели. – 22 августа 2001.
14. Знахоренко О. М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах / О. М. Знахоренко // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 90–98.
15. Стрільчук Л. В. Україна-Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 608 с.
16. Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат / М. Янків. – Львів: Світ, 2011. – 398 с.

Ірина Ільчук

ФОРМИРОВАНИЕ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА УРОВНЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА (1994–1999 ГГ.)

В статье рассматривается формирование украинско-польских отношений на уровне стратегического партнерства и достижения обоими государствами успехов в процессе совместного взаимовыгодного сотрудничества во второй половине 90-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: Украина, Польша, украинско-польские отношения, стратегическое партнерство, европейская и евроатлантическая интеграция.

Irina Pchuk

FORMATION OF UKRAINIAN-POLISH POLITICAL RELATIONS ON STRATEGIC PARTNERSHIP (1994–1999)

The article deals with the formation of Ukrainian-Polish relations at the level of strategic partnership and the two countries achieve initial success in the mutually beneficial cooperation in the second half of the 90 years of the twentieth century.

Key words: Poland, Ukraine, Ukrainian-Polish relations, strategic partnership, European and Euro-Atlantic integration.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. ЕТНОГРАФІЯ. ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94 (100) "05/21

Аліса Лукашенко

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ХРИСТІЯНСЬКОГО ДУАЛІЗМУ НА ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ПЛАСТУ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

У статті проаналізовано особливості взаємодії духовної та світської влади на теренах Візантійської імперії. Визначено специфіку інтерпретації християнської ідеології у формуванні політичних доктрин імперії. Охарактеризовано особливості імператорської влади, повноваження, права та обов'язки василевса. Визначено спільне та відмінне між засадами світської влади у західнохристиянській та східнохристиянській ойкуменах. Проаналізовано вплив християнської ідеології на придворне життя та тонкощі повсякденності місцевої аристократії. Охарактеризовано специфіку синкретизму давньоримського та християнського начал у формуванні особливостей візантійської владної системи. На прикладі окремих візантійських імператорів висвітлено особливості імперської влади з огляду на засади християнської ідеології та християнського дуалізму зокрема.

Ключові слова: Візантійська імперія, василевс, аристократія, християнство, повсякденність.

Християнська ідеологія у середні віки була стрижнем, на який нанизувалася специфіка різних сфер життя суспільства. Звісно, релігійність не настільки опанувала повсякденністю Візантії, на відміну від Західної Європи, проте, все ж таки, вона, а отже, й християнський дуалізм, займали гідну позицію у системі управління різними сферами життя суспільства. Візантійський політикум, його повсякденне життя та особливості повсякденності священнослужителів достатньо досліджені низкою учених. Проте тенденції повсякденних взаємовідносин між державним та релігійним доменом, їх трансформація та специфіка внутрішнього, позалаштункового життя двох інститутів влади у Візантійській імперії з огляду на інтерпретацію та сприйняття християнського дуалізму головними провладними дійовими особами залишається недослідженою. Дослідження впливу релігійної ідеології на формування державних ідеологій та тенденцій внутрішньополітичного та зовнішньополітичного життя завжди було актуальним та носило практичне значення у сучасному мінливому світі. Наше дослідження і є однією зі спроб, яка дасть можливість по-новому оцінити витоки зовнішньої та внутрішньої політики Російської Федерації, яка вважає себе спадкоємицею Візантійської імперії.

Мета статті полягає у визначенні ролі християнського дуалізму у формуванні тенденцій та особливостей релігійно-політичної сфери повсякденного життя візантійського суспільства.

Візантійська історія досліджена ґрунтовно та поліаспектно низкою дослідників. Серед праць відомі як загальноісторичні, наприклад праці Д. Норвіча [6], Ф. Успенського [7], А. Васильєва [8], П. Лемерля [9], Ш. Діля [1; 10], так і конкретно-історичні, присвячені різним аспектам візантійської історії, наприклад праці С. Аверинцева [11], В. Лазарєва [12], П. Безобразова [13] і т. д. Особливості візантійської цивілізації висвітлені із точки зору різних історичних ракурсів, нам відомо багато про економіку, культуру, політику, церковне життя. Проте інститут влади та тонкощі взаємодії церковного та світського інститутів не підлягали дослідженню із точки зору християнського дуалізму та інтерпретації християнської ідеології й накладенні останньої на повсякденне життя владної верхівки.

При дослідженні повсякденної історії, не зводимо останню до матеріально-побутової сфери, а наслідуюмо підходи школи "Анналів", яка ставить у центр своїх досліджень ментальний складник. Пропонуємо, безпосередньо перейти до аналізу досліджуваної проблематики. Передусім, з'ясуємо дійових осіб політичної влади у Візантійській імперії. Так, на чолі Візантійської імперії стояв імператор, називався "василевс", який володів майже не обмеженою владою. Він міг видавати, змінювати закони, але йому було не дозволено ставити себе вище закону. Так, певним чином закон втілював Божу волю, а імператор лише виконував її. Імператор керував армією, визначав зовнішню політику імперії. Управління імперією здійснювалося із Константинополя. У підпорядкуванні василевса був величезний державний апарат, який складався із численних судових, військових, податкових відомств. Поряд із імператором важливе місце у житті Візантії відігравав сенат. Проте,

він не відігравав таку роль у Візантії як римський сенат у Римській імперії. Сенат був дорадчим органом при імператорові. Чиновників і членів сенату представляли не тільки представники знаті, а й вихідці із простолюдинів, що вирізнялися талантом, вони іноді навіть виявлялися на імператорському троні. Це не бентежило візантійців, бо вони, як і римляни, вважали що усі громадяни імперії рівні між собою. Подібна ситуація і справді співзвучна із християнською ідеологією рівності усіх перед Богом. Цікавим фактом було те, що цю частину ідеології використовували саме у політичній системі Візантії. Крім того, у зв'язку із цим, василевсом міг стати будь-хто за походженням [1].

Так, очевидно, що ідею імперії зміцнювало християнство. Саме воно надавало їй священний характер. У IV ст. сподвижник імператора Костянтина, Евсевій Кесарійський створив політичну доктрину. Так, відповідно до його теорії світська та духовна влада Візантії злилася у єдине, утворюючи симфонію. Імператор був не тільки мирським правителем, а й главою Церкви, обожнювалася не тільки імператорська влада а й розпорядження конкретних імператорів. Проте сама особистість імператора не обожнювалася. Обожнювалася лише посада імператора. Так, імператор був подобою Отця Небесного і мав наслідувати Бога [2, с. 57]. Приклад наслідування подоби Отця Небесного василевсом знаходимо у З. Митиленського, який описує особливості процесів християнізації гунів, полоненими римлянами й реакцію, яка виникла у імператора на цей процес: "Коли наш імператор дізнався від нього відносно події, вчиненої так Господом, з міст під ромейської держави було навантажено 30 мулів, і він послав їх з пшеницею, вином, олією, льоном, іншими плодами і священним начинням" [3].

Також, згідно із Є. Кесарійським, Візантія стала оплотом християнства та перебувала під божественним заступництвом й вела до порятунку інші народи. Проте, незважаючи здавалося б на суттєві владні переваги імператора, царська влада у Візантії не передавалася у спадок, більше того, імператорів могли зміщувати, якщо він ставив себе вище закону. У Візантії правило 109 імператорів і лише 34 із них померли природньою смертю. Інші були зміщені або убиті. Імператорська влада залишалася недоторканою. Імператорська ідея орієнтувала на збереження традицій і звичаїв, стримувала розвиток, тому феодалі у Візантії так і не стали станом, становище аристократів було не стійким, і при дворі постійно мали місце інтриги й змови [1].

Імператор міг стратити підданих, у тому числі й найбільш високопоставлених, конфіскувати їх майно, зміщувати й призначати на посади, видавати закони, був вищим суддею, керувати армією й визначати зовнішню політику. Крім того, хоча він і не був власником усіх земель імперії, але його володіння були справді величезні, і це істотно відрізняло Візантію від західноєвропейських держав. Імперія уявлялася візантійцями досконалим державним устроєм, уособленням гармонії і порядку. Ідея імперії обґрунтовувалася у політичних теоріях; культ імператорської влади був одним із найважливіших елементів державної релігії. Ідея імперської влади була успадкована від Риму, де держава вважалася вищою й непорушною цінністю, а імператор необмеженим правителем, але не власником держави, як на Сході. Римський імператор був зобов'язаний підкорятися законам, і це правило було засвоєно і у Візантії. Проте, імператор не обожнювався у повному розумінні цього слова – це суперечило основам християнства. Він вважався смертною людиною, якій слід усвідомлювати свою нікчемність і відповідальність. Однак, у відношенні до суспільства він був подобою Отця Небесного, зближуючись у цьому більше зі східним владикою, ніж із західноєвропейським монархом. Наслідування Богу оголошувалося найважливішим обов'язком государя, і весь ритуал палацового життя був підпорядкований цій меті. Імператор ніколи не стояв на підлозі, а завжди на особливому узвишші; його трон був двомісний: у святкові та недільні дні на ньому залишали місце для Христа, якого символізував покладений на сидінні хрест. Так, історії відома праця під назвою "Про церемонії", складена для імператора Костянтина Багрянородного і оновлена при Никифорі II Фоці. Книга описувала придворні ритуали із деталізацією.

Крім прав і ритуалів у візантійських імператорів були й обов'язки. І головним серед них вважалася турбота про підданих – запорука міцності й гармонії держави. Тому візантійські історики наважувалися критикувати імператорів, особливо коли вони писали про тих, хто уже зійшов з історичної сцени, оцінювали їх вчинки із точки зору законів Божих і людських. Не дивно, що Зосима зображував першого християнського правителя Римської імперії надзвичайно похмурим, із різко негативними рисами. Якби історія писалася із позицій Зосима, то, звичайно, Костянтин увійшов би до неї із прізвищем "відступника", тоді як його антагоніст Юліан – із прізвищем "великого". І відносно відданості вітчизняним традиціям це було б безумовно справедливо. Костянтин у Зосима – передусім честолібний кар'єрист, загарбник, жажливий убивця і зрадник. Незаконний син Костянтина від жінки неблагородного походження, який насильством усунув від влади законних спадкоємців свого батька. Продажні преторіанці, як зазначав Зосима, проголосили його імператором не за законом, а лише у розрахунок на щедру нагороду. Римська імперія, згідно із автором, опинилася на межі кривавих міжусобних воєн. Але, Зосима наголошував, що ніщо не

могло перешкодити егоїстичним підступам Костянтина. Він зумів знищити Максенція, використавши як найману бойову силу варварів – германців. Після цього Костянтин, "діючи згідно своїм звичкам", віроломно напав на Ліцинія, свого зятя і чесного союзника. Захоплений зненацька Ліциній був переможений і здався у полон за умови збереження йому життя. Але Костянтин, знову ж таки "за своїм звичаєм", ганебно порушив клятву і безжалюбно убив полоненого родича, до речі, заодно із його малолітнім сином, своїм племінником. Так, згідно із Зосимою, Костянтин став єдиним, необмеженим володарем Римської держави. Він отримав можливість, повідомляв Зосима, більше не приховувати властивий йому хід думок і відверто застосовувати насильство. Характерно, що, за свідченням Зосима, зближення Костянтина із християнською Церквою зумовлювалося насамперед готовністю останньої освячувати своїм авторитетом кричущі злочини деспота. На думку Зосима, Костянтин перевершив усіх римських імператорів – у тому числі й Нерона – кількістю кривавих розправ зі своїми найближчими родичами. Крім свого зятя Ліцинія, він убив також свого тестя Максиміана, свою дружину Фаусту і свого старшого сина Кріспа. Після страти останнього, розповідав Зосима, Костянтин зажадав від державних язичницьких жерців, щоб вони очистили його від пролитої ним крові. Але служителі начебто заявили, що для такого роду злодіянь не існує ніяких спокутних засобів. Однак одному християнському єпископу вдалося вселити імператорові віру в очищуючу силу нової релігії, що нібито й обумовило подальший перехід Костянтина у християнство [4, с. 611].

При негативному ставленні до християнства, Зосима, однак, засуджував політичну діяльність Костянтина аж ніяк не тільки за його відступництво від стародавньої релігії. Перемога християнства пов'язувалася у Зосима із остаточним затвердженням у Римській імперії безвідповідального самодержавно-бюрократичного режиму із новим лихом для населення. Костянтин, заявляв Зосима, "накликав на себе ненависть римського сенату і народу", що нібито й змусило його перенести свою резиденцію із Риму в засновану ним для себе нову столицю Константинополь. Зосима ставить у провину Костянтину величезне збільшення кількості чиновників, а також неприпустимі поблажки вищому керівництву армії. Зосима наголошував, що замість того, щоб відбивати зовнішніх ворогів, Костянтин застосовував свої війська, головним чином, для утихомирення беззбройних мирних жителів [4, с. 616].

У "Таємній історії" Прокопія Кесарійського знаходимо взагалі нищівну критику імператора Юстиніана та його дружини, тому не дивно, що ця праця була утаємничена й поширювалася лише серед обмеженого кола осіб. Якщо у випадку із імператором Костянтином критикувалася його діяльність, насамперед, християнізація, то у випадку із Юстиніаном, йому надавалися П. Кесарійським диявольські риси, постать імператора демонізувалася, що йшло у розріз із традиційним обожненням постаті василевса. Так, у главі XII містяться докази демонічної сутності Юстиніана: "Передають, що і мати його [Юстиніана] казала комусь із близьких, що він народився не від чоловіка її Саватія і не від людини. Перед тим як вона завагітніла їм, її провідав демон, невидимий, однак залишив у неї враження, що він був з нею і мав зносини з нею, як чоловік з жінкою, а потім зник, як у сні" [5]. Чи то: "Деяким з тих, хто буває з ним вночі в палаці, здавалося, що замість нього вони бачили привида. Один з них казав, як він [Юстиніан] раптово піднявся з царського трону і почав блукати туди-сюди (довго сидіти на одному місці він взагалі не звик), і раптом голова у Юстиніана раптово зникла, а решта тіла, продовжувала здійснювати пересування, сам він [хто це бачив] вважав, що у нього затьмарився зір, і він довго стояв, приголомшений і пригнічений. Інший розповідав, що, в той час як він був біля нього [василевса], він бачив, як несподівано обличчя того стало подібним безформному шматку м'яса, бо ні брів, ні очей не виявилось на їх звичних місцях, і взагалі воно втратило будь-які ознаки. Хоча сам я не бачив усього цього, я пишу про це, тому що чув від тих, хто наполегливо стверджує, що бачив це" [5].

На численних прикладах "Таємної історії" доводиться руйнівний вплив Юстиніана і Феодори на державне управління імперії, на зубожіння аристократії і народу в цілому. Автором категорично відкидається політика умиротворення варварів, що проводилася Юстиніаном. Розкриттю цієї теми присвячені глави XVIII–XXX. Згідно із висновком автора, правління Юстиніана, цього демона у людському вигляді, супроводжувалося усіма видами природних лих – повеннями, землетрусами, чумою і повстаннями. Крім того, імператор обрав собі найгірших радників: "Це улесливий Трибоніан, що видає закони заради власної вигоди. Це злодій і таємний маніхей Петро Варсіма" [5]. Особливу неприязнь викликав у Прокопія префект Іоанн Каппадокійський, один із головних авторів адміністративних реформ Юстиніана. Зазначимо, що діяльність Юстиніана заслужила осуд й інших візантійських істориків VI ст. Наприклад, Євагрій Схоластик у "Церковній історії" дає суперечливу картину правління Юстиніана. Відзначаючи масштабне релігійне будівництво, детально описуючи храм Святої Софії, він говорить про ненаситну жадібність імператора, жорстокість і упередженість в боротьбі партій і навіть безпосередньо звинувачує його у ересі. П. Кесарійський у "Таємній історії" навіть вдається до такого висловлювання щодо Юстиніана і Феодори: "Маючи лише вигляд

людський, а по суті своїй будучи людиноподібними демонами, вони нищили весь всесвіт. Підтвердженням цьому служить розмах вчиненого ними, бо діяння демонів і діяння людей відзначені глибоким відмінностями. Звісно, бували люди, які з волі випадку або по природі своїй вчиняли щось страхотливе. Одні з них нищили міста, інші – цілі країни, але стати погібеллю для всього роду людського і лихом для усього всесвіту – цього не вдавалося ще нікому, крім цих двох" [5].

Щодо демонізації постаті Юстиніана П. Кесарійський продовжує підсилювати цю позицію, оповідаючи історію про монаха, який відмовився від зустрічі із василевсом, будучи уже фактично на прийомі у нього: "Коли супроводжуючі його стали питати, чому він так вчинив, він, кажуть, прямо їм відповів, що побачив у палаці сидить на троні владика демонів і перебувати поруч не вважав гідним" [5]. Продовжуючи цю ідею, П. Кесарійський розповідає про сон Феодори: "Феодора сказала, що минулої ночі їй було видіння і повеліло нітрохи не засмучуватися про втрачені гроші, бо коли вона прибуде до Візантії, вона ляже на ложе владика демонів і, поза сумнівами, стане жити з ним як законна дружина і завдяки цьому виявиться володаркою всіх багатств" [5]. Незважаючи на це, свою відповідальність, принаймні у теорії, усвідомлювали й самі імператори. Так, Костянтин VII Багрянородний (X ст.) у своїх творах стверджував, що імператор повинен правити "заради істини", "у згоді з законом і справедливістю", "як раб і слуга Божий". Якщо ж він впаде у гріхи, перетвориться на деспота, стане ненависний народу і може бути позбавлений своєї посади. У цьому випадку помічаємо чітку алегорію християнського дуалізму. Треба сказати, що доля багатьох візантійських монархів дійсно була трагічною, а термін царювання – коротким, іноді усього декілька років. Половина із них насильно позбулися престолу: одні були засліплені, отруєні або утоплені, інших запроторювали у монастир. Нестійкість становища імператора посилювалася й тим, що у Візантії довгий час царська влада не передавалася у спадок. З іншого боку, найвищий пост у державі могла зайняти і людина низького походження. Наприклад, один із найзнаменитіших візантійських правителів, Юстиніан I (VI ст.), народився у селянській сім'ї. Влада імператора вважалася божественною, і тому походження людини та її колишні заняття не мали ніякого значення.

Отже, Візантійська імперія синтезувала у собі як римське начало, так і християнські принципи. Так, верховенство закону в Давньому Римі трансформувалося у верховенство Закону Божого у Візантійській імперії. Василевс мав надзвичайно широкі повноваження, але був на рівні із іншими перед Законом Божим. Імператор водночас мав бути справедливим як Бог і бути Його рабом. Рівність перед законом і Богом відобразилася і у тому, що посаду імператора міг зайняти будь-хто за походженням як і потрапити до сенату. Зважаючи на цей факт, у Візантійській імперії не склалася консервативна стана монархія на зразок країн Західної Європи. Будь-хто у Візантії міг отримати милість Бога, так і втратити її. Християнська Церква напрацювала доктрину симфонії світської та духовної влади, при якій імператор оголошувався главою християнської Церкви. Проте, незважаючи на здавалося б всюдисущість імператорського начала, його діяльність часто піддавалася критиці, василевсів часто зміщували (всього було 109 імператорів). Зазвичай, демонізації імператорської влади не відбувалося, це було винятком (період Юстиніана). Тому очевидним був вплив християнської ідеології на формування засад політичної влади. Так найвідчутнішим був вплив Божественного начала християнського дуалізму у формуванні засад управління Візантійською імперією.

Список використаних джерел

1. Диль Ш. История Византийской империи / Ш. Диль. – Режим доступу: <http://book.e-reading-lib.org/bookreader.php/19824/Dil> - Istoriya Vizantiiskoi imperii.html.
2. История средних веков: В 2 т. Т. 1: Учебник / [Под ред. С. П. Карпова]. 4-е издание. – М.: Высшая школа, 2003. – 640 с.
3. Митиленский З. История / З. Митиленский. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Zacharia/text1.phtml>.
4. Религиозно-политическая мысль Зосима. – Древний мир: сборник статей в честь академика В. В. Струве. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – С. 611–617.
5. Прокопий Кесарийский. Тайная история / Прокопий Кесарийский. – Режим доступу: <http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/History/Prokop3/>.
6. Норвич Дж. История Византии [Пер. с англ. Н. М. Заболоцкого] / Дж. Норвич – М.: АСТ МОСКВА, 2010. – 542 с.
7. Успенский Ф. История Византийской империи. Расцвет. Крушение / Ф. Успенский. – М.: Астрель; АСТ, 2011. – 1008 с.
8. Васильев А. А. История Византийской империи [Пер. с англ. А. Г. Грушевой] / А. А. Васильев. – СПб.: Алетей, 2000. – Т. 1. – 510 с.; т. 2. – 593 с.
9. Лемерль П. На перекрестке цивилизаций: История Византии. Османская империя [Пер. с фр.] / П. Лемерль, Д. Кицикис. – М.: Издательство "Весь Мир", 2006. – 240 с.
10. Диль Ш. История Византийской империи / Ш. Диль. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – 167 с.
11. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. Аверинцев. – М.: CODA 1997. – 343 с.
12. Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы / В. Н. Лазарев. – М.: Наука, 1978. – 336 с.: ил.
13. Безобразов П. В., Любарский Я. Н. Две книги о Михаиле Пселле / П. В. Безобразов, Я. Н. Любарский. – СПб.: Алетей, 2001. – 541 с.

Аліса Лукашенко

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ХРИСТИАНСКОГО ДУАЛИЗМА НА ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ПЛАСТА ВИЗАНТИЙСКОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В статье проанализированы особенности взаимодействия духовной и светской власти на территории Византийской империи. Определена специфика интерпретации христианской идеологии в формировании политических доктрин империи. Охарактеризованы особенности императорской власти, полномочия, права и обязанности василевса. Определено общее и отличное между принципами светской власти в западнохристианской и восточнохристианской ойкуменах. Проанализировано влияние христианской идеологии на придворную жизнь и тонкости повседневности местной аристократии. Охарактеризована специфика синкретизма древнеримского и христианского начал в формировании особенностей византийской системы власти. На примере отдельных византийских императоров освещены особенности имперской власти учитывая принципы христианской идеологии и христианского дуализма.

Ключевые слова: Византийская империя, василевс, аристократия, христианство, повседневность.

Alisa Lukashenko

ANALYSIS OF INFLUENCE OF CHRISTIAN DUALISM IN THE CHARACTERISTICS OF THE RELIGIOUS-POLITICAL STRATUM OF THE BYZANTINE EVERYDAY LIFE: THE HISTORICAL DIMENSION

The paper analyzes the features of the interaction of spiritual and temporal power in the territory of the Byzantine Empire. The specificity of the interpretation of Christian ideology in shaping the political doctrines of the empire. The features of the imperial power, powers, rights and duties of basil. Defined common and different between the foundations of the secular power in zahidnohrystyianskomu and Eastern regions. The influence of Christian ideology on court life and the intricacies of everyday life of the local aristocracy. Characterized specificity drevnorymskoho syncretism and Christian principles in shaping features of Byzantine power system. For example, some Byzantine emperors highlights the features of imperial power based on Christian ideology and Christian dualism.

Key words: Byzantine Empire, basileus, aristocracy, christianity, routine.

УДК 7.0349(477)7

Галина Гордієнко

ОСНОВНІ СИМВОЛИ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

У статті аналізується культурницький і соціальний зміст провідних символів українського бароко. Розкривається специфічність інтерпретації західноєвропейських барокових ідей в українському мистецтві, літературі й філософії. Показано тісний взаємозв'язок між бароковими символами українського мистецтва і літератури й драматичними подіями суспільного життя другої половини XVII ст. Виявлено мистецькі й жанрові особливості у використанні символів українського бароко та їх смислового та асоціативного наповнення.

Ключові слова: культура, символ, емблема, українське бароко, козацький собор.

Істотні соціальні зрушення XVI–XVII ст., формування нової суспільної верстви – українського козацтва, його тривала й жертвна боротьба і, зрештою, ініційована козацтвом Українська національна революція 1648–1676 рр., зумовили завершення формування нового типу української культури – барокової культури. Українська культура ранньоновітнього часу перебувала у складній взаємодії із західною християнською культурою. Тому барокові компоненти європейського мистецтва, літератури, філософії набули оригінального втілення на українському ґрунті. Зберігаючи цінності східного християнського, православного духовного життя, українська культура постала перед Європою у формі українського бароко. Відомо, що мистецтво бароко було не чужим і для інших православних слов'янських народів, але саме в Україні воно отримало найвищий рівень розвитку. Культурні коди українського бароко розкривають усю повноту і неповторність духовного життя.

Символіку українського бароко досліджували упродовж XX ст. відомі фахівці: П. Білецький [1], Б. Криса [2], Д. Кучерюк [3], Д. Степовик [4], Л. Ушкалов [5–6], та інші. Так, Д. Степовик вказував на реалістичні тенденції в українському бароко, його тяжіння до образів правдивого середовища, утвердження погляду на світ як вічний рух і на майбутнє зближення мистецтва із повсякденним побутом українців [4, с. 59].

Д. Кучерюк виділяв в українському бароко оригінальне поєднання спокою, меланхолійності із пишнотою і багатством убранства [3, с. 493]. Існують й інші інтерпретації неповторності символіки українського бароко. Отож, нам видається доцільним виділити й подати стислий культурницький аналіз найпоширеніших барокових символів у новочасній українській культурі, а також показати їх унікальність і обумовленість соціальними обставинами.

Відомо, що у процесі становлення українське бароко отримало такі ознаки, як театральність, монументальність, динамізм. Однак провідною рисою українського бароко фахівці вважають його емблемотворчий або символічний характер. Емблематичне осягнення буття – його видимого й невидимого притаманне архітектурі, образотворчому мистецтву, віршованим підписам під гербами шляхетських та козацько-старшинських родів, епітафіям, філософським текстам, полемічним творам. Можна стверджувати, що українське бароко створило свій неповторний умовно-символічний світ, у якому чітко окреслюються дві групи символів: релігійні та геральдичні. Г. Сковорода вважав, що завдяки символіві продовжує своє існування об'єкт, який цей символ виражає. Він порівнював символ із оболонкою зернини. Якщо зернина втрачала свою оболонку, то наступала смерть [7, с. 9].

Зображення у бароковому мистецтві України тварин, птахів, зброї, спеціальних геральдичних знаків формують геральдичну групу символів. Зображення небесних тіл, рослин, окремих тварин має відношення до релігійної символіки. Водночас для обох груп характерним є використання геометричних фігур, які символізують різні аспекти буття.

Відомо, що західноєвропейське бароко мало аристократичний характер. В Україні аристократизм був присутнім частково лише у літературних барокових творах. Національна революція середини XVII ст. зруйнувала в Україні традиційну середньовічну структуру суспільства. Замість етнічно чужої, іновірної аристократії – польської шляхти, місце провідної верстви українського народу зайняло козацтво, козацька старшина. Козацтво, на відміну від середньовічних суспільних станів, було відкритим і динамічним середовищем. Кожен українець, за бажанням, міг вступити до цієї верстви, придбавши бойового коня, військово спорядження і, записавшись до найближчої сотні. Після цього він отримував як козацькі привілеї, так і усі зобов'язання та небезпеки військової служби. До козацьких лав вливалися різні особи, серед яких було чимало висококультурних і освічених осіб, які й стали новою елітою нашого народу. Ця еліта ще зберігала тісні зв'язки із простолюдом. Представники козацької старшини були основними замовниками барокових творів мистецтва. Оплачуючи замовлення, провідники козацтва стимулювали розвиток культури і, відповідно, істотно визначали характер і естетичний зміст барокових ікон, церков, іконостасів, епітафій, житлових приміщень тощо. Через це бароко набуло в Україні невластивих йому демократичних рис.

Демократизм козацького духу виявляється у культовій архітектурі XVII ст. Для козацького собору властивим був помірний орнамент, природні форми, що істотно відрізняються від пишного стилю західноєвропейських храмів. Козацький собор вирізняється відсутністю чітко вираженого головного фасаду і поставав відкритим на усі сторони світу, що нагадувало козацьку раду із її славнозвісним колом простих козаків і групу козацької старшини посередині.

Динамізм барокової культури в Україні мав своїм підґрунтям бурхливі події суспільного життя XVII ст. Це і тривала епопея боротьби із турками й татарами, жертвне протистояння із військами Речі Посполитої під час хвилі антипольських повстань, героїка національної революції. Постійне перебування на вістрі життя і смерті сформувало відповідні риси барокового світогляду українця цієї епохи. Життя сприймалося як швидкоплинне і скороминуще. Людина розглядалася як актор, що вийшов на сцену і, зігравши свою роль, має негайно покинути підмостки буття. Звідси й уявлення про ілюзорність світу, переповнений химерами й вигадками. У бурхливих водах житейського моря співіснують добро і зло, любов і ненависть, Бог і диявол. Ці мотиви контрастності також властиві для творів мистецтва українського бароко. Водночас, для українського бароко характерною була схильність до оспівування особистості лицаря-воїна, здатного як до героїчної авантюри, так і до саморефлексії. Народна картина "Козак Мамай" втілює не тільки героїку військової дійсності, але й ідею пошуку сенсу буття. Саме таким постає ліричний герой у творах Г. Сковороди – у постійних пошуках смислу свого існування [8, с. 89].

Одним із найпоширеніших символів плинності світу в українському бароко був образ самотнього корабля-людини, що пливе у безмежному морі до своєї останньої пристані – Царства Небесного. На думку Л. Ушкалова, образ моря був улюбленим у творчості українських письменників доби бароко. Науковець називав такі іпостасі барокового "моря": "море світу" (широке, бурхливе, злостиве, небезпечне, багатом'ятежне), "сланное море" короткого людського життя, глибоке море Господнє, море сліз, гріхів, пристрастей, "слабостей вічних" Раю, "море огненное геенское, море Небесної слави, море Божої хвали, "злостивого світу", "неизчерпаемая Благодаті

Божія", "миролюбія", совісті, "широке і глибоке море церковное", "море милосердія Божія", море "поганской безбожности и всей бесовской неукротимой злости" та ін. [6, с. 184]

Самотній корабель-людина у творах українських інтелектуалів ранньоновітнього часу або ж пливе в одному напрямі, згідно із призначеною місією, або ж блукає у пошуках своєї гавані. Безмежність бурхливого моря виражає смуток, терпіння, які переживає людина у своєму плаванні до вічної пристані, що символізує смерть, тобто перехід до Царства Небесного. Саме таким був символ моря і корабля у творах К. Транквіліона-Ставровецького [9, с. 99].

Поступово у бароковому мистецтві на українському ґрунті усталюються оригінальні символи, джерела яких важко відшукати у витонченому мистецтві Західної Європи. Так, образ України у творчості гравера І. Щирського постає у вигляді Діви із короною на голові і накинутій на плечі порфірі. На гравюрі "Всенародне торжество" Діва-Україна просить благословення у київського митрополита Іоасафа Кроковського [4, с. 86].

Неважко помітити особливе взаємонасичення словом малюнку і, відповідно малюнком слова в українському бароко. Інтенсивний розвиток літератури у цей період можна проілюструвати здобутками творчості І. Величковського, який на межі XVII–XVIII ст. посідав посаду викладача поетики у Києво-Могилянському колегіуму. Він став одним із засновників в українській літературі фігурного віршування. У своїй книзі "Млеко от овци пастуру належное", яку можна вважати посібником із поетики, він виклав основи теорії "курйозного віршування". У вступі до книги автор писав: "...я, яко істинний син Малоросійської отчизни нашої, боліючи на то серцем, іж в Малой нашої Росії до сих час таких ні од кого типом виданих не оглядаю трудов, з горливості моєї ку милой отчизні, призвавши Бога і Божію Матку і [святих], умилостивем, іле зможность подлого [довці] пу мойого позволяла, нікоторіфі значнійшіі штуки поетицкіє руським язиком виразити, не з якого язика на руський ониє переводячи, але власною працею ново на подобенство інородних составляючи, а нікторіє і ціле руськіє способи винайдучи, котріє й іншим язиком ані ся можуть виразити" [1, с. 275]. У збірці автор подав такі типи курйозних віршів, як "Ехо", "Рак літеральний", "Рак словний", "Рак прекословний", "Чворогранистий", "Згожаючийся" та інші. Поет подав стислу характеристику кожному типові віршування.

Прослідковуємо дивовижне поєднання графічних символів із поезією: графічні комбінації слів і окремих літер. В українській бароковій поезії можна знайти зображення хреста з допомогою розмаїтого сполучення слів, або тлумачення латинських літер імені Ісуса Христа, як об'ємних символів хресної жертви Христа, або іудиних 30 срібняків. Як і в усій культурі українського бароко, у творчості І. Величковського особливе місце посідав образ Богородиці, який у його поезії набував смислової розмаїтості. Для поета Марія – годувальниця Христа. І тут материнське молоко набувало символу християнського вчення, яке було життєдайним для тих, хто його прийняв і водночас акафістичним символом благословення. Неабияке місце в образно-символічній системі поета займали цифри. Для зображення іпостасі Богородиці – Непорочна Діва, І. Величковський використовував цифру сім або тавтологію наприкінці віршового рядка. Застосовуючи епітети-інверсії, поет вказував на винятковість Богородиці у небесній ієрархії. Доброта Матері Божої порівнюється із морем – символом безкінечності [10, с. 56].

Трагічні події героїчного століття вплинули на істотне переосмислення біблейського образу "Авелевої крові". У історичних творах XVII ст. символ "Авелевої крові" пов'язаний, передусім, із братовбивчими конфліктами доби "руїни". Саме так витлумачено цей образ у поезії Л. Барановича "Меч землю рубонув, у крові потонув"

Над нами висів меч, нині спадає

І крушить він нас – аж лихо волає.

Над Авеля кров'ю земля голосила.

А нині кров більша наш край затопила [11, с. 299].

Однак у бароковій поезії є й інша художня інтерпретація цього образу. У вірші Д. Туптала (7 "звезда") кров Авеля була кривавим потом Ісуса Христа, що стікала краплинами й змивала усі людські гріхи. Перша пролита кров на землі, що символізувала усі подальші людські злочини, стала Христовою кров'ю спокути усіх людських гріхів [12, с. 24].

Барокова символіка властива і для композиційних основ козацького собору. Архітектори, які перебували під впливом козацьких естетичних вподобань, органічно поєднували європейські традиції культового зодчества із давньоруськими традиціями будівництва дерев'яних храмів. Козацький собор – це передусім хрестоподібний храм, що складався із п'яти з'єднаних восьмигранних дільниць. Кожна частина храму завершувалася куполом, який розташовувався на гранчастому барабані. Творчим розвитком барокової культової архітектури на українському ґрунті стали так звані "заломі", вони у козацькому соборі вбудовувалися у верхів'я храму у вигляді трьох, або більше ярусів, які розташовувалися один на одному, а кожен наступний ярус прорізував склепіння попереднього. Ця оригінальне й глибоко символічне архітектурне втілення з'явилося в

результаті творчого осмислення багатого досвіду будівництва храмів із дерева. Козацький собор можна пізнати також за характерними куполами грушовидної форми. Заломі та деякі інші мистецькі компоненти козацького храму символізують ідею соборності, вічевої демократії і свободи.

Серед розмаїття символів і образів українського бароко особливого поширення набули такі, як, зображення саду, винограду, змії, серця, ключа, книги тощо. Сад у бароковому мистецтві України символізував "окультурену" душу, земний рай, зрештою людське беззахисне життя, що переходить від народження – до смерті і знову – до духовного відродження у Царстві небесному [7, с. 100].

Від містичних образів Діонісія Ареопагіта у барокову українську культуру прийшов символ світла. Світло для українського бароко – це й прикраси на храмах і палацах у вигляді сонячного диску, декоративних ліній у вигляді променів. У філософських творах Г. Сковороди світло пов'язане, передусім із духовним буттям людини, її наближенням до Бога. Образ Христа часто передається через сонячну символіку. Символ світла можна виявити у зображеннях "Ока всесвіту". Цікаво, що в українській традиції сонце є одним із дванадцяти символів влади. Крім цього, сонце в українському бароко наділено й загальноєвропейським значенням знання та інтелекту [13, с. 280]. На багатьох гравюрах І. Щирського можна побачити сонце у вигляді людського обличчя. Згідно із бароковими християнськими мотивами, сонце пов'язується із архангелом Михаїлом, а Місяць – із архангелом Гавриїлом.

Найбагатшою на барокову символіку була творчість Г. Сковороди. Д. Чижевський подав повну класифікацію символіки українського філософа, яку той черпав із популярних у ранньоновітній час емблематичних енциклопедій. Емблеми і символи у творах Г. Сковороди поділяються на такі групи: 1) тварини і птахи (віл-молотник, змія, бусел, мавпа, голуб, олень, верблюд); 2) фантастичні істоти (сфінкс, сирени, фенікс); 3) рослинний світ (колос, яблуна, квасоля, зерно, хворост, хліб); 4) мертва природа (магніт, веселка, сонце, вода, джерело, потік, криниця, скеля); 5) продукти людської праці (трикутник, лабіринт, перстень, жорна, годинник, аптека, явір, колесо, коло, ціп, сітка) [14, с. 59].

Одним із провідних барокових символів української культури ранньоновітньої доби став символ серця. У творчості Г. Сковороди він набув особливо насиченого змісту, перетворившись у філософську універсалію. Найпростіше тлумачення цього символу полягало у тому, що серце було "невидимою природою" психічного життя людини. Водночас, серце у його філософії постає як завершальна стадія розвитку людської сутності, що проходить стадії преображення душі в дух, а духу в серце. Г. Сковорода істотно поглибив й розширив барокове тлумачення символу серця, який з'являється ще у творах К. Транквіліона-Ставровецького і далі вже у XIX ст. розробляється у творах М. Голя, П. Юркевича, П. Куліша.

Таким чином, розмаїття символіки українського бароко засвідчує той факт, що українська культура XVII ст. здійснила поступ у своєму розвитку і не тільки "наздогнала" європейську культуру ранньоновітнього часу, але й привнесла у її скарбницю свої власні оригінальні надбання.

Список використаних джерел

1. Білецький О. І Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / О. І. Білецький. – К.: Радянська школа, 1952. – 356 с.
2. Крися Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII – XVIII століть / Б. Крися. – Львів, 1997. – 214 с.
3. Кучерюк Д. Ю. Культура слов'ян. Україна в контексті культурно-історичних доль слов'янства / Історія світової культури. Культурні регіони / Д. Ю. Кучерюк. – К.: Либідь, 2000. – 518 с.
4. Степовик Д. В. Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароковій гравюрі / Д. В. Степовик. – К.: Мистецтво, 1988. – 159 с.
5. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій / Л. В. Ушкалов. – Харків: Майдан, 2004. – 776 с.
6. Ушкалов Л. Українське барокове богومислення / Л. Ушкалов. – Харків: "Акта". – 221 с.
7. Федоров В. Символи: образ і знак: Symbolarium / В. Федоров. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 256 с.
8. Слоневська І. Б. Григорій Сковорода: Портрет в інтер'єрі бароко / І. Б. Слоневська // 36. наукових статей. Педагогічний дискурс. Збірник наукових праць. – Вип. 2. – Хмельницький, 2007. – С. 86–94.
9. Маслов С. И. Кирилл Транквіліон-Ставровецький и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии / С. И. Маслов. – К.: Наукова думка, 1984. – 242 с.
10. Бадрак Б. М. Барокова образність творів Івана Величковського / Б. М. Бадрак // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010. – Випуск XXIII. – Частина 3. – С. 55–62.
11. Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987. – С. 299.
12. Ткаченко О. П. Символ "Авелевої крові" в інтерпретації українських і зарубіжних письменників / О. П. Ткаченко // Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2011. – № 22. – С. 23–26.
13. Кримський С. Б. Феномен українського бароко / С. Б. Кримський // Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. Історія української культури: В 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3. – 1245 с.
14. Чижевський Д. І. Філософія Г. С. Сковороди / Д. І. Чижевський. – Харків: Прапор, 2004. – 272 с.

Галина Гордиенко

ОСНОВНЫЕ СИМВОЛЫ УКРАИНСКОГО БАРОККО

В статье анализируется культурологическое и социальное содержание ведущих символов украинского барокко. Раскрывается специфичность интерпретации западноевропейских барокковых идей в украинском искусстве, литературе и философии. Показано тесную взаимосвязь между барокковыми символами украинского искусства и литературы и событиями общественной жизни второй половины XVII в. Выявлено особенности использования символов украинского барокко и их смыслового и ассоциативного наполнения в разных видах и жанрах искусства.

Ключевые слова: культура, символ, эмблема, украинское барокко, казацкий собор.

Galyna Hordiyenko

THE MAIN SYMBOLS OF THE UKRAINIAN BAROQUE

In the article is analyzed culturological and social maintenance of leading symbols of the Ukrainian baroque. The specificity of interpretation of Western European Baroque ideas have been revealed in Ukrainian art, literature and philosophy. It is shown a close relationship between the Baroque character of Ukrainian art and literature, and dramatic events of public life in the second half of the 17th century. Artistic and genre features are educed in the use of symbols of the Ukrainian baroque and them semantic and associative filling.

Key words: culture, symbol, emblem, Ukrainian baroque, Cossack Cathedral.

УДК 94(478)(093.5)

Алла Попружна

НАДГРОБНИЙ ПОРТРЕТ ІВАНА ДОМОНТОВИЧА В КОНТЕКСТІ ПОХОВАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

В статті йдеться про надгробний портрет генерального судді Івана Домонтовича, який репрезентує поховальну культуру козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. Кожна соціальна верства виробляла власне ставлення до таких явищ, як життя і смерть, яке проявляється у традиціях, церемоніях і ритуалах. Упродовж другої половини XVII–XVIII ст. представники козацької старшини в контексті існуючої поховальної культури уклали заповіти, обирали гідне місце поховання, замовляли “сорокоусти”, обдаровували храми й монастирі для вічного спокою власної душі, увічнювали себе, замовляючи надгробні портрети та епітафії.

Ключові слова: Іван Домонтович, Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир, надгробний портрет, епітафія, козацька старшина.

Надгробні портрети були важливою складовою поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. і стали поширюватися на Лівобережній Україні під впливом Речі Посполитої, але мали свій самобутній характер [1]. Першим привернув увагу до старовинного українського портрету О. Лазаревський, опублікувавши на сторінках “Киевской старини” “контерфекти” представників козацької старшини [2; 3]. Надгробні портрети згадувалися також у студіях К. Широцького [4], В. Горленка [5], А. Стороженка [6], Д. Щербаківського [7], Ф. Ернста [7], П. Білецького [8], Л. Тананаєвої [9]. Серед сучасних науковців певну увагу їм приділили Р. Косів [10], Г. Белікова [11], Д. Семенюк [12], О. Ковальська [13], Б. Іванова [14], І. Нетудихаткін [15], О. Суховарова-Жорнова [16], О. Походяща [17] та інші дослідники.

Надгробний портрет генерального судді Івана Домонтовича (1612–1683 рр.) доповнює уявлення про особливості поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. Проживши довге й буремне життя, розпочавши службу від уряду сотника і завершуючи службу на посаді генерального судді, Іван Домонтович почав готуватися до “останнього шляху” в душі свого часу. Став ктитором Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря, збудувавши у ньому Миколаївський собор [18, с. 434]. Саме в ньому він знайшов “останній притулок” у 1683 р. Це підтверджує запис, збережений у синодику Крупицького монастиря: “Помяни, Господи, душу усопшего раба твоего Іоанна Домонтовича; кой своїм коштом змуровал сию церков и зди в ней положен на левой стороне под филаром” [19, с. 40].

Також відомо, що на балці старої трапезної церкви Крупицького монастиря були вирізьблені слова: “при счастливом реемент ясновельможного пана Іоанна Самуйловича, гетьмана войска его ц. в. запорозского, року 1680. Іоанн Домотович, судья генеральный, сию храмину в отраду инокам создал, вечная ради себе отради” [20, с. 15].

Місце розташування могили генерального судді у Крупицькій обителі довгий час було невизначеним, адже Михайлівський храм був розібраний у 20-х рр. ХХ ст., а поховання Івана Домонтовича винесене за його межі. У 2000 р. виявлено підземний поверх із похованнями, одне із яких, ймовірно, належало І. Домонтовичу. У ямі зафіксовані залишки домовини у вигляді коричневого тліну, на дні могили знаходилися 10 цеглин, покладених під домовину і, скоріш за все, символізували ктиторство небіжчика [21].

Але не тільки про притулок грішного тіла потурбувався генеральний суддя. Згідно із канонами часу, "над гробом" встановлено портрет, який на сьогодні, на жаль, втрачений. Замовлення надгробних портретів у другій половині XVII–XVIII ст. було явищем традиційним. Так, в інтер'єрах храмів розташувалися портрети над похованнями генерального обозного В. Дуніна-Борковського [22, с. 104], бунчукового товариша Г. Стороженка [6, с. 577], полковника прилуцького І. Стороженка [23, с. 167], стародубського полковника М. Миклашевського [11, с. 146], сотника київського С. Туптала [24, с. 195], вдови Новгород-Сіверського сотника Є. Жоравко [4, с. 201], миргородського полкового обозного В. Родзянка [25].

На надгробному портреті генеральний суддя "ізображен стоячим у стола, на котром находится распятие, в левой руке – четки, а в правой – "листка" (знак судейского чина); под портретом – миниатюрное изображение монастыря (должно быть, Крупецкого), по обеим сторонам которого сделана надпись:

Хто на той образ поглянет
А щом за ч (человек) бывал ведати желяет, –
Ведай, иж верный сын отчизны былем,
Оной з молодых лет верне служилем.
Иоанн имя мне от Бога данно,
Домонтовичем проименовано.
Суд енеральный на мне залежал,
Которий уряд до смерти додержал.
В мени своим коштом церковь змуровалем
А потом Богу в руци духа далем" [2, с. 340].

Фотокопія, зроблена О. Лазаревським, із "прекрасной копіи XVIII ст." і розміщена на сторінках часопису "Киевская старина" зберегла для нас портрет І. Домонтовича.

К. Широцький стверджував, що цей портрет "списано у 1705 р. з нагробкового образа Домонтовича, котрий можливо, теж був зроблений не з натури, а по

пам'яті після смерті" [4, с. 201].

Д. Щербаківський та Ф. Ернст зазначали, що небіжчика, зазвичай, малювали "на повен зріст з складеними побожно руками перед розп'яттям". У нижній частині портрету розміщувалися відповідні написи, вірші або епітафії [7, с. 12].

Імена автора оригіналу портрету генерального судді, а ні малярів, які робили копії із нього невідомі. Утім, відомо, що авторство епітафії на надгробному портреті І. Домонтовича належить Д. Тупталу, на той час ігумену Крупицького монастиря [4]. Зазвичай, епітафії склалися після смерті того чи іншого представника козацької старшини з метою увічнення його пам'яті. Розміщувалися епітафії на надгробних хоругвах та портретах, надгробних кам'яних плитах або металевих дошках, які кріпилися біля місця поховання. Віршовані епітафії на честь того чи іншого представника козацької старшини зберігалися у родинних архівах [26, с. 14–18].

У другій половині 50-х рр. XVIII ст. монастир прийшов у цілковитий занепад [27, арк. 1] Очевидно, у зв'язку із ремонтними роботами в храмі Святого Миколая і виникла потреба поновити пошкоджений портрет фундатора І. Домонтовича 1765 р. [28, с. 276].

Відомо, що пізніше портрет, довгий час зберігався у корпусі настоятеля. Ось яким побачив його Філарет Гумилевський: "На портрете судія Домонтович – старец с умными глазами, с физиономією и доброю, с густыми бровями, с волосами курчавыми, в кафтане и епанче; здесь же герб его: меч, обращенный к низу, между двумя четвертями луны и двумя звездами" [28].

Цікаво, що окрім штучного портрету, був написаний також портрет І. Домонтовича на стовпі собору. У 1830 р., у зв'язку із синодальною забороною, стінописне портретне зображення генерального судді Війська Запорізького завісили іконою [20, с. 15–18].

Отже, надгробний портрет генерального судді І. Домонтовича доповнює уявлення про поховальну культуру козацької старшини і підтверджує існуючу серед козацької старшини традицію увіковічувати себе величними надгробними портретами, які, зазвичай, розміщувалися над місцем

поховання. На жаль, доля більшості надгробних портретів була сумною, адже за словами О. Лазаревського, згідно із наказом Синоду, світські портрети були винесені за межі храмів у 30-х роках XIX ст. і “если не попадали в руки любителей, сваливались обыкновенно на колокольне и там сгнивали” [2, с. 339]. Втім, дослідження надгробних портретів доповнюють уявлення про духовний і матеріальний світ провідної соціальної верстви XVII–XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Попружна А. В. Портрети в контексті поховальної культури шляхти Речі Посполитої та козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. / А. В. Попружна // Праці Центру пам’яткознавства: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 25. – С. 281–288.
2. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337–342.
3. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 173–174.
4. Широцький К. Дещо про давні портрети / К. Широцький // Сяйво – 1914. – Ч. 7 – 9. – С. 198–202.
5. Горленко В. Старинные малороссийские портреты / В. Горленко // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 602–606.
6. Стороженко А. Старинные малороссийские портреты / А. Стороженко // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 577–579.
7. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – С. 8–15.
8. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII ст. / П. Белецкий. – Ленинград, 1981. – С. 99.
9. Тананаева Л. И. Надгробный портрет в Речи Посполитой (XVI–XVII века) / Л. И. Тананаева // Категории жизни и смерти в славянской культуре. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 368 с.
10. Косів Р. Р. Українські хоругви XVII–XVIII ст. / Р. Р. Косів. – Київ: Оранта, 2009. – 372 с.
11. Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом / [уклад. Г. Белікова, Л. Членова]. – К.: Артганіа Нова; Хмельницький: Галерея, 2006. – 351 с.
12. Семенюк Д. Колекція натрунних портретів з фондів ЛІМ / Д. Семенюк // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – С. 48–61.
13. Ковальська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2-х ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Ч. 1. – 314 с.
14. Иванова Б. Средневековые компоненты в структуре живописного портрета на заре Нового времени в странах восточной и юго-восточной Европы / Б. Иванова // Acta Slavica Iaponica. – 2005. – С. 215–237. – Режим доступу: <http://hdl.handle.net/2115/39449>.
15. Нетудихаткін І. А. Шанування церковних благодійників у православних храмах Києва та Лівобережної України XVIII–XIX ст.: нормативно-правовий аспект / І. А. Нетудихаткін // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 5–9.
16. Суховарова-Жорнова О. Типологічна характеристика історичних портретів XVII–XVIII ст. / О. Суховарова-Жорнова // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 11: У 2 ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К., 2004. – Ч. 2. – 328 с.
17. Походяща О. Вплив церкви на розвиток українського портретного живопису XVII–XVIII століть / О. Походяща // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 78–82.
18. Модзалевский В. Л. Малороссийский Родословник / Вадим Львович Модзалевский – К.: Типография т-ва Г. Л. Фронцкевич и Ко., 1908. – Т. 1 (А–Д). – С. 434.
19. Синодик Крупицького Батурицького монастиря / [упорядк. ст., пер. і прим. І. Ситий] // Сіверянський літопис. – Ч., 1997. – № 5. – С. 40–64.
20. Крупицькій Батурицькій третьє-класный мужескій монастирь Св. Николая – Чернігов, 1862. – 44 с.
21. Ситий Ю. М., Овчаров М. В. Науковий звіт про археологічні роботи 2000 р. на території заповідника “Гетьманська столиця” смт Батурин, Бахмацького р-ну, Чернігівської області / Ю. М. Ситий // Інститут археології НАН України, № 2000/121.
22. Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського / А. Адруг. – Чернігів, 2005. – 32 с.
23. Стороженко Н. Полковник Прилуцький Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 167–173.
24. К портрету Саввы Григорьевича Туптало // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 194–198.
25. Осадча Ю. Портрети історичних діячів козацької доби у колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького / Ю. Осадча. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/ru/science/results/collect/140-collect/270-article012.html>.
26. Попружна А. Епітафії як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. / А. Попружна // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 88(9). – С. 14–18.
27. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1, спр. 776, арк. 1.
28. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 кн. / Д. Г. Гумилевский. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – Кн. 3: Мужские монастыри. – С. 276.

Алла Попружная

НАДГРОБНЫЙ ПОРТРЕТ ИВАНА ДОМОНТОВИЧА В КОНТЕКСТЕ ПОХОРОННОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ

В статье рассматривается надгробный портрет генерального судьи Ивана Домонтовича, который характеризует похоронную культуру казацкой старшины второй половины XVII–XVIII вв. Каждая социальная группа вырабатывает собственное отношение к жизни и смерти. Это отражено в традициях, церемониях и ритуалах. На протяжении второй половины XVII–XVIII вв. представители казацкой старшины в контексте существующей похоронной культуры составляли завещания, выбирали достойное место погребения, оплачивали "сорокоусты", занимались благотворительностью, оставляли память о себе, заказывая надгробные портреты и эпитафии.

Ключевые слова: Иван Домонтович, Крупицкий монастырь, надгробный портрет, эпитафия, казацкая старшина.

Alla Popruzhnaya

THE GRAVE PORTRAIT OF IVAN DOMONTOVYCH IN THE FUNERAL TRADITION OF COSSACK AUTHORITIES AT THE END OF XVII–XVIII CENTURIES

The article considers the place of entombment, grave portrait to the general judge Ivan Domontovych that present funeral tradition of Cossack authorities at the end of XVII–XVIII centuries. Each social class produces their own attitude to such things as life and death. This is reflected in traditions, ceremonies and rituals. During the second half of XVII–XVIII-th centuries representatives of the Cossacks' authorities in the context of the existing funeral culture concluded testaments, chose decent funeral places, ordered prayer, gave gifts to churches and monasteries for eternal life of their souls, eternalized themselves ordering funeral portraits and epitaphs. Funeral portrait of general judge Ivan Domontovych (1612–1683) demonstrates the features of funeral culture of the Cossacks' authorities.

Key words: Ivan Domontovych, Krupytsky monastery, grave portrait, epitaph, cossackofficers.

УДК 39: 677. 024 (477.86)

Христина Андрейків

ТРАДИЦІЙНА ТЕХНІКА БОЙКІВСЬКОЇ ВИШИВКИ

У статті подано огляд традиційної техніки вишивання бойків, здійснено детальний опис підбору матеріалів. Значна увага приділяється характеристиці символів, кольорів, орнаментики та оздобленню, притаманних цьому регіону. Окремим аспектом дослідження виступає специфічна обрядовість, зокрема, найдавніші повір'я та прикмети, пов'язані із цим ремеслом. Уведено в науковий вжиток джерельний масив, представлений спогадами старожилів сіл Бойківщини.

Ключові слова: Бойківщина, вишивка, тканина, рушник, узор і орнамент.

Історія вишивки, техніка та способи її виконання є всесвітньо відомим видом мистецтва та художньою творчістю нашого народу. Це було і залишається ґрунтом для спілкування різних поколінь. Невичерпне джерело пізнання історії, звідки походять витоки мистецтва. Наші предки залишили нам у спадок величезне багатство, і ми зобов'язані не тільки не втратити ці безцінні скарби, а й примножити їх кількість та передати у спадок нашим нащадкам.

Убрання народу належить до найбільш яскравих видів його художньої творчості. Бойківський одяг – один із основних компонентів матеріальної культури, тісно пов'язаний із історією субетносу. Бойки на початку ХХ ст. зберегли специфічні локальні особливості своєї культури. У той час місцеві узорі на одязі були досить помітними, майже кожен із них вирізнявся своєрідністю, однак значна частина локальних рис вже втрачена.

Цінним джерелом для вивчення специфіки й технології вишивання бойків є спогади старожилів сіл Бойківщини, які стосуються їх щоденного побуту. Історіографічна база із тематики культурної-матеріальної спадщини бойківського регіону представлена працями таких дослідників, як Т. Кара-Васильєва [1], О. Федина [2, с. 502–511], К. Матейко [3, с. 23–30], Д. Петречко [4], З. Васіна [5] та інші. Однак, окремі її аспекти потребують подальшої наукової розробки. Цим і обумовлена актуальність обраної нами проблеми.

Мета статті полягає у висвітленні традиційної техніки вишивки Бойківщини, як складової частини культурно-матеріальної спадщини українського народу.

Вишивка – один із давніх і найбільш розповсюджених видів народного декоративного мистецтва. Вона виникла дуже давно і передавалася від покоління до покоління. У похованнях перших століть нашої ери знайдено залишки вовняного одягу, оздобленого різнокольоровими узорами. Про масове побутування вишиваних виробів в Україні свідчать численні історичні, літературні, фольклорні та речові пам'ятки [1, с. 45].

Серед значної кількості вишиваних виробів виділяються скатертини, рушники, простирадла, дивани (килими), сорочки. Основна функція вишивки – оздоблення одягу і тканин для обладнання житла. Вишиване вбрання – давня бойківська традиція. Наші предки прикрашали жіночі головні убори – хустки, стрічки, чоловічі шапки. Плечовий одяг – жіночі та чоловічі сорочки. Верхній одяг – кожухи, безрукавки, свити, юпки. Серед компонентів одягу найбільшу увагу приділяли оздобленню чоловічих і жіночих сорочок. Основною частиною був рукав. Допоміжну роль відігравали узорні стрічки, що обробляли горловину, пазуху, манжети [6, с. 142–143].

Серед тканин інтер'єру найбільше уваги приділялося вишиванню рушників скатертин, наволочок. Матеріалом-основою здавна служила домоткана вовняна, лляна, конопляна тканина. Згодом її замінили фабричного виготовлення лляні, бавовняні та вовняні матеріали: плюш, шовк, китайка та шкіра. На них із давніх-давен вишивали ручно-пряденим лляними, конопляними та вовняними нитками. Пізніше стали застосовувати фабричну пряжу – заполоч, волічку, зсукані вовняні нитки, золоті й срібні нитки, корали, гудзики [7, с. 77].

У бойківській народній вишивці поширені різноманітні техніки виконання. Розрізняють двосторонню й односторонню. До двосторонніх належать техніки "штапівка", "стебловий шов", "двостороння гладь", "вирізування", "мережання", "рубцювання". До односторонніх належать техніки, при яких вишивальні стібки накладаються із виворотного або лицевого боку тканини. Це "низинка", "плетінка", "кіска", "хрестик", "ланцюжок-тамбур". Поширеними були також вишивки із рослинним орнаментом: квітами, листям, пташками. Вони сполучалися із кривульками, хрестоподібними зображеннями. Основний червоний колір доповнювався чорним та незначною кількістю жовтого. Досить часто зустрічалися у селах сорочки, вишиті охристо-золотистими, голубими, темно синіми та зеленкуватими нитками [2, с. 502]. Найбільше оздоблювали уставки сорочок. Інтерес до вишивки не зникав ніколи. Ще з давніх часів вона була основним видом жіночих витончених рукоділ, нею займалися й паньки і прості швачки. У загальноприйнятому розумінні під вишивкою мається на увазі шиття візерунками на тканині [8, с. 303].

На Бойківщині побутує також кольорове вишивання. При ньому уся тканина покривається візерунками. Вишивати можна шерстяними й бавовняними нитками, а також золотом, сріблом, шовком. Найпоширенішим видом вишивки на шовковій матерії й оксамиті, що дійшов до наших днів, є гладь. До неї також зараховують мережку і вишивку гачком. При вишиванні мережкою нитки в тканині попередньо висмикують в одному напрямку до потрібної ширини, а решту ниток переплітають і скріплюють голкою [1, с. 48–49].

Кожен візерунок починали вишивати із кінчика. Листочки, що складаються із двох частин, вишивають за два заходи: спочатку одну половинку, а потім іншу. Візерунок дуже часто застосовують для прикрашання диванних подушок, скатертин, особливо якщо розмістити такі чотири букети в куточках [3, с. 29].

Уміла вишивальниця своєю голкою може так само точно передати образи квітів, птахів, як і художник своїм пензлем. Отже, голка – той самий пензель. Їх використовували для роботи на канві. Ці голки мають бути довгі, досить товсті, мають тупий кінець і довгасте велике вушко [9].

Тичинки на візерунку вишивають вузликами. Велику квітку, розташовану посередині мотиву, вишивають різними кольорами: червоний, зелений, білий, синій, жовтий, блідо-синій, а листя – яскраво-зелене. Квіти вишивають поперемінне червоним фіолетовим і синім відтінками [10].

У гірських селах було поширене вишивання по складках – біля комірв та манжетів сорочок, на запасках, фартухах. Простий хрест був початком усіх вишивок. Він утворювався від перетину двох діагональних стібків, які виконують у чітко визначеній послідовності: спочатку нижній, а потім – верхній. Слід пам'ятати, що при вишиванні хрестиком стібки не повинні виходити за рамки одного квадрата, і голка повинна завжди займати вертикальне положення щодо полотна (вістря угору або вниз). Після того як вишивка завершена, потрібно закріпити кінець нитки. Робиться це так:

голку виводять під останній, вишитим хрестиком візерунок, протягають крізь нього нитку й відрізують [11, с. 20–21].

На сорочках бойків та бойкинь є багато геометричних мотивів та немало й рослинних. Причому часто вони поєднані в одній сорочці, а тому можна зробити висновок, що в енергетиці бойківської вишивки та й самого населення присутні рівновага, гармонія і повне взаєморозуміння та взаємоповага. Кольорова гама вишивок дуже багата: є чисто червоні, червоно-чорні, червоно-сині, але є й багатоколірні. Наприклад, червоний символізує любов, світло, підсилює енергію, жагу до життя, боротьбу, чоловіче начало; чорний – це смуток, нещастя, горе, труднощі, а ще земля-годувальниця; синій – вода, жіноча сутність; зелений – весна, буяння, оновлення, життя; блакитний, рожевий – спокійне, розмірене життя; жовтий – радість; жовтогарячий – акцент для підсилення життєвої енергії [4, с. 13, 19].

Рушник пройшов крізь віки, він і сьогодні символізує чистоту почуттів, глибину безмежної любові до своїх дітей, до всіх, хто не черствіє душею, він щедро простелений близьким і далеким друзям, гостям. Хай символ цей завше сусидить у кожній добрій хаті як ознака великої любові й незрадливості [12, с. 503]. Рушник на стіні – давній звичай. У хаті було багато образів, які вбирали рушниками, важко було б уявити хатину, без них та іншої вишивки. Не було, здається, жодної на Україні оселі, котрої б не прикрашали рушниками. Хоч би яке убоге судилося їм життя, а все ж естетична принада за всякчас знаходила місце у помешканнях: "Хай то була убога хатина вдови чи затісна багатодітна оселя, приземкувата мазанка або курна хата – всюди палахкотіли багатством кольорів рушники. Хата без рушників, що родина без дітей" [13].

Рушник із давніх-давен символізував не тільки естетичні смаки, а й був візитівкою господині, обличчям оселі. По тому, скільки і які були рушники, формувалася думка про жінку та її дочок. Вишитий рушник створював настрій, формував естетичні смаки, був взірцем людської працьовитості. Із рушником, як і хлібом, приходили до породіллі, вшановували появу немовляти у родині, з ним виряджали у далеку дорогу батька – сина, чоловіка й коханого, шлюбували дітей, зустрічали рідних і гостей, проводжали людину в останню путь, ним прикривали хліб на столі. Хліб і рушник – одвічні людські символи. В усіх без винятку селах довгими осінніми та зимовими вечорами дівчата вишивали рушники. Від того, якими вони виходили, скільки встигала дівчина вишити рушників, складалася думка про її працьовитість, вдачу. Кращі узори запозичувалися, переходили із покоління у покоління [14].

У кожній родині, коли піростала дівчина, скриня мала наповнюватися рушниками. Кожній матері хотілося, щоб селом пішла добра слава про доньку із "золотими руками" [15, с. 97]. Найпершою ознакою, коли приходили свати було "давати рушники". Якщо дівчина та її батьки бажали того, вони пов'язували сватів і молодого рушниками. При зведенні житла цими рушниками застеляли підвалини, ними піднімали сволюки, котрі потім дарували майстрам. Весною, коли сходили жита, люди виходили у поле і родиною тричі обходили лан, несучи на рушниках хліб-сіль. Ними скріплювали купівлю-продаж домашніх тварин, щоб велося у господарстві [16].

Мати, зібравши сина у дорогу мовила: "Синку, одягни білу вишиванку". Напередодні весілля дівчина вишивала молодому та його батькам сорочки. Звичай дарувати сорочку своєму судженому давній і традиційно тривкий. Як ішов хлопець до війська, дівчина вишитим рушником його перев'язувала. Кожна дівчина намагалася оздобити той чи інший виріб гарною вишивкою, корунками, окрайками, намистом [17].

Довгими зимовими вечорами дівчата вишивали, в'язали, пряли. Вишивали гаптовано, хрестиком, низинкою і болгарським хрестиком (у вигляді жука). Шиття було досить популярним, хто з дівчат не вмів вишивати не вважався газдинею. На саморобних верстатах вони ткали полотно, на якому потім вишивали. Це полотно відбілювали, простеливши на сонці й по декілька разів на день поливали, викачували, висвітлювали. Крім того, що вишивали, з нього ще шили сорочки, які фарбували фарбами природного походження (відвар із кори вільхи). Вишиті сорочки обгачковували й робили китички на пазусі і дудах [18]. Особливістю бойківських жіночих сорочок були розташовані у вигляді півкола на грудях вишивки, які імітували намисто та узорчасті стрічкові нашивки, поверх зборок на зап'ясті. В окремих районах Карпат

призбирування переходило в густе, дрібне рясуння. Тут сорочки мали відкладний комір та високі відвороти (закаврасі) на рукавах. Сорочки прикрашалися вишивкою на комірці, уздовж шийного викоту, широкими орнаментальними смугами на плечах та закарвашах [5, с. 376].

Полотно, яке ткали на саморобних верстатах, називали – кужівне. Ткали його у "дороги" і в "очка". Вишиті рушники і сорочки складали у скрині й давали у віно дітям. Сорочки, рушники, наволочки, скатертини вишивали нитками, які називали "заполоч". Вона була у мотальках і в клубках. Мотальку розрізали й вплітали у коси дівчатам, щоб не плуталася коса [19].

Вишивки вбирали у скло. Це були букети, картинки, птахи, котики. Дівчат зображували із коромислом: "Несе Галя воду". Були ще й такі вишивки, коли дівчина із відра напувала козакові коня. А ще вишивали ікони: матір Божу, Ісуса Христа, церкви, хрести [20].

Отже, народне вишивання досягло значних успіхів, воно перестало бути обов'язковим, ставши більше розвагою й захопленням. Крім суто класичних, традиційних вишитих сорочок, усе частіше в одязі з'являються незвичайні, дизайнерські варіанти. Вишивка у тому чи іншому вигляді стає елементом різних костюмів. Хоча поки що це більшою мірою стосується жіночої половини населення, але вже є й чоловічі вишиванки, які відрізняються від традиційних.

Список використаних джерел

1. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. – К.: Либідь, 2005. – 159 с.
2. Федина О. Особливості художньо-образної системи українського народного костюма кін. XIX – поч. XX ст. / О. Федина // Народознавчі зошити. Двомісячник. – 2009. Зошит 5–6 (89–90). Вересень-грудень. – С. 502–511.
3. Матейко К. І. Бойківський одяг / К. І. Матейко // Літопис Бойківщини. ЗСА – Канада. – 1986. – Ч. 2/44 (55). – Липень-грудень. – С. 23–30.
4. Петrenchко Д. Вишивані скарби Бойківщини. Західний регіон / Д. Петrenchко. – Дніпропетровськ: АРТ – ПРЕС, 2012. – 37 с.
5. Васіна З. Український літопис вбрання / З. Васіна. – К.: Мистецтво, 2006. – Т. 2: XIII–XX ст. – 587 с.
6. Гайда Ю. Турківщина: від перших згадок до наших днів / Ю. Гайда. – Коломия: Вік, 1997. – 219 с.
7. Пастух Р. Уголна – моє село / Р. Пастух. – Стрий: Щедрик, 1999. – 237 с.
8. Бойківщина. Середня частина українських Карпат. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з Географії, Історії, Етнографії і Побуту. Філадельфія – Нью-Йорк. 1980. – С. 521.
9. Спогади Гавриляк Єлизаветти Миколаївни. Народилася 25 квітня 1940 р. Проживає у м. Воловці Закарпатської області.
10. Спогади Левкович Марії Паньківни. Народилася 11 лютого 1934 р. Проживає у с. Гірне Стрийського району Львівської області.
11. Перлач М. Народні вишивки Закарпаття / М. Перлач // Літопис Бойківщини. ЗСА – Канада. – 1973. – Ч. 1/18 (29). – Жовтень. – С. 19–23.
12. Никорак О. Рушник у традиційній культурі українців / О. Никорак // Народознавчі зошити. Двомісячник. – 2001. – Зошит 3 (39). Травень-червень. – С. 503–507.
13. Спогади Андрійшин Євдокії Онуфрійівни. Народилася 4 травня 1913 р. Проживає у с. Велика Тур'я Долинського району Івано-Франківської області.
14. Спогади Паниць Олени Михайлівни. Народилася 26 лютого 1942 р. Проживає у с. Веретичів Воловецького району Закарпатської області.
15. Юсипович І. Турківщина: за завісою століть / І. Юсипович. – Львів: Край, 1993. – 208 с.
16. Спогади Левкович Марії Паньківни. Народилася 11 лютого 1934 р. Проживає у с. Гірне Стрийського району Львівської області.
17. Спогади Гавриляк Єлизаветти Миколаївни. Народилася 25 квітня 1940 р. Проживає у м. Воловці Закарпатської області.
18. Спогади Дарвай Парасковії Михайлівни. Народилася 1 лютого 1933 р. Проживає у с. Новоселиця Долинського району Івано-Франківської області.
19. Спогади Рубець (Цімботи) Марії Михайлівни. Народилася 29 грудня 1936 р. Проживає у с. Запереділля Міжгірського району Закарпатської області.
20. Спогади Романиць (Гошовської) Варвари Василівни. Народилася 3 червня 1939 р. Проживає у с. Орява Сколівського району Львівської області.

Кристина Андрейків

ТРАДИЦИОННАЯ ТЕХНИКА БОЙКОВСКОЙ ВЫШИВКИ

В статье представлен обзор традиционной техники вышивания бойков, осуществлено детальное описание подбора материалов. Значительное внимание уделяется характеристике символов, цветов, орнаментальности и отделки, присущих данному региону. Отдельным аспектом нашего исследования выступает специфическая обрядность, в частности, древние поверья и приметы, связанные с этим ремеслом. Введено в научный оборот исходный массив, представленный воспоминаниям старожилы сел Бойковщины.

Ключевые слова: Бойковщина, вышивка, ткань, полотенце, узор и орнамент.

Christina Andreikiv

TRADITIONAL TECHNIQUE OF BOYKIVSKA EMBROIDERY PATTERN

This article posted an overview of traditional technique of Boyky's embroidery, it is made a detailed description of selection of materials. Much attention is paid to the characteristics of symbols, colors, ornamental and decoration typical to this region. Another aspect of our research work is the specific rites, including the ancient superstitions and omens associated with this profession. The source array is introduced into scientific circulation, represented by the recollections of old-timers of the villages of Boykivshchyna.

Key words: Boykivshchyna, embroidery, fabric, towel, pattern and ornament.

УДК 655.11(477.83-25),,17"**Юрій Мердух****СПІВПРАЦЯ ЛЬВІВСЬКИХ ГРАВЕРІВ ІВАНА ФИЛИПОВИЧА
ТА ЮРІЯ ВИШЛОВСЬКОГО ЗІ СТАВРОПІГІЄЮ**

Про українських граверів Івана Филиповича та Юрія Вишловського, їх співпрацю з друкарнею Ставропігійського братства у Львові та внесок у піднесенні престижу української друкованої книги впродовж XVIII ст.

Ключові слова: гравери, друкарня, Іван Филипович, Юрій Вишловський, Ставропігійське братство.

У середині XVIII ст. українське книгодрукування перебувало у значному занепаді, зокрема невтішним був стан графічного оздоблення книжкової продукції, зумовленого переходом із початку століття українських видавництв – до передруку виданих раніше богословських та церковних книг. На українських землях під московським гнітом діяла сувора цензура, яка дозволяла перевидання лише релігійної літератури, що мовою та змістом не суперечила впровадженій тоді політиці зросійщення лівобережних українців. Натомість на українських теренах, які залишалися поневоленими Польщею, відбувався цілеспрямований процес ополчення української світської, духовної та наукової еліти. У результаті чого майже зник прошарок, зацікавлений, як своєю творчістю, так і фінансовою спроможністю підтримувати на належному рівні видавництво українських книжок. Особливо, такий стан речей позначився на діяльності однієї із найкрупніших друкарень тогочасного Львова – друкарні Ставропігійського братства. Тут упродовж XVIII ст. переважно перевидавали літургійні книги, молитовники та букварі. Крім того, у поліграфічному оздобленні цих видань використовувалися не лише книжкові шрифти та заставки кінця XVI – початку XVIII ст., а також тогочасні ксилографічні та мідеритні дошки.

Перші позитивні зрушення у технології і техніці графічного супроводу видавничої продукції Ставропігії відбулися у середині XVIII ст., коли у її видавничому репертуарі почали з'являтися видання світського характеру. Насамперед, йдеться про твір Михайла (Мануїла) Козачинського "Філософію Аристотелю" 1745 р. Видання здійснене у Львові на замовлення осіб, близьких до панівних кіл Гетьманщини [1, № 168; 2, № 98; 3, с. 10–11, № 1511; 4, с. 221, 224]. Саме відтоді у Ставропігійській друкарні почали прикрашати нові видання – гравюрами на міді (мідеритами). У такому запізненому застосуванні успеньськими братчиками цієї граверської техніки, у порівнянні не тільки із іншими львівськими друкарнями, що продукували свої видання латинкою, а й з іншими українськими видавництвами, які публікували твори кирилицею, загалом, треба вбачати не тільки матеріальну скруту Ставропігії, але й тимчасову відсутність власних (українських) фахівців.

Невідомо жодного випадку її співпраці із граверами католицького віросповідання. Водночас не можна сказати, що українські митці Львова, застосовуючи мідеритну техніку, "пасли задніх". Так, львівському майстру Никодиму Зубрицькому, який на межі XVII–XVIII ст. ілюстрував продукцію братської друкарні, належить датована 1703 р. гравюра на міді [5, с. 231–232]. Оскільки це – зображення католицького святого Каєтана, який припадав навколішки перед Ісусом Христом та супроводжується латинськими написами, зрозуміло, що його замовник – була аж ніяк не Ставропігія. Хоча остаточно підтвердити це припущення можна лише після встановлення видавничої адреси книги, яку оздобив цей мідерит. Тому за відсутності достовірних доказів поки що немає підстав датувати появу мідеритів у ставропігійських виданнях саме початком, а не серединою XVIII ст. Зазначимо, що після від'їзду зі Львова, спершу до Почаєва (1704 р.), далі – до Києва (1705 р.) та врешті-решт до Чернігова, Н. Зубрицький виконав ще багато робіт у згаданій техніці [6, с. 19].

Отож, першими українськими граверами у друкарні Ставропігійського братства, які успішно освоїлися у техніці гравіювання на міді, слід вважати Івана Филиповича та Юрія Вишловського. Залучення братчиками львівських митців до ілюстрування видань у середині XVIII ст. було доволі значною подією, яка в історії цієї напіврелігійної культурно-освітньої громадської установи ще не висвітлена належним чином. Адже, після тривалого спротиву унії із Католицькою церквою та на тлі захисту своєї самоврядності, що врешті-решт поглинуло чимало її фінансових ресурсів [7, с.138–139], братчики нарешті зважилися на здійснення нових видавничих задумів. Вдалим початком їх діяльності у цьому напрямку стало видавниче замовлення близьких до братів Олексія та Кирила Розумовських церковно-освітніх кіл Лівобережної України. Вони, мабуть, вбачали у Ставропігії, хоча уже подоланого, проте останнього виразника інтересів православних українців Галичини. Можливо, що ці їх міркування, а також той факт, що на теренах Гетьманщини не оминув суворої заборони московської навіть панегірик на честь О. Розумовського – фаворита імператриці Єлисавети

Петрівни, для якої зрештою, це видання й призначалося [3, с. 11], – відтак призвели до появи у книгодрукуванні цікавого феномену співпраці українців, поділених державними кордонами [4, с. 222].

Варто зазначити, що у 1745 р., крім видання "Філософії Аристотелевої" М. Козачинського, у друкарні братства побачив світ також інший філософський твір цього київського ученого, а саме "Благоутробие Марка Авреліа Антоніна Кесаря Римського. Діалог с прологом и епілогом.", який, проте, був тільки оздоблений кінцівкою та виливною прикрасою [3, № 1510].

У науковій літературі виникло чимало плутанини довкола зазначеного видання друкарні львівської Ставропігії, яке ілюстрували Г. Левицький та І. Филипович, так само, як є різною оцінка, яку надали окремі дослідники їх творчості у співпраці з нею. Зрештою, буде слушно розглянути їх на відповідність дійсному стану речей та зробити власні висновки. Наприклад, Е. Хвалевік закидаючи К. Естрайхеру незнання того, що у праці М. Козачинського "Філософія Аристотелева" 1745 р., є чотири герби Розумовських у двох варіантах (два з чотиридільним щитом та два – із шестидільним), підписаних відповідно: "I. Filipowicz sc. Leopoli" та "Filipowicz sc. Leop." [8, s. 233]. Натомість В. Фоменко, у статті, присвяченій цьому стародруку, побачив у каталозі Я. Запаса та Я. Ісаєвича приписування І. Филиповичу авторства двох гербів Розумовських [4, с. 225]. На його категоричну думку, львівському граверу належить лише одна гравюра, а решта чотири – це доробок Г. Левицького [4, с. 222]. Дослідник, вважаючи І. Филиповича за "вельми талановитого майстра", тверезо оцінює його творчість: позбавлена живописності та соковитості, натякаючи на деяку сухуватість, що загалом притаманно усім мідеритам [4, с. 224]. До схожого порівняння майстерності обох митців ще раніше вдався В. Січинський. За його словами, "маніра гравірування" І. Филиповича "дає деякий свій стиль, одначе лінія і штрих у нього сухий і холодний, що не дають загального приємного вражіння" та "є повною протилежністю до граверської маніри згаданого київського гравера Г. Левицького" [6, с. 36]. Згадку лише про один герб Розумовських знаходимо у Дмитрія Ровінського [9, стлб. 1084], а також в укладачів німецького словника митців [10, s. 559].

Оглянувши примірники цього видання, що зберігаються у відділі рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (далі – ВРК ЛННБ ім. В. Стефаника), не знаходимо поки що підтвердження тільки двох, без варіантів, (4 та 6-пільного) гербів роду Розумовських роботи львівського гравера. Крім того, ми впевнилися у факті, що на чотирьох оглянутих примірниках цього трактату у трьох випадках місцем видання був Київ (Ст. IV. 191; Ст. IV. 792; Ст. IV. 845) і лише в одному Львів (Ст. IV. 192), як це зазначено у Я. Запаса та Я. Ісаєвича [3, № 1511].

І. Филипович, чи не найвідоміший український гравер XVIII ст., який залишив по собі значні здобутки не лише в ілюструванні книжок, але й у їх виданні. В. Січинський ще в 1934 р. нарахував 150 відомих йому гравюр цього майстра [6, с. 36]. Натомість Е. Хвалевік у 1951 р., лише на підставі авторського підпису, навів 217 робіт І. Филиповича [8, s. 236]. Посмертним описом майна І. Филиповича, засвідчено 225 кліше, утім деякі із них були незавершені [11, с. 466]. Нині у збірках Львова, Дніпропетровська, Києва та Варшави знаходяться 12 граверських дошок майстра, три із яких – двобічні. Така кількість звісно, не буде остаточною, якщо взяти до уваги декілька чинників, наприклад, його видання фальшивими вихідними даними і не підписаними гравюрами, і може сягнути навіть 300 примірників, які прикрасили до сотні книжок. Принагідно зазначимо, що за власними підрахунками, у друкарні І. Филиповича надруковано 70 видань, супроти 61 позицій, які у 2002 р. нарахував В. Тишковський [12, s. 15–27].

Архівні джерела засвідчують непрості стосунки у відносинах братства із відомим львівським гравером та видавцем, які від конфронтації – перейшли до тісної співпраці. Мається на увазі епізод, коли у 1758 р. І. Филипович намагався в обхід монопольного права Ставропігії налагодити у себе видрук видань кириличними шрифтами і наступне його зречення від своїх намірів [8, s. 226–227]. Відтак він став активним членом братства 1758 р., де обіймав посаду таксатора книжок ставропігійської бібліотеки [13, с. 460]. Відомо, що окрім ставропігійської друкарні та інших львівських друкарень – Павла Йосифа Гольчевського, єзуїтської, трінітаріїв – він також співпрацював із варшавськими піярами, люблінськими єзуїтами, почаївськими та унівськими василіанами, бердичівськими кармелітами. У збірці відділення його графічний спадок становить 133 одиницями збереження, серед яких чимало є дублетів.

Згодом, у 1752 р., до співпраці із братською друкарнею над виданням "Богословія нравоучителная..." [1, № 174; 2, № 103; 3, № 1788] приєднався молодший колега І. Филиповича по граверському цеху, теж українець, Юрій Вишловський. На користь українського походження останнього свідчить задокументоване джерелами членство 1756 р. у Львівському Богоявленському братстві [14, s. 125]. Насамперед, він відомий, як автор 29 ілюстрацій у виданні 1754 р. "Hasło słowa Bożego..." [15, s. 205–216, 462–472]. Хоча польський дослідник Юзеф Ігнаци Крашевський десять зображень Богородиці цього циклу зарахував І. Филиповичу [16, s. 100]. Крім того, Я. Запаса й

Я. Ісаєвич саме йому, а не Ю. Вишловському приписують лише зображення герба [3, № 1888]. Серед збірки гравійованих мідеритних дошок Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів ЛННБ України ім. В. Стефаника зберігаються кліше четвертої за рахунком ілюстрації цього видання, на якій зображений князь Лев із дружиною Констанцією, а також по два примірники дев'ятох, відбитих у 1851 р. естампів цього циклу.

Постать Ю. Вишловського у науковій літературі, на відміну від І. Филиповича, є маловідомою. До цього часу дослідники навіть не зійшлися на однотипності написання його імені. Так, у каталозі стародруків він переважно – Георгій [3, № 1615, 1788, 2085, 2133, 2238], або – Юрій [3, № 1817, 1941, 2196], а у В. Вуйцика – Григорій [13, с. 460] та Ю. Колачковського – Гжегож (Єжи) [17, с. 68]. Оскільки, авторські підписи на гравюрах подають тільки польські, латинські та німецькі – Irzy, Jerzy, Giorgius, Georgi, Georgy, Georg, Geor., Giorgi та G. W. – відповідники українського імені Юрій, тому все ж схиляємося саме до останнього. Нами попередньо встановлено, що для львівських друкарень (ставропігійської, єзуїтів, тринітаріїв, францисканської, Яна Шліхтина) гравер ілюстрував біля 13 видань та виконав понад 50 гравюр. Крім того, в Інституті зберігаються, включно із дублетами, 31 гравюра майстра.

Ю. Вишловському належать зображення ікон Богородиць в Кохавині (2 версії?), Лежайську, Любліні (2 варіанти?), Сокалі (2 варіанти), Улашківцях (унікальний синього кольору відбиток), а також статуї Ісуса Христа львівських тринітаріїв, яке містилося на звороті титулу досі невідомого науковій літературі видання 1772 р. львівської францисканської друкарні "Nabożeństwo do piąci ran Pana Jezusa Nazaranskiego w Każdym Tygodniu przed tego Wizerunkiem w Kościele WW. XX. Trynitarzow Lwowskich laskami rozstawionym odprawować się zwykle przez bractwo dawniejszym czasem wprowadzone Zbawienego wierności przedrukowane Roku Pańskiego 1772. w Lwowie w Drukarni WW. OO. Franciskanow." та "Розп'яття" у милитських кармелітів. Із гравюр святих три версії Яна із Дуклі перед Богородицею з Емануїлом, Яна Непомука, Ігнатія Лойоли, Садохи Польського, свята Текля (1770 р.). Із геральдичного жанру чотирипільний герб Олександра Седлського (1754 р.), потрійна гербова композиція, присвячена Констанції Пузині (1761 р.), герб українського ігумена Олександра Йодка з Іздебських (1766 р.), подвійний герб подружжя Любомирських, Станіслава та Гонорати Людовики з Потіїв (1766 р.), подвійний герб подружжя Лянцкоронських, Мацея та Анни Доброг'неви з Яблоновських (1767 р.). Зображення понівеченого тіла трирічного житомирського хлопчика Стефана Студзінського – жертви ритуального вбивства, яке Ю. Вишловський виконав для друкарні Яна Шліхтина в 1760 р. Украй цінним графічним твором є панорамне зображення міста Львова, підписане митцем: "Georgi Wiszlowski Sculpsyt Leopoli". Ця гравюра, оформлена під цехову грамоту із записом від 3 липня 1803 р. зберігається у Львівському історичному музеї. Її ще у 1903 р. львівський дослідник Францішек Ковалишин датував приблизно 1775 р.*

Відносно ілюстрованої Ю. Вишловським 1752 р. "Богословія нравоучителная..." зазначено, що між 230 і 231 сторінками вклеєно "родовідну таблицю, вигравійовану на металі", а вище уточнено "родовідна таблиця (гравюра на міді)" [3, № 1788]. Можливо її скопійовано гравером роком раніше виданої у Почаєві подібної за назвою книги яку автори каталогу визначили, як "дерево родинного споріднення (мідерит, арк. 82)" [3, № 1738]. Цим же роком датується замовлення Ставропігії І. Филиповичу на виконання ним 8 дереворитів – шести ініціалів та двох заставок, які, можливо, призначалися до згаданої книги [18, с. 232].

У 1759 р. доля звела обох граверів разом над ілюструванням книги "Леітургікон сі єсть Службеник..." [1, № 183; 2, № 114; 3, № 2085]. Про успіх цього видання свідчить незначна кількість примірників з усіма гравюрами, а відтак і значною їх присутністю у багатьох графічних збірках. І. Филипович виконав п'ять гравюр: 1) відомий фронтиспис, поміщений на шмуктитулі із зображенням Успенської церкви [18, с. 233; 5, с. 33; 19, с. 123], яку тривалий час багато дослідників помилково вважали за графічне відтворення Почаївської Лаври [8, с. 235; 16, с. 101; 20, с. 520–521; 21, с. 110]; 2) ікона Івана Златоуста на звороті 84 сторінки, внизу якої ліворуч – "С. Р. S. R. M.", яка переважно була характерна для гравюр, виконаних для кармелітських друкарень, що може свідчити про первинного замовника, а праворуч "I. Filipowicz Sculp: Leop.:"; 3) Розп'яття на сторінці 97 з "предстоящою" підписане "Filipowicz Sc", із попередньо заштрихованим підписом "Mihi vivere...", яке майже достоту повторює ілюстрацію з її назвою в стародруці 1756 р. "Missae defectorum..."; 4) ікона Василя Великого на сторінці 104; 5) ікона святого Григорія Двоєслова (в західно-християнській традиції – папа Григорій I Великий (590–604) на сторінці 160, якого Е. Хвалевік помилково ототожнив з папою римським Григорієм XII (1406–1415) [8, с. 235].

У цьому контексті важливим є контракт І. Филиповича зі Ставропігією на виконання для службеника зазначених гравюр. Для кращого продажу службеників варто було прикрасити видання

* Висловлюю щирю подяку п. Петру Слободяну за надану інформацію про цю гравюру.

гербами єпископів, правлячими у своїх дієцезіях [13, с. 460–461]. Йдеться про герби унійних єпископів – львівського – Лева Шептицького, перемиського – Онуфрія Шумлянського, володимирського-берестейського – Феліціана Володковича. Це породило непорозуміння, оскільки, одні науковці визнавали присутність одного чи двох з гербів, тоді як інші відкидали. Ці геральдичні композиції мали бути виконані ксилографічним способом, проте їх виконано на мідеритних дошках Ю. Вишловським.

Наступного 1760 р. І. Филипович виконав для оздоблення філософського трактату "Іоїка ієраполітика..." [1, № 187; 2, с. 118; 3, № 2137 22, с. 179] найбільшу у своєму доробку серію, яка складалася із 67 мідеритів. На жаль, на відміну від попереднього видання, подібного успіху не зазнав наступний значний видавничий проект братства, перевидання "Іоїка ієраполітика..." 1760 р., для якого І. Филипович виконав 67 символічних гравюр повчального змісту та герб Шептицьких [6, с. 36; 19, с. 123; 23, с. 36–37]. Натомість Е. Хвалевік вказував на дві гравюри із гербом Шептицьких [8, с. 231–232]. Взірцями майстрові слугували попередні роботи Н. Зубрицького із видання 1712 р. [6, с. 35] Про невдачу "Іоїка ієраполітика..." дізнаємося із посмертного опису майна І. Филиповича, у якому серед нерозпроданих тиражів його друкарні значиться загалом 455 примірників цього видання, з них 67 бракованих, а 79 без ілюстрацій [11, с. 466]. Очевидно, братство, зазнавши труднощів зі збутом книги, просто розрахувалося із ілюстратором нерозпроданим тиражем. Припускаємо, що ці негаразди могли критися у манері виконаних зображень І. Филиповичем, який, на думку Миколи Голубця "міг тільки зварваризувати і так уже невибагливі гравюри Зубрицького" [24, с. 41].

Зрештою, після усіх цих поодиноких виявів співпраці з львівськими граверами, Ставропігія знову повернулася до попередньої практики повторного використання граверних дошок. Того ж року, невдовзі після виходу у світ "Іоїка ієраполітика...", видавництво братства у передруці "Богословія нравоучителная..." використало із видань 1752 р. та 1759 р. у перевиданні 1760 р. два мідних кліше Ю. Вишловського родовідну таблицю та нову версію герба "Корчак" Онуфрія Шумлянського [1, № 185; 2, № 117; 3, № 2133], а у 1780 р. у черговому перевиданні "Лейтургікон сі єсть Служебник..." використали усі п'ять робіт І. Филиповича, які він виконав для видання 1759 р. [1, № 187; 2, № 118; 3, № 2137].

Отож, діяльність львівських граверів І. Филиповича та Ю. Вишловського у середині XVIII ст. востаннє піднесла мистецьку вартість видань друкарні Ставропігійського братства. Хоча їх співпрацю не можна назвати тривалою, все ж той факт, що для першого майстра вона вимірюється майже чвертю його графічного доробку, тоді, як другого, лише десятою частиною відомих на сьогодні графічних робіт, є промовистою. Загалом, слід пам'ятати, що як видавці, так і гравери, на той час працювали на власний зиск, оскільки, у той час вже не було грошовитих покровителів, зацікавлених у видавництві української книги на високому поліграфічному та ілюстративному рівні. Тому епізодична співпраця друкарні Ставропігії із львівськими митцями – І. Филиповичем та Ю. Вишловським була доказом спроби піти на певні ризиковані кроки, які, як виявилось, стали останніми, щоб піднести занедбане із початку XVIII ст. українське книговидання у Львові.

Список використаних джерел

1. Львівські видання XVI–XVIII ст.: каталог / [Уклад. Я. Д. Ісаєвич; Відп. ред. М. П. Гуменюк]. – Львів: Видавництво Львівської державної бібліотеки, 1970. – 49 с.
2. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574–1800): Кириличні стародруки: Зведений каталог / [Уклад: Ф. П. Максименко]. – Львів: Видавництво при Львівському ун-ті: "Вища школа", 1975. – 127 с.
3. Запаско Я., Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. – Ч. 1 (1700–1764) / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів: Видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання "Вища школа", 1984. – 132 с.
4. Фоменко В. Книга Михаїла Козачинського "Філософія Аристотелева" (1745) з гравюрами Григорія Левицького та Івана Филиповича / В. Фоменко // Матеріали до українського мистецтвознавства: Збірник наукових праць. – Київ, 2002. – Вип. 1. – С. 221–225.
5. Попов П. Матеріали до словника українських граверів: Додаток І. / П. Попов. – Київ, 1927. – 33 с.: іл.
6. Січинський В. Історія українського граверства XVI–XVIII століття / В. Січинський. – Львів: Накладом редакції "Записок ЧСВВ", 1937. – 72 с., іл.
7. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Історія українського друкарства / [Упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик]. – Київ: Наша культура і наука, 2007. – 536 с. (Видавничий проект Фондації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) "Запізніле вороття". Серія 2. "Зарубіжні першодруки". Том 6).
8. Chwalewik E. Jan Filipowicz rytownik i drukarz / E. Chwalewik // Studia nad książką poświęconie pamięci Kazimierza Piekarskiego. – Wrocław, 1951. – S. 223–239.
9. Ровинській Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. [Сост. Д. А. Ровинский]. (Посмертное издание.). Т. 1–2. / Д. А. Ровинский. – Санкт Петербургъ: типографія Императорской Академии наук, 1895. – Т. 2. К–Ө. – [2] с., 449–1248 стб.
10. [Thieme U., Becker F.] Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zu Gegenwart. Begrundet von Ulrich Thieme, Felix Becker. Unter Mitwirkung von etwa 400 Fachgelherten des In- und Auslandes herausgegeben von Ulrich Thime / Ulrich Thieme, Felix Becker. – Bd. 11: Erman-Fiorenco. – Leipzig Verlag von E. A. Seemann, 1915. – 600 s.
11. Лильо О.

Посмертний опис майна львівського гравера і друкаря середини XVIII століття Івана Филиповича / О. Лильо // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці комісії образотворчого і ужиткового мистецтва. – Львів 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 464–475. 12. Tyszkowski W. Produkcja drukarni Jana Filipowicza we Lwowie / W. Tyszkowski // Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. – Zeszyt 13. – Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2002. – S. 13–37. 13. Вуйцик В. Нові документальні відомості про українського гравера і друкаря XVIII століття Івана Филиповича / В. Вуйцик // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка: Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 457–463. 14. Koronacja ikony w klasztorze Domanianów we Lwowie w roku 1751: oprawa artystyczna / W. Aleksandrowicz // Acta Academiae Artium Vilnensis. – 2009. – Т. 54: Celebrations and everyday in the Grand Duchy of Lithuania and its contexts. – S. 123–131. 15. Łomnicka-Żakowska E. Grafika polska XVIII wieku: rytownicy polscy i w Polsce działający / E. Łomnicka-Żakowska. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008. – S. 206–218, ill. 16. Kraszewski J. I. Catalogue d'une collection iconographique polonaise, composée des dessins originaux, gravures, xylographies, lithographies, illustrant l'histoire, la géographie, antiquités, costumes, moeurs, armes, meubles, etc. de l'ancienne Pologne, de ses provinces et pays limitrophes / J. I. Kraszewski. – Dresde: Imprimerie de Hellmuth Henkler, 1865. – 292 p. 17. Kołaczkowski J. Słownik rytowników polskich tudzież obcych w Polsce zamieszkałych lub czasowo w niej przebywających, od najdawniejszych do najnowszych czasów jako przyczynek do historii sztuk pięknych w Polsce / J. Kołaczkowski. – Lwów: z drukarni Towarzystwa im. Szewczenki pod zarządkiem F. Samickiego, 1874. – 88 s. 18. Исаевич Я. Издательская деятельность львовского братства в XVI–XVIII вв. / Я. Исаевич // Книга. Исследование и материалы. – Сб. 7. – М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1963. – С. 199–237. 19. Попов П. Матеріали до словника українських граверів / П. Попов. – Київ, 1926. – 137 с.: мал. 20. [Nowakowski E.] O cudownych obrazach u Polsce przzenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne. Przez X. Waclawa z Sulgostowa / [E. Nowakowski]. – Kraków: nakładem autora, 1902. – 846 s. 21. Rastawiecki E. Słownik Rytowników polskich Słownik rytowników polskich, tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej pracujących / E. Rastawiecki. – Poznań: z drukarni J. I. Kraszewskiego (Dr. W. Łebski), 1886. – 316 s., il. 22. Широцький К. Юніка ієрополітика / К. Широцький // Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури. – Київ: Видавниче товариство "Друкар", 1918. – Ч. 1. – С. 175–179. 23. Zubrycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji / D. Zubrycki. – Lwów: w drukarni Instytutu Stawropigiańskiego, 1836. – 90 s. 24. Голубець М. Іван Филипович (Сторінка давно забутої трагедії) / М. Голубець // Поступ: Студентський вісник. – Львів, 1923. – Річник III. – С. 37–43.

Юрій Мердух

СОТРУДНИЧЕСТВО ЛЬВОВСКИХ ГРАВЕРОВ ИВАНА ФИЛИППОВИЧА И ЮРИЯ ВИШЛОВСКОГО СО СТАВРОПИГИЕЙ

Об украинских граверах Ивана Филипповича и Юрия Вишловского, их сотрудничество с типографией Ставропигийского братства во Львове, и их вклад в подъем престижа украинской печатной книги на протяжении XVIII в.

Ключевые слова: граверы, типография, Иван Филиппович, Юрий Вишловский, Ставропигийское братство.

Yuriy Merdukh

COOPERATION OF LVIV ENGRAVERS IVAN FYLYPOVYCH AND YURIY VYSHLOVSKYI WITH STAVROPIGIYSKYI BROTHERHOOD

About Ukrainian engravers Ivan Fylypovych and Jurij Vyshlovskiy, their cooperation with Stavropigiysky printing house in Lviv, and their contribution in raising the prestige of Ukrainian books printed during the XVIII century.

Key words: engravers, Ivan Fylypovych, Jurij Vyshlovskiy, Stavropigijske brotherhood.

УДК 391.1+391.2+746.34

Оксана Сем'яник

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОГО ВБРАННЯ ЗАЛІЩИЦЬКОГО ПОДНІСТРОВ'Я (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

На основі аналізу фондів колекцій Заліщицького краєзнавчого музею, польових матеріалів та відповідної літератури, розглянуто конструктивні та художні особливості чоловічого та жіночого народного вбрання Заліщицького Подністров'я. Основна увага акцентується на характеристиці специфічних стилів оздоблення та декорування одягу, визначення регіональних відмінностей у межах конкретної етнографічної території. Визначається місце вишивки у системі оздоблення сорочки, класифікується чоловіча та жіноча орнаменталістика. Проаналізовано основні методи ткацтва, такі, як низь, лиштва, занизування. Окрема увага

приділяється самоназві окремих видів верхнього одягу, які набули поширення на межі XIX–XX ст. та збереглися до наших днів.

Ключові слова: народний одяг, чоловічий одяг, жіночий одяг, історичні традиції, вишивка.

Основними критеріями становлення окремого народу, як самостійного і самобутнього утворення є спільна мова, традиції, а також одяг. Одяг українського народу, окрім символу народності виступає яскравою перлиною художньої творчості та духовної спадщини. Специфічною рисою традиційного українського одягу є його яскраво виражена регіональна специфіка, що слугує символом приналежності його власника до певного географічного та культурного простору, ідентифікує та визначає його духовно. Народний костюм відображає суспільні, моральні та естетичні цінності суспільства. В історії розвитку традиційного народного вбрання відображаються також і вікові традиції. На художньому оздобленні одягу відображаються особливості соціально-політичного життя, свідком яких виступав народ. У кожному етнографічному регіоні сформувався свій тип народного одягу, який відрізнявся своєрідними рисами та особливостями.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного наукового аналізу історичних та етнографічних особливостей виробництва народного одягу та його традиційного стилю на території Заліщицького Подністров'я.

У вітчизняній науці проблема етнологічного та історико-культурного розвитку, впродовж останніх років набирає актуальності. Однак залишається низка питань, які вимагають глибокого наукового аналізу. Однією із таких проблем є дослідження основних художніх образів традиційного народного одягу українського Подністров'я, зокрема, у межах сучасного Заліщицького району Тернопільської області.

Методологічною основою дослідження стали праці таких вітчизняних етнологів, мистецтвознавців та істориків, як Л. Булгакова-Ситник [1–2], М. Бучик [3], А. Гриб [4], А. Данилюк [5], Р. Захарчук-Чугай [15], К. Матейко [16]. Особливу увагу слід звернути на дослідження Л. Булгакової-Ситник, яка у своїх працях сформулювала наукову структуру дослідження та аналізу традиційного народного одягу [1].

Мета статті – визначити конструктивні та художні особливості народного вбрання Заліщицького Подністров'я у конкретний історичний період.

Власне на межі XIX–XX ст. територія сучасного Заліщицького району входила до складу імперії Габсбургів. Імперська політика досліджуваного періоду сприяла розвитку національних традицій та культури, а тому одяг того часу та його художнє оформлення відображав рівень національних традицій. Варто, однак зауважити, що на багатстві одягу позначилися достатньо складні соціально-економічні умови, оскільки Галичина, в економічному плані була сировинним додатком Австро-Угорщини.

Основними територіальними межами дослідження є територія сучасного Заліщицького району на Тернопільщині. Для повноцінного розкриття поставленої проблеми зосередимо увагу на матеріалі, із якого виготовляли одяг, особливостях стилістичного оформлення та орнаменту, а також вікових та гендерних аспектах.

Якщо характеризувати сировину та матеріал для виготовлення традиційного одягу, то основним було домоткане полотно (конопляне чи лляне), доморобні вовняні чи напіввовняні тканини, хутро. В основі крою закладені прямокутні форми, які змінювалися в різних видах плечового чи поясного одягу. Особливості такого крою давали велику вільну площину для оздоблення. Традиційний народний одяг досліджуваного періоду поділявся на дві групи: чоловічий та жіночий. Виокремлення в окрему групу дитячого одягу не доцільно, оскільки він був стилізовано притаманний обом статтям і не характеризувався різноманіттям.

Що стосується чоловічого одягу, то у його комплекс входила натільна сорочка, яка одягалася поверх штанів і підперезувалася домотканою вовняною крайкою чи шкіряним поясом. Святкові сорочки шили із кращих сортів конопляного або лляного полотна, буденні – із конопляного. Ще на початку 40-х рр. XX ст. побутуючими були сорочки архаїчного типу – тунікоподібні. В основі таких виробів лежить полотно, яке складалося на плечах так, щоб обидві частини були рівними; на плечах, у такої сорочки були відсутні шви, на заломі утворювався виріз горловини [16, с. 50]. У залежності від ширини полотна, у чоловічих сорочках були присутні бокові клини та ластовиці під пахвами. Рукави таких сорочок пришивалися до стану під кутом 90 градусів і мали пряме вільне закінчення. Коміри у вигляді нешироких прямокутних смужок. Характерна особливість сорочок окремого села чи групи сіл виражалася у особливостях оздоблення. Вишивка була єдиним способом прикрашання сорочки. У залежності від техніки вишивання творився й орнамент. На думку багатьох дослідників, домінуючою у досліджуваній період була лічильна техніка вишивання, в основі якої лежав стібок по рахунку ниток по пітканню чи основі тканини. Такі техніки, зокрема, як низь, лиштва, занизування тощо, дозволили творити на тканині лише геометричні чи

геометризовані орнаменти [18–19; 22]. На початку ХХ ст. у цих селах переважали на чоловічих сорочках рослинні орнаменти, виконані технікою "хрестик" різнокольоровими заповненими нитками [17; 20; 21].

Штани з домотканого полотна були із вузькими холошнями, на поясі зв'язувалися на очкур. Холошні підрізалися під мережку в один прутик "цирку". Взимку одягали штани із доморобного

сукна чорного чи коричневого кольору. Нагрудний одяг представлений хутряними безрукавками. Верхній – сукняними сердаками та опанчами, кожухами. Найпоширенішою назвою безрукавок, що побутувала на цій території, була "лейбик"; в окремих селах зустрічаються інші назви: "півкожушок", "куций кожушок" (фото № 1) з короткими до ліктів рукавами. Заліщицький варіант оздоблення хутрянних безрукавок, характеризується декором аплікації сап'яном та тонким фабричним сукном – переважно вишневого кольору. Зустрічаються два різновиди крою: короткі та подовжені. Короткі лейбики (38–40 см), прикрашалися вздовж застібки, довкола крайових зрізів, на бічних швах та кишнях. Орнамент біля застібки укладався із рядка силянки та паралельної смужки із з'єднаних між собою "кучерів". По обидва боки бічних швів розміщувалися силянки на три ремінці або смужка із кольорової шкіри, довкола якої вишивали рядки "козлика". Накладні кишеньки робили із тисненої шкіри. Краї обрамлялися зубчастою смужкою із голої шкіри. У селі Лисичники до такого комплексу оздоблення додавався декоративний смушевий комір. Зовнішній край обрамлявся смужкою подвійних зубців з вишневого сукна. На подовжених безрукавках (58–62 см), розширених донизу із плечовими швами, вздовж застібки орнамент утворювався із великих не з'єднаних між собою гачкоподібних елементів ("кучерів") і "квітки-сонечка", яка міститься у нижньому куті поли. Іноді "кучері" чергувалися із аплікованими мотивами "дубових листочків" або трипелюстковими квітами – "ліліями". Аналогічно декорувалися бічні шви. Плечові шви, пройми, довкола поли прикрашалися композицією із силянки та зубчастого бордюру. Усі апліковані елементи окантовувалися чорною вовняною ниткою, ритмічно закрученою у петельки ("крючки") і пришитою тонкою фабричною ниткою "в прикріп". Крайові зрізи на полах, пройми рукавів обшиті смушком [2, с. 319].

Сукняні сардаки декорувалися плетеними із чорних чи коричневих вовняних ниток кісками або мотузочками, скрученими із кольоровими вовняними нитками. Крій сардака був надзвичайно простий. Бралося два куски сукна. Один кусок залишався цілим, а інший (перед) розрізався на дві поли (частини). Сардак шили прямим, не до стану і без вусів, а по боках внизу пришивали великі клини. Рукави були теж прямо викроєні та зарублені внизу. Сардак носили поверх кептаря не застібнутим або навпаки.

Цікавим різновидом верхнього одягу є так звана "опача" – верхній одяг халатоподібного типу Шився частіше із одного або двох перегнутих по плечах довгих полотниць домашнього сукна гіршої якості синього або сірого кольору. Оздоблювали на лацканах, манжетах і каптурі червоною тканиною і шнуром по краях піл, кишнях, поясі. Застібок опанча не мала, підперезувалася поясом. Одягалася поверх інших видів вбрання, особливо в негоду чи в дорогу. Інший вид верхнього одягу, кожух, зазвичай, був зимовим одягом і виготовлявся з овечих шкір хутром усередину. Прикрашали кожухи чорним смушком (комір, поли, низ рукавів) та вовняними кольоровими нитками.

На відміну від верхнього одягу, елементів головних уборів та взуття було значно менше. Головними уборами чоловіків були смушкові шапки чорного кольору та солом'яні капелюхи, які мали різноманітні форми (високі, низькі, з малими і великими крисами). Основним видом взуття в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. були чоботи, але більшу частину року ще у 1920-х рр. селяни ходили босими.

Що стосується жіночого строю, то у його ансамблі провідне місце займала сорочка, як один із найдавніших елементів одягу. Жіночі сорочки були одночасно натільним і верхнім одягом. У кінці XIX – на початку XX ст. типовою для цієї території була сорочка із уставками (плечками) та

тунікоподібні (“хлоп’янки”). Щодо декорування можна виділити декілька варіантів. Сорочки з уставками, пришитими по основі тканини, з відкритим пазушним розрізом без застібки, з призбираними і закріпленими вишивкою по брижах вирізом горловини та низом рукавів (фото № 2). Декоративний аспект у жіночій сорочці зосереджено на рукаві, який мав тридільну композицію: верхню, середню та нижню. Вишивка на полках та верхній частині рукава використовувалася дуже давно. Обов’язкова наявність вишитих полків на рукавах зафіксована на Поділлі у документах XVIII ст. У селі Мишків Заліщицького району вишивку по цілому рукаві називали “по рукавах” [5].

На території Заліщицького Подністров’я зустрічаємо сорочки, рукав яких декорувався із скісними в один бік або прямими смугами різної ширини. Такі смуги були однакової ширини або чергувалися різної ширини. На одному рукаві розміщувалася, в залежності від товщини, різна їх кількість. Смуги вишивалися дуже густо [6]. Вишивали й окремі елементи, наприклад, розетки, невеликі квіточки, подані у шахматному порядку і розміщені дуже густо. Вишивка виконувалася чорною бавовною або з малим вкрапленням інших кольорів. Уставки на рукавах складалася із 4–6 поперечних смуг, майже завжди вишитих чорною бавовною і, за рахунок техніки вишиття, ніби розграфлених гострими трикутними зигзагами, паралельними лініями чи кругами. На них переважно у лінійному чи шахматному порядку повторюється один і той самий оздоблювальний елемент: зубці, кружечки, квітка, гачкуватий ромб. Часто на цих смугах йшла паралельно вишивка “лелітками”. Смуги розділялися між собою вишивкою сріблястими чи золотистими металізованими нитками, так звану “сухозліткою”, виконаною, ланцюжковим швом у 2–3 ряди, які щільно прилягали один до одного [7–9].

Уставка у таких сорочках обрамлювалася сухозліткою із трьох сторін аж до шиї по лінії з’єднання рукава зі станком. Підставка смуга вишивки – морщинка – також була різною. Її колір, орнамент, відмінний від уставки. У одних випадках це був різнокольоровий квітковий орнамент, виконаний волічкою на суцільно зашитому чорному тлі, в інших це знову ж таки зелений, оранжево-жовтий, на окресленій території гачкуватий ромб, у різних розмірах і комбінаціях та темно-фіолетові геометричні фігури у селі Колодрібка. Вишита орнаментальна композиція на уставках може бути 12–19 см шириною, а під уставками – 5–11 см шириною. Сорочки вишиті таким ж способом зустрічаємо у селах Іване-Золотому, Торському, Зозулинцях, Ворвулинцях, Дзвинячі, Касперівцях, Лисичниках [5; 10–11].

У сорочках, крім рукавів, оздоблюються вузькими симетричними смугами орнаменту площина навколо розрізу пазухи – “погрудки” – і “побічніці”, які йдуть паралельно “погрудкам”. Орнамент “погрудок” часто переносився на спину сорочки [5, с. 404]. Такі вишиті смуги ззаду на станку сорочки у селі Мишків називали “по пілочці”. Виріз горловини і краї рукавів густо закріплювали обметочним швом (“корейкою” – примітка автора) бавовняними нитками чорного кольору. Край подолу підрублювали під мережку “цирку” [1, с. 204]. Прикладом цього принципу оздоблення вишитих жіночих сорочок можуть служити також сорочки із таких сіл, як Іване-Золоте, Колодрібка, Ворвулинці, Блищанка, Зозулинці. Були розповсюджені також сорочки із так званими “капаними” рукавами. Під морщинкою у таких сорочках розміщується “розкидка” із дрібних елементів (зірочок, листочків, “гудзичків”); рукав при цьому ніби покапаний вишивкою [3, с. 119]. Такі сорочки можна зустріти у селах Нирків та Іване-Золоте [12].

Тунікоподібні сорочки (без плечових швів), пошиті із домотканого полотна із відкритим пазушним розрізом, без застібок (фото № 3). Виріз горловини оформлений під "циркове збирання". Рукави прямі або оформлені пі облямівку. Вишивкою оздоблювали весь станок сорочки і всю поверхню рукава [1, с. 201]. Найдавніша тунікоподібна жіноча сорочка зафіксована у селі Мишків [4, с. 14]. Такі сорочки вишивалися майже виключно широкими рослинно-квітковими смугами, розташованими двома паралельними рядами на передніх і задніх погрудках. Вишивкою оздоблювали і розріз пазухи, який не був дуже глибоким і зав'язувався під шию кольоровими

нитками із кутасиками [13]. Такий тип сорочок зустрічаємо у селах Новосілка, Угриньківці, Щитівці.

Заліщицькі вишиті сорочки при орнаментатії виділяються своїм червоно-золотистим тлом і мають вигляд ворсових виробів [3, с. 117]. Узори на окресленій території виконуються чорною вовною, гаптовані різноманітною технікою шитва: поверхницею, стебнівкою, хрестиком, кучерявим швом. Саме ці шви створюють високий рельєф вишивки, контрастне протиставлення білого тла сорочки і густої, насиченої маси орнаменту. Для надання сорочкам святкового вигляду суцільні площини узору на рукаві розшивали срібними, золотими нитками, лелітками. Такий вид декорування зустрічаємо у селах Зозулинці, Іване-Золоте, Летяче. ажурність сорочкам надає мереження окремих частин "павучками" або іншими різнокольоровими мережками. У деяких селах сорочки вишивали червоним шовком, ретельно їх "рісили", тобто, збирали у дрібні складочки, що створювало додатковий художній ефект різноманітності й глибини поверхні полотна сорочки. Прикладом такого способу декорування вишитих сорочок може служити жіноча сорочка із конопляного полотна із села Нагіряни, рукави і низ якої зібрані у дрібненькі складочки [14]. Такий тип сорочки зустрічаємо у селі Іване-Золоте де збирали не тільки рукави і низ сорочки, а й всю площину на грудях. У селі Садки такі сорочки називали "рішеними".

Жіночі сорочки XIX – початку XX ст. вишиті переважно геометричним орнаментом. Рослинний орнамент набув розповсюдження у 1920-х рр. Починаючи із 30-х рр. XX ст., рослинний орнамент трактується більш реалістично. Стилізовані квіткові мотиви виконуються гладдю та хрестиком. У селах Новосілка, Богданівка, Угриньківці, Щитівці як доповнення до вишивки чорного кольору, прийшла насичена, яскравих кольорів вишивка квіткових орнаментів. Буденні сорочки прикрашалися легкою вишивкою навколо розрізу пазушки, на подолі кінцях рукавів та у місцях з'єднання деталей крою [5, с. 410].

При декоруванні жіночих сорочок використовувався прийом поєднання геометричного та рослинного орнаментів. Прикладом такого типу декорування жіночих сорочок була вишита жіноча сорочка із села Лисичники, де геометричним орнаментом виконана уставка, а рослинним – розкидка на рукавах. У селі Новосілка зустрічаємо такий тип сорочок, де між уставкою та розкидкою на рукаві, які виконані рослинним орнаментом, вишита широка смуга геометричного орнаменту. Поєднання рослинного та геометричного орнаменту на вишитих жіночих сорочках зустрічаємо також у таких селах, як Ворвулинці, Колодрібка, Іване-Золоте, Нагіряни. Зазначимо, що додільні

суцільні сорочки зустрічаються дуже рідко. Переважно сорочки шили до підточки, яка у разі необхідності (прання) дуже легко відпорювалася і пришивалася. Декорування сорочок для буденної роботи було не типовим, хоча і зустрічаються сорочки із вузькими смужками вишивки на уставці чи довкола пазушного розрізу. Усі сорочки без винятку шилися до підточки, яка у разі необхідності (прання) дуже легко відпорювалася і пришивалася.

Поясним одягом до сорочки була обгортка (“горботка”) або дві запаски (передня і задня), що особливо характерно для жінок старшого віку. Домоткані запаски виготовляли переважно зі штучних тканин. Їх ткали із кольорової вовни по лляній чи конопляній основі в дрібні поперечні смужки. Обгортка – прямокутна вовняна тканина, яку в півтора обороти обгортали навколо талії. На поясі закріплювали шнурком або поясом. Колорит обгортки завжди узгоджений із колоритом пояса та вишивки на сорочках. Заліщицькі обгортки були чорного та червоного кольорів у смужку попід край. Горботки придністровських районів були тричастинними: центральна частина завжди була чорною і при вдяганні залишалася позаду; дві бічні – мали кольорову смугу шириною у 4–5 см, яка утворювалася двома вузькими різнокольоровими смужками (“засновками”). Бічні частини завжди були яскравих кольорів: охристого, малинового, зеленого, синього. Краї полотнища горботки спереду накладали один на інший. Для більшої свободи рухів один із долішніх кінців обгортки відвертали й підтикали під широкий тканій пояс, яким оперізували стан (фото № 4).

Верхній одяг жінок майже не відрізнявся від чоловічого. Виняток становлять хіба що лейбики, які могли дещо багатше оздоблюватися. У крої і декорі сердаків та кожухів для жінок особливих відмінностей не виявлено. Головні убори заліщицьких жінок особливою різноманітністю не відрізнялись. Взимку жінки і дівчата носили хустки, правда ще на початку XX ст. старші жінки деколи одягали “рантухи” (“перемітку”). Пізніше цей вид головного убору жінки став лише обрядовим атрибутом на весіллі.

Таким чином, проаналізувавши фонди Заліщицького краєзнавчого музею та провівши низку польових досліджень, констатуємо, що у межах окресленої території у кінці XIX – початку XX ст. основний верхній одяг поділявся на жіночий та чоловічий, зберігаючи при цьому специфічні риси,

які стосувалися орнаменталістики, стилю пошиття та повсякденного призначення. Відзначено, що жіночий одяг був різноманітніший ніж чоловічий, хоча верхній одяг за своїм стилем і кроєм практично не відрізнявся. Основними технологіями виготовлення одягу були низь, лиштва, занизування. Домінуючим елементом декорування – була традиційна для регіону вишивка рослинного орнаменту. Із часом появилася практика використання геометричного орнаменту, який застосовувався при наданні виробу святкового призначення; народний одяг Заліщицького Придністров'я характеризується багатим різноманіттям та притаманними тільки цьому регіону особливостями, що проявлялися насамперед у самоназвах окремих елементів одягу та орнаменті вишивки й оздоблення.

Список використаних джерел

1. Булгакова Л. П. Особливості хутряних безрукавок Поділля / Л. П. Булгакова // Наукові записки. – Тернопіль, 1997. – Ч. 2. – С. 310–321.
2. Булгакова-Ситник Л. П. Подільська народна вишивка: Етногр. аспект [Ред. О. М. Козакевич] / Л. П. Булгакова-Ситник. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.
3. Бучик М. Локальні особливості Тернопільської вишивки / М. Бучик // Наукові записки. – Тернопіль, 2003. – В. 3. – С. 115–120.
4. Гриб А. Є. Барвісті джерела / А. Є. Гриб. – Тернопіль: АМБЕР, 1998. – 150 с.
4. Данилюк А. Подоляни / А. Данилюк // Наука і суспільство. – 1990. – № 5. – С. 32–35.
5. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-1342, екземпляр Е-44 с. Іване-Золоте.
6. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-3431, екземпляр Е-171 с. Печорна.
7. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-1341, екземпляр Е-43 с. Іване-Золоте.
8. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-1298, екземпляр Е-10 с. Колодрібка.
9. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-1299, екземпляр Е-11 с. Колодрібка.
10. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-1292, екземпляр Е-4 с. Зелений Гай.
11. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-6943, екземпляр Е-278 с. Лисичники.
12. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-7346, екземпляр Е-290 с. Іване-Золоте.
13. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-1297, екземпляр Е-9 с. Лисичники.
14. Жіноча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-7583, екземпляр Е-306 с. Нагіряни.
15. Захарчук-Чугай Р. В. Українська народна вишивка (західні області України) / Р. В. Захарчук-Чугай. – К.: Наук. думка, 1988. – 192 с.
16. Матейко К. І. Український народний одяг / К. І. Матейко. – К.: Наукова думка, 1977. – 224 с.
17. Чоловіча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-1364, екземпляр Е-66 с. Зозуленці.
18. Чоловіча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-4690, екземпляр Е-261 с. Хмелева.
19. Чоловіча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-7584, екземпляр Е-307 с. Нагіряни.
20. Чоловіча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-7976, екземпляр Е-321 с. Новосілка.
21. Чоловіча сорочка // Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-1339, екземпляр Е-41 с. Зелений Гай.
22. Чоловіча сорочка Заліщицький краєзнавчий музей, книга надходжень КН-7629, екземпляр Е-312 с. Бересток.

Оксана Семяник

НЕКОТОРЫЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНОГО НАРЯДА ЗАЛІЩИЦЬКОГО ПОДНЕСТРОВЬЯ КОНЕЦ ХІХ – НАЧАЛУ ХХ ВЕКА

На основанні аналізу фондів колекцій Заліщицького краєзнавчого музею, польових матеріалів і відповідної літератури, розглянуті конструктивні та художні особливості чоловічого та жіночого народного костюма Заліщицького Подністров'я. Основне уваження акцентується на характеристиці специфічних стилів отделки і декорування одягу, визначення регіональних відмінностей в межах конкретної етнографічної зони. Визначається місце вишивки в системі отделки рубашки, класифікується чоловіча та жіноча орнаменталістика. Проаналізовані основні методи ткацтва, такі як низь, наличник, нанизывание. Відокремлене уваження приділяється самоназванню окремих видів верхньої одягу, які отримали поширення на рубежі ХІХ–ХХ вв. і збереглися до наших днів.

Ключеві слова: народний одяг, чоловічий одяг, жіночий одяг, історичні традиції, вишивка.

Oksana Semyanyk

SOME ARTISTIC FEATURES OF FOLK DRESS OF ZALISHCHYTSKIY OF TRANSNIESTER ARE END OF XIX – TO BEGINNING OF XX OF CENTURY

On the basis of fund collections of Zalishchytskiy regional museum, field materials and corresponding literature, the structural and artistic features of masculine and woman folk dress of Zalishchytskiy of Transdnier are considered. It is marked the features of decorating of clothing of region. The main emphasis is placed on the characteristics of specific styles of finishing and decorating clothing, identification of regional differences within a particular ethnographic zone. The place of embroidery in the system finishes shirts, men's and women classified ornamentalistika. Analyzed the main methods of weaving, such as niz, casing, stringing. Special attention is paid to

the self-designation of certain types of outerwear, which have proliferated at the turn of the nineteenth and twentieth centuries and preserved to this day.

Key words: people's clothing, men's clothing, women's clothing, historical traditions, embroidery.

УДК 176.120.39.184

Уляна Палійчук

ПРИКАРПАТСЬКА МЕМОРІАЛЬНА ШЕВЧЕНКІАНА У 50–80-Х РР. ХХ СТ.: МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМ ІДЕАЛОМ ТА ІДЕОЛОГІЧНИМ КОНФОРМІЗМОМ

У статті з'ясовуються генеза та загальні й особливі риси розвитку скульптурної шевченкіани на Прикарпатті у радянський період, узагальнюються її здобутки й упуцнення. Показано процес відновлення пам'ятних знаків Кобзареві, встановлених у першій третині ХХ ст., відстежується динаміка їх спорудження у другій половині 1940–1980-х рр. Доводиться, що культ Т. Шевченка радянська пропаганда використовувала як засіб ідеологічного конформізму та задоволення національних почувань українства.

Ключові слова: радянський період, Прикарпаття, Т. Шевченко, пам'ятники, монументальне мистецтво.

Пам'яткознавчі та історико-краєзнавчі дослідження свідчать, що перший в Україні пам'ятник Т. Шевченкові з'явився саме на Прикарпатті, а за останніх сто років їх встановили в краї більше, аніж у будь-якій іншій області. Існування такої багатой традиції скульптурної шевченкіани зумовлює науково-теоретичну та суспільно-політичну актуальність і значущість заявленої у назві статті проблеми. Будучи знаковим символом української нації, Т. Шевченко істотно вплинув на формування її політичної свідомості та культури.

У радянський період його культ не заборонявся, але використовувався як засіб ідеологічного конформізму, що не могло не позначитися на присвячених йому монументальних творах, які становлять важливий складник сучасної культурної спадщини України. Ця проблема привертає увагу культурної і наукової громадськості у зв'язку з потребою реконструкції пам'ятників, вибору для них місця, фактами вандалізму над святинями тощо. Вона потребує наукового осмислення, позаяк радянський період став важливим етапом розвитку скульптурної шевченкіани України, зокрема і Прикарпаття.

Нагромаджено значний пласт історико-краєзнавчої, пам'яткознавчої, мистецтвознавчої літератури, у якій порушено комплекс питань, пов'язаних із вивченням нерухомих об'єктів культурної спадщини, зокрема й пам'яток монументального мистецтва. З-поміж них важливе науково-методологічне значення мають розробки, підготовлені під егідою Інституту історії України НАН України, які узагальнюють досвід підготовки "Зводу пам'яток історії та культури України" [1, с. 183–249].

З'явилося й чимало різнопрофільної літератури про збереження і використання пам'яток історії та культури на Прикарпатті. Маємо праці науково-краєзнавчого й довідникового характеру, що висвітлюють здобутки із увічнення Т. Шевченка у творах монументального мистецтва в краї у радянський період [2–8]. Однак у зазначеному в назві статті ракурсі це питання не розглядалося.

Мета статті полягає у з'ясуванні динаміки та загальних і специфічних рис розвитку скульптурної шевченкіани на Прикарпатті у радянський період.

У радянський період встановили більше половини (за різними даними, від 85 – до 110) з існуючих на початок ХХІ ст. 170–200 пам'ятників Т. Шевченку в Івано-Франківській області [2; 3, с. 14; 4, с. 2–3; 5, с. 160; 9]. Такі розбіжності у даних зумовлені різними критеріями у підрахунках: в одних випадках враховували монументи, що з'явилися лише за радянської доби, у інших – ще й пам'ятники, встановлені раніше, а також напівзруйновані пам'ятні знаки й ті, що перестали існувати.

Радянська пропаганда використовувала культ Т. Шевченка як засіб ідеологічного конформізму та насадження соціалістичних ідеалів, які не мали нічого спільного з його творчістю. Незважаючи на це, другу половину 1940-х – 1980-ті рр. можна з певною мірою умовності вважати продовженням традиції скульптурної шевченкіани, що стала формуватися у першій третині ХХ ст., коли на Прикарпатті спорудили близько двох десятків скульптурних зображень Кобзаря. Чимало з них втрачено під час Другої світової війни, але більшість збереглася й відновлювалася у радянський період.

У радянських і сучасних мистецтвознавчих та історичних дослідженнях переважає позиція, згідно з якою, першим в Україні пам'ятником Т. Шевченкові вважаться його погруддя роботи академіка В. Беклемішева, встановлене 1899 р. у Харкові, в садибі Х. Алчевської [10]. Утім,

прикарпатські історики й краєзнавці [5; 7; 13, с. 6] довели, що "пальма першості" належить пам'ятнику біля Сокільської гори між селами Тюдів і Великий Рожнів на Косівщині, який слід вважати першим у світі монументом Кобзареві. До того ж, це був публічний, а не приватний пам'ятник, що належав Х. Алчевській.

У радянський період цей пам'ятник активно вивчався, зокрема дискутувалася низка проблем, пов'язаних із часом його появи (1862, 1896 чи 1899 рр.); обставинами спорудження (висували версії, буцімто він був присвячений Люблінській унії 1569 р.); відкриттям та руйнуванням у 1915 і 1930 рр.; перебуванням біля нього відомих культурних діячів (Б. Лепкого та інших відомих осіб); реалістичністю відображення монумента у польській краєзнавчій літературі тощо [2–3; 7; 9]. Після тривалих пошуків у "Прикарпатській правді" від 4 грудня 1971 р. опублікували репродукцію унікальної фотографії монумента, а у номері за 16 липня 1988 р. редакція газети вмістила її вдруге. Відтак 1990 р. на Сокільській горі спорудили новий величний пам'ятник Кобзареві роботи Володимира і Василя Одрехівських [7, с. 35].

У радянський період відновили чи реконструювали близько десятка монументів Кобзареві, споруджених у першій третині ХХ ст., але при цьому часто намагалися їх "радянїзувати", змінюючи певні елементи первісних композицій. Другим за часом появи був збудований навесні 1911 р. пам'ятник у с. Вовчинці, біля Івано-Франківська, який уперше відновили після воєнної руйнації ще у 1920-х рр. Він мав вигляд складеної із брил каміння піраміди, яку вивершував хрест. За роки "застою" громада не допустила його "повної реконструкції", яка загрожувала втратою автентичності, але хрест все ж таки зняли. Тоді реставрували розміщену у верхній частині дошку із барельєфом поета і напис про встановлення монумента у 50-ту річницю його смерті [3, с. 7]. Така ж доля спіткала пам'ятник Кобзареві у Надіїві (1912 р.) Долинського району роботи місцевого скульптора Г. Басараба: 1976 р. з нього зняли хрест та інші національні символи й лише у час незалежності реліквії повернули первісний вигляд [2, с. 3–4].

Відзначимо також факти встановлення 1989 р. в Івано-Франківську нового погруддя Т. Шевченка (автор М. Тимків) на місці бюста 1914 р. та реставрації тоді ж пам'ятника Кобзареві у Сільці Тисменицького району (схожого на вовчинецький), який зберігся не у первісному, а у варіанті 1937 р., коли зазнав першої реконструкції [2, с. 3–5; 7, с. 37].

Можна скласти окремий літопис одного із перших на Покутті пам'ятників Т. Шевченку в Будиліві, який звели 1914 р., реконструювали 1934 р., оновили 1958 р., а у 1983–1984 рр. замінили іншим погруддям, яке встановили на шкільному подвір'ї, 1986 р. знову оновили бюст, який все ж таки наслідував колишні зразки [11, с. 61].

Декілька пам'ятників, зведених у 1920-ті рр. після незначних реконструкцій у радянський період, не втратили своєї автентичності. Винятковість пам'ятника, встановленого 1924 р. в Суботіві Галицького району, полягає у тому, що його авторами були чеський скульптор Мізоф, а опоряджувач – місцевий майстер О. Довгий. 1932 р. його перенесли із приватного подвір'я на церковне, а після реставрації 1989 р. – на шкільне. Він являє собою споруджену на двоступінчастому постаменті стелу, розділену на дві частини. У нижній, ширшій, зображено пташине крило, закуте рамкою із трьох боків з овальною таблицею і написом: "За волю народу". У ніші верхньої частини, увінчаної латинським хрестом, вмонтовано барельєфне зображення поета [11, с. 68]. У Стриганцях Городенківського району місцева громада зберегла барельєфне зображення, вмонтоване у пірамідальний постамент із написом: "Борітеся – поборете. Тарас Шевченко. 1814–1861–1923" [2, с. 8].

Поряд із відновленням і збереженням колишніх пам'ятних знаків основним напрямком розвитку скульптурної шевченкіани на Прикарпатті у радянський період стало зведення нових монументів. Цей процес традиційно носив "ювілейний" характер, коли їх відкриття приурочували черговим "круглим" датам з дня народження чи смерті поета. Аналіз різноманітних джерел дозволяє представити його динаміку таким чином. Перший період припав на два повоєнні десятиріччя, коли у краї встановили близько 30 монументів Кобзареві, причому третина із них з'явилися у 1961–1964 рр., коли відзначали 100-ти річчя з дня смерті та 150-ти річчя з дня народження поета. Відтак відбувся помітний спад у розвитку монументальної шевченкіани, що певною мірою зумовлювалося і серпневим 1965 р., по суті, антирадянським виступом під час відкриття пам'ятника Кобзареві у Шешорах на Косівщині, про що йтиметься далі. У повідомленні обласної організації Українського товариства охорони пам'яток культури (далі – УТОПІК) головному редакторові бюлетеня "Пам'ятки України" від 13 грудня 1981 р. зафіксовано існування на Івано-Франківщині 58 пам'ятників Т. Шевченкові, причому за останніх 15 років з'явилося лише чотири, з них у Лолинні Долинського (1967 р.), Шевченковому (1968 р.) і Підвисокому Рогатинського та Петрилові Снятинського районів [12, арк. 31–35].

У першій половині 1980-х рр. тривала стагнація у розвитку скульптурної шевченкіани на Прикарпатті. Авторитетне довідникове видання (1987 р.) свідчить про те, що вона нараховує лише

52 пам'ятні знаки, 40 з яких з'явилися за роки радянської влади [13, с. 115]. Ці, як і попередні дані, не є повними. Такі упущення в обліку пам'ятників Т. Шевченку підтверджують звіти організацій УТОПІК про стан і спорудження нових монументів в окремих районах, де у сумарній кількості їх подавалося значно більше. Відтак саме на 1989–1991 рр., коли відзначали 175-ти річчя від дня народження та 130-ти річчя з дня смерті Кобзаря, з'явилося близько трьох десятків монументів на його честь [1; 2, с. 11–13; 7; 9]. Це зумовлено і загальними змінами в суспільно-політичному розвитку регіону, коли увічнення пам'яті найвідомішого українця стало виявом національної зрілості і самодостатності окремих сільських і міських громад.

Окрім того, слід урахувати факти "зникнення" пам'ятників Т. Шевченкові, як приміром, у міському парку Івано-Франківська, де із двох збереглося лише погруддя роботи Й. Николишина. Окремими були випадки самовільного зведення пам'ятників, які ніде не реєструвалися і не обліковувалися, як, до прикладу, монумент у присілку Луг, біля Делятина, який з'явився у 1970-х рр., але не містить жодного напису, а у селищній раді про нього не було жодних документів [4, с. 3].

За доби панування радянського авторитарного режиму, навіть за хрущовської "відлиги" навколо встановлення пам'ятників Кобзареві постійно точилося латентне, а то й відкрите протистояння між окремими громадами, що прагнули таким чином виявити свої національні почування та компартійною номенклатурою, яка намагалася призупинити цей процес, надаючи таким актам суто прорадянського змісту. Такі тенденції і явища у розвитку скульптурної шевченкіани на Прикарпатті у 1960–1980-х рр. увиразнює приклад Коломийщини. Споруджене відразу після встановлення радянської влади погруддя Кобзаря у міському парку Коломиї незабаром понівечили антисоціальні елементи, у 1952 р., згідно із рішенням міськвиконкому, спорудили інше, виготовлене місцевими майстрами Є. Зиндрою, І. Бондаруком, В. Перепадею. Відкритий 1954 р. бюст Кобзаря також безслідно зник, тож факт його існування засвідчують лише любительські світлини. Складну історію мають пам'ятники Т. Шевченкові в інших населених пунктах району – Отинії (1956 р.), Печеніжині (1961 р.) тощо [7; 15, с. 21–31]. Фактично всупереч волі влади 1965 р. відкрили пам'ятник Кобзареві у Шешорах (на Косівщині) роботи відомого українського скульптора і колекціонера І. Гончара, відтак деяких із організаторів цієї акції покарали.

Документи з архіву обласної організації УТОПІК та матеріали преси засвідчують, що більшість пам'ятників Т. Шевченку зводилися за ініціативи та за кошти місцевих громад. Матеріальну допомогу їх виготовленню надавали місцеві колгоспи, підприємства, а також осередки УТОПІК. Останні фінансували повністю чи брали дольову участь у будівництві пам'ятників Т. Шевченкові у селах Радча Тисменицького, Чаргів і Чернів Рогатинського, на Сокількій горі Косівського районів та ін. З пересторогою радянські органи ставилися до такої форми вшанування пам'яті Великого Кобзаря, як "тарасові кургани" або "могили-кургани", що наслідували Тарасову могилу в Каневі. Вона поширилася Східною Галичиною у 1914 р., коли відзначали 100-ту річницю від народження поета, що у міжвоєнний період мало антипольське спрямування.

Про намагання відродити цю традицію за радянської доби засвідчує приклад Снятинщини, де символічні "тарасові могили" існували у багатьох селах. Громада Вовчинець 1962 р. з власної ініціативи відновила постамент і погруддя на шевченковій могилі, освяченій 14 травня 1914 р. Це викликало гостру реакцію з боку райкому партії, тож відновлений хрест довелося зняти. Готувалися розсунути й саму могилу, однак проти цього виступила громадськість, яка, покликаючись на архівні матеріали й фотодокументи, довела "історичну значущість" цього місця, адже на відкритті монумента виступав В. Стефанік. Відтак могильний вал досипали до 3,5 м та впорядкували [8, с. 64]. У Заваллі, на висипаній 1914 р. пам'ятній шевченковій могилі, у 1960 р. встановили скульптурне погруддя [8, с. 67]. Тоді ж на "тарасовій могилі" (1914 р.) у Туловій погруддя Кобзаря встановили нелегально, без офіційного дозволу. Слідство не виявило ініціаторів акції, але знести постамент не наважилися [8, с. 98]. По-іншому склалася ситуація у с. Орелець: 1957 р. селяни висипали могилу, але влада не дозволила встановити уже виготовлений бюст, тож він зберігався у клубі, 1980 р. його виставили у школі й лише у жовтні 1989 р. перенесли на курган тридцятирічної давнини [8, с. 26–27, 79].

Лише в окремих випадках проводилося слідство із приводу свавільної ліквідації пам'ятників. Одним з таких прикладів стало відновлення історичної справедливості щодо незаконного знесення шевченкового кургану в Підгородді Рогатинського району. Його висипали 1914 р. і встановили на ньому дерев'яний бюст, який знищили у вирі Другої світової війни. Під час відновлення пам'ятки 1957 р. під постаментом знайшли пляшку із запискою про обставини увічнення пам'яті Кобзаря. У середині 1970-х рр. це та інше гіпсове погруддя втратило художньо-естетичний вигляд, тому колгосп замовив виготовлення нового у майстернях Львова. За той час курган знесли через будівництво школи, для нового пам'ятного знака не було місця. Лише після втручання у цю справу УТОПІК влада надала дозвіл і площу, на яких висипали курган і встановили третій із черги бюст [16, арк. 20–21].

У радянський період суворо контролювався зміст написів на пам'ятниках Кобзареві, які також стали одним із виявів ідеологічної кон'юнктури та національних почувань українства. У 1950-х – першій половині 1980-х рр. вони, згідно із нашим аналізом, не відзначалися розмаїттям. Шаблонні номінування: "Тарас Григорович Шевченко. 1814–1861"; "Український народний поет Т. Г. Шевченко. 1814–1861" і т. п. часто доповнювалися крилатими рядками із його поезії: "І мене в сім'ї великій, / в сім'ї вольній новій / не забудьте пом'янути незлим тихим словом"; "Учіться, брати мої, / думайте, читайте. / І чужого научайтесь, / свого не цурайтесь". Траплялося, їх одночасно вміщували на одному постаменті (приміром, у Белелуї Снятинського району, де 1954 р. встановили скульптуру поета з каменю роботи А. Скиби). Траплялося також, коли шевченкову поезію перефразували в руслі радянської ідеології формування "нової спільноти – радянський народ": "І тебе, Кобзарю рідний, / В сім'ї вольній новій / Твої внуки пам'янули / Незлим тихим словом".

Окреслені тенденції і явища не могли не позначитися на художньо-мистецькому рівні монументальної шевченкіани Прикарпаття. У 1950–1960-х рр. скульптури виготовляли переважно із гіпсу, цементу, пісковика, іноді мармурової крихти. Найякіснішими були погруддя, виготовлені на Львівській кераміко-скульптурній фабриці (нараховуємо близько 17 споруд [12, арк. 81–85]), але вони "тиражувалися" за шаблоном, тож відрізнялися за окремими елементами, а також постаментами, на яких установлювалися. Оригінальнішими були твори місцевих скульпторів і архітекторів М. Данилюка, А. Болюка, Є. Дзіндри, І. Бондарука, О. Здіховського, Л. Мороза, А. Лендьєла, Й. Николишина, А. Мацієвського, В. Щербаченка та інших, але чимало із них виявлялися недовговічними. У спорудженні постаментів та підготовці місць для скульптур надавали допомогу місцеві народні майстри.

За нашими підрахунками, близько половини зі зведених у 1950-х рр. споруд через 15–20 років доводилося реконструювати чи замінювати новими. До прикладу, установлений 1946 р. у Красноліві монумент замінили на новий у 1952 р. [11, с. 38–39]. Поряд із цим витримали випробування часом і до початку XXI ст. збереглися в автентичному вигляді, без значного ремонту, перші встановлені за радянської влади скульптурні погруддя у Рогатині (1947 р.) та Більшівцях Галицького району [11, с. 72].

Зі зміною політичної кон'юнктури більше коштів на відновлення пам'яток діячам культури стала виділяти обласна організація УТОПІК. Так, 1987 р. із фондів у розмірі 6,4 тис. крб., передбачених на ремонт і реставрацію пам'яток історії та культури, третина суми виділялася на реконструкцію пам'ятника Кобзареві у Шевченковому Долинського району [17, арк. 16].

У 1950–1960-х рр. більшість пам'яток Т. Шевченкові споруджувалися у формі погруддя (40) та скульптури (9), а пам'ятні знаки у вигляді обелісків (4), пірамід (3), меморіальних дощок (2) [12, арк. 85] були встановлені у першій третині XX ст., вони піддавалися лише ремонтним роботам і реставрації. Піднесення прикарпатської скульптурної шевченкіани наприкінці 1980-х рр. майже не змінило пропорції між кількістю бюстів та скульптурних споруд у повний зріст. При цьому їх якість і мистецький рівень далеко не завжди відповідали гідному вшануванню генія Кобзаря.

Отже, будучи складником монументального увічнення пам'яті Великого Кобзаря у радянській Україні, скульптурна шевченкіана Прикарпаття переживала загальні тенденції цього процесу та мала свої особливості. Вона деякою мірою продовжувала традиції вшанування його пам'яті першої третини XX ст., адже у 1950–1980-х рр. відновили й реставрували близько двох десятків споруджених тоді пам'ятних знаків. Після першої хвилі прикарпатської скульптурної шевченкіани 1960-х рр. півтора наступні десятиріччя "застою" ознаменувалися стагнацією її становлення. На художньо-мистецькому рівні пам'ятників Т. Шевченкові позначилися загальні риси радянської монументальної пропаганди, що проявилось у їх тиражуванні, виготовленні із нетривких матеріалів тощо. Скульптурні монументи Т. Шевченкові стали компромісом між радянським ідеологічним конформізмом, коли його культ використовували у пропаганді соціалістичних ідеалів та волевиявленням українства, що таким чином реалізовувало свої національні почування.

Список використаних джерел

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (На матеріалах "Зводу пам'яток історії та культури України") / Інститут історії НАН України: Частина 1. – К., 1999. – 303 с.; Частина 2. – К., 1999. – 255 с.
2. Арсенич П. Пам'ятники Кобзареві / П. Арсенич // В сім'ї вольній новій: Шевченківський зб. – К.: Рад. письменник, 1988. – Вип. 4. – С. 364–368.
3. Бурдуланюк В. Пам'ятки культури Івано-Франківщини / В. Бурдуланюк. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1998. – 56 с.
4. Грабовецький В. В. Скульптурна Шевченкіана Прикарпаття: Путівник / В. В. Грабовецький, Б. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ: Облполіграф видав., 1989. – 29 с.
5. На сторожі культурної спадщини Прикарпаття До 40-річчя створення Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2006. – 208 с.
6. Обереги нашої спадщини. – Долина: Долинська районна організація УТОПІК, 2006. – 192 с.
7. Полек В. Т. Тарас Шевченко і Прикарпаття / В. Полек. – Івано-Франківськ: Облполіграфвидав 1991. – 40 с.
8. Романюк Я. Пам'яттю серця зігріті: Історія Снятинщини в літературно-мистецьких пам'ятках 1914–

2004 рр. / [За ред. В. Харитона] / Я. Романюк, В. Харитон, Д. Чабан. – Снятин: ПрутПрінт, 2004. – 168 с. 9. Угорчак Ю. Пам’ятники Великому Кобзарю / Ю. Угорчак // Комсомольський прапор. – 8 березня 1990. 10. Ситник А. Монументальна Шевченкіана / А. Ситник // Пам’ятки України. – 1989. – № 1. – С. 19–21. 11. Міста і села Галицького району: історія, пам’ятки, особистості. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. – 784 с. 12. Архів Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. Справки, інформації о проведенні смотру пам’ятників історії та культури, посвященого 60-літтю Великої Октябрьської соціалістическої революції за 1977 год. Письма и предложения ветеранов партии и войны по вопросам улучшения пропаганды и сохранности военно-исторических памятников в области в 1980 году, 23 арк. 13. Токаренко М. В. Маршрутами слави Прикарпаття: путівник по маршрутах Всесоюзної експедиції “Моя Батьківщина – СРСР” у Івано-Франківській області / М. В. Токаренко, В. М. Паркулаб, Б. М. Гаврилів, П. І. Арсеніч. – Ужгород: Карпати, 1987. – 151 с. 14. Пам’ятники Тарасові Шевченкові на Надвірнянщині: Інформаційна довідка. – Надвірна, 2004. – 4 с. 15. Савчук М. Тарас Шевченко на землі Коломийській / М. Савчук. – Івано-Франківськ: Облвидав “Галичина”, 1991. – 32 с. 16. Архів Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. Справки, інформації о проведенні смотру пам’ятників історії та культури, посвященого 60-літтю Великої Октябрьської соціалістическої революції за 1977 год. – 29 арк. 17. Архів Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. Отчет по основной деятельности за 1987 год, 28 арк.

Ульяна Палийчук

**ПРИКАРПАТСКАЯ МЕМОРИАЛЬНАЯ ШЕВЧЕНКИАНА В 50–80-Х ГГ. XX СТ.:
МЕЖДУ НАЦИОНАЛЬНЫМ ИДЕАЛОМ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИМ КОНФОРМИЗМОМ**

В статье выясняется генезис, общие и специфические черты развития скульптурной шевченкианы на Прикарпатье в советский период; обобщаются её достижения и пробелы. Показан процесс восстановления памятных знаков Кобзарю, установленных в первой трети XX ст., отслеживается динамика их сооружения во второй половине 1940–1980-х гг. Доказывается, что культ Т. Шевченка советская пропаганда использовала как способ идеологического конформизма и удовлетворения национальных чувств украинцев.

Ключевые слова: советский период, Прикарпатье, Т. Шевченко, памятники, монументальное искусство.

Uliana Paliychuk

**SHEVCHENKO MONUMENTS IN THE CARPATHIAN REGION IN THE 50–80 OF 20-TH
CENTURY: BETWEEN NATIONAL IDEALS AND IDEOLOGICAL**

This article investigated the genesis and general and special features of the Shevchenko sculptures in Carpathian region during the Soviet period; summarize its achievements and gaps. Displaying recovery process of Kobzar’s memorials, which were established in the 30’s of the twentieth century; depicting the development of construction in the second half of 1940–1980. It is proved that soviet propaganda used the cult of Shevchenko as a means of ideological conformity and meeting Ukrainian national sentiment.

Key words: Soviet period, Carpathian region, Taras Shevchenko, monuments, monumental art.

УДК 398.341(477.41/.42)“19/20”

Григорій Кошіль

**ПЛАНУВАННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

У статті проаналізовано особливості розвитку планувальної організації народного житла волинського Полісся в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., показано його зв’язок із традиційним будівництвом. Автор простежив основні етапи розвитку та визначив ключові чинники, які впливали на формування планування житла. На основі власних польових матеріалів подано опис найпоширеніших типів планування житла регіону.

Ключові слова: планування, волинське Полісся, народне житло, будівництво, традиційна хата.

Дослідження житлового будівництва як важливої складової матеріальної культури будь-якого народу вимагає всебічного аналізу. Розгляд таких важливих проблемних, питань, як зовнішній вигляд, інтер’єр, художні особливості, конструктивні прийоми, планування є невід’ємними складовими комплексних досліджень із народної архітектури. Саме тому при дослідженні житлового будівництва волинського Полісся другої половини ХХ – початку ХХІ ст. на окрему увагу

заслугує такий визначальний аспект, як планування та функціональна організація приміщень народного житла.

Частково ця тематика потрапляла у коло наукових інтересів учених, але проблема планування житла розглядалася у рамках загальних праць із народної архітектури України, авторами яких були В. Самойлович [1], Ю Хохол [2]. Комплексними роботами на цю проблематику, присвяченими Поліссю, частиною якого є волинське Полісся, були розвідки М. Козакевича [3], М. Приходька [4], Р. Гошка [5], А. Данилюка [6]. Що стосується досліджень планування народного житла саме волинського Полісся, то вони присвячені традиційному періоду, включаючи першу половину ХХ ст., тоді як подальший розвиток житлового будівництва висвітлюється недостатньо. До цієї групи досліджень відносяться роботи А. Данилюка [7], Р. Радовича [8].

На нашу думку, потреба детального дослідження та систематизації планувальної організації житла на волинському Поліссі в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. є актуальною.

Очевидним є той факт, що основні тенденції планування сільського житла другої половини ХХ ст. походять із народних традицій. Цей факт підтверджується особливостями, притаманними традиційним хатам, й понині залишаються характерними рисами житла регіону [1, с. 9]. На території волинського Полісся, як і на всій території України, традиційний тип житла розвинувся від однокамерної споруди. На Поліссі такі житла були квадратними у плані й називалися "кліть" або "клеть". Розвиток цих будівель відбувався у однолінійному напрямку, за рахунок збільшення кількості камер. Двокамерні житла, коли до житлового приміщення добудовували тристінок-зруб сіней через стовп, сполучаючи його із хатою, та трикамерні (хата+сіни+комора, яку досить часто влаштовували, відгороджуючи поперечною чи повздовжньою стінкою частину площі сіней) складали основу житлового фонду регіону кінця ХІХ – початку ХХ ст. [3, с. 16]. Цієї думки дотримується більшість дослідників традиційного будівництва. Вона також підтверджується польовими матеріалами. Саме ці типи традиційних будівель і стали основою для подальших трансформацій. У 1950-х – першій половині 1960-х рр. у селах волинського Полісся більшість хат зводилася за традиційними планами. подекуди тут можна було зустріти навіть реліктові однокамерні житла, але варто відзначити певну тенденцію до збільшення житлової площі [9, с. 60]. Переважаючими типами планування хат у цей час були тридільні – хата+хата-кухня+сіни або чотиридільні – хата+хата-кухня+сіни+комора (план № 1, 3).

Шляхи формування такого плану будинку були різними. Нові будинки зводилися саме такими (з двома жилими камерами – хата+хата-кухня). До колишніх двокамерних (хата+сіни) чи трикамерних (хата+сіни+комора) часто добудовували ще одне житлове приміщення (чисту житлову кімнату) із причілкової сторони хати. У такому випадку, стара хата виконувала функції кімнати-кухні, де першопочатково була піч. Це робилося із метою згрупування житлового простору і забезпечувало зручне сполучення між кухнею, сіньми та коморою. Відомий ще один спосіб, коли старий тип житла хата+сіни+комора перепланували на тип хата+хата+сіни за рахунок перетворення сіней у житлове приміщення, а комори – у сіни. У такому випадку від комори відмовлялися взагалі, або могли відгородити під неї частину сіней за допомогою повздовжнього простінку [4, с. 53]. Хата мала вигляд витягнутого у повздовжньому плані прямокутника, що було традиційним явищем для цього регіону. Ширина такої будівлі не перевищувала 5–5,5 м, а довжина, в залежності від кількості камер, коливалася у межах 10–14 м: "В мене, примером, п'ять метрів, а буди десь зара штирнацьть. Ну то в мене тут бач приставка – ще тут сіни, а так метрів сім. Як хто хотів, яку силу мав. Хто десить ставив, вісом" [10]. Головний вхід вів у сіни із фасадного боку. Майже завжди такі хати мали додатковий вихід із сіней навпроти парадних (так звані "городні двері").

З другої половини 1950-х рр. розділяють внутрішній простір чистого житлового приміщення. За допомогою груби та внутрішнього перестінку вздовж тильної сторони відгороджують невеличку кімнату, яка, найчастіше, виконувала функції спальні (план № 2). Інша кімната, яка була трохи більшою за площею, виконувала роль святкової (зала чи просто кімната). Рідше таким повздовжнім перестінком у кухні виокремлювали передню (прихожу), яка мала пряме сполучення із сіньми. Піч із кухонним начинням була прихована у глибині кімнати. Інколи роль перегородки виконували прості занавіски (штори чи шмат полотна).

Збільшення житлового простору не завжди означало зменшення площі допоміжних господарських приміщень. Так, у деяких досліджених автором західнополіських районах (Камінь-Каширський, Ратнівський та Любешівський райони Волинської області) до тильної сторони хати добудовували тристінок, який мав різну назву – "пивниця", "пудкліт (пукліт)" тощо. Розміри такої прибудови були різноманітними: ширина, зазвичай, не перевищувала 2 м, а довжина варіювалася від 1,5–2 м до довжини усього будинку із сіньми та коморою й могла бути до 10–14 м (план № 2–3). Висота його була на декілька вінців меншою від основного зрубу, що робилося із метою забезпечення достатнього кута нахилу продовженого схилу хатнього даху. У випадку прибудови

довгого тристінку, його внутрішній простір ділився на декілька частин поперечними перегородками. Власне “пудкліт” займав тильну стіну житлового приміщення, до якої примикала піч, обігриваючи, таким чином, стіну в зимовий період. При тильній стіні сіней та комори влаштовували коридор (“калідор”, “двірець”) та комірчину відповідно. Вхід до цих приміщень був виключно із сіней через “дверці” у “калідор”. Інколи останній мав додаткові “городні двері” та невеличке віконце. Теплий “пудкліт” на зиму утеплювали невисокою призьбою із соломи, листя чи хвої (“глиці”).

Досить поширеною у цей час залишається традиція добудовувати до причілкової стіни житлової камери колешню. Вона слугувала для зберігання дров (в такому випадку її називають “дровітнею”), сільськогосподарського реманенту тощо. Разом із колешнею довжина житла могла досягати 17–18 м (план № 3). Вхід був із вулиці, жодного дверного сполучення із хатою вона не мала, як і спільної покрівлі: односхилий дах із незначним кутом нахилу був продовженням причілку. У разі прибудови до тильної стіни “пудкліта” та колешні до причілкової стіни житло майже не потребувало утеплення призьбою, адже відкритою залишалася лише фасадна стіна, яка у більшості випадків орієнтувалася на південь чи південний схід [11, с. 23].

У подальшій трансформації житлових будинків упродовж другої половини 1960 – першій половині 1970-х рр. спостерігається тенденція до зростання площі за рахунок збільшення ширини будинку до 6–8 м. Довжина варіювалася у межах 10–12 м. Це призводило до сегментації площі на більшу кількість приміщень, кожне із яких виконувало свою функцію (виділення спальень, зали, кухні, вітальні, передньої тощо) [6, с. 127]. Цей процес супроводжувався зменшенням площі допоміжних приміщень та згрупуванням чистого житлового простору, що дозволяло створити раціональніше планування та здешевити систему обігріву будинку в зимовий період: “То обично будували дванаццять на сім. Ото таких хат багато, отаких і то під один оцей всейкий план. Хто тоді привозив дерево, по силі, то багато таких хат – на шість кімнат усе ділили” [12].

Такі будинки за своїм планом та функціональним призначенням приміщень нагадували описані хати, які споруджувалися у другій половині 1950-х рр., проте більшої ширини. Внутрішній простір такого житла ділився капітальними поперечними перегородками на три приблизно рівні за площею частини [5, с. 25–26]. У цих будинках, переважно шестикамерних, центральний простір займали кухня із піччю та “передня-прихожа” (вітальня). По один бік від них влаштовували чисті житлові кімнати (спальню та залу), по інший – допоміжні приміщення (сіни та комору, інколи дві – теплу та холодну): “Ну, перш сіни, прихожа, кухня, спальня і сьой зал, і комора, а посля ми зже зробили... з комори, бо і окон навідь діт ни заказував” [13]. Такий будинок мав два входи: один через сіни з боку повздожньої стіни, другий – з протилежного боку через кухню чи вітальню, залежно від їх розташування. Характерною ознакою такого планування було те, що усі теплі житлові кімнати (кухня, вітальня, спальня, зал) мали дверні сполучення між собою по колу. Комора із кухнею мала прямий зв'язок, або ж через сіни чи сіни та вітальню (план № 4).

Якщо у першій половині ХХ ст. при вході у хату влаштовували ґанок або просто навіс над порогом, то починаючи з другої половини 1960-х рр. набула поширення засклена веранда, завдяки чому виникли додаткові двері при вході у будинок та теплий повітряний шлюз, що сприяло збереженню тепла у зимовий період. Вона являла собою каркас, обшитий дошками із великими рамами-віконницями, тому була досить холодним приміщенням. Її ширина, зазвичай, не перевищувала 2,5 м, а довжина коливалася від декількох метрів – до довжини усього будинку. У довгій веранді виділяли холодну “кладову”, стіни якої намагалися робити в зруб. Досить часто будинок мав дві веранди із протилежних боків. У теплі пори року вони використовувалися як допоміжне приміщення, чи місце для відпочинку. Просторово будинок розташовували вздовж дороги, а стіну із найбільшою кількістю вікон традиційно влаштовували із південного чи південно-східного боку.

Окремої уваги заслуговує питання впливу радянської влади на планування сільського житлового будівництва. До роботи над проблемою залучалася низка наукових установ, видавалася та популяризувалася спеціальна література – альбоми типових проектів [14], практичні поради із будівництва житла [15] тощо. Згідно із твердженням А. Данилюка, яке базується на польових дослідженнях, у кінці 1970-х рр. незначну частину житлового фонду (близько 7 %) складають будинки, побудовані за типовими проектами, які активно пропагувалися владою [7, с. 56]. За наступне десятиліття цей показник дещо збільшився, але не перевищив 10–15 %. Згідно із польовими матеріалами, отриманими автором, серед запропонованих офіційних типових проектів на території волинського Полісся із початку 1970-х рр. поширеними були так звані “фінські доміки” (народна назва – примітка автора). Вони були двох видів: “фінський щитовий” та “фінський каркасний”. Головною відмінністю першого типу було те, що його стіни монтувалися зі щитів із дощок та войлоку, розміром 10x108x156 см. У комплект входили й інші конструктивні деталі будинку – вікна, двері, підлога, каркас даху, шалівка для обробки зовнішньої стіни тощо. Розміри такого житла були фіксованими – 9x6,26 м, також при вході передбачалася засклена веранда 2,5x4

м. Внутрішній простір кімнати ділився перестінками на чотири однакових за площею кімнати. Проте досить часто господар змінював розміри приміщень на свій розсуд. Кухня та зала, зазвичай, робилися трохи більшими за розмірами й розташовувалися по діагоналі, як і дві інші менші за площею кімнати, які найчастіше виконували функції спальень: "Залили фундамент, зробили хату, там же все готово, все геть даєця. Щитовий фінський домік колись називали. Вин із щитив, геть усе було. Пиригородки ни утипльоні, а так – з досок, а вже наружни... Там і підшви даюця, всьо-всьо, кромі каминя, цементу і шифиру... Там книжка даєтьця, все – як що до чого. Ну я трошки пириминив план, там чотири однакових комнати, а я зробив дві менчих, дві більших. І лігари ни по тому плану, вирха трошки змінив" [16].

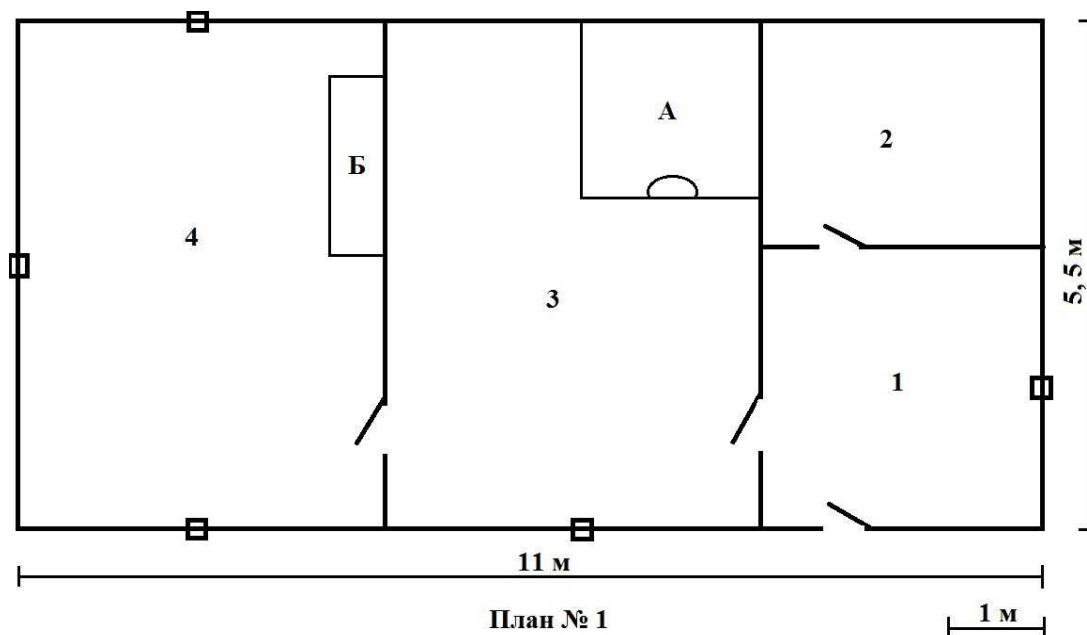
Головний вхід був лише один – із внутрішнього двору і вів на кухню, а звідси – в усі інші кімнати (план № 5). У комплект "фінського каркасного" будинку входили усі необхідні конструктивні деталі, окрім стін, цеглу для яких потрібно було отримувати окремо за рознарядкою. За планом та розташуванням кімнат він був ідентичний попередньому. Однак завдяки цегляним стінам можна було змінити розміри не лише кімнат, а й самого будинку: "Починав будівництво з чого: брав наряд у райвиконкомі на виділення каркасного будинку. Це там ішли вже вікна, підлога, балки, перекриття, ну короче говоря, на все решта давали наряд – на цимент, на цеглу. Хоча складнощі були колосальні" [17]. Недоліком планування такого житла було те, що не передбачалося жодних допоміжних приміщень для зберігання продуктів харчування, консервації, хатнього начиння тощо. Високий рівень ґрунтових вод у Західному Поліссі часто не дозволяв влаштувати льох (погріб) під підлогою біля печі (навіть за його наявності площа була невеликою), чи окремо від хати.

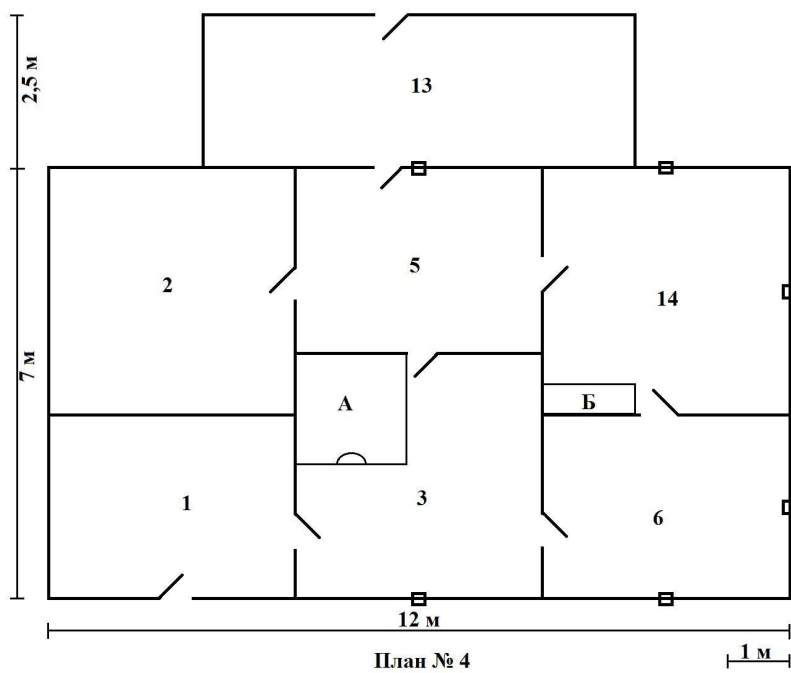
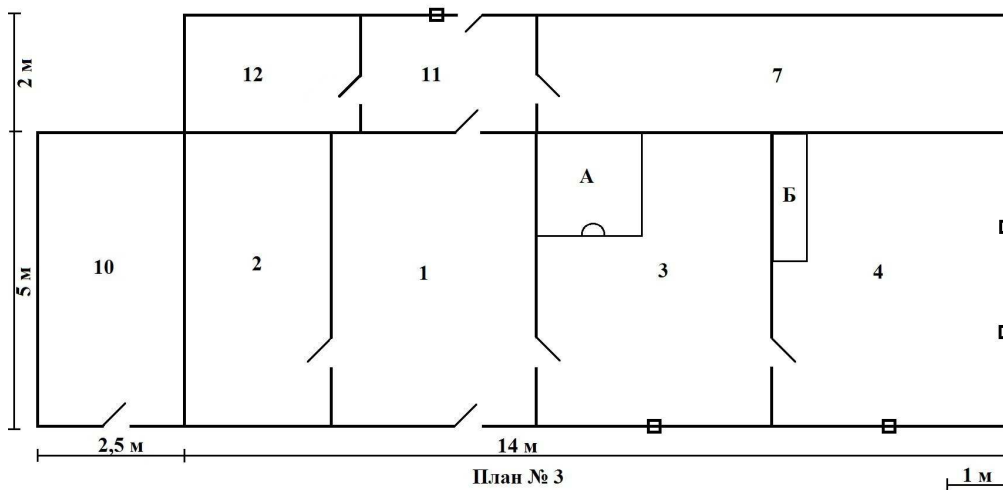
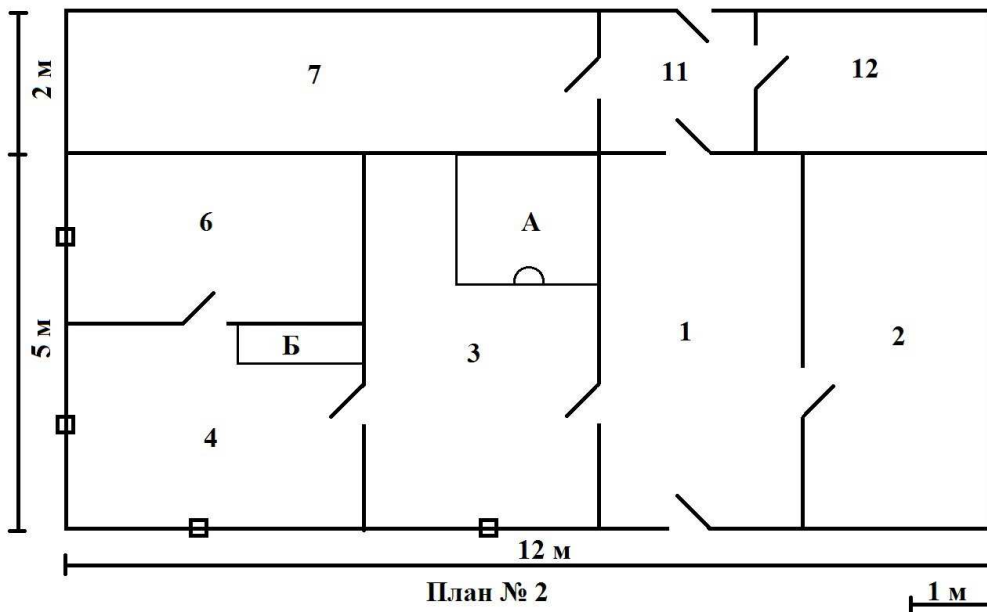
З другої половини 1970-х рр. попередньо описаний чотирикімнатний "фінський" будинок зазнав деяких народних вдосконалень. Розміри його збільшуються до 8–9х10–11 м, а у центрі житлового простору з'являється невеликий за розмірами (2–2,5х3–4 м) коридор, куди вів головний вхід (план № 6). Поява останнього зробила використання внутрішнього простору житла зручнішим, адже із цього коридору можна було потрапити у будь-яку кімнату, не проходячи через іншу. Чотирикамерний будинок із коридором у центрі залишався досить поширеним і у 1980-ті рр., особливо у південних районах волинського Полісся: "Дві спальні, зала, кухня і коридор. Просте планування, нічого тоді не робилося. В ту пору більшість будинків так планувалися. Може трохи розміщення було не так як моє" [17]. Замість заскленої веранди на всю довжину будинку прибудовують тристінок шириною 2,5–3 м, внутрішній простір якого ділили на кілька частин, де влаштовували коридор-передню (замість веранди), кладову (комору, пудкліт), тощо: "Пристройкі сами придумали зробили. Ну по плану домік був і така веранда з скляними рамами, али вона ни йдъот. То зробили дальши пристройкі" [16].

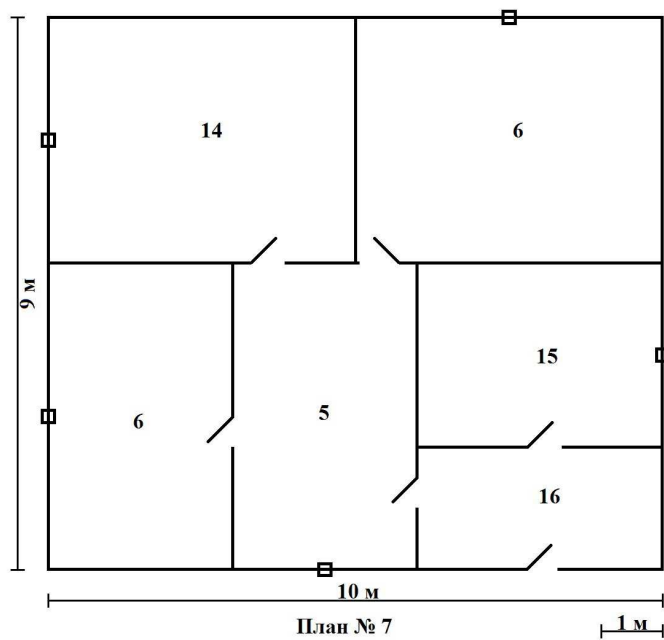
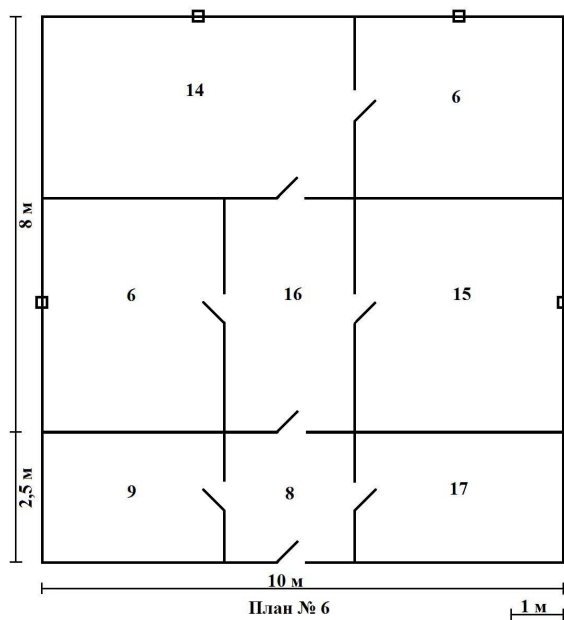
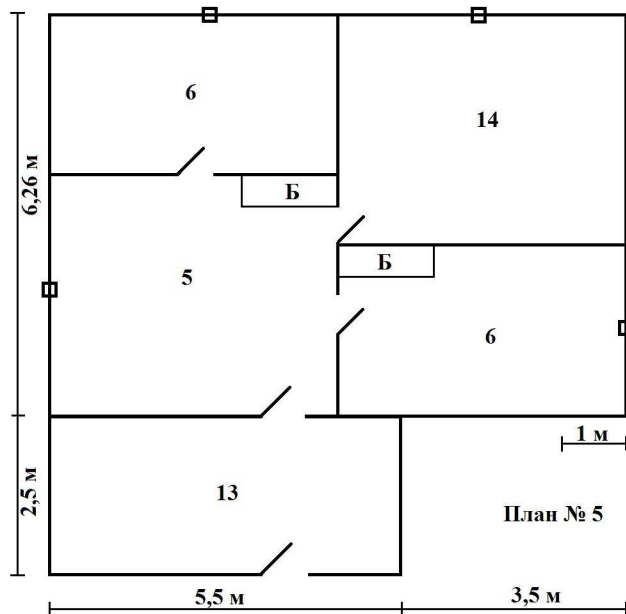
У кінці XX – на початку XXI ст. важко виділити якісь конкретні риси просторово-планувальної організації народного житла регіону. У цей період будівництво ведеться із врахуванням досвіду попередніх років, вдало поєднуючи його із сучасними матеріалами та технологіями. Хоча досить часто це типові плани, далекі від традиційних для волинського Полісся. Незважаючи на різноманітність планувальних рішень сучасного народного житла регіону, воно має певні спільні характерні риси. Так, будинки зазначеного періоду набувають наближеної до квадрату форми із розмірами зовнішніх стін 10–11 м і мають не менше 5–6 кімнат. Характерною ознакою сучасного житлового будівництва було розміщення вітальні-прихожої у центральній частині, по периметру від якої розташовуються спальні (їх щонайменше дві), кухня та інші кімнати. Допоміжні приміщення, такі, як комора-кладова, коридор, ванна кімната стають невід'ємною частиною житла і розміщуються у межах капітальних стін будинку, ближче до головного входу (план № 7). Доволі популярним способом збільшення житлової площі, не за рахунок горизонтального, а вертикального розвитку будинку, стає добудова мансардного поверху – так звані будинки в півтора поверхи. Тут, зазвичай, влаштовують додаткові спальні та вітальню (план № 8).

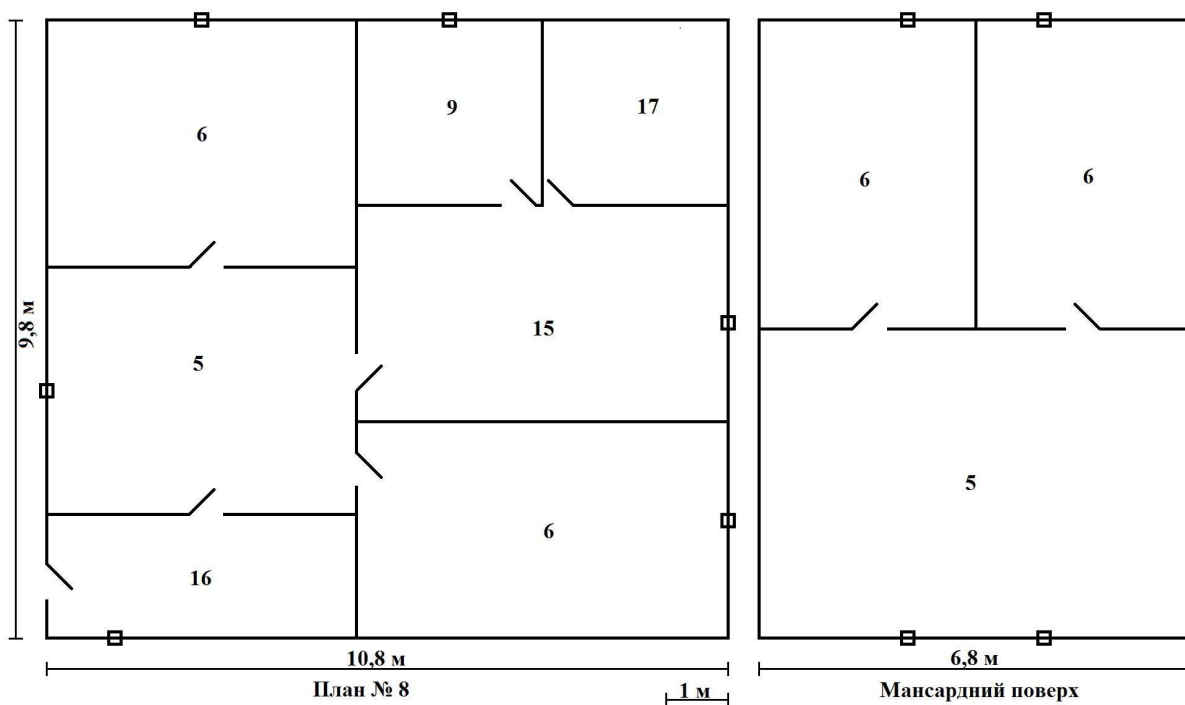
Зміни у плануванні та функціональній організації приміщень відбулися в результаті перепланування внутрішнього простору, яке активно проводилося у кінці XX – на початку XXI ст. Найчастіше, відмовлялися від допоміжних приміщень (сіней, комори), як частини будинку у межах капітальних стін, а натомість влаштовували чисті житлові кімнати (спальні, кабінет, кухня та ін.). Виносили їх у заздалегідь прибудований до житла тристінок (зазвичай, шириною 2,5–3 м і довжиною на весь будинок), де влаштовували кладову-комору (інколи дві), коридор-передню та ванну кімнату, яка у плануванні народного житла 1950–1980-х рр. не передбачалася. Збереження кухні із піччю залежало від наявності у дворі літньої кухні як окремої споруди. Добудовують житла і заради розширення житлового простору, особливо старі типи хата+сіни+комора. У такому випадку будинок являв собою ніби дві зблоковані трикамерні споруди.

Отже, розвиток просторово-планувальної організації житла волинського Полісся другої половини ХХ – початку ХХІ ст. ілюструє тісний та безпосередній його зв'язок із традиційними прийомами будівництва. Адже, ще у 1950-х – першій половині 1960-х рр. на території регіону поширеними були традиційні однорядні типи хата+хата-кухня+сіни чи хата+хата-кухня+сіни+комора, формування яких генетично пов'язане із попередніми однокамерними та двокамерними спорудами. Подальший розвиток планування народного житла (до середини 1970-х рр.) орієнтувався в основному на збільшення житлової площі за рахунок розширення розмірів зовнішніх стін та функціональної диференціації приміщень. Незначного поширення з початку 1970-х рр. набули типові житла, відомі під народною назвою "фінські доміки". Вони стали основою формування нового для регіону чотиридільного будинку, які зазнали певних вдосконалень місцевого населення і набули популярності до початку 1990-х рр. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. будівництво ведеться, синтезуючи найкращі надбання попередніх років, із використанням нових матеріалів та технологій. Сучасні будинки у плані наближені до квадрату й мають не менше 5–6 кімнат, які виконують різні функції. Збільшення житлової площі часто відбувається за рахунок надбудови мансардного поверху. Активно застосовується перепланування.

Список використаних джерел

1. Самойлович В. Народное архитектурное творчество Украины / В. Самойлович. – К., 1989. – 342 с.
2. Хохол Ю. Сельское жилище / Ю. Хохол. – К., 1976. – С. 136.
3. Козакевич М. Про розвиток плану житла колгоспників Українського Полісся / М. Козакевич // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1957. – Вип. III. – С. 14–21.
4. Приходько М. Особливості сільського житла на Поліссі / М. Приходько // Народна творчість та етнографія. – К., 1970. – № 6. – С. 50–54.
5. Гошко Р. Поселення і житло, інтер'єр / Р. Гошко, Б. Урбанович, Т. Гонтар // Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989). – К., 1989. – С. 20–38.
6. Данилюк А. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А. Данилюк. – Львів, 2001. – 147 с.
7. Данилюк А. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся / А. Данилюк // Народна творчість та етнографія. – 1977. – № 1. – С. 50–56.
8. Радович Р. Традиційне житлобудівництво Західного Полісся (особливості та динаміка розвитку) / Р. Радович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2012. – Вип. 47. – С. 63–105.
9. Данилюк А. Періодизація розвитку народного будівництва Українського Полісся / А. Данилюк // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 6. – С. 56–61.
10. Записано автором 7 травня 2014 р. від Косміна Дениса Йосиповича, 1930 р. н., с. Хотешів Камінь-Каширського району Волинської області.
11. Козакевич М. Селянська садиба на українському Поліссі (в другій половині XIX і першій половині XX ст.) / М. Козакевич // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – Вип. V. – С. 9–25.
12. Записано автором 7 травня 2014 р. від Косміна Миколи Васильовича, 1953 р. н., с. Хотешів Камінь-Каширського району Волинської області.
13. Записано автором 7 травня 2014 р. від Нечипорук Ганни Ульянівни, 1934 р. н., с. Хотешів Камінь-Каширського району Волинської області.
14. Сільські житлові будинки (альбом типових проектів). – К., 1973. – 112 с.
15. Лапоногов С. Сільський жилий будинок (практичні поради по будівництву та експлуатації) / С. Лапоногов, З. Мойсеєнко, Ю. Хохол. – К., 1966. – 180 с.
16. Записано автором 29 червня 2014 р. від Рабіїка Василя Петровича, 1957 р. н., с. Погулянка Любешівського району Волинської області.
17. Записано автором 23 червня 2014 р. від Положевця Миколи Васильовича, 1951 р. н., с. Положево Шацького району Волинської області.

Григорій Кошиль

ПЛАНИРОВАНИЕ НАРОДНОГО ЖИЛЬЯ ВОЛЫНСКОГО ПОЛЕСЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX – НАЧАЛЕ XXI ВВ.

В статті проаналізовані особливості розвитку планувальної організації народного жилища волинського Полісся во второй половині XX – началі XXI вв., показано його зв'язь з традиційним будівництвом. Автор прослідкував основні етапи розвитку і визначив ключові фактори, які впливали на формування планування жилища. На основі власних польових матеріалів представлено описання найбільш розповсюджених типів планування жилища регіону.

Ключові слова: планування, волинське Полісся, народне жилище, будівництво, традиційна хата.

Grygoriy Koshil

THE PLANNING OF HOUSE BUILDING IN VOLYNIAN POLISSIA IN THE SECOND HALF OF THE XX – BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The article analyzes the features of the development of planning of the traditional house building in the Volynian Polissia in the second half of the XX – beginning of the XXI century, its connection with the traditional construction. The author traced the main stages of development and identified key factors that influenced the formation of the layout of the house. Based on the own field data article contains a description of the most common types of planning of houses in the region.

Key words: planning, Volynian Polissia, traditional house, construction.

УДК 930.1:94(477.8)

Тетяна Гуменюк

ВНЕСОК ЛЬВІВСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті проаналізовано історичний розвиток українського мовознавства західних областей УРСР в другій половині ХХ ст. Виділено основні напрямки досліджень, узагальнено науковий доробок львівських учених. Встановлено, що у працях повоєнного періоду на західноукраїнських землях найповніше представлено фонетичну систему, лексику та фразеологію конкретних говорів.

Ключові слова: Інститут суспільних наук АН УРСР (м. Львів), розвиток українського мовознавства, наукові дослідження, кафедра української мови, львівські мовознавці.

На сьогодні актуальним є дослідження питань історії українського мовознавства, до кола завдань якого входить окреслення закономірностей історичного розвитку філології, вивчення наукових здобутків, лінгвістичних праць українських дослідників мови другої половини ХХ ст.

В умовах радянських реалій чимало досягнень українських лінгвістів замовчувалося, на ґрунті необ'єктивних вульгарно-соціологічних оцінок засуджувалося, тож не випадково на сучасному етапі, коли ідеологічні бар'єри у незалежній Україні зруйновано, головну увагу зосереджено на належному поцінуванні спадщини діячів, імена яких повернуті із незаслуженого забуття.

Обмеження української мови упродовж семи десятиліть призвело до скорочення та звуження сфери її вживання саме науково-технічної термінології або навіть повного вилучення із вжитку широкими масами українського населення. Зокрема, переведено на російську мову більшість державних установ, підприємств, науково-дослідних інститутів, навчальних середніх та вищих закладів освіти. Оскільки наукову та ділову документацію почали вести російською мовою, то носії української науково-технічної термінології були змушені переорієнтуватися на російську мову. Захист кандидатських та докторських дисертацій відбувався російською мовою, до того ж існувала тільки одна всесоюзна атестаційна комісія, що приймала ухвали щодо присвоєння учених звань, філій вищих атестаційних комісій у союзних республіках не було. Зрештою, впроваджували російський спосіб мислення й оформлення думки, нав'язуючи неприродні для української мови, запозичені із російської вирази.

Невідкладним завданням сучасної науки вважаємо всебічне об'єктивне висвітлення історії українського мовознавства із позиції громадянина вільного суспільства. Реалізацію цього завдання слід розцінювати не лише як данину поваги тим, хто так чи інакше відзначився на шляху наукового поступу, а і як запоруку подальшого успішного розвитку вітчизняної лінгвістики, що має супроводжуватися адекватним аналізом зробленого й належним урахуванням здобутків.

Особливості мовної політики КПРС на українських землях у другій половині 40–80-х рр. ХХ ст. досліджували Т. Марусик [1], О. Малець [2], Л. Масенко [3], О. Бажан [4], В. Масненко [5], М. Ярмоленко [6]. Особливості розвитку української мови у період лібералізації радянського суспільства (1953–1964 рр.) висвітлили І. Павлова та О. Тевікова [7]. Основні засади розвитку української мовознавчої науки у другій половині ХХ ст. проаналізовано у працях М. Гнатюка [8], Я. Закревської [9], І. Ковалика [10], Ю. Коваліва [11], І. Ціхоцького [12]. Розвиток та досягнення української діалектології у другій половині ХХ ст. досліджувала Н. Хобзей [13].

Специфіка лінгвоциду, застосованого до української мови упродовж 1930–1980 рр., полягала в офіційній практиці обмеження функцій української мови із одночасним авторитарним втручанням у її внутрішні ресурси з метою знищення як самобутнього мовного утворення [14, с. 35]. Від середини 1950-х рр. центром лінгвістичних студій залишався Інститут мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР.

Ця установа також координувала роботу, що її проводив відділ мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, мовознавчі кафедри університетів і педінститутів у різних містах України. Провідним у цей період стає системно-структурний підхід [15, с. 199].

Упродовж 1960–1970-х рр. конкретні мовознавчі дослідження стимулювали появу загальних праць, а теоретичні результати останніх відображалися у словниках, довідниках і навчальній літературі. Повноцінний розвиток науки про мову дещо стримувала певна одноманітність у підходах, слабкість наукових шкіл, відсутність дискусій і переважна орієнтація українських лінгвістів на праці лише російських колег [16, с. 6]. Деякі галузі й далі потерпали від нав'язаних владою ідеологічних регламентацій. У "застійні роки" дедалі більше відчувалася потреба у соціолінгвістичних дослідженнях, які вивчали б побутування мови в усіх сферах суспільного життя, національно-мовну розбудову, проблеми двомовності тощо. Однак за тих часів не було жодної змоги писати на цю тему об'єктивно. Досліджувати процес русифікації українців, як і взагалі обговорювати мовну ситуацію в Україні, було негласно заборонено. Публікації із цього приводу відзначалися упередженістю, войовничим догматизмом і відсутністю належного фактажу. Від 1960 р. розпочалося вивчення української мови структурно-математичними методами. Такий підхід дав змогу точніше описати її фонемну, морфемну та словотвірну структури, вивчити словозмінні парадигми й синтаксичні структури, виробити формально-граматичні засади структурної класифікації речень [17, с. 8].

Методологія лінгвістичних досліджень ґрунтувалася тоді на філософії діалектичного матеріалізму. Вона орієнтувала науковців на вивченні мовних явищ у розвитку й у зв'язках із іншими явищами, тобто, озброювала такими важливими принципами, як історизм і системність. Але оскільки насаджувалася вона догматично, а методології, засновані на інших філософських течіях, не схвалювалися, то українські мовознавці виявилися загалом необізнаними із новими школами, що саме тоді виникли за кордоном ("неогумбольдтіанство", "етнолінгвістика", "філософія" тощо). Ці напрямки оголошувалися "буржуазними" чи "реакційними" й зазнавали вбивчої критики. Ставлення до них поліпшилося лише під кінець 80-х рр. ХХ ст., що відобразилося у аналітичному огляді "Методологические основы новых направлений в мировом языкознании" (1992 р.) [18, с. 215].

На початку 1990-х рр. змінилися підходи до трактування мови, як наукового поняття, розширилося розуміння її природи, суті та функцій. Стало очевидним, що, крім з'ясування історії та структури різних мовних явищ, слід активніше дошукуватися причин, які зумовлюють їх появу і розвиток. Через це до традиційних порівняльно-історичного та структурного методів долучаються комунікативно-функціональний і когнітивний підходи, що розглядають мову крізь призму людини та її свідомості.

Відновлений, після закриття, Львівський університет, переживав складні часи: 1946 р. репресовано новопризначеного завідувача кафедри української мови П. Кострубу, звинуваченого у буржуазному націоналізмі. На кафедрі української мови працювали учені із європейською освітою, відомі не лише в Україні, а й за її межами. Приміром, Б. Кобилянський мав віденський докторат, який не бажала визнати радянська влада, знав до десяти іноземних мов, зокрема, санскрит. Кафедра мала заслужений авторитет, їй одній із перших в Україні доручили організувати факультет підвищення кваліфікації викладачів української мови у вищих навчальних закладах. У 50-х рр. ХХ ст. потенціал кафедри зростає, її очолює І. Ковалик, який розбудував теоретичний апарат, визначив типи морфем, способи словотвору й основні тенденції його розвитку. Упродовж 1950–1971 рр. І. Ковалик працював завідувачем кафедри української мови Львівського університету ім. І. Франка, упродовж 1974–1983 рр. очолював кафедру української мови в Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В. Стефаника.

З іменем ученого пов'язано становлення української дериватологічної школи. 1958 р. вийшла друком його праця "Про деякі питання слов'янського словотвору", а згодом, того ж року, перша частина "Вчення про словотвір" (друга частина з'явилася у 1961 р.). Учні професора І. Ковалика активно продовжували працювати у сфері українського словотвору (Т. Возний, І. Ощипко та інші). Скажімо, Т. Возний займався проблемами словотвору дієслів у контексті східнослов'янських мов ("З проблем порівняльно-типологічного вивчення дієслів словотворення української мови в контексті східнослов'янських мов"), питаннями словотвірної семантики ("Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською і білоруською", 1981 р.) та інші.

На філологічному факультеті Львівського університету працювало чимало відомих лінгвістів: І. Свенціцький, П. Коструба, М. Онишкевич, І. Ковалик. До кінця 40-х рр. ХХ ст. у межах кафедри слов'янської філології, яку очолював І. Свенціцький (1876–1956 рр.), сформувалося ядро фахівців-полоністів. Це були викладачі польської мови Л. Гумецька (1901–1988 рр.), М. Онишкевич (1906–1971 рр.) та польської літератури Е. Воронецький (1886–1960 рр.) [19, с. 24]. Українському філологу І. Свенціцькому належать праці з історії болгарської, сербської та хорватської літератур.

Період 60–70-х рр. ХХ ст. вважають найпліднішим для української ономастики. Основні напрямки досліджень – топоніміка й антропоніміка. Серед першочергових завдань тогочасної науки – збирання та накопичування ономастичного матеріалу, виявлення зв'язку топонімів та антропонімів із місцевими топографічними реаліями. Українську антропонімію досліджував Ю. Редько, який від січня 1945 р. був деканом філологічного факультету та завідувачем кафедри української мови Львівського педінституту (1960 р. об'єднано із Дрогобицьким педінститутом ім. І. Франка). 1977 р. Ю. Редько завершив роботу над фундаментальним "Словником сучасних українських прізвищ" (30 тисяч одиниць), котрий, однак, видано тільки через тридцять років. Ця лексикографічна праця була першою у слов'янознавстві спробою створити комплексний антропонімічний словник [20, с. 584].

Фонологічну систему української мови досліджував П. Коструба, який був одним із авторів академічного курсу фонетики і фонології. Від 1956 р. П. Коструба, уже як доцент кафедри, продовжував наукову діяльність, опублікував, окрім наукових статей, курс лекцій "Фонетика сучасної української літературної мови" (1963 р.) [21], який досі залишається актуальним; став членом авторського колективу фундаментальної п'ятитомної праці "Сучасна українська літературна мова" (Київ: Наукова думка. Т. 1–5; 1969–1973 рр.). Підготував рукопис посібника "Фонетика української мови" (1979 р.).

Упродовж 1945–1997 рр. на кафедрі російської мови і загального мовознавства працювала І. Галенко, досліджувала проблеми історичної лексикології та семасіології, словотвору, морфології, синтаксису російської мови, культури мовлення. Упродовж 1960–1970 рр. вона розпочала ґрунтовно опрацьовувати проблеми структурної та математичної лінгвістики. Деяким підсумком теоретичних здобутків стало видання посібника "Програмоване навчання" (Львів, 1976 р.) [22, с. 301–302].

Ще одним напрямком досліджень відділу мовознавства Інституту суспільних наук повоєнного Львова була історична лексикографія. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. центр української історичної лексикографії перемістився з Києва – до Львова, де почала формуватися львівська лексикографічна школа. Історичний розвиток української лексикографії, формування та здобутки львівської лексикографічної школи у 1950–1970-х рр. вивчали У. Єдлінська [23], Л. Полюга [24], О. Кровицька [25]. 1967 р. Л. Паламарчук, аналізуючи завдання української лексикографії, відзначав, що працю над "Словником староукраїнської мови XIV–XV ст." львівським лексикографам довелося розпочинати із формування нової картотеки, позаяк уцілілі від воєнного лихоліття залишки колишньої картотеки, яку свого часу складали під керівництвом професор Є. Тимченка, виявилися, цілком непридатними для серйозної наукової роботи над історичним словником. Як засвідчило проведене 1965 р. широке обговорення істориками мови, укладеного у Львові пробного зошита словника та інших, пов'язаних із ним матеріалів, його укладачі та редактори раціонально розв'язували складні проблеми цього важливого видання [26]. Упродовж 1964–1974 рр. укладено два томи словника [27]. Згодом працівники відділу Л. Полюга, О. Кровицька продовжили дослідження етапів створення історичних словників. Співробітники відділу української мови Інституту суспільних наук АН УРСР на чолі із Л. Гумецькою відійшли від розуміння історичних словників – укладати словники, починаючи із появи першої писемної пам'ятки певної мови і завершуючи нашим часом. Українські історичні словники нового типу виконують окрему функцію – класифікують лексику і фразеологію відповідного періоду розвитку мови, описують її факти, указують на специфіку кожного з таких явищ, розкривають рух мови у визначений період [28, с. 195–196]. Професор Л. Гумецька залучила до "Словника староукраїнської мови XIV–XV ст." лише пам'ятки ділового стилю, таким чином вона зуміла обійти тогочасну радянську цензуру. Л. Полюга наголошував, що вперше в українській історичній лексикографії здійснено статистичні підрахунки, що фіксують наявність того чи іншого слова у писемних пам'ятках, засвідчено його значення, подано ті чи інші форми [29, с. 196–197].

Наступним етапом фіксації староукраїнської лексики стала копітка робота львівських лексикографів-істориків мови над "Словником української мови XVI – першої половини XVII ст.". Опублікувавши рецензію на деякі випуски "Словника...", Г. Хлипавка вказала, що значну допомогу у відборі українських пам'яток до першого його випуску надали професори С. Бевзенко, О. Горбач, Й. Дзендзелівський, М. Жовтобрюх, а також У. Єдлінська, О. Купчинський, І. Мицько, П. Тимошенко, Ф. Ткач, І. Чепіга [30, с. 248]. Слід звернути увагу на те, що, зважаючи на суспільно-політичні обставини, українським мовознавцям заборонялося вести "Словник..." із XII ст. У контексті дослідження історії української мови Я. Закревська, Н. Коциба здійснили огляд наукової діяльності Л. Гумецької [31].

Від 1957 р. у відділі мовознавства Інституту суспільних наук працював Л. Полюга (із 1993 р. – Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України), вивчав лексико-семантичні процеси української та інших слов'янських мов, словотвір і морфеміку, прилучився до появи таких

фундаментальних праць, як "Словник староукраїнської мови XIV–XV ст." (т. 1–2. Київ, 1977–1978 рр.) і до його продовження "Словник української мови XVI – першої половини XVII ст." (видано 13 випусків) [32, с. 213–214].

Дослідженням болгарського літературного процесу XX ст. у Львівському університеті займалася полоніст, болгарист О. Грибовська. Львівські учені К. Трофимович, В. Моторний, В. Лучук, А. Моторний займалися вивченням українсько-серболужицьких культурних відносин у повоєнний період. Історією верхньолужицької мови ґрунтовно займався львівський славіст К. Трофимович. Відомо, що у 50-х рр. XX ст. він зацікавився питаннями сорабістики, очолив сорабістичну школу. Значну частину мовознавчих сорабістичних робіт становили дослідження, присвячені проблемам історії верхньолужицької мови, результати яких уперше оприлюднено у підготовленому для студентів-славістів посібникові "Нариси з історії серболужицької літературної мови" (1970 р.) [33, с. 10].

На другу половину XX ст. припадає також початок української діалектології, як окремої наукової дисципліни, дослідження якої проводилося у двох актуальних напрямках – описова та історична діалектологія. Описова діалектологія вивчає територіальні діалекти у їх сучасному стані, досліджує взаємозв'язки різних діалектів. В описових дослідженнях те чи інше явище не лише констатовано, а й відповідним чином кваліфіковано та пояснено. Прикладом таких праць може слугувати книга співробітника Інституту суспільних наук П. Приступи "Говірки Брюховицького району Львівської області", видана, щоправда, у Києві 1957 р. [34].

Предметом історичної, або діахронної, діалектології було дослідження походження (історії формування) говорів та діалектів, процесів розвитку і змін їх системи, вивчення взаємозв'язків та групування діалектів у різні історичні періоди. Завданням історичної діалектології було також дослідження значення окремих територіальних говорів для формування загальнонародної національної мови. Матеріалом для досліджень із історичної діалектології стають дані писаних пам'яток, відомості про сучасний стан досліджуваних та суміжних говорів. Сучасний діалектолог Т. Ястремська вивчала історію формування та розвиток південно-західних говорів української мови [35].

Синтезований аналіз південно-західних говорів української мови – на північ від Дністра висвітлено у працях Г. Шила. Об'єктом дослідження мовознавців ставали здебільшого частини південно-західного говору, властиво, мовлення мешканців деяких районів чи конкретних населених пунктів Львівської та Тернопільської областей [36, с. 58–59]. Лексика бойківських говірок стала об'єктом дослідження М. Онишкевича. Підставою його докторської праці "Нариси лексикографії та лексикології Бойківщини на основі даних словника бойківського діалекту" (1968 р.) слугував "Словник бойківських говірок" (1984 р.), який, на жаль, вийшов друком тільки після смерті автора. Словник став першою працею із діалектної лексикографії Бойківщини, створеною на наукових засадах [37, с. 77]. М. Онишкевич також уклав "Атлас надсянського говору", мета якого – представити мовні явища говорів Надсяння у системі української мови, дати аналіз лексики у порівнянні із дослідженнями З. Штібера та інших, продемонструвати, що вони типові південно-західні говори, однак, на жаль, ця праця так і не вийшла друком. М. Онишкевич упродовж довгих років опублікував чимало цінних наукових розвідок, у яких висвітлив особливості функціонування окремих бойківських слів, представив методологічні, лексикографічні проблеми, пов'язані із працею над словником бойківських говірок, писав про іншомовні елементи у бойківських говірках, здебільшого румунізми, словакізми, мадяризми, русизми, а також про бойківські діалектні елементи у творах І. Франка [38, с. 29].

Певний внесок у дослідження бойківських говірок зробили науковці кафедри слов'янської філології Львівського університету Я. Пура та В. Черняк. Окрім монографії "Говори Західної Дрогобиччини" (ч.1. Львів, 1958 р.), Я. Пура опублікував ще декілька статей про місце наголосу, проблеми синтаксису, вживання сполучників, головні та другорядні члени речення у бойківських говірках [39, с. 31]. Дослідженням надсянського говору займалася український діалектолог Я. Закревська. Зокрема, мовознавець працю "Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті" (К., 1973 р.) присвятила аналізу іменникових дериватів і словотворчих засобів українських надсянських говірок [40, с. 80]. Отже, у працях повоєнного періоду на західноукраїнських землях найповніше представлено фонетичну систему, лексику та фразеологію конкретних говорів.

Внесок у теорію епіграфіки, у вивчення дипінті на старовинних іконах здійснила теоретик лінгвогеографії, історик української мови Л. Коць-Григорчук. Від 1956 р. вона працювала в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові, упродовж 1973–1982 рр. – у Центральному державному історичному архіві УРСР. Дослідниці вдалося вдосконалити методи вивчення старожитніх написів.

Мову історичних пам'яток вивчав А. Генсьорський, зокрема, мовознавець обґрунтував власні концепції щодо авторства різних частин Галицько-Волинського літопису та автентичності грамот князя Льва Даниловича. У праці "Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та

стилістичні особливості)" (К., 1961 р.) він виконав текстологічне дослідження джерела, проаналізував його структуру, зробив спробу визначити авторів деяких його частин [41, с. 17].

Беззаперечним авторитетом у питаннях наукового синтаксису був І. Чередниченко, який очолював кафедру української мови в Ужгороді (1946–1947 рр.), Львові, Чернівцях (1955–1963 рр.). Він був активним учасником дискусії із проблем синтаксису, яка розгорнулася на сторінках різних періодичних видань на початку 50-х рр. ХХ ст.: свого часу в обговоренні взяли участь М. Поспелов, Є. Кротевич, О. Савченко, З. Мельничук та інші. 1959 р. як навчальний посібник для студентів філологічних факультетів з'явилася праця І. Чередниченка "Складнопідрядні речення в сучасній українській мові", котра не втратила своєї актуальності до сьогодні. Науковець виявив науковий інтерес і до фразеології – "Нариси з української фразеології" (1952 р.); до лексикографії – "Проблема створення римословника Т. Г. Шевченка // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 3"; до різноманітних питань стилістики й культури мови "Нариси загальної стилістики української мови (1962 р.). Остання праця – спроба створити системний курс стилістики української мови [42, с. 140–142].

Таким чином, в останні десятиліття новими дослідженнями та інтерпретаціями поповнилася історія українського мовознавства західних областей УРСР. Провідні учені-філологи зняли ідеологічні нашарування із попередніх дослідницьких праць, об'єктивно висвітлювали основні напрямки розвитку лінгвістики, наукові досягнення українських філологів зазначеного періоду. З 1960-х рр. розпочалося експериментальне досліджування інтонації як організаційно-комунікативного засобу, що передає логічні відтінки думки та її емоційне забарвлення; у самостійну галузь оформилися словотвір, ономастика, українська лексикологія; у 1970-х рр. фразеологія.

Розпочалося опрацювання української мови структурними методами; відновилося укладання термінологічних і галузевих словників; вивчалася історія літературної мови й історичної стилістики; досліджувалася історія західноєвропейських мов; виникла й зміцніла така сфера, як історія українського та слов'янського мовознавства. Однак про здобутки цього часу можна говорити лише стосовно наукових сфер, не підвладних ідеологічному диктатові. На об'єктивний аналіз тих мовних проблем або навіть цілих лінгвістичних галузей, які влада трактувала у політичній площині, як теорія походження української мови або її стан і функціонування в умовах насадженої тоталітарним режимом українсько-російської двомовності – було накладено суворе табу.

Список використаних джерел

1. Марусик Т. Інтелігенція України і влада / Т. Марусик // Питання історії України: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т. 2. – С. 145–153; Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя й діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) / Т. В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 464 с. 2. Малець О. О. Впровадження комуністичної ідеології насадження русифікації на Закарпаття та її крах (1950–1991 рр.) / О. О. Малець // Матеріали науково-практичної конференції (19–20 січня 2001 р.). – Ужгород, 2001. – С. 221–228. 3. Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – Київ: КМ Академія, 2004. – 163 с.; Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду / Л. Масенко // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / [упоряд. Л. Масенко]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – С. 5–36. 4. Бажан О. Г. Рух за поширення української мови в період "хрущовської відлиги" / О. Г. Бажан // Наукові записки. – Т. 65. Історичні науки / Національний університет Києво-Могилянська академія. – К., 2007. – С. 40–49; Бажан О. Радянізація західних областей України в другій половині 1940 – поч. 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері / О. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН, 2007. – Вип. 12. – С. 340–356; Бажан О. Мовне питання в Українській РСР у дзеркалі ХХ з'їзду КПРС / О. Бажан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 16(2). – С. 390–396; Бажан О. Мовний процес в Українській РСР в умовах початкового періоду десталінізації (1953–1955 рр.) / О. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН, 2008. – Вип. 14. – С. 95–103; Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. / О. Г. Бажан // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 147–159. 5. Масенко В. В. Письменники України у боротьбі за державний статус української мови в останні роки радянської влади (1985–1991) / В. В. Масенко // Вісник Черкаського університету. Серія "Історичні науки". – 2011. – Вип. 202. – Ч. IV. – С. 90–100. 6. Ярмоленко М. І. Мовна політика в УРСР у 40–80 роках ХХ століття / М. І. Ярмоленко // Наукові записки ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2013. – Вип. 3(65). – С. 365–377. 7. Павлова І. Національно-мовна ситуація в Україні та проблеми функціонування української мови в період "десталінізації" (1953–1964 роки) / І. Павлова, О. Тевікова // Проблеми соціолінгвістики, фоностилістики, граматики, лінгвостилістики, журналістики та методики навчання української мови (до 95-річчя університету): збірник наукових праць / [за редакцією проф. М. І. Степаненка]. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2010. – С. 16–23. 8. Гнатюк М. Наша гідність і опора / М. Гнатюк // Українська філологія: досягнення, перспективи: До 145-річчя заснування кафедри української філології у Львівському університеті / [ред. кол.: М. І. Гнатюк (відп. ред.) та ін.]. – Львів, 1994. – С. 3–29. 9. Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / [відп. ред. Я. Закревська]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – 364 с. 10. Ковалик І. І. Питання

українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. – Ч. 2 [упоряд. З. Терлак] / І. І. Ковалик. – Львів-Івано-Франківськ, 2008. – 496 с. 11. Ковалів Ю. І. Філологія як міждисциплінарна наука: стан, перспективи / Ю. І. Ковалів // Літературознавчі студії / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – 2009. – Вип. 24. – С. 198–201. 12. Ціхоцький І. Франкознавчі дослідження кафедри української мови Львівського університету (наукові традиції і перспективи) / І. Ціхоцький // Українське літературознавство. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 72. – С. 91–98. 13. Хобзей Н. З історії львівської діалектології / Н. Хобзей // Діалектологічні студії: Збірник праць / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; [відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей]. – Львів: Вип. 4. Школи, постаті, проблеми. – 2004. – С. 63–72; Хобзей Н. В. Львівський відділ / Н. В. Хобзей // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії / [редкол.: В.Г. Скляренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра, 2005. – С. 359–361. 14. Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду / Л. Масенко // Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / [упоряд. Л. Масенко]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – С. 5–36. 15. Селігей П. О. Мовознавство / П. О. Селігей // Історія української культури. У п'яти томах. Том 5. Українська культура XX – початку XXI століть. Кн. 3. Культура та розвиток науки і технологій в Україні / [головна редкол.: Патон Б. Є., Вервес Г. Д., Курас І. Ф., Литвин В. М., Толочко П. П., Даниленко В. М., ред. колегія: Жулинський М. Г., Бондар М. П., Сулима М. М., Гриценко П. Ю., Дзюба І. М., Кульчицький С. В., Новичеко Л. М., Онищенко О. С., Попович М. В., Скляренко В. Г., Скрипник Г. А., Федорук О. К., Храмов Ю. О., Шевченко Є. І.]. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 188–230. 16. Селігей П. О. Українське академічне мовознавство за дев'яносто років (1918–2008) / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2008. – № 4–5. – С. 3–17. 17. Селігей П. О. Українське академічне мовознавство за дев'яносто років (1918–2008) / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2008. – № 4–5. – С. 3–17. 18. Селігей П. О. Мовознавство / П. О. Селігей // Історія української культури. У п'яти томах. Том 5. Українська культура XX – початку XXI століть. Кн. 3. Культура та розвиток науки і технологій в Україні / [головна редкол.: Патон Б. Є., Вервес Г. Д., Курас І. Ф., Литвин В. М., Толочко П. П., Даниленко В. М., ред. колегія: Жулинський М. Г., Бондар М. П., Сулима М. М., Гриценко П. Ю., Дзюба І. М., Кульчицький С. В., Новичеко Л. М., Онищенко О. С., Попович М. В., Скляренко В. Г., Скрипник Г. А., Федорук О. К., Храмов Ю. О., Шевченко Є. І.]. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 188–230. 19. Козицький А. Полоністика у Львівському університеті / А. Козицький, А. Кравчук // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 10. – С. 13–35. 20. Гнатюк М. "Юліан Редько (1905–1993): Статті. Спогади. Матеріали" / М. Гнатюк // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – 2008. – Вип. 1(16). – С. 580–585. 21. Коструба П. П. Фонетика сучасної української літературної мови / П. П. Коструба. – Ч.1. – Львів, 1963. – 100 с. 22. Бацевич Ф. Ювілей знаного славіста, педагога, людини: штрихи до портрета Іраїди Георгіївни Галенко / Ф. Бацевич, Т. Космеда // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 301–306. 23. Єдлінська У. Деякі аспекти дослідження ролі територіального фактора в історії української мови (за фактами історичної лексикографії) / У. Єдлінська // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції. – Т. ССXXXIV. – 1997. – С. 169–185; Єдлінська У. З історії львівської лексикографічної школи / У. Єдлінська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 510–516. 24. Полюга Л. Українські історичні словники в контексті слов'янської лексикографії / Л. Полюга // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 195–198. 25. Кровицька О. Українська історична лексикографія у міжслов'янському контексті / О. Кровицька // Проблеми слов'янознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 136–144; Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика / О. Кровицька. – Львів, 2005. – 174 с. 26. Паламарчук Л. С. Основні здобутки й першочергові завдання української лексикографії / Л. С. Паламарчук // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 19–27. 27. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: Пробний зошит / АН УРСР. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Ін-т суспільних наук. Львів. держ. ун-т; [уклад А.І. Генсьорський, Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, Л. М. Полюга, М. Л. Худаш; гол. ред. Л. Л. Гумецька]. – К.: Наукова думка, 1964. – 190 с.; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. В 2 т. Т. 2. Н-Я / АН УРСР. Ін-т суспільних наук; [редкол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький; уклад. І. М. Керницький, Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, Л. М. Полюга, М. Л. Худаш, О. Т. Захарків, Р. Й. Керста; виявлення і підбір пам'яток, складання картотеки словника Л. М. Полюга та ін.]. – К.: Наукова думка, 1978. – 591 с. 28. Полюга Л. Українські історичні словники в контексті слов'янської лексикографії / Л. Полюга // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 195–198. 29. Полюга Л. Українські історичні словники в контексті слов'янської лексикографії / Л. Полюга // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 195–198. 30. Хлипавка Г. Історичний словник української мови XVI – першої половини XVII ст. як культурологічне джерело / Г. Хлипавка // Історичні та культурологічні студії / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; [відп. ред. Я. Ісаєвич; автори: Сливка Ю. Ю., Боруцький С. Т., Голяк В. О., Максимук П. П., Микитів Б. С.]. – Вип. 3. – Львів, 2004. – С. 246–251. 31. Закревська Я. Лукія Гумецька: учений і людина / Я. Закревська // Українська історична та діалектна лексика. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 5–12; Коциба Н. Польсько-український словник за редакцією Лукії Гумецької як основа для об'єктивної багатофункціональної лексикографічної бази даних / Н. Коциба // Проблеми слов'янознавства. – 2010. – Вип. 59. – С. 169–180. 32. Єдлінська У. Професору Левкові Полюзі – 70 / У. Єдлінська // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 213–215. 33. Моторний В. Слово про друга, людину, вченого / В. Моторний // Костянтин Трофимович: Біобібліогр. покажч. / [уклад. Л. Панів; наук. ред. та

автор передм. В. Моторний; редкол.: Б. Якимович (голова), В. Моторний, Г. Чопик]. – 2-е вид., допов. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 8–13. 34. Приступа П.І. Говірки Брюховицького району Львівської області. – К., 1957. – 132 с. 35. Ястремська Т. Діалектний простір Галичини: говірки української мови / Т. Ястремська // Українська мова в Галичині: історичний вимір / [відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. (Серія "Історія мови"). – 2011. – С. 55–106. 36. Ястремська Т. Діалектний простір Галичини: говірки української мови / Т. Ястремська // Українська мова в Галичині: історичний вимір / [відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. (Серія "Історія мови"). – 2011. – С. 55–106. 37. Ястремська Т. Діалектний простір Галичини: говірки української мови / Т. Ястремська // Українська мова в Галичині: історичний вимір / [відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. (Серія "Історія мови"). – 2011. – С. 55–106. 38. Лесів М. Бойківські говірки в дослідженнях у XIX і XX ст. / М. Лесів // Софія Рабій-Карпинська. Бойківські говірки. Збірник статей / [зібрав і підготував до друку В. Пилипович]. – Перемишль, 2011. – Т. XVIII. – С. 15–38. 39. Лесів М. Бойківські говірки в дослідженнях у XIX і XX ст. / М. Лесів // Софія Рабій-Карпинська. Бойківські говірки. Збірник статей / [зібрав і підготував до друку В. Пилипович]. – Перемишль, 2011. – Т. XVIII. – С. 15–38. 40. Колодинська Т. Стан і перспектива досліджень українських надсянських говірок у Польщі / Т. Колодинська // Тека kom.Pol.–Ukr: Zwiaz.Kult. – OL PAN, 2010. – С. 77–84. 41. Котляр М. Галицько-Волинський ізвод у колі давньоруських літописів / М. Котляр // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 13–21. 42. Галас А. Из когорти фундаторів: (до 110-річчя від дня народження І. Г. Чередниченка) / А. Галас // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія. – 2008. – Вип. 18. – С. 139–142.

Татьяна Гуменюк

ВКЛАД ЛЬВОВСКИХ ЯЗЫКОВЕДОВ В РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ В УССР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

В статье проанализировано историческое развитие украинского языкознания западных областей УССР во второй половине XX в. Выделены основные направления исследований, обобщена научная работа львовских ученых. Установлено, что в трудах послевоенного периода на западноукраинских землях полнее всего представлена фонетическая система, лексика и фразеология конкретных говоров.

Ключевые слова: Институт общественных наук АН УССР во Львове, развитие украинского языкознания, научные исследования, кафедра украинского языка, львовские языковеды.

Tetiana Humeniuk

CONTRIBUTION OF THE LVIV LINGUISTS INTO THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN PHILOLOGY IN THE USSR IN THE SECOND PART OF XX CENTURY

Historical development of the Ukrainian Linguistics in the western regions of the USSR in the second part of XX century is analyzed in the article. Key directions of the research are distinguished; scientific achievements of the Lviv scholars are summarized. It was proved that the phonetic system, vocabulary and phraseology of specific dialects were presented to the full in the works of the postwar period on the West Ukrainian territories.

Key words: the Institute of Social Sciences of the Academy of Science of the USSR in Lviv, development of the Ukrainian Linguistics, scientific research, the department of Ukrainian, Lviv linguists.

УДК 39-057.56(4+47)“20”

Оксана Кичак

ПОБУТ ЗАКАРПАТСЬКИХ ЗАРОБІТЧАН ЗА КОРДОНОМ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (РЕЗУЛЬТАТИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Стаття підготовлена на основі польових досліджень (анкетування та інтерв'ю трудових мігрантів Закарпаття). Тут подається інформація про особливості повсякденного життя та умови праці закарпатських заробітчан у країнах призначення. Особливості працевлаштування та вдалого заробітку за кордоном пов'язуються із економічними трансформаціями у світі та психологічними й культурними особливостями, які відбуваються на чужині із закарпатцями. Значна увага у дослідженні приділяється порівнянню та опису становища місцевих трудових мігрантів у Росії та країнах Західної Європи.

Ключові слова: побут, трудові мігранти Закарпаття, країни-реципієнти, початок ХХІ ст., польові дослідження.

Закарпатська область, через близьке прикордонне розміщення до країн зі стабільною економікою, стала однією із перших з-поміж інших регіонів за кількістю трудових мігрантів. Згідно із результатами офіційного моніторингу, 125–250 тис. мешканців працюють за кордоном. Реальні ж

масштаби заробітчанства значно більші. Потрібно визнати, що сформувалася більш-менш стала група осіб, які, втративши роботу або отримуючи мізерну платню, роблять ставку на поїздки за кордон, як на важливе джерело прибутку і, як наслідок, значну частину часу живуть у країнах-працедавцях. Вони живуть і працюють за кордоном, займаються заробітчанством, так би мовити, професійно. Мігрантський спосіб життя став для них звичним. Саме через це науковий інтерес представляють дослідження їх повсякденного життя у країнах призначення. Мусимо відзначити, що, попри актуальність, тема трудової міграції у сприйнятті широкого загалу пов'язана із міфами та стереотипами: у багатьох немає розуміння глибинних причин і масштабів такого явища. Тому нам хотілося б запропонувати власне бачення цієї проблеми.

Метою статті є спроба, на основі польових досліджень автора, окреслити основні риси повсякденного життя трудових мігрантів Закарпаття у країнах Західної Європи та у Російській Федерації.

На сьогодні немає комплексних наукових досліджень, присвячених як повсякденному життю й умовам праці українських трудових мігрантів за кордоном взагалі, так і побуту саме закарпатців у країнах-реципієнтах на початку XXI ст. зокрема. Дослідницькі роботи вітчизняних авторів, присвячені трудовій міграції українців наприкінці XX – початку XXI ст., акцентують свою увагу переважно на визначенні кількості заробітчан, розкритті причин, що змушують їх шукати кращої долі на чужині, висвітленні соціально-економічних наслідків цього явища тощо. При цьому дослідження особливостей побуту у країнах призначення практично не проводилося взагалі. Тим більше, відсутніми є студії, що базувалися б на закарпатському досвіді вказаної проблематики. Йдеться про низку окремих публікацій наукового та публіцистичного характеру останніх років, автори яких так чи інакше аналізували питання життя та побуту українських заробітчан за кордоном.

Теоретичною основою статті є дослідження, присвячені зовнішній трудовій міграції в Україні. До них належить, наприклад, роботи С. Білецького, А. Хохлюка [7], С. Пирожкова, О. Малиновської, Н. Марченко [18], К. Левченко, І. Трубавіної, І. Цушка [20], у яких основна увага звертається на соціально-економічні аспекти заробітчанства, причини, наслідки та стратегію трудової міграції українців. Закарпатський досвід вивчення трудової міграції представлений працею автора [13], у якій у доступній формі подається аналіз трудової міграції українців Закарпатської області на початку XXI ст., а основні характеристики заробітчанства жителів краю – його соціально-економічні передумови, характер, напрямки та особливості, соціальний портрет закарпатського гастарбайтера, сім'я і сімейні відносини в умовах трудової міграції розглядаються на основі зібраних польових матеріалів, даних офіційної статистики обласного центру зайнятості та численних публікацій.

Дані про трудову міграцію у Російську Федерацію (далі – РФ), зокрема, про тамтешні умови життя та праці для українців-гастарбайтерів, отримуємо із праць Т. Андрєєвої [3], О. Кичак [12], М. Новикова, П. Седакова [17] та матеріалів Міжнародної конференції "Трансформації маскулінності у XXI ст." [16] тощо.

Із повсякденним життям сучасних заробітчан з України у країнах Західної Європи знайомимось із праць І. Вовка [9], М. Сороневича [19], С. Сумльонного [21] та інших. Низка досліджень електронних періодичних видань, як "Моя Італія" [23–24], "Навігатор" [25] та інші вказують на рабські умови праці українців за кордоном, на те, що часто складні життєві обставини, з якими вони стикаються у повсякденні у країнах-працедавцях і з якими самостійно вони не в змозі впоратися, стають значними перешкодами і мають руйнівні наслідки для українських трудових мігрантів. При цьому автори усе ж відзначають, що, незважаючи на напружений графік роботи та відірваність від родини, трудова міграція продовжує вабити українців.

Очевидно, що реконструкція побуту закарпатських заробітчан за кордоном на початку XXI ст. вимагає залучення широкого кола польових джерел, зібраних автором шляхом інтерв'ювання та анкетування місцевих мігрантів і записаними з їх слів студентами історичного факультету Ужгородського національного університету. У них заробітчани та їх рідні, зазвичай, досить детально розповідають про своє життя за кордоном, взаємовідносини із працедавцем та громадянами приймаючого суспільства, про те, як до них ставляться на чужині, на які роботи найчастіше наймають. Аналіз інтерв'ю і усних історій, зібраних нами, викладений у щоденниках польових досліджень. Таким чином, ця стаття виконана на основі власних польових досліджень та низки публікацій вітчизняних дослідників.

Істотна ознака трудової міграції закарпатців – заняття некваліфікованою, важкою і непрестижною працею. Заповнення українськими трудовими мігрантами окремих "ніш" в іноземних економіках, дало змогу вести мову про "етнічне маркування" певних видів діяльності. Більшість закарпатських мігрантів працює у будівельному секторі (71,4 % чоловіків і 10,6 % жінок), або зайняті виконанням іншої некваліфікованої праці (23 %) [5, с. 86].

У СНД існують кілька поширених уявлень про цих людей. Зокрема, прийнято вважати, що гастарбайтери – люди нещасні й знедолені, змушені важкою, брудною, непрестижною працею заробляти гроші, щоб не померти із голоду, вони живуть у нелюдських умовах; страждають від ворожого, неприймаючого їх соціального середовища, змушені терпіти приниження й відкрито агресивне ставлення до себе; гастарбайтери – люди низького культурного та інтелектуального рівня, що дозволяє їм зносити важкі умови праці та побуту.

Побут наших заробітчани невіддільний від роботи: заробітчани живуть на будівництвах, у квартирах, які саме й ремонтують, орендують дешеве житло поблизу заміських будівельних об'єктів. Особливістю культурної участі в житті приймаючого суспільства є те, що трудові мігранти намагаються привнести у свій побут і дозвілля деякі риси звичного життя [1]. Так, П. Калинич розповідав, що “стараюсь навіть там кожну неділю, як дома, ходити до церкви на Службу Божу” [13, с. 44]. Та найчастіше ці люди працюють по 12–13 год. щоденно, без вихідних. Їх перевантажують, їм не доплачують. Вони живуть деколи по 12 осіб у кімнаті й сплять покотом, а то й просто змушені проводити ніч у кабіні вантажівки.

З інтерв'ю закарпатських заробітчани нам вдалося хоча б поверхнево порівняти режими роботи на будівництвах та заводах у Москві й Петербурзі, з одного боку, і умови праці на будівництвах країн Західної Європи, з іншого, щоб зрозуміти, що відбувається із робітниками у цих двох трудових системах. Як наслідок, зроблено висновки, і один із них цілком підтверджує провідну ідею Міжнародної конференції “Трансформації маскулітності в ХХІ ст.” про те, що як у європейських країнах, так і у РФ “жорсткий дисциплінарний режим робить негативний вплив на чоловічу сексуальність, тілесне і ментальне здоров'я. Робітники за такого режиму мають менше шансів створити стабільні сімейні та сексуальні відносини, ніж робітники з прийнятними трудовими умовами. Таким чином, система праці впорядковує і регулює приватне (у т.ч. сексуальне) життя робітників-чоловіків” [7].

В ідеалі іноземний працівник повинен їхати вже на конкретне місце роботи, маючи як мінімум попередню домовленість із роботодавцем щодо умов своєї зайнятості. У реальності ж все відбувається інакше: багато закарпатських трудових мігрантів, збираючись чи то у країни Західної Європи, чи то у РФ, не мають чітких уявлень ні про те, де працюватимуть, ні про те, де проживатимуть. А знайти житло і роботу в чужій країні без знання мови, законів і культури – завдання не з легких. Тобто, вони приїжджають не на роботу, а на заробітки. Як наслідок, спочатку закарпатцю за кордоном дуже важко. Незнання мови просто виводить людину із себе, пригнічує. “А ще треба знайти житло, за яке потрібно платити, наприклад, в Італії, Іспанії чи Португалії, близько 200 євро, і ще багато різних нюансів. Але вже невдовзі починаєш розуміти: там класно (принаймні у країнах Західної Європи)! Ціни досить помірні. За 30 євро ти їдеш з переповненим візком продуктів. Звичайне вино коштує 2–4 євро, м'ясо – 6. У порівнянні з купівельною спроможністю українця, у них життя “доступне” (інтерв'юєр – О. Граб, 24 роки) [17, с. 19]. При цьому переважна більшість закарпатських трудових мігрантів “економлять на собі: їдять переважно картоплю і макарони без м'яса, лиш би більше грошей передати додому” (інтерв'юєр – В. Тимар, 53 роки) [16, с. 92].

Якщо ж брати безпосередньо умови їх життя за кордоном, то у РФ в останні роки дедалі більшою популярністю користується оренда “койко-місць” [5, с. 138], натомість у західноєвропейських країнах доволі поширеною є практика проживання безпосередньо у помешканні господаря. Як розповідав М. Полажинець “дешевше всього обходиться орендувати спальне місце в трьохкімнатній квартирі, де разом живуть від 12 до 15 чоловік. А як така квартира ще й на околиці столиці, то вартість проживання у ній не перевищить 2 тис. рублів на місяць” [22, с. 43]. Оголошень про здачу такого житла тепер достатньо. Хтось спеціально облаштовує ті самі “койко-места”, а хтось просто здає обшарпану, брудну однокімнатку і вказує, що в ній можуть жити хоч 20 “граждан СНГ” [6].

Загалом, гастарбайтерам вибирати не доводиться, особливо якщо вони знаходяться у країні нелегально. І, між іншим, “квартира на десятьох – не найгірший варіант. Нерідко наших селять у ще не збудованих підземних парковках, будинках і дитячих садках, призначених під знесення. Без світла, тепла, води і інших благ цивілізації. А спроба покращити умови у такому місці може навіть закінчитися нещастям...” – розповідав П. Кентеш, який сам ось уже 7 років заробляє на будівництвах РФ і живе в описаних ним умовах [29, с. 19]. “Їхня адреса – не дім і не вулиця. Підвали житлових будинків, побутові і занедбані цехи стають притулком мігрантів. Кожен мешканець цього підвалу платить щомісяця по 500 рублів – за світло і воду” [8]. Деякі мігранти “з метою економії живуть на території роботодавців. Ті, у свою чергу, зловживають цим: коли приходить час розплачуватися, вони викликають міграційну поліцію і просто видворяють їх... Ми працюємо більше 12 годин на день, не маємо перерви на обід, вихідних і відпусток. Часто нам не виплачують зарплату. Живемо в антисанітарних умовах...” (інтерв'юєр – В. Гашпур, 31 рік) [25, с. 51]. До того ж за останні 2–3 роки дедалі частішими є повідомлення, що свідчать про далекі від людських умови

життя українських мігрантів за кордоном. Так, вражає своєю жорстокістю, показом реальної "привабливості" життя і праці наших на чужині повідомлення, що з'явилося у період надзвичайних холодів, що охопили Європу на початку лютого 2012 р.: "Через холоди вже загинули як мінімум сім осіб. Зокрема, жертвою холодів стала 48-річна українка, яка померла від переохолодження в прибережному містечку Остія, ночуючи в бараці разом з іншими іммігрантами" [2].

Робочі місця, які займають закарпатські трудові мігранти, корінні жителі освоїти не поспішають. Однак робота ця – виключно чорна: "Тільки чорнороби, ми там починаючи з прибиральниці, доглядальниці, няні, фасувальниці... – ось уся робота, яка нам надана. За освітою чи знаннями чого-небудь влаштуватися на роботу за кордоном приїжджим не можна" (інтерв'юер – М. Пацкан, 25 років) [27, с. 61]. "З ними поводяться як з кіпаками, – стверджує журналіст однієї з німецьких газет. – У деяких випадках сезонним працівникам, у більшості своїй іноземцям, що страждають діабетом, навіть заборонялося проносити з собою в дешеві готелі, де вони проживали, необхідні їм медикаменти" [11].

Модель найму співробітників на тимчасові контракти із використанням фірм-посередників у якості формальних роботодавців – дедалі популярніша схема зайнятості для великих концернів. У Німеччині вона називається "використанням орендованих співробітників" [11]. Формально залучені на тимчасові проекти працівники мають трудовий договір не з кінцевим роботодавцем, а тільки із фірмою-посередником, яка, у свою чергу, поставляє співробітників на тимчасові роботи третім фірмам. Така модель дозволяє кінцевому роботодавцю істотно скоротити витрати на соціальні відрахування, а також позбутися зобов'язань щодо продовження контракту. Тисячі іноземців, які не розмовляють німецькою, регулярно завозяться компаніями із усієї Європи для роботи у гігантських складських центрах. "На 2–3 місяці нас розміщують в порожніх взимку недорогих мотелях. Умови проживання явно не дотягують до загальноприйнятих у Німеччині норм – по 7 чоловік в одній кімнаті, із багатогодинним очікуванням транспортування автобусами до місця роботи, із одним тільки холодним харчуванням. Найменші порушення навіть у вільний час караються штрафом, а то й звільненням. Більше того, весь час проживання в мотелях ми перебуваємо під постійним наглядом служб безпеки, наші особисті речі обшуковують" (інтерв'юер – Ф. Плешко, 38 років) [23, с. 142]. "І без того низька зарплата постійно скорочувалася через штрафи, які довільно накладались. Наприклад, неохайна форма обходилася співробітнику в 25 євро, відсутність підпису про доставку пакета (навіть якщо скарги від клієнта не надходило) – у 77 €, а незачинена на час передачі пакету клієнту машина – в 100 €. Щоб виконати план доставки, ми проводили за кермом по 12–15 годин, всупереч вимогам техніки безпеки. При цьому керівники зміни прямо підбурювали нас перевищувати під час поїздок по місту дозволену швидкість руху, щоб укластися у графік доставки. А декому з нас доводилося спати прямо в машині" (інтерв'юер – Ф. Сабадош, 53 роки) [30, с. 73].

Банківського рахунку за кордоном в основному закарпатські мігранти не мають. Користувалися послугами банків лічені особи, здебільшого ті, хто перебуває за кордоном тривалий час [9, с. 62]. "Я в Чехії уже більше 20 років, а послугами банку почав користуватися лише десь у 2003-му, та й то ні гроші додому через банківські перекази не надсилаю, ні свої чеські рахунки через банк не оплачую. А рахунок відкрив лиш через те, що для легального оформлення документів треба мати і рахунок, і значні кошти на ньому, і медичну..." (інтерв'юер – І. Горбач, 41 рік) [19, с. 23].

Кожна країна-реципієнт, у якій працюють трудові мігранти із Закарпаття, має свої неформальні біржі праці для мігрантів із України. Так, наприклад, у РФ одна із найбільших стихійних вуличних бірж праці мігрантів робітничих спеціальностей, що приїхали із країн колишнього СРСР, знаходиться на перехресті Ярославського шосе і МКАД, у районі Перловка, підмосковного містечка Митищі [5, с. 137]. Більше сотні гастарбайтерів щодня пропонують свої послуги й на ринку "Каширський двір", на півдні Москви. А "невільничим ринком" Італії є площа Сан-Франческо у маленькому містечку Салерно, що на півдні Італії [12]. І, як відзначають трудові мігрантки із Закарпаття, "знайти роботу тут надзвичайно важко, бо навіть поганенький підзаробіток на дорозі не валяється. І взагалі, кожна національна меншина має в Італії свою таку "біржу". Отак наші жіночки сидять, стоять, курять, розмовляють, чекаючи на покупця їхніх рук, чи то пак, роботодавця, наче на давньому невольничому ринку у Кафі..." (інтерв'юер – Н. Бровді, 54 роки) [15, с. 15]. "На роботу можна чекати навіть тижнями, а то й місяцями... Посади, на які можуть розраховувати колишні наші вчителі, лікарі, та й прості робітники, невисокі: хатні робітничі, доглядачі німецьких, чорнороби на аграрних підприємствах, будівельних фірмах, заводах. Звичайно, наші стараються йти уже за порадою якоїсь подруги, яка вже там роками, на уже реально існуюче місце, та буває, по-всякому виходить" (інтерв'юер – Є. Барна, 47 років) [25, с. 55]. Коли у відвідувачів "біржі" закінчуються гроші, а їх одяг втрачає пристойний вигляд, виручає Карітас – благодійна установа, яка фінансується Католицькою церквою. Тут можна поїсти, переночувати, підібрати собі сякий-такий одяг. Дехто з

наших молодих жінок не витримує такого режиму і пристає на пропозицію сутенерів працювати на “страді”, тобто опановувати професію повії [12].

Якщо у РФ та більшості країн Західної Європи працедавці самі винаймають на подібних “невільничих ринках” собі робітників, то італійці на “біржу” не ходять, бо не хочуть мати справу із незнайомими особами. Вони наймають тих, кого порадять їм родичі, колеги, сусіди, знайомі. Тобто, діє замкнена система найму. Наші земляки, такі ж заробітчани, виконують у ній роль агентів. Наприклад, просить господиня свою хатню робітницю: підбери для моєї знайомої таку ж чесну, працюовиту, відповідальну працівницю, як і сама. Та йде на “біржу”, де здійснює своєрідний кастинг (відбір). Перемагає той, хто, не вагаючись заплатити агентові за посередництво 200–400 євро [12]. Подібне “клієнтство”, правда, трохи у видозміненому вигляді подекуди діє ще й у близьких до Закарпатської області – Чехії та Словаччині. І хоча багато дослідників відзначають занепад “клієнтства” у порівнянні із 90-ми рр. ХХ ст., та згідно із авторськими опитуваннями, подібна система існує ще й у 2000-х рр.

До того ж закарпатська міграція у Європі та РФ суттєво відрізняється. У Європі наші мігранти, навіть попри те, що більшість із них (65–70 %) перебувають на нелегальному становищі, живуть у режимах правових держав і міжнародному режимі прав людини. Заробітчани працюють і, якщо не порушують закону, роками перебувають у певній країні. Можуть створити громаду, зокрема, церковну. Українські мігранти, згідно із європейськими стандартами, рано чи пізно вимагають легалізації. Міграція у Росії є зовсім іншою. По-перше, вона здебільшого сезонна – туди не їдуть, як у Європу, на роки, адже там наші заробітчани набагато менш захищені, їх можуть обманути свої ж роботодавці чи пограбувати. А в Європі значна кількість ризиків, пов’язана із процедурою виїзду та проблемою адаптації. Хоча тепер мігранти їдуть уже до рідних, знайомих, друзів. Українські соціальні мережі в еміграції є добре розвинуті, тому ті, хто потрапляють в ЄС уперше, знаходять і притулок і рекомендації для працевлаштування. По-друге, у Росії українці не гуртуються в спільноти, вони можуть “розчинитися” у російському суспільстві й, по суті, залишаються безправними та беззахисними. Це є найбільшою проблемою [4, с. 125].

До особливостей заробітчання у РФ належить і те, що у середовищі робітників-іноземців утворилися свого роду касти, представники яких, зазвичай, виконують суворо визначені види робіт, що зумовлюється різним індустріальним розвитком країн колишнього СРСР. На найнижчій ступені – люди, які займаються важкою некваліфікованою фізичною працею. Наприклад, копанням ям, риттям траншей, розвантажувальними роботами [4, с. 126]. Як відзначав І. Понзель із Воловеччини: “На таку роботу погоджуються в основному приїжджі із країн Середньої Азії – із сільських районів Таджикистану, Узбекистану” [26, с. 43].

Додатковим чинником, що підвищує якість робочої сили з України, зокрема із Закарпаття, є можливість у російських підприємців вибору дисциплінованих працівників. Окрім того, нетривалість контрактів дає змогу вчасно звільнитися від небажаних працівників. “Якщо господареві щось не полюбить, то він може в будь-яку хвилину знайти собі іншого робітника. Там, у Росії, вже ніхто з тобою не панькається ...” – говорить Т. Симканич [13, с. 15]. Режим праці, побутові умови тимчасових працівників із більшою вірогідністю можна визначити як важкі, ніж нормальні, помітна дискримінація в оплаті праці, частими є випадки її невилати [5, с. 136]. “Найгірше у цій ситуації те, що жодних грошей за свою роботу можна не отримати”, – описує принади трудової міграції у РФ І. Івашко, і зі свого ж досвіду додає: “Нам минулого року перед від’їздом, а відпускали нас малими групами, в черговий раз пообіцяли розрахуватися. Вранці зібрали й відвезли нас на вокзал, знову ж таки, сказавши, що гроші виплатять. На пероні кожному вручили білети й попросили дочекатись касира для остаточного розрахунку. Приїхав поїзд додому, а от хоч-когось із нашими чесно заробленими грошима ми так і не дочекалися” [26, с. 63]. Крім цього, на території РФ поширеними є злочини, пов’язані з торгівлею людьми або іншими незаконними явищами щодо особи.

Характерною особливістю трудових мігрантів до РФ є те, що більшість з них, особливо водії та шахтарі (на відміну від будівельників) не змінюють своїх професій. Так, І. Малорець розповідав: “Я за професією шофер, маю три категорії. У Росії також знайшов собі аналогічну роботу. Значить, я роблю по спеціальності і вчивимся не даремно” [14, с. 109]. І лише на будівництві в РФ підробляють люди різних професій. Багато із них володіє декількома професіями. Мігранти здебільшого мають високі розряди [3, с. 35].

“У Москві заробітчанин потрапляє на одне із будівництв. Це може бути аеропорт, Москва-Сіті, елітний житловий комплекс, загородний котедж, транспортна розв’язка – всюди робить наш брат. Робота у нього важка, умови роботи ще гірші. Сплять наші там мало, харчуються погано, роблять найважчу і найбруднішу роботу. Бувають випадки, наші на будівництві вмирають. Чоловіка може здути вітром із криші будівлі, на нього може щось впасти, він може захворіти. Зазвичай, цього ніхто не помічає, поки тіло відвозять у чорному пакеті, хазяїн вирішує всі питання, щоб ніхто не дізнався про смерть людини, якої по документам ніколи й не було (хіба що чоловік робив зі своїми

односельчанами – там діватися ніде – дають знати додому). Його більш вдалі "друзья" знімають все на мобільний, супер тема для обговорення. Часто нашим не платять грошей і тоді він виходить за забор будівництва, іде на інше місце – розборки робити нема сенсу, собі ж гірше буде" – описує умови праці у РФ І. Данилко [21, с. 2]. О. Шипович, яка пропрацювала у Москві десять років, додає: "Я зустрічаю співвітчизників за кермом маршруток, в кафе офіціантами, касирами в супермаркетах. Не уявляю, як вони справляються з платою за житло. Однокімнатна сьогодні коштує мінімум 20 тисяч рублів, це далеко від центру, в районі метро "Медведково", та і убогі умови. А зарплата того ж касира буває і 17 тисяч. Люди в основному йдуть працювати в громадське харчування, тому що є можливість влаштуватися без офіційного оформлення. Якщо ж працювати легально – потрібно платити податок 17 %. Додайте ще 13 % прибуткового, і вийде, що приїжджому потрібно віддавати третину зарплати на податки" [18, с. 57]. Отже, зняти квартиру у Москві для наших заробітчан, справа недешева. Мало того, що щомісячна орендна плата по кишені не кожному приїжджому підкорювати російську столицю закарпатцю, так ще й уперше доведеться заплатити не за місяць, а за цілих три. Через це кожен виживає як може: хто знімає квартиру "на виселках" разом із друзями, хто селиться у комуналку. Однак і такий варіант під силу далеко не кожному [4, с. 128].

Усі заробітчани "вирвали" себе із сімейного життя, такого не легкого, але такого звичного для кожного з нас, потрапили в інший вимір, де панує інша мова, інший менталітет, інші звичаї й традиції. "Важко звикнути до зовсім інакшого життєвого укладу. Там, за кордоном, живуть зовсім не так як у нас. Те, що для нас здається звичним, у них неприйнятне, а їхнє – чуже для нас" (інтерв'юер – І. Самборський, 35 років) [28, с. 1]. "Зустрічаюсь із співвітчизницями і читаю ті ж думки у них в очах: приниження, заляканість, приховану сльозу і щось у горлі, що не дає говорити. Причиною є те, що ми замкнуті, фактично позбавлені волі, живемо не своїм життям, а життям людей, у яких працюємо" (інтерв'юер – О. Курта, 39 років) [20, с. 24]. "Рідко кому з нас щастить отримати за кордоном справді хорошу роботу. Жорстока реальність заробітчання – безсонні ночі та постійні нервові стреси. Більшість іноземців ставляться до нас, українців, як до третьосортних людей. Потрібні ми їм тільки як дешева робоча сила. Та й то більшість наших винаймають тільки переконавшись, що ніхто з громадян країн-членів ЄС не претендує на цю роботу" (інтерв'юер – І. Цубера, 25 років) [24, с. 4].

Закарпатські заробітчани, незалежно від країни-реципієнта, у результаті тривалої, важкої фізично, та й душевно, праці за кордоном, виснажені як морально, так і тілесно. А фізичний та психологічний стрес не минає безслідно. Саме у ситуаціях соціальної ізоляції народжується синдром, який українські психіатри прозвали "італійським". Він полягає у станах розпачу, депресії, безнадії, відчутті безпорадності, агресії та злості, подекуди проявляється навіть у соціальній дезадаптації й розладах ідентичності [10]. Часто роль психологів беруть на себе друзі та священники. Загальновідомою є пасторська служба для заробітчан у таких країнах, як Італія, Іспанія, Греція, Португалія, Чехія тощо. Для багатьох мігрантів дає можливість поспілкуватися з близькими людьми і отримати бажану підтримку всесвітня мережа Інтернет.

Отже, трудова міграція закарпатців побудована переважно за стратегією маргінальної ринкової ніші, тобто, вони зголошуються виконувати переважно ті роботи, які не приваблюють громадян країни-реципієнта. У зв'язку з тим, що значна частина заробітчан продовжує працювати за кордоном нелегально, вони часто піддаються дискримінації й насиллю, нелюдським і небезпечним умовам проживання із обмеженим доступом до соціальних послуг і медичного захисту. З іншого боку, із отриманих у ході авторського польового дослідження матеріалів видно, що трудова міграція прививає нові норми стилю життя, поведінкових моделей, стандартів і цінностей у наших людей. Позитив заробітчання – знайомство із життям і культурою інших країн, фінансова вигода, вивчення іноземної мови, набуття досвіду на ринку праці тощо.

Список використаних джерел

1. Андреева Т. В. Трудовые миграции из Украины в Россию: стратегии социально-экономического развития домохозяйств: диссерт. канд. социол. наук. 22.00.04. / Т. В. Андреева – Санкт-Петербург, 2008. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/trudovye-migratsii-iz-ukrainy-v-rossiyu-strategii-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitiya-domokh>.
2. Аномальные холода в Италии: Украинская заробитчанка погибла от переохлаждения. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/news/196267/anomalnye-holoda-v-italii-ukrainskaya-zarobitchanka-pogibla-ot-pereohlajdeniya>.
3. Білецький С. Соціально-економічні аспекти трудової міграції з України / С. Білецький, А. Хохлюк // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 4. – С. 34–42.
4. Кичак О. Ю. Особенности трудовой миграции закарпатцев в РФ в начале XXI века (результаты полевых исследований) / О. Ю. Кичак // "Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история": материалы XXVI международной заочной научно-практической конференции (15 июля 2013 г.) – Новосибирск: Изд. "СибАК", 2013. – С. 123–134.
5. Кичак О. Ю. Трудовая миграция украинцев Закарпаття на початку XXI століття та її культурно-побутові наслідки: Монографія / О. Ю. Кичак. – Ужгород: Гражда, 2012. – 368 с.: іл.
6. Койко-место – приют для гастарбайтера. – Режим доступу: <http://www.pravda.ru>.
7. Мужчины в XXI

веке // Международная конференция "Трансформации маскулинности в XXI веке". – Режим доступу: http://polit.ru/article/2011/12/11/gender_conf. 8. Новиков М., Седаков П. Путь гастарбайтера: от вокзала до вокзала / М. Новиков, П. Седаков // Forbes. – Режим доступу: <http://m.forbes.ru/article.php?id=240561>. 9. Пирожков С. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії / С. Пирожков, О. Малиновська, Н. Марченко. – Київ: Академпрес, 1997. – 127 с. 10. Сороневич М. Українські доглядальниці несуть знак чужини / М. Сороневич // Українська газета в Італії. – Режим доступу: <http://www.gazetaukrainska.com/2009-12-17-14-42-49/2010-01-04-13-51-17/3452-2013-04-02-10-39-30.html>. 11. Сумленный С. Рабство по-европейски. Скандал на немецких складах компании Amazon: охранники-неонацисты издевались над гастарбайтерами / С. Сумленный // Эксперт. – Режим доступу: <http://m.expert.ru/expert/2013/08/rabstvo-po-evropejski>. 12. Чужі серед чужих, чужі серед своїх. 3 життя українців в Італії // Навігатор. – Режим доступу: <http://www.navihator.net/specproekty/view/id/36>. – 9 серпня 2011 р. 13. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Довге Іршавського району (червень 2008 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2008 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 141 с. 14. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Сільце Іршавського району (липень 2008 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2008 р. – Зошит № 2 (інтерв'ю). – 147 с. 15. Щоденник польових досліджень автора, проведених у м. Іршава Іршавського району (жовтень 2013 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2013 р. – Зошит № 2 (інтерв'ю трудового мігранта). – 26 с. 16. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. В. Раковець Іршавського району (липень-серпень 2007 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2007 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 98 с. 17. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Річка Міжгірського району (жовтень 2013 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2013 р. – Зошит № 3 (інтерв'ю трудового мігранта та їх рідних). – 71 с. 18. Щоденник польових досліджень Британюк М., проведених під час етнографічної практики у смт. В. Бичків Рахівського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 151 с. 19. Щоденник польових досліджень Горбач Л., проведених під час етнографічної практики у с. Сасівка Свалявського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 38 с. 20. Щоденник польових досліджень Грицько М., проведених під час етнографічної практики у с. Кошелево Хустського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудових мігрантів). – 95 с. 21. Щоденник польових досліджень Керечанин І., проведених під час етнографічної практики у с. Імстичево Іршавського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудового мігранта). – 69 с. 22. Щоденник польових досліджень Курин М., проведених під час етнографічної практики у с. Лопушне Міжгірського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 78 с. 23. Щоденник польових досліджень Мешко І., проведених під час етнографічної практики у с. Тур'я-Ремета Перечинського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 155 с. 24. Щоденник польових досліджень Мотрі В., проведених під час етнографічної практики у с. Водиця Рахівського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 142 с. 25. Щоденник польових досліджень Печкан О., проведених під час етнографічної практики у с. Синевир Міжгірського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудового мігранта). – 57 с. 26. Щоденник польових досліджень Понзель А., проведених під час етнографічної практики у с. Лази Воловецького району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 73 с. 27. Щоденник польових досліджень Прокоп Г., проведених у с. Лисичево Іршавського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудового мігранта). – 87 с. 28. Щоденник польових досліджень Сегляник Д., проведених під час етнографічної практики у с. Ізки Міжгірського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю трудового мігранта). – 21 с. 29. Щоденник польових досліджень Товт М., проведених під час етнографічної практики у с. Горонда Мукачівського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 41 с. 30. Щоденник польових досліджень, проведених під час етнографічної практики у с. Сасово Виноградівського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету

Оксана Кичак

**БЫТ ЗАКАРПАТСКИХ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ ЗА РУБЕЖОМ
В НАЧАЛЕ XXI В. (РЕЗУЛЬТАТЫ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ)**

Статья подготовлена на основе полевых исследований (анкетирование и интервью трудовых мигрантов Закарпаття). Здесь дается информация об особенностях повседневной жизни и условиях труда закарпатских заробитчан в странах назначения. Особенности трудоустройства и удачного заработка за рубежом связываются с экономическими трансформациями в мире и психологическими и культурными трансформациями, которые происходят на чужбине с закарпатцами. Значительное внимание в исследовании уделяется сравнению и описанию положения местных трудовых мигрантов в России и странах Западной Европы.

Ключевые слова: быт, трудовые мигранты Закарпаття, страны-реципиенты, начало XXI века, полевые исследования.

Oksana Kychak

**EVERYDAY LIFE OF TRANSCARPATHIAN LABOUR MIGRANTS ABROAD AT THE
BEGINNING OF THE 21ST CENTURY (RESULTS OF FIELD STUDIES)**

The article is based on a wide range of field studies (questionnaires and interviews of Transcarpathian labour migrants). It provides information about the peculiarities of everyday life and working conditions of labour migrants in the host countries. Features of successful employment and earnings abroad are associated here with economic transformations in the world, as well as the psychological and cultural transformations that occur with Transcarpathian citizens in foreign countries. Much attention is paid to the comparison and description of the situation of local labour migrants in Russia and the West Europe. Particular emphasis is placed on the importance of social networks in the migration process.

Key words: way of life, labor migrants in Transcarpathia, the host country, in the beginning the XXI century, field studies.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94:39:572.9](476)

Андрій Телегуз

ПОХОДЖЕННЯ БІЛОРУСІВ З ПОЗИЦІЙ КОНЦЕПЦІЇ "ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ": ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

На основі сучасних здобутків етнології, історії та археології, розглядається концепція "давньоруської народності" походження білорусів. Наголошується, що поступовий та складний історіографічний процес її вироблення доводить – це є ідеологічним замовленням офіційної влади Російської імперії, а згодом і СРСР.

Ключові слова: білоруси, давньоруська народність, етногенез, етнос, історіографія.

Актуальність цього дослідження викликана ситуацією, яка склалася у вітчизняній науці, що яскраво характеризують наукові проблеми етногенезу – різність концепцій, чинників і принципів. Навіть на сучасному етапі здобутки етнологічної науки на наукове поле потрапляють дуже рідко, не кажучи вже про їх використання. На гуманітарних факультетах українських університетів читається хіба що навчальний курс загальної етнології невеликим обсягом годин. Разом з тим, у викладанні присутня значна аберація: підміняється або синонімується етнографія із етнологією. Вивчення студентами етнічної історії окремих народів жодні навчальні плани не передбачають.

Основним завданням автор поставив з'ясувати наукові та політико-ідеологічні фактологічні складові концепції "давньоруської народності" у контексті творення білорусів як окремого етносу.

Найдискусійнішою проблемою у галузі історії та етнології на сучасному етапі розвитку даних наук є походження та подальший етнічний розвиток народів, зокрема, білорусів. З точки зору офіційної науки Російської імперії XVIII–XIX ст. білоруси являли собою частину великоросійського народу, що розмовляє "білоруською підмовою (говіркою), як гілки російського мови" [1, с. 57; 2, с. 878–905]. В історичній науці СРСР спроба вирішення цього питання призвела до створення концепції давньоруської народності, що згодом оформилася в теорію. Після розпаду СРСР здійснюються несміливі спроби критики цієї концепції. Поступовий та складний історіографічний процес її вироблення іноді зводиться до одномоментного акту виникнення у одній праці й одного історика (російсько-радянського ученого В. Мавродіна) як ідеологічне замовлення "кремлівської верхівки", що відбулося у другій половині 1940-х рр. У запропонованому дисертаційному дослідженні він стверджував, що зазначена концепція сформувалася в історичній науці СРСР у першій половині 1940-х рр. (хоча початок її формування відбувався ще у 1930-х рр.) внаслідок внутрішньої логіки наукового розвитку, опираючись на кількісне накопичення нових матеріалів та теоретичних розробок у гуманітарних галузях (в історії, археології, етногенетиці, мовознавстві тощо).

Упродовж XVI–XVIII ст. московські царі та священники визначили "стрижневий напрям вітчизняної історії" – усе, що не відповідало йому, просто відкидалося. У результаті зараз не тільки в поважних монографіях, але й навіть в архівах можна знайти лише уривчасті відомості із середньовічних часів існування білоруського етносу. Частину історичних документів навмисно знищено за наказом російських царів, а більшість просто пропало від нехтування. Ці документи були не потрібні для обґрунтування "стрижневої лінії", а в окремих випадках могли їй дуже зашкодити.

На думку української дослідниці проблем "давньоруської народності", славної пам'яті, Н. Юсової витоки ідеї "давньоруської народності" сягають XVII ст. – часу появи київського "Синопису", автором якого вважають архімандрита І. Гізеля, у якому висловлена думка про "триєдність" руського народу з давніх часів, тим самим виправдовуючи міф про генеалогічне право московських царів на українські і білоруські землі. В умовах абсолютизму Російської імперії переважна більшість російських, українських і білоруських істориків XVIII–XIX ст. дотримувалися схваленої владою "стрижневої лінії" "єдиного руського народу", виділяючи у ньому окремі малоруські й білоруські народності, на рівні етнографічних субетносів великоруського етносу [3–10].

У радянські часи ідея "триєдності" східних слов'ян набирає вагу у 30-х рр. XX ст., після остаточного утвердження авторитаризму та його патріотичної ідеології про домінуючу роль східних слов'ян для долі народів СРСР. У 1939 р. Б. Греков висунув положення про етнічну єдність "руського народу" в добу Київської Русі [11–12]. Його оцінку одразу ж підтримала офіційна влада і воно стало вагомим елементом пропаганди, за що Б. Греков отримав Сталінську премію.

Розуміється це твердження було задекларовано у працях абсолютної більшості радянських істориків [13–19].

Після Другої світової війни в радянській науці домінуючу роль зайняла "давньоруська" концепція, згідно з якою, білоруси, поряд з українцями і росіянами, утворилися у наслідок розпаду єдиної "давньоруської народності" у XII–XIII ст. Незважаючи на авторські варіації, суть її полягала у тому, що білоруси, як етнос, виокремилися із "давньоруської народності" часів Русі у період феодальної роздробленості або після монголо-татарського вторгнення. Творцем цієї концепції був радянський історик В. Мавродін [20]. Він без належної наукової аргументації проголосив, що "Київська Русь – це початковий етап в історії трьох братніх слов'янських народів Східної Європи, які мають одного предка – руський народ київських часів, давньоруську народність". Автор наполягав, що "об'єднання східних слов'ян, які возз'єдналися в єдиний руський народ, має бути визначено як народність... Таким чином, можна вважати встановленим, що у часи Київської держави східнослов'янський світ об'єднався в єдиний руський народ, або, конкретизуючи, в єдину руську народність". Тобто, "суто наукова" концепція "давньоруської" співдружності покликана була служити політичній справі реставрації Російської імперії хоч би у межах території східнослов'янських народів. Показово, що саме після публікації у 1950 р. роботи Й. Сталіна "Марксизм і питання мовознавства" термін "давньоруська народність" визнали правомірним, а незабаром і хрестоматійним [21]. Тому й не дивно, що концепція В. Мавродіна була схвалена ЦК КПРС й офіційно проголошена у "Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією", надрукованих у газеті "Правда" 10 січня 1954 р.: "Російський, український і білоруський народи ведуть своє походження від єдиного кореня – "давньоруської народності", що утворила давньоруську державу – Київську Русь" [22].

Цю фантастично безпідставну концепцію активно розвивали такі радянські науковці, як С. Токарев [23–25], у її розробці також взяли участь археологи П. Третьяков [26–29] і Б. Рибаків [30–33] та багато інших. Саме вони вигадали існування "Стародавньої Русі" з єдиним "давньоруським народом" до XIII ст., на руїнах якої у XIV–XVI ст. виникли "три братні народи". Як зазначала Н. Юсова, радянські історики трактували конгломерат "руських племен" давньокиївського часу як єдину народність, а також як певну проміжну етноспільноту, відмінну від попередніх та майбутніх етнічних утворень східних слов'ян, як спільного предка росіян, білорусів і українців [34–35].

У 1968 р. білоруський етнограф М. Грінблат здійснив спробу обґрунтувати існування "давньоруської народності" за допомогою етнографічного дослідження з використанням історіографічних, історичних, лінгвістичних, фольклорних і польових етнографічних матеріалів. На його думку, етнічна територія білоруської народності сформувалася з теренів розселення племен полоцьких і вітебсько-смоленських кривичів, дреговичів та радимичів. М. Грінблат вказував, що етнічні, а також мовні й культурні, ознаки цих племен справили істотний вплив на формування діалектів білоруської мови й етнографічної мозаїчності Білорусії. У часи Київської Русі IX–XIII ст. племінні особливості були, на його досить суперечливу думку, значною мірою нівельовані загальними східнослов'янськими соціально-політичними, культурно-мовними й конфесійними процесами, які зумовили виникнення єдиного давньоруського етнокультурного комплексу, що згодом забезпечив подібність культур білоруської, російської та української народностей [37–38].

Загальну аргументацію цієї концепції, у часи СРСР, можна звести до таких тез: в епоху великого переселення народів розпадається слов'янська спільність і спільнослов'янська мовна єдність; у VIII–IX ст. утворюється мова східних слов'ян, що освоїли в цей час східноєвропейську рівнину і створили племінні князівства; у IX–X ст. "мовна єдність східних слов'ян доповнюється єдністю політичного і державного життя" (Давньоруська держава), центром етнокультурної та політичної консолідації стає плем'я полян; X – перша половина XIII ст. характеризуються розквітом Давньоруської держави і максимальним єднанням відповідної народності, яке проявляється "буквально у всьому – від архітектури до епосу, від прикрас та різьблення по дереву – до весільних обрядів, пісень і приказок. У цей же час давньоруська народність однією із перших в Європі перебувала на шляху до консолідації в єдину націю"; друга половина XIII ст. – час розпаду Київської Русі та давньоруської народності: "окремі території її земель були відірвані від Північно-Східної Русі і розірвані на частини; вони стали здобиччю польських, литовських, потім турецьких і татарських загарбників".

На початку 1990-х рр. побачила світ модернізована концепція "давньоруської народності" М. Пилипенка. Дослідник допускав, що у формуванні білоруського етносу мали місце як еволюція, так і дифузія, які тісно взаємодіяли і доповнювали один одного в цьому тривалому і складному етнооб'єднувачому процесі. Першим етапом, який датується IX–X ст., він назвав період раннього Середньовіччя – час масового розселення слов'ян на теренах Білорусі, асиміляції місцевого балтського населення та формування перших східнослов'янських етнічних спільностей –

дреговичів, кривичів і радимичів. На його думку, саме вони з'явилися внаслідок змішання слов'ян та балтів. У мовно-культурному середовищі цих етнічних угруповань переважали слов'янські риси. Власне вони, а не наступні етнічні об'єднання Білорусі, увібрали в себе "балтський субстрат".

Наприкінці X – на початку XI ст. почався другий етап, який характеризується консолідацією кривичів, дреговичів і радимичів разом з іншими східнослов'янськими спільнотами (зокрема, автор наголошував на виключній ролі у цьому полян, деревлян, волинян, сіверян, в'ятичів, ільменських словен) в нову велику слов'янську етнічну та соціально-культурну спільноту – "давньоруську народність". Для неї були характерні східнослов'янська мова, загальна матеріальна і духовна культура. З трансформації цих початкових етнічних слов'янських спільнот в спільнослов'янське давнє співтовариство їх території стали спільною етнічною територією, яка отримала назву "Русь". Саме з цього часу щодо території Білорусі, як і до сусідніх східнослов'янських земель, почала застосовуватися назва "Русь", а населення стало називатися "руси", "русичами", "русинами", "руськими". З середини XII ст. "Русь", тобто, "давньоруська народність" вже має територіально-культурну, соціально-культурну, конфесійну ознаки. У XIII–XIV ст. територія сучасної Білорусії складалася з двох діалектно-етнографічних зон загальносхіднослов'янської спільності ("давньоруської народності") – поліської, чи надприп'ятської та наддвінсько-дніпровської, чи давньобілоруської. Саме поліські поліщуки і наддвінські давні білоруси, завдяки етнооб'єднувачому дифузійному процесу, починаючи із кінця XV ст. розпочали формування нового комплексу культури і мови. М. Пилипенко також зазначав, що до складу білоруського етносу ввійшли ще й деякі іноетнічні групи західнослов'янського (польського), балтського (литва, латгали, ятвяги та інші) і тюркського (татари) населення. Порівняно зі східнослов'янським, вони сформували додатковий компонент етнотомографічного складу населення Білорусі [39–40]. Схожу концепцію походження білорусів висував І. Чаквін [41–42] і підтримують П. Толочко [43–45], А. Кузьмін [46–47], І. Фроянов [48–49].

У світових історичній та етнологічній науках домінуючою є думка, що усі європейські у тім числі й слов'янські народи розвивалися за загальним сценарієм у своєму етногенезі. Винятком – як вважають апологети "давньоруської народності" – є тільки три "східнослов'янські" народи, які нібито наприкінці I – на початку II тис. "примудрилися" сформувати якусь "давньоруську народність" з єдиною розмовною мовою (солунським діалектом Македонії, нині болгарська мова) на просторах Білорусі, України і Росії. Потім, казна чому, ця болгаромовна спільність раптом розпалася на "три братні народи".

Слабка аргументація цієї концепції полягає у тому, що у ній не враховувався один із головних критеріїв історичного розвитку – етнічний чинник. У радянській науці в цілому вважалося, що "давньоруська народність" – це тільки мовна і територіальна спільність східних слов'ян. Фактично між "давньоруською народністю" і східним слов'янством ставився знак рівності. Але донині не зрозуміло, як взагалі виникли "слов'яни", адже вони не склали жодної ні антропологічної, ні родової спільності, адже і зараз вони дуже різні. З цього випливає, що різні "слов'яни" мають різне етнічне походження, хоча і говорять мовою однієї групи, але це окреме питання. Така плутанина, притаманна радянському слов'янознавству, поширювалася на вивчення "давньоруської народності".

Сама "давньоруська народність" – це великодержавний імперський міф, вигаданий для обґрунтування претензій царизму на землі Литви-Білорусі та Русі-України. Причому, претензії ці виступали від колишньої Орди – від її чотирьох частин: Московського улусу, Казанської Орди, Сибірської Орди і Астраханської Орди. Постають, можливо, риторичні запитання, а яка ж у Золотій Орди була "давньоруська свідомість", що це за "історична боротьба" литвинів Великого Князівства Литовського за возз'єднання з "братнім" народом Золотої Орди? Тобто, в наявності політична фальсифікація історії з боку царських, згодом радянських, а сьогодні російських та проросійських істориків. Ця фантазія під назвою "давньоруська народність" базується, фактично, лише на міфі про якусь "давньоруську мову", якою нібито писалися книжки у Києві, Полоцьку, Новгороді й, пізніше, Московії.

Зрозуміло, що радянська постановка питання була помилкою, яка не виправдала себе концепцією. "Давньоруська народність" повинна була стати складовою фундаменту радянського (або великоросійського) історичного міфу. Радянська історіографія під впливом пропаганди ігнорувала ідентичність білоруського етносу, якому політично відводилася роль всесоюзного додатку. Звичайно, при цьому не могло бути й мови про позитивне та об'єктивне дослідження проблеми походження білорусів. Незважаючи на існування вельми серйозної наукової критики, "давньоруська" концепція залишається найбільш поширеною і на початку XXI ст.

Список використаних джерел

1. Цьвікевіч А. "Западно-Руссизм": Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX – п. XX в. / А. Цьвікевіч. – Мінск. 1993. – 352 с. 2. Ягич И. В. История славянской филологии / И. В. Ягич. – СПб., 1910. –

972 с. 3. Жиленко І. Синопис Київський. Лаврський альманах / І. Жиленко. – К.: 2002. – 194 с. 4. Ключевский В. Курс русской истории. В 5 т. / В. Ключевский. – М., 2014. – 3650 с. 5. Погодин М. Древняя Русская история до монгольского ига / М. Погодин. – Москва, 1871. – Т. 1. – 399 с. 6. Погодин М. Древняя Русская история до монгольского ига / М. Погодин. – Москва, 1871. – Т. 2. – 428 с. 7. Пресняков А. Образование Великоорусского государства / А. Пресняков. – Петроград, 1918. – 468 с. 8. Срезневский И. Мысли об истории русского языка / И. Срезневский. – СПб., 1850. – 210 с. 9. Переписка А. Х. Востокова в повременном порядке / С объяснит. примеч. И. Срезневского. – СПб., 1873. – 504 с. 10. Шахматов А. Историческая морфология русского языка / А. Шахматов. – М., 1957. – 400 с. 11. Греков Б. Киевская Русь / Б. Греков. – Москва-Ленинград, 1939. – 282 с. 12. Греков Б. Спорные вопросы периодизации древней истории народов СССР / Б. Греков // Исторический журнал. – 1940. – № 6. – С. 1–11. 13. Рубинштейн Н. Русская историография / Н. Рубинштейн. – СПб., 2008. – 938 с. 14. Гуслистый К. К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности / К. Гуслистый // VII Международный конгресс антропологии и этнографических наук. – М., 1964. 15. Гуслистый К. Утворення української народності / К. Гуслистый // Народна творчість та етнографія. – 1960. – № 1. 16. Удальцов А. Начальный период восточнославянского этногенеза / А. Удальцов // Исторический журнал. – 1943. – № 11–12. 17. Артамонов М. Этногенез восточных славян. Том 1. / М. Артамонов. – Москва-Ленинград, 1941. – 288 с. 18. Пичета В. Образование белорусского народа / В. Пичета // Вопросы истории. – 1946. – № 5–6. 19. Державин Н. Происхождение Русского народа – великорусского, украинского, белорусского. Славяне в древности / Н. Державин. – Москва-Минск, 2010. – 320 с. 20. Мавродин В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности / В. Мавродин. – М., 1971. – 192 с. 21. Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания относительно марксизма в языкознании / И. Сталин // Правда. – 20 июня 1950. 22. Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією // Правда. – 10 січня 1954. 23. Токарев С. Избранное. Теоретические и историографические статьи по этнографии и религиям мира. В 2-х тт. / С. Токарев. – М., 1999. – Т. 1. – 232 с. 24. Токарев С. Избранное. Теоретические и историографические статьи по этнографии и религиям мира. В 2-х тт. / С. Токарев. – М., 1999. – Т. 2. – 204 с. 25. Токарев С. История русской этнографии: дооктябрьский период / С. Токарев. – М., 1966. – 455 с. 26. Третьяков П. Восточнославянские племена / П. Третьяков. – М., 1953. – 312 с. 27. Третьяков П. По следам древних славянских племен / П. Третьяков. – Ленинград, 1982. – 140 с. 28. Третьяков П. У истоков древнерусской народности / П. Третьяков. – Ленинград, 1970. – 156 с. 29. Третьяков П. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге / П. Третьяков. – Ленинград, 1966. – 306 с. 30. Рыбаков Б. Первые века русской истории / Б. Рыбаков. – М., 1987. – 238 с. 31. Рыбаков Б. Рождение Руси / Б. Рыбаков. – М., 2004. – 448 с. 32. Рыбаков Б. Славяне и их соседи в конце I тыс. до н.э. – первой половине I тыс. н.э. / Б. Рыбаков. – М., 1993. – 335 с. 33. Рыбаков Б. Исторические судьбы праславян // История, культура, этнография и фольклор славянских народов / Б. Рыбаков. – М., 1978. – С. 182–196. 34. Юсова Н. "Давньоруська народність": зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.) / Н. Юсова – Київ, 2006. – 620 с. 35. Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР / Н. Юсова // Український історичний збірник – 2001. – К., 2002. – С. 34–78. 36. Юсова Н. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. ХХ ст.) / Н. Юсова // "Істину встановлює суд історії": Зб. на пошану Ф. П. Шевченка: В 2 т. – К., 2004. – Т. 2. Наукові студії. – С. 449–468. 37. Гринблат М. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории / М. Гринблат. – Минск, 1968. – 288 с. 38. Гринблат М. К происхождению белорусской народности (По поводу теории субстрата) / М. Гринблат // Советская этнография. – 1968. – № 5. – С. 79–92. 39. Пилипенко М. Возникновение Белоруссии: новая концепция / М. Пилипенко. – Минск, 1991. – 142 с. 40. Піліпенка М. Фарміраванне пачатковай этнічнай тэрыторыі беларускага народа / М. Піліпенка // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Ч. 1. – Мінськ, 1993. – С. 24–25. 41. Чаквін І. Фарміраванне беларускай народнасці / І. Чаквін // Этнаграфія беларусаў: Гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя. – Мінск, 1985. – С. 43–118. 42. Чаквін І. Праблемы этнагенезу беларусаў у працах славянскіх вучоных / І. Чаквін, В. Бандарчык // Даклады IX Міжнароднага з'езду славістаў. – Мінск, 1982. – 39 с. 43. Толочко П. Древнерусская народность / П. Толочко. – СПб., 2005. – 220 с. 44. Толочко П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная / П. Толочко. – К., 2010. – 301 с. 45. Толочко П. Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма) / П. Толочко. – К. – 2007. – 104 с. 46. Кузьмин А. Славяне и Русь. Проблемы и идеи. Трехвековой спор в хрестоматийном изложении / А. Кузьмин. – М., 1998. – 488 с. 47. Кузьмин А. Начало Руси. Тайны рождения русского народа / А. Кузьмин. – М., 2003. – 425 с. 48. Фроянов И. История России с древнейших времен до начала XX века / И. Фроянов. – М., 1998. – 228 с. 49. Фроянов И. Начала Русской истории. Избранное / И. Фроянов. – М., 2001. – 976 с.

Андрей Телегуз

ПРОИСХОЖДЕНИЕ БЕЛОРУСОВ С ПОЗИЦИЙ КОНЦЕПЦИИ “ДРЕВНЕРУССКОЙ НАРОДНОСТИ”: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР

На основе современных достижений этнологии, истории и археологии, рассматривается концепция “древнерусской народности” происхождения белорусов. Отмечается, что постепенный и сложный историографический процесс ее создания доказывает – это идеологический заказ официальной власти Российской империи, а впоследствии и СССР.

Ключевые слова: белорусы, древнерусская народность, этногенез, этнос, историография.

Andrii Teleguz

THE ORIGIN OF BELARUSIANS FROM THE POSITIONS OF THE CONCEPT OF THE CONCEPTION OF "OLD RUSSIAN NATIONALITY": HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW

Based on the achievements of modern ethnology, history and archeology, a concept of "old russian nationality" Belarusian origin. It is noted that a gradual and complex historiographical process of its creation proves – it is ideological order of the official authorities of the Russian Empire and later the Soviet Union.

Key words: Belarusians, old russian nationality, ethnogenesis, etnos, historiographia.

УДК 94(470.1/6) "12/14"

Юрій Луццай

ПСКОВ ТА ЙОГО НАСЕЛЕННЯ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ XIII–XV СТ.

*У статті розглядаються та аналізуються відомості західноєвропейських джерел XIII–XV ст. про місто Псков і його населення. Псков у середньовічних іноземних джерелах починає згадуватися з XIII ст. Про місто та його жителів найбільше інформують німецькі хроніки. Проте тільки в щоденнику дипломата і мандрівника Жільбера де Ланноа існують відомості про структуру Пскова. Назва міста в аналізованому нами наративу передається, в основному, з коренем *plesk-/plesc-*. Більшість західноєвропейських хронік населення Пскова називає "русами" ("рузи", "рутени").*

Ключові слова: Псков, населення, історичне джерело, топонім, хроніки.

Актуальність дослідження обумовлена важливістю ролі міста Пскова в історичному розвитку Північно-Західної Русі. Псков приймав активну участь з Новгородом, Лівонією та Великим князівством Литовським, а згодом і Московським князівством, у політиці прибалтійського регіону. Відомості західноєвропейських джерел про Псков дають можливість не тільки ознайомитися з відносинами між псковичами і сусідніми з ними народами, а й розкрити сприйняття іноземців про північноруське місто та його населення.

У багатьох наукових дослідженнях західноєвропейські джерела XIII–XV ст., що мали відношення до історії Русі, активно використовувалися. Серед них роботи В. Пашуто [1–2], М. Тихомирова [3–4], Г. Пікан [3], Д. Іванова [6, с. 79–115], О. Валєрова [7], Д. Хрустальова [8; 9, с. 69–91] тощо.

У джерелознавчих дослідженнях В. Пашуто [10, с. 102–108], В. Шушаріна [11, с. 420–454], Г. Сагановича [12, с. 100–104], С. Мунда [13, с. 47–50], А. Кірпічнікова [14, с. 39–58], О. Кудрявцева [15, с. 76–79] та інших істориків розглядаються конкретні джерела, де також зустрічаються відомості про Псков та населення цього міста. Однак у згадуваних наукових працях лише частково є інформація щодо Пскова. Не має зведеної роботи на основі західноєвропейських джерел XIII–XV ст., у яких подаються відомості про Псков та його населення.

Наукова новизна полягає у комплексному розгляді та аналізі західноєвропейських пізньосередньовічних джерел, у яких описується місто Псков і його жителі, висвітлюється питання назви Пскова та життя псковичів у західноєвропейських джерелах.

Об'єктом дослідження є Псков – як провідне місто Північно-Західної Русі та його населення.

Предметом дослідження виступає сприйняття міста та його жителів іноземними авторами Західної Європи, а також розвиток взаємовідносин між псковичами і сусідніми народами за західноєвропейськими джерелами.

Метою статті є аналіз відомостей західноєвропейських джерел XIII–XV ст. про Псков і псковичів, що населили це місто.

У статті залучаються західноєвропейські джерела хронікального і щоденникового характеру, а також для зіставлення деяких даних використовуються давньоруські літописи.

Найраннішою датою появи Пскова у джерелах є 903 р. за давньоруським літописам, у яких йдеться мова про одруження князя Ігоря на Ользі [16, стб. 29]. У літописних пам'ятках можна зустріти різні форми топоніму – Песков, Плесков, Псков. У 903 р. використовувалися такі назви міста: у Лаврентієвському літописі – "Пьсков" [16, стб. 29], Іпатієвському, Першому Новгородському молодшому ізводі, Третньому Псковському – "Плесков" [17, стб. 21; 18, с. 107; 19, с. 73], Ніконовському – "Псков" [20, с. 18]. У Новгородських берестяних грамотах XII–XIII ст. наводиться тільки форма з коренем Плеск- (№ 109, 656, 776, 781 [21, с. 190; 22, с. 49–50; 23, с. 10–14, 18]).

На сьогодні існує дві теорії етимології топоніму "Псков" – слов'янська та фіно-угорська. Слов'янське походження топоніму Псков (від "плесо") підтримує багато учених – О. Брюкнер,

С. Роспонд, В. Нерознак, Л. Тригуб, Є. Семак, В. Васильєв та інші [24, s. 421; 25, s. 11; 26, с. 143–144; 27, с. 88–89; 28, с. 13–15]. Першим був Г. Прейс, котрий пропонував виводити Псков від слов'янського слова "пісок" [29]. Й. Міккола стверджував, що давньою назвою був "Пльсковъ" з коренем "plisk-" [30, р. 200]. В. Нерознак вважав, що топооснова "Плеск-" походить від зменшеної форми східнослов'янського географічного терміну "плеськъ" ("невеликий плес") от давньоруського "плесь" ("коліно річки від однієї луки до іншої"), російського "плес/плёсо" ("широка, відкрита частина ріки") [26, с. 143]. Одним із перших, хто висвітлив фіно-угорську теорію походження терміну, був Ю. Трусман [31, с. 120–122]. Потім її розвивав Дж. В. Саблер [32, с. 815–840], але більш ретельним був А. Попов. На його думку, давньою формою топоніму було "Пьсков", від котрого потім утворювалися інші форми ("Плесков", "Псков"). Назва "Псков" у фінській мові була "Pihkava" від "pihka" ("смола"). Від чого А. Попов реконструював давній вид назви Пскова у формі "Piisk-va" [33, с. 69–72].

Місто Псков з XIII ст. стає відомим іноземним авторам Західної Європи ("Хроніка Лівонії Генріха Латвійського", "Старша Лівонська римована хроніка" тощо). Більшість звісток про цей топонім знаходяться у німецьких хроніках. У німецьких джерелах Псков багаторазово згадується як місто, але також як назва населення і князівства. На думку Г. Сагановича, німецькі хроністи згадують тільки ті міста східнослов'янського світу, які стикалися з Тевтонським орденом у прикордонних місцях [12, с. 102]. Завдяки контактам з орденськими братами, північноруські міста Новгород, Псков, Ізборськ потрапили у німецькі хроніки (на відміну, наприклад, від Ладоги).

Лівонська хроніка Генріха Латвійського (перша половина XIII ст.) є раннім хронікальним джерелом західноєвропейського напрямку, у якому є відомості про Псков. Більшість інформації у хроніці належить повідомленню про стосунки русів із сусідніми естонськими племенами та німецькими лицарями. У цьому джерелі назва топоніму постійно варіюється: "Plicescowe", "Plescekowe", "Plosekowe", "Plescekowe". Вперше назва Пскова у німецькій хроніці з'являється під 1207 р. У цьому випадку йдеться про переміщення німецьких купців, які "їхали в санях від Двіни по напрямку до Пскова" [34, с. 113] ("edificationem ablata euntibus a Duna versus Plicescowe in vehiculis" [34, с. 299–300]). Під 1210 р. повідомляється, що королі Новгорода ("rex magnus Nogardie") і Пскова ("rex de Plicescowe") з військами билися з одним із естонських народів під Оденпе. Руси осадили їх, і ті були змушені піти на мир, так як закінчилися запаси харчів і вода. Деяких із них хрестили [34, с. 129, 317]. У цьому випадку йдеться про те, що новгородці та псковичі діяли разом як союзники. Дослідники припускають, що між ними існувала конфедерація – воєнно-політичний союз [7, с. 139–144; 9, с. 69–70]. "Русами" ("Rutheni") у Лівонській хроніці постійно називаються жителі Новгорода, Пскова та Ізборська (руси з Пскова, руси з Новгорода тощо).

У 1210 р., згідно із Лівонською хронікою, населення Пскова ("Plescekowe") воювало спільно із жителями Риги проти естонців [34, с. 136, 324]. У 1212 р. був напад на Псков і його розорення від естів, що було відображено як в хроніці, так й у літописах [18, с. 52, 250; 19, с. 77; 34, с. 150, 339]. У цей період були спільні походи новгородців та псковичів проти чудських племен у 1212, 1214, 1217 та в інші роки [18, с. 52–53, 57, 250, 251, 258; 19, с. 76, 77]. Під "чудью" у літописах часто розуміли у ширшому понятті – племена фінно-угрів, у тому числі естонські. Естонські племена були ще язичниками (у літописі – "Литва безбожная") [18, с. 52, 250]. У Лівонській хроніці розповідається про одноразову християнську акцію хрещення естонців русами.

Згідно із хронікою, у 1212 р. псковичі ("Rutheni de Plosekowe") вигнали князя Володимира Мстиславича з усією його дружиною. Причиною такого ставлення було видання псковським князем своєї доньки за брата ризького єпископа Теодоріха. Князь був змушений відправитися у Ригу [34, с. 151, 339]. У літописах згадується лише, що князя вигнано із Пскова, без пояснень причин [18, с. 52, 250; 19, с. 77].

Лівонська хроніка пояснює цей факт, стає зрозумілим, чому псковський літопис називає Володимира литовським ("Изгнаша от себя псковичи князя литовського Володимера Торопецкого") [19, с. 77]. Князь Володимир деякий час служив у Лівонії, навіть на його честь у тому регіоні збудовано замок Wolmar, але потім повернувся до Пскова і став знову князем [5, f. 98–104]. Три рази Псков у титулатурі зустрічається у хроніці під 1217, 1218 і 1223 рр. Псковський князь Володимир Мстиславович у німецькому джерелі двічі називається "королем Пскова" – "rex Woldemarus de Plescekowe" [34, с. 373, 382, 425].

Під 1217 р. жителі Пскова разом зі своїм князем Володимиром приймали участь у поході новгородців проти німців. До них залучилися деякі естонські племена. Осадили Оденпе та розорили навколо цього замку багато поселень. Проте через відсутність харчів, обидві сторони пішли на примирення. Німці після мирного договору поверталися до Лівонії. Князь Володимир для утворення миру запросив свого зятя Теодоріха до Пскова ("Plescekowe"). Але його захопили новгородці ("Nogardenses") у полон [34, с. 183–184]. У серпні 1218 р. псковичі та новгородці на чолі своїх князів ("rex Woldemarus de Plescekowe cum rege Nogardie") діяли спільно проти Лівонії. Після

повернення з Лівонії вони з'ясували, що на Русі знаходилося литовське військо, а приїхали до Пскова – побачили частину міста, пограбованою литовцями ("exercitum Letonum in Ruscia audierunt, et redeuntes in Plescekowe, partem aliquam civitatis ipsius a Letonibus despoliatam invenerunt") [34, с. 190–193, 381–385]. Пізніше руси з Пскова ("Rutheni de Plescekowe") відправили до Лівонії послів, щоб заключити мир. Хроніст зазначав, що у русів із естами залишалися лихі задуми [34, с. 194, 385]. У 1219 р. летти, одне із естонських племен, пам'ятаючи про минуле зло від русів Пскова та Новгородца ("Rutheni de Plescekowe et Nogardenses"), прийшли на Русь ("abierunt in Rusciam") та почали розоряти Псковську округу. Руси Пскова ("Rutheni de Plescekowe") зібралися й розорили села леттів [34, с. 198–199]. У цьому тексті хроністом показано, що під словосполученням "піти до Русі" розумівся приход у Псковську землю. Під 1221 р. у хроніці йдеться про те, що руси із Пскова повернули мирний договір назад ("et remiserunt Rutheni rescriptum pacis de Plescekowe") [34, с. 218, 411]. З того часу, як відбулася війна під Одемпе у 1217 р., руси йшли на примирення декілька разів – у 1217 та у 1218 рр. У цей раз руси Пскова, Новгородца та з інших міст Русі ("de aliis civitatibus Ruscie") розірвали мир та пішли війною проти Лівонії. Очолив військо русів новгородський князь. Руси, а за ними литовські війська, розорили багато сіл у Лівонії, жителі якої чинили опір русам і литовцям, але вони не зазнали значної шкоди. До того, як німецькі лицарі зібралися йти війною на русів й литовців, ті швидко повернули до Русі [34, с. 218–219, 411–412].

Згодом жителі Риги спільно із ліванами та леттами рушили на Русь, щоб помститися за розорення сіл у Лівонії. Проте Псков та Псковську землю напевно що вони не знищили, у хроніці цього не згадується. Лише зазначено, що від Пскова вони увійшли до Новгородського князівства ("relinquentes post tergum Plescekowe, regnum Nogardense intraverunt"). Були спалені житла та села на Новгородській землі, деяких жителів убито та захоплено у полон [34, с. 221, 413–414].

У 1223 р. псковичі та новгородці ("Ruthenos vero, tam de Nogardia, quam de Plescekowe") прийшли на допомогу естам проти німецьких лицарів [34, с. 226, 419]. Згодом знову до них прибули псковські та новгородські війська, але до них додалися суздальці, скеровані суздальським князем. Усього було 20 тис. осіб. Дислокація армії Північної Русі була у замку Дорпат, який багато разів намагалися захопити німці [34, с. 231–232]. Неодноразово хроніст вказував на те, що Псков для новгородців був містом для зв'язку із жителями Лівонії [34, с. 218, 240]. Останній раз Псков фігурує у хроніці, коли псковичі із новгородцями просили миру в жителів Риги ("Miserunt et Rutheni de Nogardia et Plescekowe nuncios in Rigam, petentes ea, que pacis sunt"). Вони дали згоду на примирення із русами [34, с. 242, 435].

У "Старшій Лівонській римованій хроніці" (кінець XIII ст.) вісім разів згадується цей топонім. Назва має форму "Plezcowe" [35, р. 49–51, 177]. Лише один раз наводиться усічений варіант "Plezcô" [35, р. 51]. Також один раз "Plezcower" ("псковичі") [35, р. 50]. Як і у попередній хроніці, Псков був містом, приналежним до Русі. Першими звістками про місто є виклад подій 1240–1242 рр. – війни Русі із німцями. Відповідно до джерела, жителі Пскова були сусідами Ізборська і характеризувалися як "люди жорстокосердні". Ізборськ у 1240 р. довго оборонявся від німців, але згодом він їм здався. Римована хроніка називає 800 загиблих серед тих, хто захищав Ізборськ [36, с. 230]. У другому псковському літописі зазначається, що німці "избиша" 600 псковичів під Ізборськом [19, с. 21]. Після взяття цього міста, німецькі війська підішли до Пскова для штурму, але псковичі через тиждень здалися [36, с. 231]. На думку дослідників, Псков так швидко здався лише тому, що там була зрада. Основним зрадником був Твердило Іванкович [1, с. 181–182; 4, с. 332; 8, с. 260–261], хоча і не усі з цим погоджуються [5, f. 116]. Однак швидше за все на це пішли усі псковичі на вічевому зборі [7, с. 166]. Псковські землі ненадовго підкорилися німецькому магістру. Було підписано мир, згідно із яким, псковські землі й місто передавалися німцям. Для управління містом залишили двох фогтів і небагато кнехтів [36, с. 231–232]. Проте при двох фогтах псковичі не були залежними. Як вважає О. Валеров, основна влада належала жителями Пскова, а не німцям, які були лише тимчасовими намісниками [7, с. 168–169]. Це єдиний випадок у середніх віках, як зазначав Г. Пікан, коли німці володіли цим містом лише упродовж двох років [5, f. 97]. У 1242 р. новгородський князь Олександр Невський із військом відбив місто Псков у німців [36, с. 231–232].

Ще декілька разів у хроніці місто згадується у поході проти Пскова 1269 р. Після спалення Ізборська, німецькі рицарі підійшли до Пскова. У джерелі зазначалося, що Псков був добре укріпленим замком. До обложеного німцями міста підійшла допомога із Новгородца. Але як такої битви не відбулося, через погану погоду німецькі війська відійшли від Пскова. Потім між німецьким магістром і новгородським князем укладено мир [36, с. 250–251]. Похід німців на Псков був відповіддю на Раковорську битву під 1268 р. об'єднаної армії Псковської, Новгородської та Володимиро-Суздальської Русі проти Лівонського ордену та данців. У Новгородському літописі зазначається, що німецькі війська у поході проти Пскова мали значні сили, але перебували біля міста 10 днів. Новгородські війська прийшли на допомогу псковичам, які знаходилися в облозі та прогнали німців за річку. Урешті-решт підписано мирний договір [18, с. 87–88, 318–319]. У хроніці

причиною укладення миру наводиться погана погода. На думку О. Валерова, причиною була небезпека зіткнення із об'єднаними силами Пскова та Новгороду [7, с. 208].

У Лівонській хроніці Германа Вартберга (друга половина XIV ст.) багато разів згадується Псков. Серед середньовічних німецьких хронік, вона є найбільш інформативною з історії північноруських міст. Якщо у літописах в більшості зазначається лише факт появи та розорення німцями або псковичами чужих територій, то у хроніці подекуди вказуються також причини воєнних сутичок. Буває важко зрозуміти із джерела, де пишеться конкретно про псковичів, а де про інших жителів Північно-Західної Русі, позаяк жителів Пскова пов'язують із русіями. Тому увага приділяється тим текстам, де конкретно йдеться про псковичів.

У 1209 р. другий магістр Лівонського ордену Фолквін спалив місто Псков, після чого жителі ("Rutheni vero Plescowenses") йому підкорилися [37, р. 21]. У Псковському літописі про спалення німцями міста йдеться під 1213 р. [19, с. 77]. У 1323 р. розпочато заступником магістра похід на Псков ("Pleskoviam"), захоплення не тільки міста, а й усієї Псковської землі [37, р. 52]. Ці дані суперечать літописним, хоча німці розорили Псковську округу, але місто не взяли та були розбиті [19, с. 23, 89–90]. Приблизно у 1340 р. псковичі ("Ruteni de Pleskow") вели переговори з владою Риги. У хроніці не говориться з якої нагоди були переговори, однак "магістром був посланий брат орденський Генріх в Плесков, що мову рутенів знав ("magister misit quendam fratrem ordinis Hinricum Pleskow idioma Ruthenicum scientem"). Джерело оповідає про те, що руси таємно проникли на заїжджий двір німців. Там вони їли і пили, а потім вчинили скандал, лаючи німців. Після чого німцями було вбито декількох псковичів ("Ruteni"). Переговори тим самим були зірвані. У Дерптському окрузі виникли сутички між псковичами і німцями [37, р. 60]. Псковським літописам було відомо (під 1341 р.) про переговори, але там зазначається, що псковський князь Олександр Всеволодович "оучинивъ розратіе с Немци" [19, с. 24, 92]. Хроніка дає можливість дізнатись про причину "розратія".

У 1367–1371 рр. псковичі і Псков регулярно згадуються у Германа Вартберга. О. Валеров порівняв дані літописів із відомостями хроніки, тому зосередимо увагу на цьому [7, с. 281–292]. Під 1367 р. у джерелі йдеться, що руси неодноразово заважали лівонським братам і дерптському єпископу в рибальстві на озері Пейпус. Лівонські та єпископські рибалки у черговий раз вийшли на озеро і зустріли русів, то частина ними була втоплена, частина повішена. Усе їх майно знищили. Після цього руси розорили одне німецьке село. З цього фактично розпочалася війна. Усі події відбувалися наприкінці вересня. Після 22 вересня лівонський магістр із військами дійшов до Ізборська ("Iseborch"), потім вони дісталися до замку Пскова ("castrum Plescow"). Завдаючи при цьому шкоди містам, що траплялися на шляху. Руси спробували зупинити їх, але були знищені. У джерелі зазначається, що магістр грабував і спалював по обидва береги річки Mode (так називали річку Велику) [37, р. 81; 38, с. 206]. У Новгородському першому літописі вказується лише факт завданої шкоди біля Ізборська та Псковської округи. Міста не були німцями захоплені, але посад Пскова постраждав [18, с. 369–370]. Згодом псковичі спробували їм помститися.

Перед 27 жовтня 1367 р. псковичі ("Ruteni de Pleskow") здійснили похід до орденського замку під назвою Фрауєнбург, попутно влаштувавши пожежу в селі перед замком. Однак жителями Дерпта псковичі були убиті в кількості 100 осіб. 2 листопада псковичі на кораблях, підійшли до річки Нарви і знищили усі поселення перед замком Фрауєнбург. Проте в гирлі річки псковичі втратили багато воїнів. Ще одне військо зруйнувало парафіяльну церкву в Ієві. У джерелі зазначається, що було убито 7 осіб із орденських братів, один з яких був фогтом [37, р. 82]. О. Валеров слушно вказував, що псковських сил не вистачило для успішного походу на лівонські території [7, с. 281].

У червні 1368 р., як про це повідомляє хроніка, жителі Пскова ("Pleskoviam") були обложіні німецькими військами у замку. На допомогу псковичам спробували прийти новгородці. Німці також безуспішно осаджували Ізборськ і відступили [37, р. 83–84]. Псковські літописи вказують, що німецькі війська перебували 18 днів біля Пскова та відійшли після того, як почули про прибуття новгородців [19, с. 28, 104]. Лівонський магістр Вінрік наприкінці червня 1369 р. розпочав похід проти псковичів ("Rutenos Pleskowenses"). Повідомляється, що в тій землі він пробув 9 днів і багато заподіяв збитків жителям [37, р. 86]. У 1370 р. нарвський фогт Арнольд Альтен пішов війною на псковичів ("Pleskowenses"). Причиною такого походу стало те, що псковичі минулої осені заподіяли збитків жителям Нарви. Альтен із військами їх знайшов у новгородських селах ("villis Nogardensibus"), було вбито декілька псковичів, а частину полонили [37, р. 87].

23 червня 1371 р. відбувся з'їзд німецької (лівонський магістр, єпископ Дерпта, представники Риги, німецькі купці тощо) і новгородсько-псковських представників у місті Дерпті. Переговори тривали до 28 липня. Магістр і єпископ пробачили шкоду, заподіяну їм жителями Новгороду і Пскова до війни. Магістром була виплачена німецьким купцям компенсація за землі, що були незаконно куплені русами. Обидві сторони утримували ті землі і кордони, які були у них до конфлікту [37, р. 89–90]. У псковських літописах коротко повідомляється, що війна між ними

тривала 5 років [19, с. 28, 105]. Опис складу делегації на переговорах та суть договору міститься лише у Лівонській хроніці.

У зимовий період 1413 р. в північній частині Русі знаходився фламандський мандрівник і дипломат Жільбер де Ланноа [39, р. 18–22]. Він відвідував міста Новгород ("Noegarde") і Псков ("Plesco"). Ж. де Ланноа ототожнював Русь із Новгородом та Псковом. Він писав, що землі Русі належали сеньйорам Великого Новгорода ("de la Russie appartenant aux seigneurs de la grande Noegarde") [39, р. 18]. У Новгороді він пробув 9 днів, а у Пскові був лише проїздом [39, р. 20, 22].

Згідно з Ж. де Ланноа, Псков був дуже добре укріплений кам'яними стінами і вежами [39, р. 22]. Це місто відрізнялося від Новгорода, стіни якого були зроблені із тину й землі, лише вежі із каменю [39, р. 19]. Мандрівник повідомляв і про замок, куди християнин не міг туди увійти, не наражаючись на небезпеку загинути [39, р. 22]. Найімовірніше, що під замком варто розуміти кремль як частину міста [14, с. 41]. Відзначається також, що місто Псков знаходиться на гирлі двох річок – Mode і Пскова, однойменної із містом. Щодо управління Псковом, Ж. де Ланноа вказував, що місто хоча й було самостійним в управлінні, але вже у той час залежало від Москви. Московського правителя представляв намісник. Проте, коли Ж. де Ланноа був у Пскові, намісника псковичі вже вигнали і він втік у Новгород. Фламандський мандрівник називав жителів Пскова "русами" ("Russes"), які носили довге волосся, розпущене на плечах. Жінки мали на голові круглі діадеми [39, р. 22]. У протилежність псковичам у новгородців волосся було заплетене: у жінок в дві коси, у чоловіків в одну [39, р. 20].

Польський хроніст Ян Длугош (XV ст.) повідомляє про війну між литовським князем Вітовтом і псковичами 1426 р. Причиною розв'язання якої виявилися протистояння навколо поділу кордону між псковськими та литовськими землями, начебто псковичі не хотіли його вирішення ("Causa belli tenuis et pene nulla suberat, quod Pskovienses limitare dominia Lithuaniae a terris suis et gades Alexandrum ponere pro beneplacito non sinebant") [40, с. 230; 41, р. 340]. Проте цей привід для війни був незначним. Д. Иванов припустив, що значною причиною війни була неприхильність Пскова до зовнішньої політики Вітовта [6, с. 98]. Литовський князь намагався захопити Псков, однак жителі чинили опір. Захопленню міста не сприяли погодні умови, внаслідок чого Вітовт пішов на примирення [19, с. 40–41, 121–123; 40, с. 230–231]. Війна із Псковом стала можливою завдяки зближенню литовського та московського правителів [6, с. 90–91].

Псковичів у джерелі називають "Pskovienses/Pskovitas", а Псков – "Pskoviensium" [41, р. 340–341]. Я. Длугош користувався деякими давньоруськими літописами [42, с. 188–189], мабуть у них містився саме такий варіант назви. У хроніці Я. Длугоша йдеться про те, що псковичі виводять свій рід і мову від русів [40, с. 230] ("Pskovitas, qui et ipsi genus et linguagium a Ruthenus ducunt") [41, р. 340]. А також вказується, що околиці Пскова в значній її частині були некерованими і закинутими [40, с. 230].

Хроніка Тевтонського ордена (друга половина XV ст.) також повідомляє про Псков ("Pleskauwe/Pleskouwe") [38, с. 233]. Це джерело опирається на "Старшу Лівонську римовану хроніку". Тому відомості про війну між німцями і русами упродовж 1240–1242 рр. в джерелі практично повторюється у прозовому вигляді. Єдиною відмінністю від римованої хроніки було те, що у ній відзначається християнізація псковичів. Вважається, що автором цього джерела вигадано історію про навернення жителів Псковщини у католицизм [38, с. 235], позаяк у "Старшій Лівонській римованій хроніці", з якої робилися запозичення більшості відомостей, цей епізод відсутній.

Отже, іноземні пізньосередньовічні джерела в основному відмічають назву топоніму "Псков" із коренем plesk-/plesc. Лише подекуди з'являються інші варіанти, але завжди там фігурує pl- на початку. Німецькі джерела більш консервативні щодо назви Пскова, у XVI–XVII ст. продовжується традиція найменування цього міста "Плесковіей". Можна згадати для прикладу декілька таких випадків: "Plescovuia/Plesco" у Сигізмунда Герберштейна (перша половина XVI ст.) [43, с. 46, 298, 328]; "Pleskauw/Pleskaw/Pleskow" у Генріха Штадена (друга половина XVI ст.), хоча у нього іноді приводиться назва "Pskow" [44, с. 116, 118, 288, 402]; "Plescou" у Адама Олеарія (XVII ст.) [45, р. 85, 113].

Починаючи із Я. Длугоша, з'являється форма із psk-. Проте, мабуть, це вплив давньоруських літописів, якими хроніст користувався. Слід за ним цей варіант надалі використано польськими авторами. Однак на противагу Я. Длугошу, вони брали обидві форми, але домінуючим все ж був варіант з psk-. Наприклад, у Матвія Меховського (початок XVI ст.) декілька разів давалося пояснення щодо Псковського князівства: "князівство Псков, називаємо Плесковіей" ("ducatu Pskow, que pleskouia appellat") [46, с. 58, 59, 103, 105]. У Мацея Стрийковського (кінець XVI ст.) також бували обидві форми: "Pleskowskie albo Pskowskie", "Pleskowie albo we Pskowie" [47, с. 114, 115, 117].

Усього у статті розглянуто шість західноєвропейських джерел XIII–XV ст. (п'ять хронікального та одне щоденникового характеру). Основну джерельну масу складають німецькі хроніки. У "Старшій Лівонській римованій хроніці" є згадки про те, що Псков був добре укріпленим замком. Проте лише Ж. де Ланноа був єдиним, хто зосередився на зовнішньому вигляді міста та його

розташуванні. Крім того, ці іноземні джерела не тільки доповнюють давньоруські літописи, але також пояснюють деякі літописні відомості, як-от, причини вигнання псковичами князя Володимира та чому його названо "литовським".

Усі західноєвропейські джерела про жителів Пскова, а також Новгород, Ізборська називають "русами" ("рузами", "рутенами"). У авторів цих джерел не має сумнівів, що Псков, як і Ізборськ, або Новгород, були приналежними до Русі.

Список використаних джерел

1. Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век) / В. Т. Пашуто. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 280 с.
2. Пашуто В. . Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
3. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М.: Политиздат, 1956. – 478 с.
4. Тихомиров М. Н. Борьба русского народа с немецкими интервентами в XII-XV вв. / М. Н. Тихомиров // Древняя Русь. – М.: Наука, 1975. – С. 303–367.
5. Pickhan G. Gospodin Pskov: Entstehung und Entwicklung eines städtischen Herrschaftszentrums in Altrußland / G. Pickhan. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. – 364 f.
6. Иванов Д. И. Московско-литовские отношения в 20-е годы XV столетия / Д. И. Иванов // Средневековая Русь. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – Вып. 2. – С. 79–115.
7. Валеров А. В. Новгород и Псков: Очерки политической истории Северо-Западной Руси XI–XIV веков / А. В. Валеров. – СПб.: Алетейя, 2004. – 315 с.
8. Хрусталёв Д. Г. Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. / Д. Г. Хрусталёв. – СПб.: Евразия, 2009. – Т. 1. – 416 с.
9. Хрусталёв Д. Г. Ледовое побоище и статус Пскова / Д. Г. Хрусталёв // Ледовое побоище в зеркале эпохи. – Липецк: Липецкий государственный педагогический университет, 2013. – С. 69–91.
10. Пашуто В. Т. Рифмованная хроника как источник по русской истории / В. Т. Пашуто // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М.: Восточная литература, 1963. – С. 102–108.
11. Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках / В. П. Шушарин // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 420–454.
12. Саганович Г. Н. Русь в прусских хрониках XIV–XV веков / Г. Н. Саганович // Славяне и их соседи. – М.: Наука, 1999. – Вып. 9. – С. 100–104.
13. Мунд С. Описание Новгорода и Пскова в мемуарах VOYAGES ET AMBASSADES рыцаря Гильбера де Ланнуа / С. Мунд // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2002. – № 1 (7). – С. 47–50.
14. Кирпичников А. Н. Псков в преддверии нового времени и сообщения иностранцев об этом городе / А. Н. Кирпичников // Псков в российской и европейской истории. – М.: Московский государственный университет печати, 2003. – С. 39–58.
15. Кудрявцев О. Великая Русь рыцаря де Ланноа: Первое Западное описание Руси / О. Кудрявцев // Родина. – № 12. – 2003. – С. 76–79.
16. Полное собрание русских летописей. – Л.: Академия наук СССР, 1926. – Т. I. Лаврентьевская летопись. – Вып. 1. Повесть временных лет. – 286 стб.
17. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1908. – Т. II. Ипатьевская летопись. – 573 с.
18. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [Под ред. А.Н. Насонова]. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1950. – 561 с.
19. Псковские летописи / [Под ред. А.Н. Насонова]. – М.: Академия наук СССР, 1955. – Вып. II. – 364 с.
20. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1862. – Т. IX. Никоновская летопись. – 256 с.
21. Янин В.Л. и др. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951–1983 гг.) / В.Л. Янин, А.А. Зализняк. – М.: Наука, 1986. – (Т. VIII). – 312 с.
22. Янин В. Л. и др. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1984–1989 гг.) / В. Л. Янин, А. А. Зализняк. – М.: Наука, 1993. – (Т. IX). – 352 с.
23. Янин В. Л. и др. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997–2000 гг.) / В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус. – М.: Русские словари, 2004. – (Т. XI). – 288 с.
24. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Kraków: Nakł. Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1926. – 806 s.
25. Rospond S. Ze studiów nad polską toponomastyką: XI. Zagadkowa nazwa Peim / S. Rospond // J. Polski. – 1965. – Roc. XLV. – S. 8–12.
26. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов / В. П. Нерознак. – М.: Наука, 1983. – 208 с.
27. Тригуб Л. Г. и др. Этимологический анализ субстратных топонимов древнерусского языка (на материале воскресенской летописи) / Л. Г. Тригуб, Е. А. Семак // Психолого-педагогічні та лінгвістичні аспекти викладання мовознавчих дисциплін у вищій та середній школі. Матеріали наукової конференції. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998. – С. 83–90.
28. Васильев В. Л. Заметки по славянской топонимической архаике Новгородской земли (Псижа, Плюсса, Плисса, Пскова и др.) / В. Л. Васильев // Вопросы ономастики. – 2008. – № 6. – С. 5–17.
29. Preiss P. Pihkwa, der Esthnische Name für Pleskau / P. Preiss // Das Inland. – 1839. – № 13. – F. 197–200.
30. Mikkola J. J. L'avance des Slaves vers la Baltique / J. J. Mikkola // Revue des études slaves. – 1921. – Т. 1. – Fasc. 3–4. – P. 198–203.
31. Трусман Ю. О происхождении названия г. Пскова / Ю. Трусман // Живая старина. – 1894. – Вып. I. – С. 120–122.
32. Sabler G. Der Ursprung der Namen Pskov, Gdov etc. / G. Sabler // Известия Императорской Академии Наук. VI серия. – 1914. – Т. 8. – Вып. 12. – С. 815–840.
33. Попов А. И. Следы времен минувших: Из истории географических названий Ленинградской, Псковской и Новгородской областей / А. И. Попов. – Л.: Наука, 1981. – С. 69–72.
34. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Генрих Латвийский; Введение, перев. и коммент. С. А. Аннинский. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1938. – 608 с.
35. Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichniss und Glossar / Herausgegeben von L. Meyer. – Paderborn: Verlag von F. Schöningh, 1876. – 416 p.
36. Матузова В. И. и др. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий / В. И. Матузова, Е. Л. Назарова. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.
37. Wartberge H. Chronicon Livoniae / H. Wartberge; Herausgegeben von E. Strehlke. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1863. – 172 p.
38. Клейнберг И. Э.

и др. Западные источники / И. Э. Клейненберг, И. П. Шаскольский // Ледовое побоище 1242 г. Труды комплексной экспедиции по уточнению места Ледового побоища. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 193–240. 39. Voyages et ambassades de messier Guillebert de Lannoy, 1399–1450 / G. de Lannoy. – Mons: Typ. D'em Hoyois, 1840. – 140 p. 40. Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego / J. Długosz. – Warszawa: Naukowe PWN SA, 2009. – Ks. 11 (1413–1430). – 370 s. 41. Długossius J. Historiae Polonicae / J. Długossius. – Cracoviae: Czas, 1877. – Т. IV. Libri XI. XII. – 733 p. 42. Луцкай Ю. В. Русь у ІХ столітті за даними Длугоша і Стрийковського / Ю. В. Луцкай // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років: Матеріали міжнародної наукової конференції. 19–20 листопада 2010 року, м. Чернігів. – Луцьк: Терен, 2011. – С. 188–199. 43. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн; [Под ред. А. Л. Хорошкевич]. – М.: Памятники исторической мысли, 2008. – Т. I. – 776 с. 44. Штаден Г. Записки о Московии / Г. Штаден; Отв. ред. А. Л. Хорошкевич. – М.: Древлехранилище, 2008. – Т. I. – 584 с. 45. Olearius A. Relation du voyage en Moscovie, Tartarie et Perse / A. Olearius. – Paris: chez J. Dupuis, 1666. – Т. I. – 686 p. 46. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях [Пер. С.А. Аннинского] / М. Меховский. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1936. – 300 с. 47. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiój Rusi / M. Strykowski. – Warszawa: Nakł. G.L. Glücksberga, 1846. – Т. I. – 392 s.

Юрий Луцкай

ПСКОВ И ЕГО НАСЕЛЕНИЕ ПО СВЕДЕНИЯМ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ ИСТОЧНИКОВ XIII–XV ВВ.

В статье рассматриваются и анализируются сведения западноевропейских источников XIII–XV вв. о городе Пскове и его населении. Псков в средневековых иностранных источниках начинает упоминаться с XIII в. О городе и его жителях больше всего информируют немецкие хроники. Однако только в дневнике дипломата и путешественника Жильбера де Ланноа существуют сведения о структуре Пскова. Название города в анализируемом нами нарративе передается, в основном, с корнем plesk-/plesc-. Большинство западноевропейских хроник население Пскова называет "русами" ("рузы", "рутены").

Ключевые слова: Псков, население, исторический источник, топоним, хроники.

Yuriy Lushchay

PSKOV AND ITS POPULATION ACCORDING TO THE INFORMATION OF WESTERN EUROPEAN SOURCES XIII–XV CENTURIES

The article considers and analyzes the information Western European sources XIII–XV centuries about the cities of the city of Pskov and its population. Pskov in medieval foreign sources referred starts from the XIII century. About the city and its inhabitants the most informed German chronicles. However, only in the diary diplomat and traveler Gilbert de Lannoy there information about the structure of Pskov. The town's name in the analyzed us narratives transmitted mainly by the roots plesk-/plesc-. Most Western European chronicles population of Pskov calls Russ (Ruzes, Ruthenos).

Key words: Pskov, population, historical source, toponym, chronicles.

УДК 94(368): 003.071

Алла Курзенкова

НАУКОВЕ ОПРАЦЮВАННЯ СКАНДИНАВСЬКИХ РУН ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТ.

Досліджується рівень академічного інтересу до окремих аспектів предмету вивчення – скандинавських рунічних написів. Наукове студіювання інформаційних можливостей рунічних пам'ятників зробило їх предметом статейних, монографічних і дисертаційних здобутків, у яких вони подані як невід'ємне джерело до вивчення суміжних проблем із соціальної історії та історичної географії Східної Європи. Історіографічний аналіз посприяв визначенню досягнень і прогалів рунологічних розвідок, дозволивши здійснити оригінальні академічні студії.

Ключові слова: скандинавські руни, рунологи, рунологічні дослідження, історіографічні огляди, історичне джерело.

Скандинавські руни є одним із основних духовних витоків не тільки сучасної культури Північної Європи, насамперед Скандинавії, але й тим явищем, яке справило помітний вплив на суміжну слов'янську культуру. Тому вивчення проблем, пов'язаних із систематизацією рунічного матеріалу, опрацюванням написів і з'ясуванням інформаційних можливостей скандинавських рун як історичного джерела, що розпочалося з кінця ХVІ ст. і триває до теперішнього часу, має принципове значення для дослідження не вивчених, маловивчених, а також тих, що піддалися різного роду фальсифікаціям питань рунології.

Незважаючи на помітний доробок сучасної науки, зазначена проблема не знайшла належного висвітлення, особливо у вітчизняній історіографії. Врахування надбань і недоліків попередніх напрацювань сприятиме науковому студюванню проблеми на якісно новому рівні. Це має принципове значення при дослідженні етногенезу поліетнічної України, Скандинавії та Європи в цілому, оскільки скандинавський чинник відіграв важливу роль у формуванні етнічної ідентичності і продовжує залишатися важливою складовою цього процесу.

Мета цієї розвідки полягає у визначенні стану наукового опрацювання скандинавських рун як історичного джерела наприкінці 1990 – початку 2000-х рр.

Завдання публікації ґрунтуються на виділенні загальних тенденцій і проблем, які залишилися поза увагою статейних і монографічних досліджень.

Базовими джерелами, покладеними в основу статті, виступають епіграфічні, а саме: руни Молодшого Футарка та рунічні написи [1]. У процесі дослідження вони виправдали себе як унікальні за своєю цінністю, автентичні джерела, що містять значний масив даних.

Наприкінці ХХ ст. рунологія з галузі лінгвістики перетворилася на комплексну галузь науки, предметом якої стала рунічна писемність як мовне та культурне явище, тобто відбулося поступове зміщення акценту вивчення рунічних написів з лінгвістичної сфери в історичний вимір. На цьому етапі істотно розширилася та поглибилася тематика рунологічних досліджень. Зокрема, у 1990-х рр. з'явилися спеціалізовані праці, у яких мав місце детальний аналіз груп середньошведських пам'яток, що належали виконавцям рун: Епіру та Фоту [2, s. 113–172]. Пізніше новий погляд на дослідження рунічних написів, позначених Епіром, запропонував шведський рунолог М. Ахлен, який врахував не лише рунологічні критерії, а й текстовий контекст і загальний задум майстра рунічного мистецтва [3].

На межі двох століть предметом розвідок стали рунічні відомості стосовно соціальної стратифікації, ролі жінки, закріплення права на успадкування. Зокрема, англійський фахівець із досліджень вікінгів, професор Дж. Джеш, оперуючи археологічними даними, матеріалами рун, іноземними хронологічними записами та давньоісландською літературою, одна із перших вказала на роль жінки у встановленні рунічних каменів, її патронаж рунічному мистецтву та право успадкувати, таким чином, розглянула руни як історичне джерело з історії жіноцтва [4].

Дослідницький етап, що аналізується, позначився посиленням інтересом до застосування різноманітних методик класифікації рунічного матеріалу. Для оглядового ознайомлення із хронологією та типологією данських рунічних написів на основі їх лінгвістичного характеру особливо важлива праця М. Стокланд [5, p. 285–297]. Розглядати рунічні камені як свого роду "мінімальну картину" земель, до яких подорожували ознаменовані люди та їх цілей запропонував британський історик Р. Пейдж. Рунолог окреслив широкий спектр місць переміщення, поглибивши дослідження особливостей рунографії та мови скандинавських рунічних написів [6].

У 1990-х рр. М. Ларссон продовжила роботу попередників над проблемою рунічних вказівок на подорожі, що стали предметом дослідження ще у першій третині ХХ ст. Порівняння автором довільної групи шведських рунічних каменів призвело до висновку, що подорожі значною мірою здійснювалися жителями місцевого населення, які упродовж довгого часу посідали високе соціальне становище [7].

Розширення дослідницьких проблем викликало потребу в осмисленні рунології як науки, уточненні предмета її вивчення, формулюванні рунологічних методів і методології. Завдання рунології наприкінці 1990-х рр. як науки сформувала шведський автор Л. Петерсон, яка висунула на перший план мовознавчий аспект [8, s. 39–54]. Шведська дослідниця Дж. Відмарк ідентифікувала різні рівні у вивченні рунічних текстів: перший, пов'язала із самими рунами та порядком їх читання, другий – із повідомленнями, які вони передають, і третій – із введенням напису до соціокультурного контексту. Результатом наукової розвідки стало переконання, що дослідження рунічних написів має об'єднувати усі три рівня [9, p. 165–175]. Особливістю наукових розвідок цього періоду був не лише лінгвістичний, але й історичний аналіз топонімічних категорій у контексті вказівок на переміщення. Зокрема, філолог-германіст Т. Джаксон звернулася до визначення місць розташування та функціонального призначення досліджуваних географічних одиниць, а наявність результатів наукових розвідок дала можливість дослідниці систематизувати рунічний географічний матеріал у вигляді етнографічного посібника [10].

Наприкінці 1990-х рр. скандинавські рунічні написи Х–ХІ ст. вперше стали предметом вивчення на вітчизняному академічному рівні. Важливою для відновлення історичного тла, у середовищі якого відбувався генезис рун як історичного джерела з історії Давньої Русі, стала праця українського історика-сходознавця О. Прицака [11]. Автор подав короткий, але вагомий для вивчення проблеми звід відомостей рун Молодшого Футарка щодо топонімічної складової Давньої Русі, зробивши скандинавські руни об'єктом історичного інтересу з історії України. У цілому кінець ХХ ст. у рунологічній науковій розвідці відзначився різноманітністю дослідницьких проблем у

лінгвістичному та історичному вимірах. Сфери опрацювання скандинавських рунічних написів сягнули не лише поглибленого аналізу питань рунічної топонімії, діяльності професійних майстрів рун та вказівок на переміщення, але й охопили вивчення інформаційних можливостей рун щодо характеристики суспільства, особливостей класифікації рунічного матеріалу й формування рунологічних дослідницьких методів.

Вивченню скандинавських рун як історичного джерела у північних, західних та східноєвропейських історіографічних оглядах найбільше посприяли наукові пошуки початку XXI ст. Дослідження семантичного, мовного, фізичного та функціонального контекстів рунічних написів актуалізувало дослідницьку увагу до опрацювання рун загальноскандинавської бази даних шляхом використання авторських методик до вивчення матеріалу, поклавши початок спеціалізації на окремі рунологічні проблеми: вказівки на переміщення, рунографи, характеристику суспільства, поширення християнства, закріплення права на успадкування, симбіоз писемності та усного дискурсу.

Значний блок складають академічні праці щодо відомостей рун відносно професійних рунографів. Якщо наприкінці XX ст. активно вивчалися загальні особливості праці майстрів рун, то на початку 2000-х рр. уперше актуалізувалося дослідження окремих технічних різьбових методів рунічних каменів доктором філософії кафедри археології та класичних досліджень Стокгольмського університету Л. Кіцлер, що являють особливий інтерес, оскільки звертають увагу на фактичну практику напису та виконавця акту. Зміна у різьбових методах стала результатом обговорення у контексті основного аналізу компонентів довідкового матеріалу, що включають п'ять рунічних каменів, а також вибір пам'ятників, пов'язаних із іменами Фотта та Епіра [12, р. 79–101].

Х. Уільямс один із перших розглянув практичну грамотність і християнську ідентичність за матеріалом упландських рунічних каменів X–XI ст. [13, р. 137–152].

Способи вираження загальних молитовних формул на християнських рунічних каменях стали предметом вивчення у статті К. Цільмер. Дослідниця розглядала звернення до Бога, рунічну епіграфіку та грамотність з точки зору практичних навичок, що альтернативно підкреслювали їх природу [14, р. 1074–1081].

Вагомим поступом у вивченні джерельних можливостей скандинавських рун щодо процесу християнізації стала спільна монографія ад'юнкт-професора відділу археології та історії університету Осло І. Гаріпзанова та українського історика-медієвіста О. Толочка. Наукова праця продемонструвала інформаційні відомості рунічного матеріалу щодо аналізу молитовних складових на рунічних каменях X–XI ст., особливостей нанесення інвокаційних формул і зображення хрестів у контексті студіювання історії Давньої Русі [15].

Питання інтегрування усного дискурсу меморіальними написами у письмову форму актуалізувалося у науковому опрацюванні дослідника відділу скандинавських мов Стокгольмського університету Р. Пальма [16, р. 738–740]. Втілення скандинавськими рунічними каменями стратегій комунікації, що активувала різні рівні сприйняття повідомлення стало предметом вивчення данського рунолога О. Моісгард [17, р. 165–172].

У 2000-х рр. у наукових доробках рунологів особливо активувалося вивчення мотивів зведення скандинавських рунічних каменів у X–XI ст. Значним здобутком у вивченні рунічних написів стала академічна праця Б. Соєр, у якій йдеться про сприйняття рунічних каменів як способу закріплення спадкоємних прав чоловіками та жінками [18].

Іноземні назви місць та етнічні імена у рунічних написах стали популярною темою дослідження для російських науковців, особливо у зв'язку із вивченням давньоруських і давньоісландських джерел. Рунічні географічні відомості розглянули у коротких чи більш детальних оглядах Т. Джаксон та О. Мельникова [19, с. 310–317; 20]. Рунолог центру середньовічних досліджень норвезького університету Бергена К. Цільмер у дисертаційній праці вивчала рунічні посилання на балтійський рух і на подорожі в цілому [21, р. 123–141].

Опрацювання значного фактичного матеріалу скандинавських рунічних текстів визначило підготовку та видання Л. Петерсон довідкових посібників із мови рунічних написів культурно-історичних аспектів антропоніміки [22].

На сьогодні у зарубіжних наукових колах рунологів особливо актуалізується дослідження соціальних аспектів вивчення скандинавських рунічних написів X–XI ст. на рівні "міждисциплінарної семантики". Визначним надбанням у відповідному напрямі стала стаття шведського рунолога Дж. Джеш, яка вказала, що рунічні тексти вимагають різного прочитання. Дослідниця звернулася до аналізу поданих скандинавськими рунами соціальних категорій, показавши, як різноманітність доступних семантичного, мовного і функціонального контекстів дозволяє більш повно визначити рунічні смислові маркери [23, р. 77–100].

Останнім новітнім напрацюванням дисертаційного рівня стало дослідження орнаментальних мотивів скандинавських рунічних каменів X–XI ст. англійським доктором філософії Ноттінгемського

університету С. Марджолейном, який із значного обсягу загальноскандинавської рунічної бази даних виділив 111 пам'яток, що в цілому містять 202 зображення візуальних образів із фігуральними складовими, зробивши орнаментальне оздоблення каменів предметом спеціалізованого академічного вивчення [24].

Отже, опрацювання скандинавських рун як історичного джерела в кінці ХХ ст. відзначилося поступовим зміщенням акценту вивчення рунічних написів з суто лінгвістичної сфери в історичний вимір, що сприяли на початку 2000-х рр. активному оперуванню відомостями рун загальноскандинавської бази даних для висвітлення інформаційних можливостей написів із соціально-економічної історії й історичної географії Східної Європи.

Сучасний етап дослідження рунічного матеріалу, на відміну від кінця ХХ ст., продемонстрував більш чітке розгалуження та спеціалізацію вивчення окремих рунологічних проблем соціального і географічного змісту в академічних колах. Наукове студювання інформаційних можливостей рунічних пам'яток зробило їх предметом низки зарубіжних і вітчизняних академічних монографічних розвідок та невід'ємним джерелом у вивченні суміжних дослідницьких проблем.

У процесі вивчення наукової літератури окреслилося декілька проблем, які залишилися поза увагою авторів монографічних досліджень: доволі рідкісні наукові розробки щодо особливостей опрацювання та встановлення рівня автентичності скандинавських рун, поза увагою науковців залишається інтерпретація рунічних каменів, як своєрідних "засобів масової інформації".

Окрім того, окреслюється потреба у здійсненні комплексної зовнішньої та внутрішньої критики скандинавських меморіальних рунічних написів з метою залучення інформаційних відомостей рун до пояснення історичних фактів і розширення можливостей рунологічного дослідження, за рахунок методу контент-аналізу. Це дозволить, врахувавши надбання і недоліки попередніх напрацювань та зважаючи на широкий обсяг рунічного матеріалу, розглянути проблему на якісно новому рівні.

Список використаних джерел

1. Samnordisk runtextdatabas. – Режим доступу: <https://www.abdn.ac.uk/skaldic/db.php?if=srdb&table=srdb&val>.
2. Stille P. Gunnarstenarna – ett kritisk granskning mellansvensk runstensgrupp / P. Stille // Blandade runstudier. – Runron 6. – Uppsala, 1992. – S. 113–172.
3. Åhlén M. Runristaren Öpir / M. Åhlén. – thesis for degree of Doctor of Philosophy. – Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1997. – 249 p.
4. Jesch J. Women in the Viking Age / J. Jesch. – Woodbridge: The Boydell Press, 1991. – 239 p.
5. Stoklund M. Runsten, kronologi og samfundsrekonstruktion / M. Stoklund // Mammen. – Højbjerg, 1991. – P. 285–297.
6. Page R. I. Chronicles of the Vikings. Records, Memorials and Myths / R. I. Page. – London: British Museum Press, 1999. – 240 p.
7. Larsson M. G. Runstenar och utlandsfärd. Aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna / M. G. Larsson. – Режим доступу: <http://www.ark.lu.se/institutionen/publikationer/acta-series-altera-in-8>.
8. Peterson L. Runologi. Forsök till ett aktuellt signalement / L. Peterson // Saga och sed, 1995. – S. 39–54.
9. Widmark G. Tolkningen som social konstruktion. Rökstenens inskrift / G. Widmark // Staffan Nyström. Runor och ABC. – Opuscula IV. – Stockholm: Norstedt, 1997. – P. 165–175.
10. Джаксон Т. Н. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джаксон. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 2008 с.
11. Прицак О. Й. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг): / О. Й. Прицак. – К.: Обереги, 1997. – Т. I. – 1080 с.
12. Kitzler L. A. Individual variability in Rune Carving on Rock. A comparison between individuals and workshops / L. A. Kitzler // Journal of Nordic Archaeological Science 13. – 2002. – P. 79–101.
13. Williams H. Dead in White Clothes: Modes of Christian Expression on Viking Age Rune Stones / H. Williams // Epigraphic Literacy and Christian Identity. – Turnhout: Utrecht Studies in Medieval Literacy, 2012. – P. 137–152.
14. Zilmer K. On the symbiosis of orality and literacy in some Christian runestone inscriptions / K. Zilmer // The 14th International Saga Conference Uppsala, 9th–15th August 2009. – Volume 2. – 2009. – Gavle. – P. 1074–1081.
15. Garipzanov I., Tolochko O. Early Christianity on the way from the varangians to the Greeks // I. Garipzanov, O. Tolochko. – К.: Institute of Ukrainian History, 2011. – 148 s.
16. Palm R. Runic Literacy and Viking-age Orality / R. Palm // The 14th International Saga Conference Uppsala, 9th–15th August 2009. – Volume 2. – 2009. – Gavle. – P. 738–740.
17. Moesgard O. N. Runestones as Communication – the Danish material / O. N. Moesgard // Offa Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchaologie. – Band 58. – 2001. – P. 165–172.
18. Sawyer B. The Viking-age rune-stones custom and commemoration in Early Medieval Scandinavia / B. Sawyer. – Oxford: University press, 2000. – 269 p.
19. Джаксон Т. Н. Северо-запад России в скандинавских рунических надписях: уточнённые данные / Т. Н. Джаксон // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Псков, 2007. – С. 310–317.
20. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки / Е. А. Мельникова. – М.: Восточная литература, 2001. – 255 с.
21. Zilmer K. Deictic References in Runic Inscriptions on Voyage Runestones / K. Zilmer // Futhark. – Vol. 1. – Uppsala university, 2010. – P. 123–141.
22. Peterson L. Nordiskt runnamnslexikon // English translation C. L. Ward. / L. Peterson. – Sprak-och folkminnesinstitutet, 2001. – 142 p.
23. Jesch J. Runes and words: runic lexicography in context / J. Jesch // Futhark: International Journal of Runic Studies. – Vol. 4. – 2013. – P. 77–100.
24. Marjolein S. Runestone images and visual communication in Viking age Scandinavia: thesis for the degree of Doctor of Philosophy / S. Marjolein. – University of Nottingham, 2013. – 404 p.

Алла Курзенкова

НАУЧНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СКАНДИНАВСКИХ РУН КАК ИСТОРИЧЕСКОГО ИСТОЧНИКА НА РУБЕЖЕ XX–XXI ВВ.

Исследуется уровень академического интереса к отдельным аспектам предмета изучения – скандинавским руническим надписям. Научное изучение информационных возможностей рунических памятников сделало их предметом статейных, монографических и диссертационных достижений, неотъемлемым источником в изучении смежных исследовательских проблем по социальной истории и исторической географии Восточной Европы. Анализ историографических обзоров способствовал учету успехов и пробелов рунологичных исследований, позволивши осуществить оригинальные академические студии.

Ключевые слова: скандинавские руны, рунолог, рунологические исследования, историографические обзоры, исторический источник.

Alla Kurzenkova

SCIENTIFIC STUDYING OF THE SCANDINAVIAN RUNES AS HISTORICAL SOURCE IN THE END OF XX – AT THE BEGINNING OF XXI CENTURIES

The level of the academic interest to certain aspects of the Scandinavian runic inscriptions is investigated. Scientific studying of information opportunities of runic monuments made them a subject of monographic and dissertation achievements and the integral source in studying of related research problems on social history and historical geography of Eastern Europe. The accounting of successes and gaps of the runology researches are promoted by analysis of historiographic reviews. It is allowed to carry out original academic studios.

Key words: Scandinavian runes, runologists, runology researches, historiographic reviews, historical source.

УДК 930.1 (470) + 94 (477) “20/21”

Володимир Маслак

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКОЇ ТЕЧІЇ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті досліджується теоретична основа сучасних інтерпретацій історії ранньомодерної української державності у традиціоналістському підході російської історіографії. З'ясовані базові опції, крізь призму яких концептуалізується історія Гетьманщини. Показано тяглість російської історіографічної традиції із радянських часів, яку складають концепції “загальноросійської культури” та єдиної держави, а також великодержавницький образ Переяславської ради 1654 р., проаналізовано еволюцію базових підходів у рамках великодержавницької парадигми.

Ключові слова: Гетьманщина, російська історіографія, концепція, великодержавницькі підходи, традиціоналізм.

Актуальність досліджуваної проблематики визначається тим, що інтерпретація історії Гетьманщини сучасними російськими дослідниками серйозно впливає, з одного боку, на специфіку наукового освоєння проблеми у різних історіографіях (включно із українською), а з іншого – на формування образу Гетьманщини та України загалом в історичній пам'яті росіян та українців. З'ясування специфіки концептуальних підходів російських істориків дозволить набагато рельєфніше уявити сучасну історіографічну ситуацію та перспективи подальших досліджень

Наукова новизна статті полягає у тому, що зазначена проблема вперше стала предметом спеціального дослідження. Проаналізовано новітні праці сучасних російських істориків традиціоналістського напрямку для з'ясування концептуального підходу. Встановлено, що сучасні російські історики-традиціоналісти успадкували теоретичне підґрунтя з радянських часів. В основі підходів лежать: заперечення особності українського історичного процесу, концепція “загальноросійської культури” та Переяславської ради 1654 р. як кульмінації українсько-російського зближення, концепція “єдиної держави”, яка утворилася шляхом “вмонтування” Гетьманщини до складу Московії у 1654 р. При цьому російські історики зробили спробу “підігнати” підходи під сучасну історіографічну ситуацію, надавши їм конкурентоспроможного вигляду.

Об'єктом дослідження є процес історіографічного освоєння специфіки історії Гетьманщини в сучасній російській історіографії.

Предметом дослідження є концептуальні підходи сучасних російських істориків традиціоналістської течії до інтерпретації історії Гетьманщини.

Основна мета дослідження полягає в тому, щоб детально дослідити теоретичну базу сучасних російських істориків-традиціоналістів для прочитання історії Гетьманщини.

Завдання дослідження передбачають аналіз концептуальних підходів сучасних російських істориків-традиціоналістів до творення образу ранньомодерної Української держави.

Джерельна база дослідження охоплює праці сучасних російських істориків, які формують традиціоналістський образ ранньомодерної української державності в російській історіографії: І. Андрєєв [9], О. Алмазов [1], В. Артамонов [6, с. 59–66], Л. Забовський [3, с. 39–49], Я. Лазарєв [11, с. 67–95], Г. Санін [2, с. 65–90], Б. Флоря [5, с. 9–28].

Концептуальні підходи традиціоналістського табору сучасної російської історіографії до інтерпретації історії Гетьманщини в цілісному вигляді ще не були предметом спеціального дослідження. Проблема в цій статті порушується вперше в історіографії.

Нові інтелектуальні умови, в яких функціонує російська історіографія з 1990-х рр. відтінили заскорузлість та помітну навіть неозброєним оком явну політичну й ідеологічну вмотивованість традиційних російських радянських підходів до історії Гетьманщини та зумовлювали необхідність серйозної ревізії, якщо російські дослідники хотіли залишатися в конкурентоспроможній ніші. А відтак у Росії відбувся розпад єдиного концептуального тла, притаманного радянській російській історіографії. Виділилося дві головні лінії у формуванні в російській історіографії новітнього концептуального бачення ранньомодерної української державності. Їх можна умовно окреслити як модернізаційна й традиціоналістська.

Перша з них, позначена прагненням якісного переосмислення попереднього історіографічного доробку на основі максимального дистанціювання від впливу суто ідеологічних чинників. Магістральний напрямок іншої тенденції, яка органічно продовжує стару канву, полягає в тому, щоб пристосувати ортодоксальну радянську концепцію до нових наукових реалій без ревізії основних її постулатів, більшість з яких у свою чергу своїми коріннями заходять у товщу російської історіографії XIX – початку XX ст. При цьому здебільшого відкидаються найодіозніші положення, які різко суперечать прийнятним нині у науковому середовищі уявленням про систему доказовості результатів дослідження і які під тиском новітніх наукових напрацювань вже не сила боронити без очевидних репутаційних збитків для автора тексту.

Інший фундаментальний підхід в середовищі традиціоналістів полягає у продовженні використання принципу політичної доцільності. Хоча багато хто й намагається дистанціюватися від відвертих перегуків своїх концептуалізацій з сучасними ідеологічними потребами, декларуючи суто наукові стандарти й прагнучи обійти "білі плями", цей зв'язок все одно добре відчутний. Натомість окремі історики висловлюються дуже відверто, безпосередньо виводячи дослідницькі завдання з необхідності обґрунтовувати новітні стратегії російської політики, насамперед, стосовно України. Ці останні, як і раніше, наперед визначають концептуальний результат, який залишається лише підкріпити фактами.

Знаходимо, наприклад, дуже промовисті пасажи про те, що дослідження "позитивного досвіду російсько-українських відносин необхідно для протидії спробам зміни історичної пам'яті противниками зближення двох країн", що "політичний розрив важко переноситься суспільствами обох країн", а відтак: "Ця робота важлива не тільки для зовнішньополітичних та церковних контактів на державному рівні, але й на рівні окремих громадян. Цей процес зумовлений багатовіковою дружбою двох народів" [1, с.8]. Та найочевидніше, мабуть, висловився Г. Санін: "Оцінка постатей Богдана Хмельницького та Івана Мазепи завжди була політизованою і я не збираюся відходити від цієї політизації, бо мова йде про принципово важливе питання усєї історії Росії та України – про благотворний вплив возз'єднання на історичні долі цих народів, про процес перетворення Росії у велику європейську державу, про роль Росії в історичних долях народів Європи та Азії" [2, с.65].

Показово, що лінія розмежування між середовищами традиціоналістів та модернізаторів, кожне з яких у свою чергу є внутрішньо неоднорідним, пройшла зовсім не за віковою ознакою. Серед традиціоналістів є дослідники, які прийшли в науку вже у XXI ст., зокрема, О. Алмазов, нині один із найпомітніших репрезентантів цієї течії в молодій генерації російських істориків. Свое концептуальне бачення української історії після Національно-визвольної війни середини XVII ст. він відверто пропускає крізь призму відповідності/невідповідності наріжним інтересам Московської держави, яку вважає спільною з середини XVII ст. і для росіян, і для українців. Традиційно для радянської школи на українські відхилення від московського канону дослідник чіпляє тавро "націоналістична історіографія", не виділяючи при цьому її питомі риси, а погляди представниці модернізаційної тенденції Т. Таїрової-Яковлевої кваліфікує як близькі до цієї "української історіографії націоналістичного напрямку" [1, с.22]. Особливої пікантності поглядам О. Алмазова додає той факт, що він не називає поіменно представників "української націоналістичної історіографії", залишаючи читачеві здогадно самому скласти відповідний список.

Очевидно, найкраще базові підходи в рамках традиціоналістської течії віддзеркалюють відверті висловлювання одного з провідних російських дослідників Л. Заборовського, зроблені у 1997 р. з приводу сучасних концепцій Переяславської ради 1654 р. та українсько-російських відносин середини XVII ст.: “На відміну від українських колег, російським історикам згаданого профілю немає потреби кардинально переглядати свої колишні думки” [3, с.39]. Цю позицію дослідник обґрунтовує тим, що “специфіка розвитку історіографії в СРСР в післясталінський й особливо в “застійний період... полягала в тому, що в “центрі” умови для її розвитку були набагато ліберальніші, ніж у провінції”, у зв’язку з чим вплив офіційного канону, сформульованого в Тезах 1954 р. був начебто лише опосередкований. Більше того, тиск фокусували нібито то передовсім на “куди обережніших в ті часи видавничих працівників” [3, с.39]. Л. Заборовський, за його зізнанням, не читав тексту “тез” 1954 р., тому вважає, що цього достатньо, аби перебувати поза їх безпосередніми впливами. За дужки, однак, виноситься органічний зв’язок утіленого в “тезах” радянського канону із попередньою російською історіографією. З традиційних для неї компонентів він і був насправді дбайливо зітканий, приправляючи їх марксистською риторикою в дусі класової боротьби [4, с. 636–646]. А отже формальне незнайомство з текстом “тез” 1954 р., принципово нічого змінити не могло. Погляди Л. Заборовського зразка 1970–1980-х рр. цілком вписуються і в концепцію “тез” 1954 р., і в російську історіографічну традицію загалом. Перетекли вони і в новітні концептуальні побудови історика, опрацьовані ним у низці праць 1990-х рр., про що докладніше буде сказано далі.

Пом’якшене представлення репрезентантами традиціоналістської течії специфіки радянської традиції було покликане змазати враження від спроб банально продовжити їй життя в нових умовах і почасти в новому обрамленні відповідно до інтелектуальних змін. По суті подібні кроки завжди були дуже типовими для російської історіографії українського минулого. Від початку академічного періоду її розвитку у ній не помітно різких концептуальних розривів, що добре демонструє бодай процес освоєння проблематики Переяславської ради 1654 р., українсько-російських відносин середини XVII ст., доби Івана Мазепи. Опція прогресивності, неминучості і невідворотності українсько-московського поєднання та приреченості злиття українського історичного процесу (якщо його існування як такого визнавалося) з російським відповідником не зазнавала ревізії, щоразу подаючись у видозміненому вигляді, якщо наукова ситуація декласувала попередні версії, базовані на цих стовпах російських великодержавницьких концепцій. Отже, Л. Заборовського цілком влаштовують підвалини радянської опції, які, на його переконання, цілком відповідають науковим стандартам і потребують лише деякого коригування. Такий підхід поділяють також інші представники згаданого напрямку, про що виразно свідчать їх інтерпретації ранньомодерної української історії.

В основу концептуального каркасу сучасної традиціоналістської версії української історії як загалом, так і ранньомодерної частини покладено імпліцитне заперечення самостійності українського історичного процесу, а також концепція “загальноросійської культури” в її останній модифікації авторства Б. Флорі [5, с.9–28]. Український світ постає не самодостатнім суб’єктом людської цивілізації, а лише відгалуженням ширшого східнослов’янського, який органічно й безальтернативно перетікає вже у пізньому середньовіччі в російський. “Загальноросійська культура” та іманентна злитість українського та російського світів, попри тривалу належність до різних політичних систем сумнівам не піддається.

Поява українського пагона, як, зрештою, і білоруського, відбулася лише завдяки дезінтеграції в середині XIII–XIV ст. східнослов’янського масиву, у межах якого до того часу вже нібито сформувалася спільна ідентичність, базована на відчутті етнічної близькості й належності до спільного ареалу, відмінного від навколишніх сусідів. Відщеплення майбутньої руської складової Речі Посполитої, головну причину чого вбачали у негативній дії зовнішніх чинників, перервало органічний розвиток території, яка входила до складу Київської Русі і природна хода якої призвела б до появи російського масиву на всьому її просторі. Однак таке викривлення магістральної лінії все одно не розірвало глибинних пов’язань у рамках східнослов’янського масиву. І вони з часом налаштували русинів (українців) на хвилю повернення до свого природного носія.

Наявність на середину XVII ст. серед широкого загалу мешканців України уявлень про те, що по обидва боки від кордону між Річчю Посполитою та Московією живе один і той самий народ визнає не тільки Б. Флоря, але й усі без винятку представники традиціоналістського табору. Як зазначав, приміром, В. Артамонов, православне населення України сприймало Переяславську раду 1654 р. як “з’єднання в одне ціле раніше розділених однієї від іншої частини єдиної “Святої Русі” [6, с.61]. Аналогічний підхід презентували Н. Рогожин та Г. Санін. У руслі концептуалізації Б. Флорі, дослідники відштовхувалися від того, що “самосвідомість російського та українського народів завжди зберігала пам’ять про спільне історичне минуле та про державну єдність Давньої (Київської) Русі” [7, с. 333]. Ідея “возз’єднання” виникла вже у 1620-х рр. Її ознаки знаходять у

церковному та козацькому середовищі. У такий спосіб інтерпретують висловлювання не тільки Йова Борецького, а й наміри козаків найнятися на військову царську службу, хоча служили й молдовському господареві, трансильванському князю, австрійському імператорові, а незабаром кримським правителям. Не переймаючись підкріпленням своїх тез прикладними спостереженнями та не коментуючи аргументів, на яких базується конкурентна сучасна концепція козацько-московських стосунків XVI – першої половини XVII ст., яка заперечує наявність в українських козаків будь-яких сентиментів щодо визнання реальної царської зверхності [8, с.701–746], дослідники стверджують, що у 1620–1630-ті рр.: “По мірі зростання визвольного національного руху в Україні, мова йде вже не про військово-найманство, а про перехід України в підданство царю, про возз’єднання з Росією” [7, с. 333]. А відтак уже на початок української Національно-визвольної війни “і в Росії і на Україні склалося усвідомлення історичної спільності доль та розуміння необхідності державної єдності з Росією” [7, с. 334].

Практична реалізація процесу виправлення “історичної помилки” розпочалася від Переяславської ради 1654 р., яка подається як акт громадянського консенсусу населення України (дехто навіть вживає поняття “національний “вибір”) [9, с. 296], а противниками злуки із Московською державою оголошувалася лише незначна частина старшини та вищого православного духовництва.

Подання курсу Б. Хмельницького на союзницькі відносини із Московською державою як консолідованої позиції більшості населення України, а також цілеспрямоване притлумлення при цьому специфіки ранньомодерної доби та внутрішньоукраїнських обставин, безумовно, робиться задля суто ідеологічних потреб. Маючи мало спільного із тогочасними реаліями, воно покликане спровокувати перенесення модерних уявлень про роль мас в сучасному світі на сприйняття минулого, коли діяли зовсім інші концепції про функціонування суспільства, влади та репрезентаційні функції. Підштовхування до мимовільного перенесення сьогоденних стереотипів на ранньомодерні часи, має, за задумом, надати Переяславській раді 1654 р. в такій системі координат найвищої легітимності та нав’язати сприйняття післяпереяславських реалій у руслі концепції “загальноросійської культури” та базованого на ній російськоцентричного нарративу.

На такому тлі тривале перебування українського світу поза політичним дахом московських великих князів та царів проголошується джерелом шкідливої зміни орбіти історичного розвитку. Натомість зверхність Московії є запорукою справжньої історичної долі, можливої лише у нерозривній єдності із московським світом. Заради останньої слід покласти на вівтар власну самобутність, повноту структури та ідентичність і в кінцевому рахунку зійти з історичної арени, розчинившись у московському етнічному морі. Такий сценарій не викликав заперечень у більшості українського “народу”, за винятком вузького прошарку “зрадників”, які пропонували навзаємін “рабування” західними чи південними сусідами, оскільки український світ аргіогі не здатен на самостійне існування.

Власне, протиставлення козацької старшини та “народу” – головний інструмент для пояснення природи антимосковських війн і виступів, якими пересипана друга половина XVII ст., а також кульмінаційні події доби І. Мазепи. Противники курсу на розчинення українського світу в московському вишукуються лише у “верхах”, частина з яких орієнтувалася на Річ Посполиту. Низи іманентно налаштовані на московську хвилю. З’явився й погляд, згідно із яким, невдача антимосковських рухів трактується як “перемога над західноорієнтованою частиною козацької старшини” [10, с.81].

Від Переяслава 1654 р. українсько-московські договірні стосунки і царська зверхність над Гетьманщиною трактуються у категоріях розвитку “єдиної держави” для росіян та українців та втілення процесу відновлення порушеної єдності східного слов’янства. Окремий український історичний нарратив, поява якого свого часу стала історичним відхиленням, безповоротно розчиняється в російському, перетворюючись на російську історію на українському матеріалі. Особливі українські інтереси, якщо вони й виникали, суперечили утвердженню “єдиної держави” й не мають права на існування. У наслідку, відбулося тісне переплетіння історичних доль українців та росіян, з’явилися спільні перемоги та поразки, аж до того, що “росіяни та українці на віки стали двома частинами одного цілого” [10, с.81].

Подібним обручем скріплені усі концептуальні конструкції традиціоналістського табору. Ті чи інші варіації починаються лише на рівні наповнення форми живою тканиною. Саме на цьому етапі даються ознаки проблеми реагування на поточну історіографічну ситуацію та на розробки конкурентних історіографічних потуг. Відтак у середовищі традиціоналістів свіжі спостереження та концептуальні знахідки, перемежовані з нафталінними тезами. Частина нових положень виразно підважує стрункність загальної концепції, що, однак, не стимулює переглядати її. Провідною тенденцією стали спроби використати новітні напрацювання для “освіжування” традиційного великодержавницького погляду на українську історію. Іншими словами концептуалізаційні зусилля

скеровуються переважно на те, щоб без шкоди для загальної візії модифікувати її положення, які в нових умовах сприймаються у їх первісному чи останньому варіанті безнадійно застарілими.

В останні роки одним із способів зміцнення фундаменту великодержавницької моделі ранньомодерної української історії стала спроба використати цілком природні й здавалося шкідливі якраз для цієї моделі заклики до розширення джерельної бази, “переваги джерела над концепцією” та до формування концепцій “знизу” на підставі результатів емпіричних досліджень. З’явилася опція, яка пропонує подивитися на поглинальний курс Московії стосовно Гетьманщини не з позиції його принципової неприйнятності для останньої як такого, а крізь призму винятково ефективності втілення. А відтак реальна повільність реалізації задумів московських еліт подається як чинник, який нівелює шкідливість царського інтеграційного котка, що й нібито дає підстави заперечити негаційний підхід до прочитання ролі імперії, який до всього спекулятивно доводиться до неіснуючої в сучасній історіографічній традиції екстремі [11, с.84].

При цьому представники традиціоналістського табору відсторонено спостерігають за наявними у Росії дискусіями стосовно проблем методологічного оновлення пострадянської історіографії, віддаючи перевагу сформованим серед істориків-практиків, які досліджують ранньомодерну добу, неписаним уявленням про добротність дослідження в душі “ідеології професіоналізму”. Уникають вони й обговорення зазначеного теоретичного каркасу. Не обґрунтовуються навіть підстави відкрито запропонованого Л. Заборовським перенесення із радянських часів концептуального багажу. Лише Б. Флоря, як знаний концептуаліст, вдався до спроб зміцнити новими ідеями нарізну підвалину традиційної російської візії української історії – давній постулат у рамках концепції “загальноросійської культури” про спільне етнічне коріння та спільну історію українців та росіян як самодостатню підставу для поєднання в середині XVII ст. під одним дахом, котре виглядає відновленням колишньої єдності, закономірним історичним результатом та альфою і омегою подальшої спільної історії.

Обґрунтування Б. Флорі дозволили зберегти ключові складові російськоцентричного радянського образу доби Б. Хмельницького як стартового пункту подальшого перебігу української ранньомодерної доби. Найголовніше, що втрималася традиційна осьова лінія, на яку нанизувалися усі інші елементи: давньоруська народність – етнічні субстрати українців, росіян та білорусів – відчуття православними Речі Посполитої етнічної спорідненості із росіянами – Переяславська рада 1654 р. як усвідомлюваний по обидва боки акт возз’єднання частин колись єдиної Русі. Іншими словами, українсько-московська угода 1654 р. із площини політичних стратегій і тактичних розрахунків знову переноситься у сферу вікопомності. І хоча в практичних конструкціях нерідко висловлювалися судження (навіть концептуальні), які підважували цей телеологізм, вводячи українсько-російські стосунки у сферу різноманітних розрахунків, але на верхньому поверсі узагальнень він присутній попри все.

Покликані зміцнити відповідно до вимог часу фундамент російського великодержавницького бачення української історії, зазначені вище підходи рефреном проходячи крізь тексти представників традиціоналістського табору, служать своєрідною матрицею для генералізацій.

Список використаних джерел

1. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687) / О. Алмазов. – Москва, 2012. – 285 с. 2. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа / Г. Санин // Труды Института Российской истории РАН. – Вып. 6. – Москва, 2006. – С. 65–90. 3. Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования / Л. Заборовский // Россия-Украина: история взаимоотношений / [Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря]. – Москва, 1997. – С. 39–49. 4. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії / В. Брехуненко // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / [Відп. секретар Я. Федорук]. – Київ, 2003. – С. 605–652. 5. Флоря Б. Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени / Б. Н. Флоря // Россия-Украина: история взаимоотношений / [Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря]. – Москва, 1997. – С. 9–28. 6. Артамонов В. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI–XVIII вв. / В. Артамонов // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. – Москва, 2003. – С. 59–66. 7. Рогожин Н. М. Россия и Украина в XVI–XVIII вв. / Н. М. Рогожин, Г. А. Санин // История и историки. Историографический вестник. – 2004. – Москва, 2005. – С. 329–341. 8. Брехуненко В. Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII ст. / В. Брехуненко, С. Леп’явко // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003. – С. 701–746. 9. Андреев А. И. На пути к Полтаве / А. И. Андреев. – Москва, 2009. – 384 с. 10. Бондарев В. Полтава: прорыв к империи / В. Бондаренко // Родина 2008. – № 6. – С. 81. 11. Лазарев Я. А. “Глаза и руки государевы”. Роль резидентов при гетманском дворе в контексте российско-украинских отношений в 10-е гг. XVIII века / Я. А. Лазарев // Исторический вестник. – Москва, 2013. – Т. 6 (153). – Декабрь 2013. – С. 67–95.

Владимир Маслак

**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ ТРАДИЦИОНАЛИСТСКОГО ТЕЧЕНИЯ
СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ К ИНТЕРПРЕТАЦИИ
ИСТОРИИ ГЕТМАНЩИНЫ**

В статье исследуется теоретическая основа современных интерпретаций истории раннего украинской государственности в традиционалистском подходе российской историографии. Выявлены базовые опции, сквозь призму которых концептуализируется история Гетманщины. Показано преемственность российской историографической традиции с советских времен, которую составляют концепции "общерусской культуры" и единого государства, а также великодержавные образ Переяславской рады 1654 г., проанализирована эволюция базовых подходов в рамках великодержавной парадигмы.

Ключевые слова: Гетманщина, российская историография, концепция, великодержавные подходы, традиционализм.

Volodymyr Maslak

**THE CONCEPTUAL APPROACHES OF THE TRADITIONAL PART OF CONTEMPORARY
RUSSIAN HISTORIOGRAPHY TO THE INTERPRETATION OF HETMANATE'S HISTORY**

The article investigates the conceptual approaches of the contemporary Russian Historians to the creation of the model of the Hetmanate's History. As was examined the basic options of the "traditional part" of the Russian historiography are concepts of the "Common Russian culture", Pereiaslav treaty as a final stage of the aspirations of Ukrainians and Russians to the unity, "joint state", formed as a result of the Pereiaslav treaty, and denial of the separate Ukrainian historical narrative. In addition, the Russian historians attempted to modify the traditional approaches in view of the new historiographic trend but did not give up from the imperial interpretation of the Ukrainian history.

Key words: Hetman, Russian historians, concept, velykoderzhavnyi approaches, traditionalism.

УДК 930.25:94(477) "17/19"

Наталія Гончарова

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ДВОРЯНСЬКОЇ
БЛАГОДІЙНОСТІ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

На підставі матеріалів фондів Державного архіву Дніпропетровської області зроблено огляд джерел з історії благодійної діяльності дворян Катеринославської губернії Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Автором виявлено інформативний потенціал і рівень достовірності архівних матеріалів, зроблено висновок про те, що вони є одним із репрезентативних джерел з досліджуваної проблеми. Наголошується на тому, що введення цих джерел до широкого наукового вжитку дає змогу поєднати інформаційні потоки центральних і місцевих архівів та сприятиме максимально об'єктивному визначенню ролі дворян регіону у сфері благодійності.

Ключові слова: архів, дворяни, благодійне товариство, піклувальник, збір пожертвувань.

Вивчення і об'єктивна інтерпретація минулого неможливі без ретельного аналізу першоджерел. Дотримання принципів історизму, системності, об'єктивності та всебічності дослідження на сучасному етапі набувають значної актуальності на тлі зростаючої політизації як соціально-гуманітарних наук загалом, так і історії зокрема. Одним із головних критеріїв науковості досліджень, присвячених вивченню минулого, є неупередженість наведених історичних фактів та зроблених на їх основі висновків. Останнє можливе лише за умов створення комплексної джерельної бази дослідження із ретельним визначенням інформативного потенціалу кожної групи джерел.

Метою статті є характеристика наявних джерельних ресурсів Держархіву Дніпропетровської обл., котрі дають змогу вивчити регіональні особливості історії дворянської благодійності у Катеринославській губернії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Для комплексного вивчення різних аспектів добродійної діяльності представників дворянського стану необхідна широка та різноманітна джерельна база, зосереджена у центральних та обласних архівних установах України, Російської Федерації, Молдови. Значну цінність для розкриття означеної теми мають архівні джерела, що зберігаються у фондах Держархіву

Дніпропетровської обл. Зокрема, у фонді "Катеринославська міська дума та управа" (ф. 469, 1891–1913, 1916–1918 рр.) зосереджено листування з місцевими благодійними товариствами про організацію лотерей та народних гулянь у міському саду "з метою посилення коштів товариств", під час вивчення якого можна дізнатись про дати створення й особовий склад організацій, порядок проведення та результати згаданих заходів. Крім того, у фонді є справи про передання приватних будинків у м. Катеринославі в оренду міській управі для розміщення навчальних закладів. Певна частина приміщень належала дворянській верстві, котра нерідко надавала будівлі за символічну плату або взагалі безкоштовно [1].

Цінними для розкриття досліджуваної теми будуть матеріали ф. 11 "Канцелярія Катеринославського губернатора" (1871–1917 рр.), серед яких виокремимо: листування з катеринославським губернським жандармським управлінням, директором народних училищ та повітовими поліцеймейстерами про відкриття приватних навчальних закладів. Чимало звернень з цього питання поступало губернатору від дворян (як-от: надвірного радника М. Іванова, Л. Куровського, М. Гнедіна, дочки колезького асесора О. Яковлевої, дочки колезького радника М. Міокович та інших), які зобов'язувалися власним коштом утримувати народні училища [2]. Також у фонді наявне листування з Міністерством внутрішніх справ, повітовими земськими управами та повітовими предводителями дворянства про обрання піклувальників навчальних і лікувальних установ; листування з Катеринославським губернським правлінням та головним в'язничним управлінням про стан в'язниць Катеринославської губернії; клопотання різних осіб та місцевих піклувальних товариств про дозвіл на проведення народних читань, постановку театральних вистав, організацію танцювальних вечорів, влаштування гулянь з благодійною метою [3].

Серед документів канцелярії Катеринославського губернатора також є: справи про нагородження різних осіб за громадську діяльність, допомогу Олександрівському піклувальному комітету про поранених, про боротьбу з чумною та холерною епідеміями в Катеринославській губернії у 1910 р., за участь у роботі місцевих структур Російського товариства Червоного Хреста тощо. Аналіз змісту справ підтверджує, що у переліку висунутих до нагороди чимало представників шляхетного стану: дійсний статський радник І. Григоросуло, колезькі асесори О. Галенковський і В. Лукомський, колезький радник М. Ковтуненко, дворянин М. Велічанський, дворянки В. Хлодовська, Г. Захарова, Л. Литвиненкова та О. Круцко, баронеси В. і Н. Фон-Гейкінг та інші [4].

У ф. 11 зберігаються справи про надання допомоги постраждалим від стихійних лих у Катеринославській губернії, зокрема, від урагану 28 лютого 1914 р. Архівні документи свідчать про створення під головуванням повітових предводителів дворянства особливих комітетів з надання допомоги населенню у Маріупольському та Олександрівському повітах, що найбільше постраждали від стихії; містяться клопотання деяких благодійних товариств губернії про дозвіл їм збирати добровільні пожертвування, влаштовувати добродійні концерти й вистави на користь постраждалих від урагану, а також їх звіти. Виокремимо ще дві справи цього фонду. Зокрема, у справі 528 від 1906 р. зосереджено матеріали про надання дворянину П. Іванову дозволу на зведення у м. Катеринославі триумфальної арки "Слава", а справа 453 містить листування катеринославського губернатора фз павлоградським місцевим комітетом Російського товариства Червоного Хреста, у якому очільник губернії забороняв комітету залучати приставів Павлоградського повіту до збору пожертвувань на користь хворих та поранених воїнів у зв'язку із початком російсько-японської війни [5].

У ф. 120 "Катеринославська губернська земська управа" (1878–1888, 1911–1916 рр.) зберігаються списки дворян повітів Катеринославської губернії із зазначенням чинів, звань та титулів, кількісні дані про їх маєтки, окладні аркуші із податками "на дворянські потреби"; листування про становище народних училищ Новомосковського повіту та програми благодійних музичних вечорів на користь незаможних учениць місцевої жіночої прогімназії [6].

У справах ф. 104 ("Катеринославське духовне правління, 1768–1784 рр.") наявні відомості про будівництво церков у різних селах губернії: Барвенкова, Грушеваха, Дмитрівка, Нові Водолаги, зі списками прихожан-жертводавців [7]. Значну кількість справ фонду "Катеринославська духовна консисторія" присвячено збору пожертвувань для відбудови наявних церков у м. Катеринославі та зведення нових; звітній документації про стан Катеринославської духовної семінарії. Окремо згадаємо справу, датовану 1794 р., про будівництво поміщиком Слов'янського повіту, секунд-майором О. Шаховим церкви в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці у с. Климовка [8].

Вагому цінність для висвітлення означеної теми має ф. 23 "Канцелярія старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії" (1900, 1901, 1912–1917 рр.). Тут знаходимо: відозви Всеросійського аероклубу про збір пожертвувань для створення повітряного флоту; клопотання від катеринославського управління Російського товариства Червоного Хреста (серед засновників та членів якого переважали дворяни) щодо спорудження поряд із лікарнею Червоного Хреста церкви-пам'ятника, де на особливих мармурових дошках будуть викарбувані імена героїв-уродженців краю;

звернення до Катеринославського губернського предводителя дворянства від кобринського повітового предводителя дворянства, який очолював комітет з будівництва Суворовської Св. Петро-Павлівської церкви у м. Кобрин Гродненської губернії [9]. Лист, датований 1913 р., містить прохання посприяти у залученні місцевого дворянства до пожертвувань на зведення згаданого храму, а також пам'ятника О. Суворову та школи його імені.

У справах ф. 540 ("Волосні правління Катеринославської губернії, 1850–1919 рр.") зберігаються важливі для розкриття питання діяльності станових піклувальних установ у губернії матеріали: доповідні про витрати коштів на утримання дітей-сиріт, зокрема дворян, щорічні звіти піклувальників, описи майна, протоколи засідань піклувальних установ тощо [10].

Цікавим джерелом виступають матеріали ф. 134 "Катеринославська контора іноземних поселенців Південного краю Росії" (1781–1857 рр.), серед яких відзначимо справи: про прибутки та видатки коштів із сирітського фонду; про опіку над малолітніми сиротами-дітьми колоністів, зокрема шляхетного походження; про незаконні витрати грошових капіталів, що належать сиротам; листування з опікунським комітетом про добровільні пожертвування на спорудження церков та молитовних будинків у колоніях Новоросійського краю та книги обліку пожертвувань; розпорядження катеринославського губернського правління про затвердження правил для дворян на купівлю та продаж володінь тощо [11]. Також відомості про патронаж дітей у с. Лоцманська-Кам'янка та Краснопілля Катеринославського повіту наявні у фонді "Відділ допомоги біженцям Катеринославського повітового комітету Всеросійського земського союзу" (ф. 688, 1904–1913 рр.) [12].

Фонд "Катеринославський губернський комітет піклувального товариства про тюрми" (ф. 473, 1813, 1860 рр.) зосереджує в собі формулярні списки членів, у більшості випадків дворян, у яких містяться дані про їх роботу в благодійних та піклувальних установах Катеринославщини [13].

Певні дані з теми дослідження знаходимо також у наступних фондах Держархіву Дніпропетровської обл.: договори із приватними особами про здавання приміщень в оренду міській управі для навчальних та піклувальних установ (ф. 836) [14]; звіти про діяльність Катеринославського губернського та Павлоградського повітових комітетів Всеросійського союзу земств і міст допомоги хворим та пораненим воїнам (ф. 20, 817) [15–16]; а також справи про закладення маєтків землевласників до Катеринославського дворянського земельного банку (ф. 559) [17].

Отже, охарактеризована джерельна база відзначається різноманітністю і дає можливість вирішити поставлені завдання комплексного дослідження основних напрямків та форм благодійної діяльності катеринославського дворянства наприкінці XVIII – на початку XX ст. До перспектив подальших розвідок у цьому напрямку належать комплексна джерелознавча характеристика наявних архівних документів і матеріалів інших південноукраїнських губерній, що дасть змогу проаналізувати й уточнити історичні події, визначити загальнодержавні тенденції та встановити регіональні особливості досліджуваної проблематики.

Список використаних джерел

1. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 469, оп. 1, спр. 5, 6. 2. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 11, оп. 1, спр. 137, арк. 5, 8, 18, 28; спр. 995. 3. Там само, ф. 11, оп. 1, спр. 104, 248, 332, 364, 365, 449. 4. Там само, ф. 11, оп. 1, спр. 1257, 1374, арк. 4, 10. 5. Там само, ф. 11, оп. 1, спр. 453, арк. 10, 11; спр. 528, 1281, арк. 2, 37, 58, 83–83 зв. 6. Там само, ф. 120, оп. 1, спр. 1в, 1д. 7. Там само, ф. 104, оп. 1 спр. 22, 47, 48, 53. 8. Там само, ф. 106, оп. 1, спр. 15, 54, 278, 305а. 9. Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 4, арк. 5, 8–8 зв. 10. Там само, ф. 540, оп. 1, спр. 1, 2, 3. 11. Там само, ф. 134, оп. 1, спр. 31, 166, 219, 387, 575, 651. 12. Там само, ф. 688, оп. 1, спр. 1. 13. Там само, ф. 473, оп. 1, спр. 1, 2. 14. Там само, ф. 836, оп. 1, спр. 1а. 15. Там само, ф. 20, оп. 1, спр. 129. 16. Там само, ф. 817, оп. 1, спр. 1. 17. Там само, ф. 559, оп. 1, спр. 1, 2.

Наталья Гончарова

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ КАК ОСНОВА ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ДВОРЯНСКОЙ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ (КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XX ВВ.)

На основании материалов фондов Государственного архива Днепропетровской области сделан обзор источников по истории благотворительной деятельности дворян Екатеринославской губернии Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. Автором выявлен информативный потенциал и уровень достоверности архивных материалов, сделан вывод о том, что они являются одним из репрезентативных источников по исследуемой проблеме. Подчеркивается, что введение этих источников в широкий научный оборот позволяет совместить информационные потоки центральных и местных архивов и будет способствовать максимально объективному определению роли дворян региона в области благотворительности.

Ключевые слова: архив, дворяне, благотворительное общество, попечитель, сбор пожертвований.

Natalya Goncharova

THE ARCHIVAL DOCUMENTS AS THE BASIS OF RESEARCH HISTORY OF THE NOBLE CHARITY IN KATERYNOSLAV'S PROVINCE (THE LATE XVIIITH – EARLY XXTH CENTURY)

Based on the information the State Archives of Dnepropetrovsk region an overview of sources on the history of charitable activities nobles Katerynoslav's province of the Russian Empire in the late XVIIIth – early XXth century. Author identified informative potential and level of objectivity of the archival materials, it was concluded that they are one of representative sources on the researched topic. Is emphasized that the introduction of these sources in a scientific turn allows to combine the information flows of central and local archives and contribute maximally objective definition of the role of the nobility of the region in the field of philanthropy.

Key words: archive, the nobles, charity, trustee, fundraiser.

УДК 930.1

Олександр Ніколайчук

МАТЕРІАЛИ "ПОЛНОГО СОБРАНИЯ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ" ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII–XVIII СТ.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядається історіографія "Полного собрания законов Российской империи" як джерела до вивчення участі українського народу в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII–XVIII ст. Зазначено, що досі відсутні праці, які розглядали б матеріали "Полного собрания законов Российской империи" у такому контексті. Лише в окремих дослідженнях російсько-турецьких війн XVII–XVIII ст. використовувались документи "Полного собрания законов Российской империи". Проаналізовано праці, що розглядають "Полное собрание законов Российской империи" як юридичну чи історичну пам'ятку. Вказано на особливості використання документів "Полного собрания законов Российской империи" в дослідженнях російсько-турецьких війн.

Ключові слова: російсько-турецькі війни, козацтво, історіографія, законодавчі акти, "Полное собрания законов Российской империи".

На сучасному етапі розвитку української історичної науки до наукового обігу починають залучатися нові комплекси як архівних, так і вже опублікованих джерел. До таких комплексів відносяться і матеріали, що містяться у першому виданні "Полного собрания законов Российской империи" (далі – ПСЗ). Цей кодекс містить понад 30 тис. нормативно-правових актів, що хронологічно охоплюють період з другої половини XVII – до першої третини XIX ст. Документи ПСЗ стосуються найрізноманітніших проблем історії України: політичних, соціальних, економічних, військових та інших, тому їх використання дозволяє значно розширити джерельну базу історичних досліджень. Зокрема, в ПСЗ присутні документи, що несуть різноманітну інформацію про участь українців в російсько-турецьких війнах XVII–XVIII ст. Використання цих джерел в історичних дослідженнях сприятиме висвітленню ролі українського народу в приєднанні Північного Причорномор'я та Криму до Росії.

Незважаючи на інформативний потенціал, як історичного джерела, ПСЗ не стало об'єктом ґрунтовного джерелознавчого дослідження, що значно ускладнює його використання істориками, насамперед, через значну кількість документів та їх невпорядкованість (розміщенні у хронологічному порядку). Через це актуальним є тематичний аналіз матеріалів ПСЗ та створення покажчиків.

Слід зазначити, що відсутні праці, у яких би конкретно розглядали ПСЗ у якості джерела з історії участі українського народу в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII–XVIII ст., незважаючи на те, що самі ці військові конфлікти ґрунтовно вивчалися істориками. Окремі групи документів використовувалися у працях, присвячених окремим війнам, однак серйозний аналіз не проводився. Та й ПСЗ не було надто популярним джерелом, хоча воно вміщує значну кількість документів з історії російсько-турецьких війн та участі у них українців. За нашими підрахунками, більше 300. Тому історіографія цієї теми складається із праць про ПСЗ, які розглядають його в цілому як юридичну чи історичну пам'ятку та досліджень документів цього кодексу з іншої тематики, які, однак, можна використати як приклади аналізу законодавчих актів. Також до історіографії можна віднести і ті нечисленні праці з історії російсько-турецьких військ, які використовували ПСЗ.

У цілому історіографія ПСЗ не є надто обширною, хоча інтерес до цього збірника документів виник відразу після його створення. Перші спроби проаналізувати ПСЗ містяться у передмові до першого тому ПСЗ. Вона складається із чотирьох частин. У першій частині укладачі ПСЗ пояснювали причини та мету створення ПСЗ. Вони наголошували на необхідності загального оприлюднення та доступності законодавчих актів і неповноті попередніх зводів законів. У другій частині передмови визначалися основні правила укладання та публікації ПСЗ (як першого, так і другого видання), обґрунтовувалися хронологічні рамки, а також умови за якими відбиралися документи, оскільки ПСЗ вміщує не тільки закони, а й судові рішення, міжнародні договори та інші документи, що за своєю суттю не є законодавчими актами. Також пояснювалося, які документи та з яких причин не були внесені до ПСЗ [1, с. 5–15].

У наступній частині передмови, укладачі ПСЗ детально описали джерела формування збірника, тобто, із яких архівів чи державних установ залучалися документи. Це дозволяє проаналізувати повноту ПСЗ, порівнюючи кількість архівних документів з тією кількістю, що були використані при укладанні збірника. Четверта частина передмови являє собою загальний опис структури ПСЗ, тобто загальну кількість документів, особливості їх публікації, кількість томів та документів у них, хронологічні рамки, покажчики тощо [1, с. 15–18].

У цілому в передмові до ПСЗ досить ґрунтовно проаналізовано цей комплекс документів. Інформація подана у ній, стала одним із основних джерел для дослідження ПСЗ. Однак, слід враховувати, що передмову писали укладачі ПСЗ, тому в ній присутній певний суб'єктивізм, який проявляється в ігноруванні недоліків ПСЗ, як то неповнота, помилки в датуванні, залучення не законодавчих за своєю суттю документів тощо.

Майже відразу після створення, ПСЗ стало предметом уваги дослідників, які намагалися проаналізувати особливості цього корпусу документів. Одним із перших був М. Сперанський. У дослідженнях, присвячених "Зводу законів", він торкався і ПСЗ. Зокрема, пояснював причини укладання такого масштабного збірника документів, наголошував на перевагах того способу кодифікації, який обрано кодифікаційною комісією тощо. Також М. Сперанський намагався знайти виправдання тим помилкам чи упущенням, допущеним при створенні ПСЗ, пояснюючи їх масштабом роботи кодифікаційної комісії та значною кількістю документів. Відзначаючи досягнення II-го відділу канцелярії у кодифікації російського законодавства, М. Сперанський фактично замовчував внесок попередніх кодифікаційних комісій. Адже спроби кодифікації та впорядкування законодавства в Росії проводилися ще із початку XVIII ст., а М. Сперанський широко використовував матеріали та напрацювання кодифікаційної комісії 1804 р. [2, с. 43–44; 3].

В. Карнович відзначав важливість ПСЗ, як юридичної пам'ятки, яка мала широко застосовуватися у правничій практиці, так і важливого історичного джерела. Вказуючи про значення ПСЗ, він підкреслював недоліки попередніх зводів законів, які, не відзначалися таким різноманіттям та кількістю залучених документів. Також автор розглянув проблему залучення документів до ПСЗ, особливості їх публікування та співвідношення між ПСЗ та "Зводом законів" (збірником діючих законодавчих актів). Основним джерелом дослідника була передмова до першого тому ПСЗ. Незважаючи на це, стаття Є. Карновича стала першим дослідженням, яке було присвячене саме ПСЗ [4, с. 408–412].

Є. Нефедьев розглядав, на основі записок та праць М. Сперанського, причини видання ПСЗ та "Зводу законів". Уся увага в дослідженні відводилася "Зводу законів". Це пояснювалося тим, що він вміщував лише діючі нормативно-правові акти, розміщені у тематичному порядку (кримінальні закони, цивільні, митні тощо) та став основою для впорядкування та вдосконалення усього російського законодавства [5, с. 14]. Що ж до ПСЗ, то Є. Нефедьев відзначав його необхідність для дослідження розвитку законодавства, оскільки воно стало базою для створення "Зводу законів" [5, с. 15–25]. У цілому, він повторював положення, що містилися у передмові до ПСЗ.

Н. Корево подав загальний опис структури ПСЗ, а також склав таблицю з розподілом документів за роками [6, с. 52–56].

Найбільш ґрунтовним дослідженням ПСЗ у дореволюційний період стала праця А. Філіппова "К вопросу о составе Первого Полного Собрания Законов Российской империи" (1916 р.). Автор проаналізував ті дослідження ПСЗ, які вже існували та визначив недоліки, що їх супроводжували через використання передмови до ПСЗ у якості основного джерела. Крім того, він проаналізував передмову, яку відзначав, як дуже важливе, але надто суб'єктивне джерело [7, с. 3–20]. Також А. Філіппов провів аналіз матеріалів, зосереджених у ПСЗ та визначив їх специфіку, зокрема, розглянув принципи відбору документів, що увійшли до ПСЗ, провів теоретичний аналіз таких понять, як "закон", "указ", "розпорядження", "грамота". Значну увагу автор приділив питанню повноти ПСЗ, зокрема, дослідивши процес залучення документів з архівів та державних установ. У цілому, праця А. Філіппова була першим серйозним дослідженням ПСЗ, у якому детально

проаналізовано переваги й недоліки згаданого збірника законів. Вона і на сьогодні залишається одним із найбільш ґрунтовних досліджень цього комплексу документів.

Розглядалося ПСЗ, хоча й побіжно, і в працях, присвячених діяльності II-ї імператорської канцелярії. Серед них можна виділити працю дослідника П. Майкова "Второе отделение с.е.и.в. канцелярии" та дослідження, присвячене ювілею створення II-го відділення "Краткий очерк деятельности Второго Отделения СЕИВК. 1826–1876" [8–9]. Названі праці описують діяльність II-го відділення у сфері кодифікації законодавства Російської імперії, зокрема і досягнення цієї установи, прикладом чого і було ПСЗ. У ювілейній праці вперше визнано недоліки ПСЗ на офіційному рівні: "...одним словом II Отделение употребило все старания, чтоб Собрание Законов сделать возможно-полным и, ежели в нем есть пробелы, и в строгом смысле его нельзя назвать Полным Собранием, то по крайней мере, оно было и донныне остается полнейшим..." [9, с. 178]. У цілому, серйозний аналіз ПСЗ в цих працях не проводився.

Певну інформацію стосовно створення ПСЗ містять праці, присвячені постаті М. Сперанського. Вони наводять відомості про його діяльність під час кодифікації законодавства, погляди, що допоможе у вивченні особливостей створення ПСЗ [10–11].

У радянський період ПСЗ, як предмет дослідження, не було досить популярним, хоча саме в цей період його почали досліджувати як комплекс джерел з історії України та Росії.

Досить ґрунтовно ПСЗ проаналізувала М. Литвиненко. Вона подала загальний огляд законів, як історичних джерел, особливості їх використання у дослідженнях та методику аналізу законодавчих актів. М. Литвиненко розглядала ПСЗ, як найбільш повне зібрання законодавчих матеріалів XVIII ст. Вона відзначила особливості розміщення документів у ПСЗ (нумерація, заголовки), при цьому було вказано на низці недоліків, що має даний комплекс документів, а саме неточності, пропуски слів та фраз, помилки у датування. Основним недоліком, на думку автора, була неповнота ПСЗ, під якою розумілася не тільки відсутність певних законодавчих актів, а й не внесення до ПСЗ роз'яснень та інструкцій до законів та матеріалів, що показували особливості обговорення та прийняття законів та відношення до них представників різних соціальних груп. Наприклад, протоколи засідань Сенату чи кабінету міністрів [12, с. 16–20]. Якщо перше положення не викликало заперечень, то відсутність документів про особливості прийняття чи виконання законів обумовлена характером збірника документів і не могла вважатися недоліком ПСЗ. Крім загальної характеристики, М. Литвиненко наводить приклади використання ПСЗ як історичного джерела, відзначивши значний інформаційний потенціал матеріалів кодексу для вивчення соціально-економічної історії України [12, с. 21–28]. При цьому не було відзначено можливість використання матеріалів ПСЗ для дослідження історії української культури, військової історії та інших напрямків. Незважаючи на недоліки та певну фрагментарність аналізу ПСЗ, що пояснюються тим, що праця не була присвячена лише законодавчим джерелам, а взагалі писемним джерелам з історії України XVIII, дослідження М. Литвиненко стало першою спробою розглянути ПСЗ, як важливе джерело з історії України.

М. Сидорчук провів детальний аналіз кодифікаційних робіт II-го відділення канцелярії у першій третині XIX ст. Він спробував дати оцінку результатам діяльності II-го відділення, однак основна увага роботи звернена на "Звід законів", тоді як ПСЗ розглядалося лише як історична пам'ятка, що не має особливого значення [13, с. 2–20].

Л. Бескровний проаналізував матеріали ПСЗ як джерела з військової історії. Він відзначав, що тут зосереджені статuti армії та флоту, а також матеріали про штати, озброєння, спорядження та комплектацію російського війська. Автор також вказував на хронологічне розташування документів в ПСЗ та наявність зручних покажчиків. Водночас, Л. Бескровний відзначив неповноту ПСЗ та необхідність залучення інших збірників документів [14, с. 107–109]. При цьому, аналізуючи законодавчі матеріали, він зосередив свою увагу на статутах та інших документах, що містили у собі інформацію про загальну організацію армії, водночас не згадавши про наявність в ПСЗ джерел з інформацією про іррегулярні війська, військові конфлікти (маніфести про оголошення воєн, мирні договори) тощо.

На сучасному етапі, коли відбувається перегляд підходів до тих чи інших історичних подій чи явищ, дослідники звертають увагу на ті джерела, що раніше або майже не використовувалися, або не використовувалися взагалі. Це стосується і ПСЗ, яке стало об'єктом досліджень як істориків, так і юристів.

Серед українських досліджень слід відзначити статтю А. Машкова та І. Марчука, у якій на основі праць М. Сперанського проведено аналіз процесу кодифікації, що його здійснювало II-го відділення [15, с. 13–21]. В основному стаття стосується "Зводу законів", тоді як ПСЗ згадується побіжно. Однак проведений аналіз поглядів М. Сперанського на кодифікацію законодавства може бути використано і при дослідженні ПСЗ, яке стало основою для створення "Зводу законів".

Серед російських дослідників слід відзначити праці Т. Баженової, О. Вафіної, С. Краснякова, С. Кодана, у яких проводиться аналіз ПСЗ, особливостей процесу його створення та публікації [16, с. 110–119; 17, с. 147–181; 18, с. 145–149]. В. Галузо детально розглянув структуру та наповнення ПСЗ, зокрема уточнив кількість документів, що містяться у кодексі документів [19].

А. Смирнова на основі широкого кола архівних документів, спогадів та інших джерел проаналізувала діяльність II-го відділення імператорської канцелярії. Окремий розділ, присвячений кодифікаційній роботі II-го відділення, зокрема, створення ПСЗ. Автор дослідила час, коли розпочали роботу над збиранням документів, розподілено завдання між чиновниками, яким був порядок виконання завдань, як формувалися взаємовідносини між чиновниками, яким чином проводився збір законодавчого матеріалу, як він систематизувався та готувався до друку, з якими проблемами стикалися чиновники в процесі кодифікації законодавства [20].

Ситуація стосовно вивчення джерельного потенціалу матеріалів ПСЗ змінюється вже у незалежній Україні. Починають виходити перші джерелознавчі дослідження, у яких міститься аналіз і тих документів, що зосереджені в ПСЗ. Зокрема, Ю. Головка виявив та систематизував матеріали ПСЗ, у яких міститься інформація про розвиток торгівлі у Південній Україні [21, с. 252–255]. Ю. Негода проаналізував законодавчі акти, що стосувалися історії іноземних громад в українських містах [22, с. 75–82]. Документи ПСЗ у якості джерел з історії військових поселень російської армії в Україні в XIX ст. розглянула В. Цубенко [23, с. 169–176].

І. Лиман подав варіант для покажчика матеріалів, що містяться в ПСЗ. Хоча авторський покажчик стосується джерел з історії Церкви, загальний принцип можна використати для створення покажчиків з інших тематик [24, с. 232–241].

Історіографія російсько-турецьких війн є доволі обширною. Однак нас цікавить найбільш ґрунтовні праці, у яких були використані матеріали ПСЗ. Слід зазначити, що, незважаючи на свій інформативний потенціал, ПСЗ не так широко використовувалося дослідниками російсько-турецьких війн. При цьому ця ситуація характерна, як для дореволюційної історіографії, так і для радянської та сучасної.

А. Байов ґрунтовно розглянув особливості підготовки Росії та Туреччини до війни, стан збройних сил ворогуючих держав, перебіг бойових дій та завершення збройного конфлікту. Він використовував різноманітні джерела. Що ж стосується ПСЗ, то автор охарактеризував його як "капітальнейший первоисточник" для вивчення подій російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Таку характеристику він пояснював змістом тих актів, які були включенні до ПСЗ. А. Байов наголошував на тому, що в ПСЗ вміщені не тільки законодавчі акти, а й розпорядження окремих найвищих органів виконавчої влади, що давало неоціненний матеріал для дослідження збройних сил Російської імперії. Автор широко використав ПСЗ для дослідження питань формування російської армії, її забезпечення продовольством, фуражем, кіньми, тягловою силою та засобами пересування [25].

Використовував матеріали ПСЗ і Ф. Ласковський. Зокрема, він залучив законодавчі акти для дослідження історії будівництва та функціонування української та дніпровської оборонних ліній. Ці воєнно-інженерні споруди, які будувалися для забезпечення південних кордонів, мали безпосереднє відношення до України. Адже на українських територіях ці лінії зводилися, а українські селяни та козаки брали безпосередню участь в їх будівництві. Хоча, Ф. Ласковський не проводив комплексного аналізу інформативного потенціалу ПСЗ, однак залучення цих документів значно посприяло введенню цих джерел до більш широкого наукового вжитку [26].

Незважаючи на значну кількість джерел з історії російсько-турецьких війн, документи ПСЗ не завжди використовувалися дослідниками. Так, у працях А. Петрова про російсько-турецькі війни 1768–1774 рр. та 1789–1791 рр. взагалі не використано ПСЗ [27–28]. Д. Яворницький, який детально проаналізував участь запорожців в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – першої третини XVIII ст. також практично не використовував ПСЗ. Вони були не настільки повними зібраннями законодавчих актів як ПСЗ, залучення якого повною мірою дозволило б краще дослідити деякі аспекти історії запорозьких козаків, в тому числі і їх участі в російсько-турецьких війнах [29].

О. Апанович у працях, присвячених українським збройним силам, взагалі не залучала матеріали ПСЗ. При цьому, у праці "Збройні сили України першої половини XVIII ст.", при дослідженні ролі українських територій у матеріальному забезпеченні російських військ активно використовувалася названа праця А. Байова, навіть у тих випадках, коли йдеться про конкретні нормативно-правові акти. Чому в такому випадку не були використані самі документи, уміщені в ПСЗ важко пояснити [30, с. 185–212].

На сучасному етапі української історичної науки, ПСЗ більш широко залучається дослідниками для вивчення російсько-турецьких війн та участі у них українського народу. О. Репан використав матеріали ПСЗ для дослідження участі козацьких полків у війні з туркам в 1735–1739 рр. Водночас

він не вивчав питання про роль України, як тилової бази російських військ під час цієї війни, про що у ПСЗ міститься значна кількість документів [31].

В. Заруба залучив ПСЗ до дослідження участі козацьких військ у російсько-турецьких війнах. Недоліком було не повне використання матеріалів ПСЗ. Це призвело до помилок у датуванні й трактуванні певних подій [32].

ПСЗ було одним із основних джерел у дослідженні Г. Шпитальова з історії ланд-міліції на території України. При цьому, він часто використовував документи ПСЗ, не звертаючи увагу, на те, що ці актові джерела, вміщуючи у собі певні розпорядження, не несуть жодної інформації про виконання цих наказів. Тобто, реальні наслідки відрізнялися від того, що прописувалося у тому чи іншому законодавчому акті. Ця проблема вирішується порівнянням документів ПСЗ з іншими джерелами, що автором часто ігнорувалося [33].

У цілому, ПСЗ є одним з найбільших комплексів джерел з історії участі українського народу в російсько-турецьких війнах. Однак, окремих праць, які б розглядали ПСЗ у контексті цієї тематики не має. Існують праці, які розглядають ПСЗ в цілому як юридичну пам'ятку, а певні групи джерел використовувалися дослідниками, однак, це було фрагментарно. Це, своєю чергою, не дало змоги повною мірою висвітлити усі аспекти участі українців у збройних конфліктах між Росією та Туреччиною. Через це, матеріали ПСЗ, що стосуються російсько-турецьких війн та участі у них українського народу, потребують ґрунтовного джерелознавчого дослідження.

Список використаних джерел

1. Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. – Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величия Канцелярии, 1830. – Т. 1. – 1072 с. 2. Сперанский М. М. Краткое историческое обозрение комиссии составления законов. Предположения к окончательному составлению законов / М. М. Сперанский // Русская старина. – 1876. – № 2. – С. 43–55. 3. Сперанский М. М. Обозрение исторических сведений о Своде законов / М. М. Сперанский. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной е.и.в. канцелярии, 1837. – 198 с. 4. Карнович Е. П. О Полном Собрании Законов Российской империи / Е. П. Карнович // Русская старина – 1874. – № 6. – С. 408–412. 5. Нефедьев Е. А. Причины и цель издания Полного Собрания и Свода Законов с точки зрения Сперанского / Е. А. Нефедьев. – Казань: Типография Губернского Правления, 1889. – 36 с. 6. Корево Н. Н. Об издании законов Российской империи в 1830–1899 гг. / Н. Н. Корево. – СПб.: А. С. Суворин, 1900. – 150 с. 7. Филиппов А. Н. К вопросу о составе Первого Полного Собрания Законов Российской империи / А. Н. Филиппов – М.: Печатня А. Снегиревой, 1916. – 120 с. 8. Майков П. М. Второе отделение с.е.и.в. канцелярии / П. М. Майков. – СПб.: И. Н. Скороходов, 1906. – 321 с. 9. Краткий очерк деятельности Второго Отделения СЕИВК. 1826–1876. – СПб.: тип. 2-го отд-ния СЕИВК, 1876. – 178 с. 10. Корф М. А. Жизнь графа Сперанского / М. А. Корф. – СПб.: издание императорской публичной библиотеки, 1861. – Т. 1. – 1861. – 301 с. 11. Середонин С. М. Граф М. М. Сперанский. Очерки государственной деятельности / С. М. Середонин. – СПб.: Изд. Цент. Тип., 1897. – 195 с. 12. Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Х.: Вид-во Харківського університету, 1970. – 205 с. 13. Сидорчук М. В. Систематизация законодательства в России в 1826–1832: автореф. дис. на соиск. наук. степ. канд. юрид. наук 12.00.01 "Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений" / М. В. Сидорчук. – Ленинград, 1983. – 23 с. 14. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России / Л. Г. Бескровный. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1957. – 454 с. 15. Машков А. Д. М. Сперанський про причини та завдання проведення систематизації законодавства Російської імперії, а також про складнощі, які виникли в процесі її здійснення / А. Д. Машков, І. Ю. Марчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия "Юридические науки" – Т. 24. – 2011. – С. 13–21. 16. Баженова Т. М. "К единообразию и праильному составу Законов российских..." (Создание и издание Поного собрания и Свода законов Российской империи) / Т. М. Баженова, С. В. Кодан // International journal of Russian studies. – 2008. – № 2. – С. 110–119. 17. Вафина О. П. Поиски путей и проведение систематизации имперского законодательства в России первой половины XIX в. / О. П. Вафина, Н. И. Красняков // Научный вестник УрАГС: политология, экономика, социология, право. – 2008. – № 4. – С. 147–181. 18. Кодан С. В. Полное собрание законов Российской империи (к 175-летию издания) / С. В. Кодан // Российский юридический журнал. – 2006. – № 1. – С. 145–149. 19. Галузо В. Н. Систематизация законодательства в России (1649–1913) / В. Н. Галузо. – М.: ЮНИТИ: Закон и право, 2007. – 111 с. 20. Смирнова А. А. Второе отделение Собственной Е. И. В. канцелярии: 1826–1882: дис... канд. ист. наук / Анна Александровна Смирнова. – СПб., 2009. – 359 с. 21. Головка Ю. І. Матеріали "Повного зібрання законів Російської імперії" як джерело зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Ю. І. Головка // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – № 30. – С. 252–255. 22. Негода Ю. С. Законодавчі акти Російської імперії як джерело з історії правового статусу іноземних купців України (XVIII–XIX ст.) / Ю. С. Негода // Наукові праці. Історія. – № 142. – 2011. – С. 75–82. 23. Цубенко В. Л. Джерела з історії військових поселень в Україні в першій половині XIX ст. / В. Л. Цубенко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 11. – С. 169–176. 24. Лиман І. І. Упорядкування Анотованого тематичного покажчика актів

Повного Зібрання законів Російської імперії в контексті вивчення політики центральної світської та духовної влади щодо церкви на півдні України/ І. І. Лиман // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія – Випуск 3. – Мелітополь, 2004. – С. 232–241. 25. Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг.: В 2 т. / А. К. Байов. – СПб.: Электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1906 – Т. 1 – 284 с., т. 2. – 398 с. 26. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Часть III Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II / Ф. Ф. Ласковский. – СПб.: Императорская академия наук, 1865. – 1022 с. 27. Петров А. Н. Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769–1774 год: В 5 т. / А. Н. Петров. – СПб.: Тип. Э. Веймара, 1866–1874. – 5 т. 28. Петров А. Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787–1791 гг.: В 2 т. / А. Н. Петров. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1880. – 2 т. 29. Яворницький, Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Л.: Світ, 1990–1992. 30. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 232 с. 31. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. / О. Репан. – К.: ВД "Києво-Могилянська Академія", 2009. – 195 с. 32. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / В. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с. 33. Шпитальов Г. Г. Українська ланд-міліція / Г. Г. Шпитальов. – К.: б. в., 2013. – 150 с.

Александр Николайчук

**МАТЕРИАЛЫ “ПОЛНОГО СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ”
КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ УЧАСТИЯ УКРАИНСКОГО НАРОДА В РУССКО-
ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVII–XVIII СТ. :
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

В статье рассматривается историография “Полного собрания законов Российской империи” как источника к изучению участия украинского народа в русско-турецких войнах последней четверти XVII–XVIII вв. Указано, что в настоящее время отсутствуют работы, которые рассматривали бы материалы “Полного собрания законов Российской империи” в этом контексте. Проанализированы работы, рассматривающие ПСЗ как юридический или исторический памятник. Указаны особенности использования документов ПСЗ в исследованиях русско-турецких войн.

Ключевые слова: российско-турецкие войны, казачество, историография, законодательные акты, “Полное собрание законов Российской империи”.

Oleksandr Nikolaychuk

**THE MATERIALS OF “COMPLETE COLLECTION OF LAWS OF RUSSIAN EMPIRE” AS A
SOURCE FOR STUDYING THE PARTICIPATION OF THE UKRAINIANS IN THE RUSSIAN-
TURKISH WAR LAST QUARTER OF XVII–XVIII**

The historiography of “Complete collection of laws of Russian empire” as a source for studying the participation of the Ukrainians in the Russian-Turkish war last quarter of XVII–XVIII was considering in the article. It is noted that such works available in the historical science. The historical works that explored “Complete collection of laws of Russian empire” as a juridical or a historical work were analyzed in the article. The features of using the documents of “Complete collection of laws of Russian empire” were defined in the article.

Key words: Russian-Turkish wars, Cossacks, historiography, legislative acts, “Complete collection of laws of Russian Empire”.

УДК 94(477)

Сергій Цигульський

**УЧАСТЬ ЛІВОБЕРЕЖНОГО КОЗАЦТВА У ПРИДУШЕННІ ПОЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 РР.
(ЗА АРХІВНИМИ ДАНИМИ)**

У статті зроблено спробу на основі архівних джерел проаналізувати роль та місце лівобережного козацтва у військовій системі Російської імперії під час другого польського національно-визвольного повстання. Автор намагається оцінити рівень участі козаків у придушенні повстання.

Ключові слова: лівобережне козацтво, архівні джерела, кінні козацькі полки, функції та завдання бойових одиниць, польське повстання.

Козаки Лівобережної України становили серйозну потенційну силу Російської імперії. В часи Польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. з козаків знову створюються іррегулярні частини легкої кінноти. Однак, через малочисельність та відсутність використання в активних бойових завданнях козаків про основні аспекти служби ми маємо змогу дізнатися здебільшого через архівні, до цього часу неопубліковані матеріали.

Історики, що займалися питанням дослідження історії козаків Чернігівської та Полтавської губерній часів Російської імперії, М. Стороженко ("К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в") та І. Павловський ("Малороссийские казачьи полки в борьбе с Поляками в 1831 году", "Малороссийское казачье ополчение в Крымскую войну") розглянули питання формування полків часів війни з Наполеоном, першого Польського повстання в 1830-х роках та в часи Кримської війни у 1850-х рр. Однак, темою організації іррегулярних полків в часи другого Польського повстання вони не займалися. Наприкінці ХІХ ст. в журналі Київська Старовина в рубриці "документи" публікується "Мысли М. А. Максимовича о Н. Г. Репнине и об ополчении 1835 г.", де частково міститься інформація й про якісний рівень набору козаків у полки під час другого Польського повстання 1860-х рр. [13].

Створення полків з представників Лівобережного козацтва згадується лише в плані довідкового характеру і в загальних збірниках про козацькі війська [12, с. 35]. Тобто, повідомляється про кількість полків, час створення, розформування. У багатотомному "Историческом очерке деятельности военного управления в России..." є згадки про формування "Малоросійських кінних козацьких полків" за часів Кримської війни 1850-х років. Висвітлюється процес бойових дій під час придушення другого Польського повстання, аналізуються зміни в законодавстві щодо козацьких військ. Однак, через те, що Лівобережні козаки не брали участі у безпосередніх військових діях та не мали статусу постійно діючих військових формувань, про їх участь у придушенні другого Польського повстання інформації немає [11].

Побіжно згадується про створення й розформування полків і в двотомнику "Історія українського козацтва", виданому в Києві 2007 року [10]. Сучасний вчений В. Орлик у своїх наукових статтях та монографіях займається питанням фінансової та податкової політики Російської імперії, зокрема проблемами стану Лівобережного козацтва. Історик аналізує, які зміни відбулися у фіскальній політиці щодо козаків через формування з їх лав добровольчих іррегулярних полків легкої кавалерії [14–15].

Загалом, згадки про участь лівобережних чи, як їх називали в Російській імперії, "малоросійських" козаків у придушенні другого Польського повстання, мають фрагментарний, здебільшого довідковий характер, або історики висвітлюють питання формування полків через призму дослідження різноманітної історичної проблематики (наприклад, фінансові аспекти тощо).

Тому, перед істориками постає виклик, завдяки ще не опублікованим документам, дослідити різноманітні історичні аспекти формування з козаків іррегулярних полків легкої кавалерії. Висвітлити саме процес формування полків, їх функції, рівень матеріального забезпечення, стан військової дисципліни тощо. Дана стаття надасть можливість вирішити перелічені проблеми і найважливішу – про участь козаків у придушенні повстання поляків 1863–1864 рр.

Водночас, слід зауважити, що у світлі останніх історичних подій, проблематика створення додаткових збройних добровольчих формувань суто через виникнення певних військових зовнішніх загроз досить актуальна. Оскільки, через брак коштів "в центрі", практика організації подібних з'єднань з високо вмотивованих осіб, та часткова участь громади у їх матеріальному забезпеченні, є досить ефективною. Тому, слід історикам попрацювати над вивченням досвіду минулого у цій царині.

Центральний державний історичний архів України в місті Києві у своїх фондах зберігає цінні та рідкісні для історичної науки відомості про формування козацьких збройних загонів. Тут зберігається уся полкова військова канцелярія штабів "малоросійських" кінно-козацьких полків 1863–1864 рр. у фондї 1346. На основі даних архівних джерел й здобута уся цінна інформація, що висвітлює різноманітні аспекти служби козаків під час повстання.

У 1863 році знову "на обрії" замаюріла ймовірність створення із представників так званого "малоросійського козацтва", тобто українських козаків Лівобережної України, іррегулярних кінних полків. Польське національно-визвольне повстання 1863–1864 років змусило вдатися російському уряду до серйозного нарощування власної збройної сили. Натомість, козаки Полтавської та Чернігівської губерній вже неодноразово зарекомендували себе як надійні та віддані справі воїни під час створення "Малоросійських" кінних козацьких полків протягом першої половини ХІХ ст.

Саме тому російська влада знову звернулася до практики формування із представників лівобережного козацтва військових з'єднань. Історія четвертого (останнього) створення "Малоросійських" кінних полків розпочалася указом 24 травня 1863 р., коли світ побачило

"Положение о сформировании в Полтавской и Черниговской губерниях конных Малороссийских казачьих полков" [1, с. 395–399].

У першому параграфі Положення розкривалася основна функція полків: "...казаки Полтавской и Черниговской губерний призываются к временному вооружению, для охранения пограничных местностей тех губерний и для действия, в случае необходимости, вне оных" [1, с. 395–399]. Одже, водночас чітко окреслювалося, що ніякого регулярного утворення з козаків надалі не передбачалося.

В часи наполеонівських війн з числа лівобережних козаків було утворено 15 полків (9 Полтавських та 6 Чернігівських). У подальшому кількість полків лише зменшувалася. В 30-х рр. їх створили вже вісім, під час Кримської війни (1850-ті) – шість. Положенням від 24 травня 1863 р. передбачалося формування лише трьох полків, що мали назву першого та другого Полтавської та першого Чернігівської губерній.

Кожен полк складався з шести діючих та однієї резервної сотень. Кадрове забезпечення та штат полку виглядав наступним чином. На кожен полк був розрахований командуючий, штаб-офіцер; один молодший штаб-офіцер; сім сотенних командирів – ротмістрів або штаб-ротмістрів; поручиків і корнетів – 16 (по 2 на сотню). Серед унтер-офіцерського складу: урядників – 29 старших (4 на сотню) й 29 молодших (4 на сотню), з них один старший урядник-прапорносець та молодший урядник – його асистент; наказних – 56 (по 8 на сотню). Кожен полк мав налічувати 875 козаків (125 на сотню); додатково передбачалося сім сурмачів та один штаб-сурмач [1, с. 395–396].

У питанні джерел фінансування ситуація із матеріальним навантаженням на козацькі товариства повторилася в порівнянні із минулими наборами. На плечі козацьких товариств лягала проблема спорядження кожного козака "...приличною одеждою". А саме, суконні каптани, шаровари, шапки та паски. Окрім того, пунктом 18 Положення вказувалося, що: "Лошади и конская сбруя, т. е. седло с потником, уздечка и трок (ремień – примітка автора) приобретаются обществами" [1, с. 396–397]. Натомість, уся зброя, тобто шаблі, піки та рушниці постачалися козакам та урядникам державою (сурмачам й наказним передбачалися пістолети). Наприклад, для першого Полтавського полку з Київського арсеналу 16 серпня в полк було відіслане наступне озброєння: рушниць драгунських – 982; пістолетів – 64; шабель драгунських – 983; штиків – 982; пік без держаків – 982 й до них наконечників 982 [2, арк. 108]. Загалом, проблемами формування полків займалося вже Міністерство державного майна, оскільки посада генерал-губернатора була ліквідована. Після остаточного сформування полки передавалися у розпорядження Військового міністерства.

Положення врегульовувало правила набору козаків до полків: "Из казаков поступают в полки преимущественно добровольно желающие, а при недостатке таковых, выбор производится по распоряжению Министерства Государственных имуществ, по приговорам волостных и сельских казачьих сходов" [1, с. 497]. Також передбачалося практика набору до сотень козаків переважно з одних населених пунктів. Полки комплектувалися виключно представниками Лівобережного козацтва [2, арк. 5–5 зв.].

Полкові командири призначалися імператором, а на офіцерські вакансії мали змогу піти особи усіх вільних станів, "...преимущественно состоящие по роду оружия без должностей, или служившие в военной службе, или в ополчении 1855 года" [1, с. 497]. Водночас, на посади сотенних командирів кандидати зобов'язані були мати досвід військової служби в кавалерії. Державою передбачалося наступне жалування для полків: стройовим та нестройовим козакам – по 2 руб. 70 коп. на рік; кадрові молодші урядники – 4 крб. 80 коп. на рік, старші урядники – 10 крб. 65 коп., рядові – 3 крб. 45 коп. на рік [2, арк. 97, арк. 5–10]; нижнім чинам, старшим урядникам – 4 крб. 5 коп., молодшим – 3 крб. 80 коп. на рік [2, арк. 18]. Козацьким товариствам та сім'ям козаків, що відбували службу в полках, передбачався ряд пільг. Козацькі товариства звільнялися від платежів за козаків, що проходили службу, від усіх податків та повинностей. Також параграфом 35 Положення передбачалося допомога сім'ям загиблих та недієздатних козаків зі сторони Міністерства державного майна [1, с. 498–499].

Командиром 1-го Полтавського полку призначався в липні 1863 року полковник Кардашевський, 12 липня 1863 р. на посаду командира 2-го Полтавського полку був призначений полковник Ерделі, а першим Чернігівським полком почав керувати полковник, кавалер Рахубович [2, арк. 100; 5, арк. 1; 9, арк. 1]. 1-й Полтавський полк першочергово розташовувався у Миргородському повіті Полтавської губернії зі штаб-квартирою у місті Миргород. 10 вересня 1863 р. надійшов наказ на 1-й та 2-й Полтавські полки від генерал-губернатора Миколи Миколайовича Анненкова (Київське, Подільське та Волинське генерал-губернаторство) готуватися до вирушення у Київський військовий округ. Спочатку необхідно було полкам вирушити до місць ймовірної дислокації 15 жовтня 1863 р. Однак, в подальшому термін виступу полків у похід постійно переносився [3, арк. 7, 12].

Згодом, у листопаді 1863 р., виникла нагальна потреба перевести полк до іншого повіту. Командир полку звертався до управління палатою державного майна з проханням про передислокацію полку у зв'язку із рядом причин. По-перше, тут вичерпалися запаси вівса, і, по-друге, через те, що на місцях розквартирування полку серед жителів розпочалася епідемія тифозної гарячки, що перекинулася й на козаків. Командир рекомендував передислокувати полк на шляху тракту до Києва, чи по можливості до міста Лубни [3, арк. 34].

8 листопада у відповідь на клопотання командира полку за розпорядженням начальника Полтавської губернії та управління держмайна передбачалося переведення полку до Лубенського повіту, куди полк мав виступити 15 листопада 1863 р. [3, арк. 24–25, 27–28].

Ймовірно, самі місцеві жителі також “не були у захваті” від перебування у своїх населених пунктах на розквартируванні представників козацьких кінних полків. Так, до штабу полку надійшло прохання від місцевих мешканців селища Воронинець. Тут розміщувалася вже в грудні 1863 року друга сотня полку. Як зазначав Лубенський повітовий справник, мешканці: “...ходатайствуют о переводе этой сотни из Воронинец в какое-либо другое место, по уважению малочисленности дворов в селении, не превышающей 120-ти, из коих большая часть таких, которые не имеют помещения для лошадей и средств для продовольствия казаков, а при существующем теперь скотском падеже, по случаю занятия хлебов казачьими лошадьми, лишены возможности отделять здоровый скот от больного” [4, арк. 1]. Згодом, у січні місяці 1864 р. сотня була переведена до іншого місця перебування. Другий Полтавський полк розташовувався у Лохвицькому повіті, де й мав зобов'язання служити до подальшого наказу про передислокацію [5, арк. 2].

Полки на місцях розквартирування постійно проводили різноманітні навчання бойовим вправам. Так, командир другого Полтавського полку полковник Ерделі регулярно наказував проводити стрільби з рушниць, вправи з використання шаблі або піки [5, арк. 40, 43]. До речі, під час формування полків та в подальшому задля навчання козаків бойовому мистецтву, військово керівництво призначало з лав регулярних частин професійних вояків з числа рядового та унтер-офіцерського складу. Так, до першого Полтавського полку ще у вересні 1863 року прикомандировувалися сім нижніх чинів з піхотного полку. Від Українського піхотного полку прибули 4 унтер-офіцери, що мали досвід користування нарізними рушницями. З Одеського піхотного полку у жовтні прибули 1 унтер-офіцер та 2 рядові, у квітні 1864 року до полку відряджалися від Курського піхотного 7 унтер-офіцерів [3, арк. 1, 3, 5–5 зв., 43, 46].

Значна частина козаків під час випробувань службою виявилася нездатною до повноцінного виконання поставлених завдань та обов'язків. У книзі наказів по другому Полтавському полку знаходиться значна кількість заяв про заміну козаків через те, що вони “...оказались не годными к службе”, “...казак оказался неспособным к строевой службе...”, та інші формулювання [5, арк. 31–33 зв.].

Про рівень матеріального забезпечення полків яскравою ілюстрацією постає ряд фактів. Полковник другого полку Ерделі наказує задля збереження казенної військової форми на навчання козаки щоб “выходили в своем” [5, арк. 7]. У жовтні 1863 року в переписці керуючого Полтавською палатою Державного майна та полтавського цивільного губернатора зазначалося наступне: “Начальник штаба Киевского военного округа отзывом ко мне за № 1997, сообщая, что недостающие в Малороссийских казачьих полках Полтавской губернии комиссариатские вещи могут быть получены полками уже по прибытии в Киевский округ, просит поспешить приготовить эти полки к предстоящему походу...” [3, арк. 17]. Далі йшло уточнення, чого саме не вистачало. Так, командир полку звертався до управління Полтавською палатою держмайна і вказував, що серед комісаріатських речей простежується наступна нестача: “...погонных ремней и чехлов на ружья, древок на пики...и 52 сабли” [3, арк. 21]. Цілком зрозуміло, що певних речей завжди бракуватиме при низькому рівні матеріального забезпечення. Водночас, у військовий час мати нестачу холодної зброї неприпустимо.

Однак, полки в цілому виявилися у задовільному стані й справляли під час оглядів гарні враження. Наприклад, в середині вересня 1863 року в Полтаві на огляд до імператора прибув другий Полтавський полк. В результаті, імператор “...остался им (полком – примітка автора) совершенно доволен” й дарував козакам, що знаходилися тоді “в строю” (786 осіб), кожному по 50 коп. Слід зауважити, що командир Ерделі поступив гідно, зазначивши, що в полку 1086 осіб, з них чимало з різних причин не змогли служити на той час. Тому вирішив даровані 393 крб. поділити порівну, по 36 коп. кожному [5, арк. 21–22 зв.].

Доки полки знаходилися на місцях розквартирування, окрім навчань та оглядів, іноді траплялися випадки використання козаків у надзвичайних ситуаціях. В середині серпня місяця 1863 р. трапилася в лісі колезького асесора Максимовича пожежа, а керуючий 4 сотнею першого Полтавського полку Гончаров негайно відреагував, надіславши команду із козаків для допомоги в боротьбі зі стихійним лихом [2, арк. 119].

У березні 1864 року командир першого Полтавського полку отримав розпорядження командуючого військами Київського військового округу генерал-ад'ютанта М. Анненкова перебувати у стані готовності за першою потребою вирушити з місць розквартирування. А вже в квітні 1864 року козаки даного полку виконували чергування в м. Києві [2, арк. 19–21]. Зміст подібних чергувань можна проаналізувати з розпорядку 6-ї сотні у наказі від 25 квітня 1864 р.: "На завтрашнее число назначается дежурным по полку караулом и для наблюдения поверки городских ночных разъездов командующий 6-ю сотнею штаб-ротмистр Говоров, а по полковым караулам корнет Стаховский.

Суточные караулы и ночные разъезды от 6 сотни:

Военному губернатору 1 урядник и 4 казака конные;

К первому коменданту 1 урядник и 5 казаков конные;

В дворцовую часть 1 урядник и 3 казака конные;

К полковому цейхгаузу и на гауптвахту по 3 казака при одном уряднике пешими;

К денежному ящику 1 урядник и 3 казака пешие;

К пороховому ящику 1 урядник и 3 казака пешие...

К командиру полка 2-х казаков, 1-го пешего и 1-го конного;

Ночные разъезды в 4 полицейские части, именно в Лыбедскую, Старокиевскую, Дворцовую и Печерскую от дежурной 6-й сотни по 1 уряднику и 13 казаков конные..." [2, арк. 31–32 зв.].

Це свідчить про те, що козаки виконували різноманітні функції, знаходячись в околицях Києва на місцях дислокації. Звісно, не забували козаки й про регулярні бойові навчання (кінні тренування тощо) [2, арк. 38, 50].

Задля врегулювання ситуації в регіоні й посилення військової присутності в березні 1864 р. другий Полтавський Малоросійський кінний козацький полк отримав наказ приготуватися до вирушення з місць дислокації в Лохвицькому повіті до Волинської губернії. 22 березня 1864 р. командуючий військами округу (Київського) наказав вирушити до м. Чуднова другому полку [7, арк. 1–3]. 30 квітня полк прибув до визначеного пункту. Тут утворювався спеціальний Житомирський військовий загін (з'єднання), командувати яким був призначений генерал-лейтенант Хітрово. Другий Полтавський полк увійшов як складова частина до цього військового з'єднання [7, арк. 1–3]. "Осібно" від інших полків перебував перший Чернігівський полк. Його командиром призначався полковник і кавалер Рахубович. Основні сотні знаходилися у м. Тальне, що в Київській губернії. А резервна сотня перебувала на чергуванні на шостківському пороховому заводі [9, арк. 1, 3, 50].

Важливими й цікавими є факти подання скарг і клопотань до командування полками від козаків на неправомірні (на їх погляд) дії з боку родичів щодо жінок, які залишилися "без захисту" чоловіка на господарстві. Часто подібні побоювання втрати землі та власного господарства виявлялися несправедливими, однак земельний голод, який панував в той час, змушував козаків-господарів, які пішли на службу, ретельно боронити власне нерухоме майно. Полкове керівництво у зв'язці із місцевою владою оперативно реагували на подібні клопотання й проводили на місцях розслідування, результати яких повідомлялися позивачам [6, арк. 11, 16, 19, 36, 41].

Звісно, в полкових канцеляріях засвідчені випадки дезертирства й усяких інших порушень дисципліни з боку як козаків, так і сержантського (унтер-офіцерського) складу. Від подібних випадків не застраховане жодне військово з'єднання всіх часів та народів. Головне, що в своїй більшості представники Лівобережного козацтва сумлінно виконували службу в полках, хоча й не брали участі в жодних військових чи бойових зіткненнях.

26 липня 1864 року надійшов наказ про розформування кінних козацьких полків. Цей процес тривав до кінця 1864 року. Полки поступово пересувалися до місць власного формування, де й повертали усе казенне обмундирування, зброю тощо [8, арк. 203]. "Малоросійські" кінні козацькі полки з представників лівобережного українського козацтва були зорганізовані востаннє. У подальшому представники стану приймалися до лав війська лише у вигляді звичайних рекрутів.

Отже, під час польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. іррегулярні частини з лав козацтва Чернігівської та Полтавської губерній в прямих бойових зіткненнях задіяні не були. Загалом, іррегулярні частини, навіть в такому вигляді, являли собою важливий військовий потенціал для імперії. Вони ставали певним стабілізуючим фактором своєю наявністю на місцях дислокації, й в разі чого мали змогу бути задіяними в різноманітних операціях. З іншого боку, такі частини ставали на зміну більш боєздатним військовим (регулярним) з'єднанням, які відправлялися на виконання складних завдань тощо.

Тому, можна констатувати, що козаки Лівобережної України де-факто не брали участі в бойових діях проти поляків, каральних операціях тощо. Водночас, козацькі полки своєю військовою готовністю "№ 1" давали підставу приписувати їм посередню участь в придушенні другого

Польського національно-визвольного повстання. Російський царизм використовував готовність козаків до виконання поставлених завдань.

Також слід зауважити, хоча полки не понесли відчутні втрати через відсутність бойових зіткнень, все одно організація й служба козаків лягала важким тягарем на плечі козацьких товариств, що за власний кошт поставляли певне спорядження, та окремих сімей, які в часи малоземелля та бідності лишалися без годувальників й господарів.

Через малу чисельність військового контингенту з лав українських козаків імперська влада не вдавалася до суттєвого чи якісного покращення становища даної верстви в адміністративному та соціально-правовому полі. На жаль, ідея створення регулярних козацьких формувань на основі лівобережних козаків так і залишилася нездійсненою мрією. Причиною того став ряд суттєвих факторів, починаючи з відсутності "фронтирної" (Відсутність прикордонної малозаселеної території із постійною зовнішньою загрозою. – Примітка автора) зони на теренах Лівобережжя, закінчуючи побоюванням царату сили козацтва, оскільки вони, на відміну від донських чи кубанських козаків, являли собою єдине етнічне ядро, із власними міцними традиціями, звичаями і світоглядом.

Список використаних джерел

1. Высочайше утвержденное Положение о формировании в Полтавской и Черниговской губерниях конных Малороссийских козацких полков. 24 мая 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Отд. 1. – СПб., 1868. – Т. XXXVIII. – № 39660. – С. 495–499.
2. ЦДАК України, ф. 1346, оп. 1, спр. 1, 136 арк.
3. Там само, спр. 25, 45 арк.
4. Там само, спр. 26, 13 арк.
5. Там само, спр. 100, 56 арк.
6. Там само, спр. 130, 68 арк.
7. Там само, спр. 156, 54 арк.
8. Там само, спр. 165, 204 арк.
9. Там само, спр. 184, 92 арк.
10. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / [Редкол.: В. А. Смолій (відпр. ред.) та ін.]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – Т. 2. – 724 с.
11. Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования гос. имп. Александра Николаевича (1855–1880 гг.) / [Сост. М. П. Хорошхин]. – СПб.: Типография М. Стасюлкевича, 1879. – Т. 3. – 424 с.
12. Казин В. Х. Казачьи войска: Справочная книга императорской главной квартиры / В. Х. Казин / [Под ред. В. К. Шенк]. – СПб.: Типография В. Д. Смирнова, 1912. – 462 с.
13. Мысли М. А. Максимовича о Н. Г. Репнине и об ополчении 1835 г. // Киевская старина. – 1898. – Кн. 5. – С. 45–46.
14. Орлик В. М. Козацтво Лівобережної України у фінансовій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 16. – С. 83–97.
15. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

Сергей Цыгульский

УЧАСТИЕ ЛЕВОБЕРЕЖНОГО КАЗАЧЕСТВА В ПОДАВЛЕНИИ ПОЛЬСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1863–1864 ГГ. (ПО АРХИВНЫМ ДАННЫМ)

В статье сделана попытка на основе архивных источников проанализировать роль и место левобережного казачества в военной системе Российской империи во время второго польского национально-освободительного восстания. Автор пытается оценить уровень участия казаков в подавлении восстания.

Ключевые слова: левобережное казачество, архивные источники, конные казачьи полки, функции и задачи боевых единиц, польское восстание.

Sergiy Tsyhulsky

THE PARTICIPATION OF THE LEFT-BANK COSSACKS IN THE SUPPRESSION OF THE POLISH NATIONAL LIBERATION REBELLION OF 1863–1864 (ACCORDING TO THE ARCHIVAL DATA)

According to the archival documents, the article reveals an attempt to analyze the role and place of the Left-bank Cossacks in a military establishment of the Russian empire during the second Polish national liberation rebellion. The author tries to estimate the level of Cossacks participation in so called rebellion suppression.

Key words: The Left-bank Cossacks, archival documents, cossack cavalry regiments, battle units' functions and missions, Polish revolt.

УДК 94(477)

Андрій Криськов

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Статтю присвячено дослідженню розгляду історичною наукою радянського періоду проблем землеволодіння та землекористування в колишніх Волинській, Київській та Подільській губерніях Російської імперії після проведення реформи 19 лютого 1861 р.

Ключові слова: історіографія, землеволодіння, землекористування, Правобережна Україна, пореформений період.

Трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки на сучасному етапі стимулюють зростання інтересу дослідників до кола проблем, пов'язаних із землеволодінням і землекористуванням в Україні. Актуальним у цьому плані є вивчення різних аспектів досвіду минулого, критичне осмислення доробку істориків радянського періоду, їх основних здобутків із цієї проблеми. Без розгляду фундаменту, на якому базувалися дослідження аграрної історії пореформеної доби радянськими ученими-аграрниками, важко зрозуміти особливості сучасного етапу української аграрної історіографії, прослідкувати у ній становлення основних підходів і концепцій.

Незважаючи на досить широку представленість аграрної проблематики в радянській науковій літературі, з огляду на певну співзвучність перетворень в економіці України межі ХІХ – ХХ ст. та ХХ – ХХІ ст., існує потреба наново підняти весь комплекс проблем аграрного розвитку пореформеної доби: історії землевлаштування українського селянства, соціальних конфліктів, спричинених боротьбою за можливість володіти землею, діяльності банківської системи в аграрному секторі, її вплив на концентрацію землеволодіння тощо.

Метою статті є визначення внеску істориків радянського періоду у висвітлення питань землеволодіння і землекористування у Волинській, Київській і Подільській губерніях колишньої Російської імперії у період 1861–1914 рр.

Об'єктом є поземельні відносини, предметом – дослідження їх в історіографії радянського часу (1920-і – кінець 1980-х рр.).

Проблема аграрних відносин взагалі, і, зокрема, питань землеволодіння і землекористування, досліджувалася радянськими науковцями досить активно через призму класової боротьби на селі. Вирішальне значення для формування цієї позиції в радянській історіографії мали праці В. Леніна [1], який дійшов висновку про переважання капіталізму в сільському господарстві, хоча й підкреслив наявність численних кріпосницьких пережитків, серед яких визначальними назвав відробітки, обмеження свободи пересування для селян, стану нерівність. Також В. Ленін розвинув тезу про боротьбу двох шляхів буржуазно-аграрного розвитку – прусського й американського.

У 1920-і роки вийшли у світ перші роботи, присвячені вивченню аграрних відносин [2]. Але у центрі уваги радянських істориків того часу були питання, пов'язані із класовою боротьбою селянства, а аграрні відносини цікавили дослідників лише як умови, у яких розгорталася ця боротьба. Праці, що вийшли у той час, мали не стільки науковий, скільки публіцистичний характер. Дослідження того часу мали й інші недоліки: їх зміст підпорядковувався інтересам політичної кон'юнктури, недостатньо залучалися документальні джерела, аналіз був нерідко слабким і поверхневим, майже повністю були відсутні наукові висновки і оцінки. Так, зокрема, у праці Н. Мірзи-Авак'янц "Селянські розрухи на Україні. 1905–1907 рр." охарактеризовано селянські заворушення в роки першої російської революції. Їх причини полягали в "...тяжкому економічному стані, в якому опинилася більшість селянських господарств у початку ХХ ст., – постійні злидні, від яких не було порятунку селянській бідності" [3, с.4]. Катастрофічним малоземеллям пояснював селянський рух цього періоду на Поділлі А. Зекцер [4]. Цінною є праця М. Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.», другий том якої присвячений пореформеному періоду. Автор зробив спробу розібратися у наслідках реформи 1861 р. для землеволодіння та землекористування дворянства, селянства та, до певної міри, купецтва [5].

У 1930–1950-і рр. робота над висвітленням аграрних відносин була фактично припинена. У період із другої половини 1950-х – 1980-ті рр. в центрі дискусій важливе місце посіли питання аграрного ладу Російської імперії, рівня розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, внутрішнього устрою і організації основних типів його виробництва – селянського і поміщицького господарства. Вихід у світ статті Л. Іванова [6, с. 176–214] та монографії В. Теплицького [7] став початком спеціального вивчення земельних відносин в Україні пореформеного часу. У цих працях були розглянуті зміни в структурі землеволодіння напередодні першої російської

революції по окремих губерніях, показано процес формування буржуазії та сільського пролетаріату, ріст аграрного перенаселення, розглянуті орендні відносини, які розвивалися у напрямку поступового витіснення відробіткової оренди грошовою, переселенський рух. В. Теплицький зазначав, що труднощі у дослідженні питань землеволодіння та землекористування значною мірою пов'язані з тим, що "в Росії були відсутні елементарні передумови правильної поземельної статистики, не було земельного кадастру і системи поземельних та іпотечних книг"[7, с.149].

З початку 1960-х рр. з'являється низка узагальнюючих праць А. Анфімова [8], та С. Дубровського [9], які стали вагомим внеском у дослідження аграрного ладу капіталістичної Росії, у тому числі й губерній Правобережної України. Новизною виділялася спроба А. Анфімова розглянути поміщицьке землеволодіння, у тому числі ілюстративно і в губерніях Правобережної України, адже під пресом ідеологічних стереотипів тривалий час вважалося недоцільним вивчати історію знищеної в результаті здійснення більшовицької аграрної політики верстви.

Серед монографій, присвячених проблемам аграрних відносин, слід відзначити дослідження П. Першина [10]. Ця праця присвячена періоду від реформи 1861 р. – до жовтневого перевороту 1917 р. Автор чітко визначив умови розмежування поміщицьких і селянських земель, виразно відтворив плани земельних володінь деяких сільських товариств, дійшов висновку, що земельний голод змушував селянські маси "виплачувати землевласникам високі земельні ренти як при продовольчій оренді землі, так і під час її купівлі" [10, с.82]. Велике історико-економічне значення мають підрахунки автора щодо кількості купленої та орендованої селянами землі, розміри їх платежів за ці операції [10, с. 88–89].

Д. Пойда створив наукову школу досліджень аграрної історії України XIX – початку XX ст. Зосередившись на вивченні історії селянського руху в пореформений період у Правобережній Україні, він один із перших розробив методику його кількісних і якісних характеристик, яку сприйняли більшість істориків-аграрників. Учений стверджував, що селянські виступи скеровувалися не тільки на завоювання свободи, волі, а й на обов'язкове володіння землею [11].

Проблеми землеволодіння та землекористування в контексті аграрних відносин та класової боротьби селянства в Україні розглядаються у дослідженнях М. Лещенка [12]. Вони характеризують внутрішні процеси розвитку капіталізму в селянському і поміщицькому господарствах України, особливості розподілу селянства на сільських підприємців та сільський пролетаріат, формування сільськогосподарських робітників, їх становище і початок боротьби проти поміщиків. "Залишені після скасування кріпосного права численні пережитки феодалізму, зокрема поміщицькі латифундії, середньовічне селянське надільне землеволодіння, община, викупні платежі, відробітки і кабала, станова і громадянська не повнокровність селянина, його підкорення озброєному різкою привілейованому землевласнику..." [13, с. 39] – саме це, на думку науковця, лежало в основі аграрно-селянського питання у кінці XIX – на початку XX ст. Спираючись на дані 1905 р., М. Лещенко дав глибоку характеристику еволюції земельної власності в Правобережній Україні на рубежі XIX–XX ст., головним чином селянської та поміщицької. Цікавим є його висновок про поступове зменшення площі земельних володінь у особистих приватних власників при одночасному її зростанні у власності різноманітних громад і товариств, тобто у власників колективних [14, с. 37]. Вважалося, що головна вимога селян у пореформений період торкалася землі. Однак масштаби і радикалізм селянських рухів перебільшувалися, розглядалися без належного врахування особливостей соціальної та етнічної психології селян, їхніх суспільно-політичних уявлень і настроїв, виходячи з негативної оцінки майнового і соціального розшарування на селі.

Монографія П. Теличука присвячена економічним передумовам аграрної революції в Україні [15]. Автором введено у науковий вжиток нові архівні матеріали, зокрема, про використання поміщиками найманої праці на кабальних умовах. Детально розглянута історія дореволюційного селянського землеволодіння на основі даних земельних переписів 1877, 1905 і 1917 рр. Більше уваги автором звернуто на питання орендних відносин та земельної ренти. Він вказував на те, що "...на Україні в кінці XIX – початку XX століття земельна площа, що орендувалася селянами, скорочувалась..." [15, с.65]. Це зумовлювалося тим, що орендна плата малоземельних селян поглинала весь їх прибуток та її постійний ріст, як і зростання цін на землю [15, с.68].

У 1980-х рр. вагоме місце в дослідженнях аграрних відносин пореформеної Росії, в тому числі і губерній Правобережної України, займають монографії А. Анфімова [16]. У його працях досліджуються важливі аспекти господарського життя селян, розглянуті зв'язки його з поміщицьким землеволодінням та аграрною політикою уряду. Вперше вивчено поземельний устрій різних категорій селян, показано землеволодіння селян, відмінність його від поміщицького за розмірам і за складом угідь.

Підсумовуючи, зазначимо, що при оцінці загального внеску радянської історичної науки у вивчення питань землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України пореформеного періоду впродовж 1920-х – кінця 1980-х рр., необхідно відзначити, що цей

доробок був досить значним. Саме тоді розпочалося активне вивчення і введення у науковий обіг архівних і документальних матеріалів, розробка і осмислення окремих сторін цієї проблеми. Були створені сприятливі умови для дальшого розгляду соціально-економічного життя українського села кінця XIX – початку XX ст.

Разом з тим абсолютна більшість монографій та статей містили серйозні недоліки, головним із яких був однобічно-викривлений підхід, який базувався на «марксистсько-ленінській» концепції історії. Він зводився до того, що село на межі XIX–XX ст. було ареною класової боротьби, причина якої полягала у селянському малоземеллі, безземеллі, гнобительській діяльності панівних класів та антинародній політиці царизму. Повалення царизму, ліквідація поміщицького землеволодіння і націоналізація землі бачилися як головні і єдино вірні засоби вирішення аграрного питання. Не заперечуючи досягнень попередніх поколінь істориків, слід відзначити, що їх робота мала однобічний характер. Вони зосередили увагу на питанні щодо передумов «великої жовтневої соціалістичної революції». Роботи, що суперечили цим положенням, були визначені як ворожі і серйозно ніколи не аналізувалися. Це, в свою чергу, привело до того, що певні історичні явища, факти та події тлумачилися і оцінювалися зовсім невірно. Такий підхід зумовив ігнорування цілого ряду важливих аспектів, без яких історія українського села, в тому числі землеволодіння та землекористування в Правобережній Україні пореформеного періоду, залишалася неповною. Водночас значення праць радянських науковців полягає в накопиченні фактичного матеріалу з проблеми, запровадженні в обіг нових документів, у розробці принципів оцінки селянських та поміщицьких господарств.

Список використаних джерел

1. Ленін В. І. Аграрне питання в Росії наприкінці XIX ст. / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К.: видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 17. – С. 53–129; Ленін В. І. Капіталізм у сільському господарстві / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – Т.4. – С. 89–114; Ленин В. И. Развитие капитализма в России / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – Т.3. – С. 1–609; Ленін В. І. Суть "аграрного питання в Росії" / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 21. – С. 291–295.
2. Руднев Н. Крестьянское движение в начале XX века / Н. Руднев. – М.: Изд. Всесоюзного общества политической истории СС-поселенцев, 1929. – 110 с.; Мороховец Е. А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции / Е. А. Мороховец. – М.-Л.: Гос. Издат-во, 1926. – 232 с.
3. Мірза-Авак'янц Н. Селянські розрухи на Україні. 1905–1907 / Н. Мірза-Авак'янц. – Харків: Держ. видав. України, 1925. – 71 с.
4. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина 1. Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904–1906 / А. Зекцер. – Вінниця, 1925. – 125 с.
5. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: у 2 т. / М. Є. Слабченко. – К.: Держвидав України, 1927. – Т.2 – 271 с.
6. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки. – М.: изд-во АН СССР, 1957. – Т. 60. – С.176–214.
7. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90 роки XIX ст.) / В. П. Теплицький. – К.: вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с.
8. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века / А. М. Анфимов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 207 с.; Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 395 с.
9. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа / С. М. Дубровский. – М.: изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
10. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Книга I. От реформы к революции / П. Н. Першин. – М.: Наука, 1966. – 492 с.; Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії / П. М. Першин. – К.: вид-во АН УРСР, 1959. – 420 с.
11. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.) / Д. П. Пойда. – Днепропетровск: Днепропетровское обл. изд-во, 1960. – 488 с.
12. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. / М. Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.
13. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с.
14. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К.: вид-во АН УРСР, 1955. – 231 с.
15. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К.: вид-во КДУ, 1973. – 190 с.
16. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.; Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1984 – 232 с.

Андрей Крыськов

**ИССЛЕДОВАНИЕ ВОПРОСОВ ПОСЛЕРЕФОРМЕННОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ
И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
В ИСТОРИОГРАФИИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА**

Статья посвящена исследованию рассмотрения советской исторической наукой проблемы землевладения и землепользования в бывших Волынской, Киевской и Подольской губерниях бывшей Российской империи после проведения реформы 19 февраля 1861 г.

Ключевые слова: историография, землевладение, землепользование, Правобережная Украина, пореформенный период.

Andrij Kryskov

**SOVIET HISTORIOGRAPHY ISSUE OF LAND OWNERSHIP AND LAND USE IN THE PROVINCES
OF RIGHT BANK UKRAINE IN THE POST-REFORM PERIOD**

The article studies the consideration of Soviet historical science problems of land tenure and land use in the former Volyn, Kyiv and Podillya provinces of the former Russian empire after the reform February 19, 1861.

Key words: historiography, land ownership, land use, Right Bank Ukraine, the post-reform period.

УДК 930.2:002.2(477.43/.44)[(01)+(03)]“18-19”

Тетяна Каросва

**ДОВІДКОВІ ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ
ПРО КНИЖКОВУ СПРАВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

На прикладі вивчення книжкової справи Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. окреслено можливе коло довідкових та бібліографічних видань, які можна використовувати як історичне джерело, охарактеризовано їх джерелознавчу цінність, наголошено на високому ступені достовірності, а також відзначено специфічність змісту інформації, отримуваної за допомогою кожного виду джерел.

Ключові слова: джерелознавство, історичне джерело, довідкове видання, книжкова справа, Подільська губернія.

Специфіка об'єкту дослідження – книжкова справа – закономірно зумовлює використання значного масиву опублікованих джерел. Об'єктивним показником до цього є також радянська архівна практика збору документного масиву, яка не передбачала висвітлення повсякденного функціонування книжкових закладів, а також приватних книжкових і читацьких інтересів громадян. Довідкові та бібліографічні видання уже давно отримали визнання в історичному джерелознавстві, хоча частіше цю проблематику розробляли історики-книгознавці [1–2]. У дослідницькій роботі історики регулярно використовують їх, і це для них є настільки природним, що вони навіть не вважають за потрібне у більшості дисертаційних досліджень вказувати на використання цього виду джерел або конкретизувати інформацію, отриману із них.

Метою цієї публікації є не тільки окреслення значущості вказаного виду джерел на прикладі конкретного дослідження, а й загальна актуалізація необхідності звернення до цього виду джерел.

Об'єктом дослідження є масив довідкових та бібліографічних видань, задіяних у подібних дослідженнях, а саме: універсальні, галузеві та регіональні енциклопедії, словники, довідники, каталоги бібліотек та бібліографічні покажчики.

Предметом є інформаційний потенціал зазначених видань у досліджуваному контексті.

В універсальних енциклопедіях подається загальна інформація як про державний устрій та управління Російською імперією, формування місцевих органів влади, реформи, окремі державні акти, особливості функціонуванні книжкових закладів, так й про національні рухи, появу політичних партій, закладів освіти та культури. Персональні статті про видатних особистостей з фактографічними даними роблять їх незамінними у науковій роботі. Акумуляована інформація з вищеназваних проблем, за темою дослідження, формує гостру потребу у використанні “Энциклопедического словаря” Ф. Брокгауза і И. Ефрона [3], “Енциклопедії українознавства” [4], “Еврейской энциклопедии” [5], “Енциклопедія powszechna” [6]. Досить повно і об'єктивно історичне минуле відображається у галузевому енциклопедичному зводі знань “Енциклопедія історії України” [7].

У галузевих довідкових виданнях – енциклопедичному словнику "Книговедение" [8], енциклопедіях "Книга" [9], "Библиотечная энциклопедия" [10] – подаються загальні відомості з історії української та російської книжкової справи досліджуваного періоду. Знання загальноросійського контексту дозволяє зрозуміти загальні тенденції, і на цьому тлі виокремити українські особливості, з'ясувати причини їхньої появи, прослідкувати взаємозв'язок та взаємозумовленість цих процесів.

Самостійне місце серед джерел довідкового характеру займають біографічні довідники загального [11] та регіонального [12] характеру, персональні статті яких містять повну, науково вивірену інформацію про персоналії, творчу біографію, перелік праць дослідника.

У дореволюційний період підготовлено низку профільних довідкових видань. Загальноросійські адресні книги книгопродавців, видавців, торговців нотами, редакцій газет і журналів, бібліотек для читання і закладів друку активно випускалися на початку ХХ ст. [13]. Капіталістичні реалії – потреба у найширшій клієнтурі – змушували подолян заявляти про себе у подібних виданнях. Це робилося за власним бажанням, тому, на жаль, такі довідники не охоплювали всіх представників книжкової справи краю. Аналогічний недолік й у довідника, укладеного власником одного із московських букіністичних магазинів М. Параделовим [14]. Тут подано відомості лише про тих збирачів, які контактували із укладачем, тому, зрозуміло, зібрані матеріали не відображали усієї дійсності, але їх доповнює довідник одеського діяча Є. Шуманського [15].

Губернські та єпархіальні пам'ятні та адресні книги, путівники по Кам'янцю-Подільському, Вінниці подають інформацію про спеціалізовані заклади книжкової галузі (бібліотеки, друкарні та літографії, книгарні та книжкові склади). Перегляд цих публікацій за декілька років дає можливість прослідкувати переміщення закладів, передачу іншим особам. Інформація про осіб, які служили у відомствах, закладах або працювали у громадських організаціях, дозволила персоніфікувати авторський колектив (авторів, укладачів, перекладачів) регіону, власників бібліотек, книги з яких виявлено нами у сучасних регіональних установах, що зберігають дореволюційні книжкові видання. З цією ж метою для збору додаткової інформації у професійному зрізі використовувалися відомчі довідники, зокрема "Памятная книжка по Киевскому учебному округу на ... учебный год" [16] щодо учителів, "Юридический календарь М. Острогорского на ... г." [17] щодо юристів.

Окремий блок джерел представляють реєстри (каталоги) книгозбірень досліджуваного періоду. Особливу увагу цьому аспектові приділяли діячі польської культури. Ще у 1875 р. подібну роботу здійснив Ф. Радзішевський [18], який зафіксував 46 книгозбірень на теренах Подільської губернії. Ним було узагальнено інформацію про публічні, монастирські, шкільні, родові та особисті книгозбірні. Своєрідним продовженням цієї праці став ґрунтовний двотомник Е. Хвалевика "Zbiory polskie" [19]. Разом із ненадрукованим третім томом він давав інформацію про 10 тис. зібрань, серед яких було зафіксовано 79 подільських збірок. Зазвичай, автор інформував про населений пункт та власника бібліотеки, іноді додаючи невелику характеристику її змісту або цікаві відомості з її історії. Реєстраційний напрям досліджень польських фахівців був продовжений у сучасних умовах У. Пашкевич [20], яка склала реєстр каталогів польських бібліотек, серед яких були зібрання із Поділля. Інформація про книгозбірні росіян з Поділля містилася у матеріалах російського бібліофіла У. Іваска [21].

Історичні джерела довідкового типу характеризуються лаконічним і схематичним викладом матеріалу, що й визначає їх цільове призначення – виявити, встановити, уточнити фактографічні дані. Особлива архітектоніка довідкових видань пристосована для швидкого наведення довідок, а не для суцільного читання. Тому довідкові джерела, широко використовуються у науковій роботі, але не мають пріоритетного значення.

Важливою складовою джерельної бази є комплекс бібліографічних покажчиків, що відображають український бібліографічний репертуар. Насамперед, це такі багатотомні видання, як "Книга в Україні. 1861–1917" (вип. 1–1) [22], "Репертуар української книги. 1798–1916" (вип. 1–9) [23], "Друкований зведений каталог україномовної книги" (вип. 1–4) [24], "Україномовна книга у фондах НБУВ" (вип. 1–5) [25]. Вони є джерелом інформації про видання, що друкувалися в українських губерніях та україномовні видання, що видавалися у світі. Бібліографічні описи подають інформацію про вихідні відомості, вартість та наклад видань, що значно збагачує розуміння тодішніх можливостей їх поширення та придбання.

Для історичного дослідження, присвяченого книжковій культурі регіону, надзвичайно важливо мати максимально повне уявлення про репертуар його книжкової продукції. Тільки він здатний дати узагальнену інформацію про те, що, як та ким друкувалося, які організації виступали у ролі суб'єктів книговидавничої справи. Інформацію про подільські видання почерпнуто із покажчика "Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1853–1923)" [26], що подає відомості про 2154 видання. Це дає можливість прослідкувати динаміку зростання книговидання на території Подільської губернії, розширення географії друку, мовного та тематико-типологічного розмаїття. Вихідні

відомості самих книг, надрукованих у досліджуваний період допомагають також уточнити час існування друкарень-одноденок, які не потрапили до складу офіційних відомостей, демонструють наступність друкарських закладів, їх перехід від одного власника – до іншого. Порівняння вихідних даних книг дозволяє виявити ті поліграфічні підприємства, які найактивніше займалися книгодрукуванням, оцінити їх внесок у репертуар місцевої книги. Крім того, вони дають можливість визначити приблизну дату відкриття або закриття друкарні, період її функціонування, особливо у тих випадках, коли архівні джерела про це не повідомляють.

Досвід опрацювання регіонального книговидавничого репертуару свідчить про наявність значних прогалин у національному репертуарі, що пов'язано з обмеженими можливостями укладачів останнього, адже багато місцевих видань, особливо ділового характеру (звітів, протоколів, доповідей, кошторисів), відбитків із місцевих періодичних видань, не потрапили у провідні бібліотеки країни, не були відображені у бібліографічних посібниках.

Цінним джерелом інформації є бібліографічні покажчики досліджуваного періоду. Кожен бібліографічний текст несе певну історико-культурну інформацію. Власне його наявність свідчить про виникнення потреби у впорядкуванні інформації. Він є свого роду описом стану документної сфери у тій частині та на той час, коли він був складений. Бібліографічна література, як похідне явище історико-культурного процесу, відображає його закономірності, і в цьому сенсі її джерельна функція безумовна. Сукупність створених у регіоні бібліографічних покажчиків відображає книжковий інтерес подолян до тих чи інших сфер знань, свідчить про його повноту та рівень, а також певною мірою репрезентує книжковий репертуар регіону у зазначений час. Зміст бібліографічного джерела пов'язаний із умовами місця і часу його створення. Він завжди виказує наявність або, навпаки, відсутність тих чи інших імен, творів. Серйозний матеріал для роздумів дає й класифікаційна схема бібліографічного тексту, за якою можна судити про ступінь розробки або інтересу до певної проблематики.

Численні тематичні бібліографічні покажчики (27 окремих видань), прикнижкові та пристатейні бібліографічні списки, що побачили світ або були підготовлені у досліджуваний період у регіоні, чітко вказують на коло видань, зі змістом яких були знайомі подоляни, коли вивчали зазначену тематику, наочно засвідчують рівень книжкової культури подолян, коло їх загальних та фахових інтересів. Незначна їх кількість і тематична фрагментарність обмежує можливість скласти коло читання подолян, але є важливим додатком. Крім того, слід зауважити, що більшість окремо виданих бібліографічних покажчиків обслуговували місцеві краєзнавчі потреби.

Джерелознавча цінність друкованих каталогів бібліотек проявляється у декількох аспектах. Вони інформують про тематичний склад, наповнення та динаміку бібліотечних фондів, дозволяють окреслити коло доступного читання публіки. У більшості випадків їх тиражуванням займалися місцеві друкарні (губернські та повітові). За досліджуваний період на території Подільської губернії більш-менш регулярно каталоги випускала Кам'янець-Подільська публічна російська бібліотека – 12 видань [27]. Вінницька публічна міська бібліотека ім. М. Гоголя зуміла підготувати лише один каталог у 1909 р. [28]. Серед середніх навчальних закладів Поділля друковані каталоги бібліотечних фондів мали, здається, лише Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія [29] та Вінницьке реальне училище [30]. Хоча усі публічні бібліотеки мали обслуговувати читачів за допомогою друкованого каталогу, але більшість з них користувалися рукописним або машинописним варіантами, тому їх збереглося мало. Відповідно їх нестача компенсувалася за рахунок архівних документів. Джерелознавча цінність цих каталогів у тому, що вони окреслюють коло загальнодоступного читання освічених прошарків населення губернії. Офіційно дозволене читання соціальних низів, яке регламентувалося державою, з 1890 р. розкривають спеціальні каталоги. Вони призначалися для комплектування народних бібліотек та учнівських бібліотек нижчих навчальних закладів та народних училищ Міністерства народної освіти та містили інформацію про видання, ухвалені Вченим комітетом міністерства [31].

Ще одним різновидом бібліографічного джерела можуть послужити інзерати – друковані списки книжок, які вже видані або будуть видаватися у найближчому майбутньому. Вони виконують функцію реклами продукції конкретного видавця і вміщуються у кінці книжки, займаючи, зазвичай, 1–3 сторінки. І, головне, містить інформацію про ціни на видання.

До блоку бібліографічних джерел, слід віднести, також електронні бази даних про книги, що друкувалися на теренах Подільської губернії досліджуваного періоду і зберігаються у регіональних та столичних книгосховищах.

Отже, довідкові та бібліографічні видання можна віднести до наративних джерел із високим ступенем достовірності. За їх допомогою є можливість зібрати достовірні відомості про мережі спеціалізованих закладів, окреслити книжкові інтереси різних соціальних груп населення краю, встановити персональні дані учасників книжкового руху.

Список використаних джерел

1. Острой О. С. Библиографическое и справочное пособие – исторический источник? / О. С. Острой // Ист.-библиогр. исследования: сб. науч. тр. – СПб., 1992. – Вып. 2. – С.105–119.
2. Семеновкер Б. А. Библиографический текст как объект исследования в истории и социологии / Б. А. Семеновкер // Ист.-библиогр. исследования: сб. науч. тр. – СПб., 1992. – Вып. 2. – С. 93–104.
3. Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1890–1907. – Т. 1–41 а [1–82], доп. 1–2 а [1–4].
4. Енциклопедія українознавства: в 10 т. / [під ред. В. Кубийовича]. – Л., 1991–2000.
5. Еврейская энциклопедия: в 16 т. / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1908–1913.
6. Encyklopedia powszechna: w 18 t. / [wyd. S. Olgebrand]. – 3 ed. – Warsz., 1898–1912.
7. Енциклопедія історії України: в 10 т. – К.: Наук. думка, 2003–2013.
8. Книговедение: энцикл. словарь / [гл. ред. Н. М. Сикорский]. – М.: Сов. энцикл., 1981. – 661 с.
9. Книга: энциклопедия / [гл. ред. В. М. Жарков]. – М.: БРЭ, 1999. – 796 с.
10. Библиотечная энциклопедия / [Рос. гос. б-ка; гл. ред. Ю. А. Гриханов]. – М.: Пашков дом, 2007. – 1300 с.
11. Русский биографический словарь: [в 25 т.]. – СПб., 1896–1918.
12. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Поділ., 1993. – 480 с.
13. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біогр. слов. / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
14. Адресная книга книгопродавцов, издателей, торговцев нотами, редакций газет и журналов в России за ... гг. / [сост. Р. Э. Гинлейн]. – СПб. – разд. пагинация.
15. Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий, лубков и прочих произведений печати / [сост. М. Я. Параделов]. – М., 1904. – 2, II, 180 с.
16. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров / [сост. Е.А. Шуманский]. – Одесса, 1905.
17. Памятная книжка по Киевскому учебному округу за ... учебный год. – К., 1889–1917.
18. Юридический календарь М.Острогорского на ... г. – СПб., 1909–1917.
19. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych... Porządkiem abecadłowym miejsc ułożona przez Franciszka Radziszewskiego. – Kraków: nakładem autora, 1875. – 124 s.
20. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone: w 2 t. / E. Chwalewick. – Warsz., 1926–1927.
21. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku / U. Paszkiewicz. – Warsz.: DiG, 2000. – Supl. 1. – 301 s.; Poznań: Bogucki wyd-wo naukowe, 2006. – Supl. 2. – 636 s.
22. Книга в Україні. 1861–1917: матеріали до репертуару укр. кн. Вип. 1–18: А-Ц / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. Вернадського; В. Ю. Омельчук (ред.); С. Й. Петров, С. С. Петров (уклад.). – К., 1996–2014.
23. Репертуар української книги. 1798–1916: матеріали до бібліографії: в 9 т. / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника; Я. Р. Дашкевич (наук. ред.). – Львів, 1995–2005.
24. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798–1923. Вип. 1–4 / Нац. парламент. б-ка України. – К.-Х., 1999–2005.
25. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. 1798–1923: бібліогр. покажч.: в 5 вип. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. Вернадського / В. Ю. Онищенко (голова ред.). – К.: Абрис, 1996–2002.
26. Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1853–1923): бібліогр. посіб. / [уклад. Т.Р. Соломонова]. – Вінниця, 2006. – 352 с.
27. Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. – Каменец-Подольск, 1877–1914.
28. Каталог книг Винницкой городской библиотеки в память Н.Гоголя.– Винниця: Тип. Балмазия и Ландвигера, 1909. – 660 с.
29. Систематический каталог ученической библиотеки Винницкого реального училища / [сост. Д. В. Жалковский]. – Винниця, 1901. – 170 с.
30. Алфавитно-систематический каталог книг и периодических изданий ученической библиотеки Каменец-Подольской мужской гимназии / [сост. В. И. Гусовский]. – Каменец-Подольск, 1913. – [2], 167 с.
31. Каталог книг для бесплатных народных читалень, изданный по распоряжению Министерства народного просвещения. – СПб., 1896. – 168 с.

Татьяна Кароева

**СПРАВОЧНЫЕ И БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ КАК ИСТОЧНИК
ИНФОРМАЦИИ О КНИЖНОМ ДЕЛЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ – НАЧАЛЕ ХХ ВВ.
(НА ПРИМЕРЕ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ)**

На примере изучения книжного дела Подольской губернии второй половины ХІХ – начала ХХ вв. очерчены возможный круг справочных и библиографических изданий, которые можно использовать как исторический источник, охарактеризованы их источниковедческую ценность, отмечена высокой степени достоверности, а также отмечено специфичность содержания информации, получаемой с помощью каждого вида источников.

Ключевые слова: источниковедение, исторический источник, справочное издание, книжное дело, Подольская губерния

Tatiana Karoyeva

**HELP AND BIBLIOGRAPHIES AS A SOURCE OF INFORMATION ABOUT BOOK
BUSINESS THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY (ON THE
EXAMPLE OF PODOLIA)**

For example, the study of books Podolia second half of XIX – early XX century. outlines the possible range of reference and bibliographic publications that can be used as a historical source of sources described their value, emphasized the high degree of reliability and specificity noted content data derived using each type of source.

Key words: source, historical source, reference book, book case, Podolia.

УДК 94 (477) “1882–1907”

Володимир Крот

ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISУ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА”

У статті проаналізовано роль журналу в житті та творчості історика. Особливу увагу приділено впливу журналу на формування світогляду вченого. Окремо відзначено публікації в “Киевской старине” як статей М. Грушевського, так і рецензій на його праці, а також заміток про його наукову та громадську діяльність.

Ключові слова: “Киевская старина”, часопис, журнал, рецензії, історія.

Михайло Грушевський належить до найбільших постатей української історії першої третини ХХ ст. Він був визначним науковцем, політичним діячем, а також видавцем і публіцистом. Недаремно його називають одним із батьків української нації.

Про значення журналу в житті вченого писали дослідники його творчості, зокрема Т. Приймак [1], О. Прицак [2], П. Сохань, В. Смолій [3], Л. Зашкільняк [4], С. Плохий [5], Л. Адамчик [6]. Однак окремих праць, що детально розкривають зв'язки М. Грушевського із зазначеним журналом, не існує.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше аналізується висвітлення громадської та наукової діяльності М. Грушевського на шпальтах часопису “Киевская старина”.

Основна мета названої статті – це висвітлення на шпальтах журналу громадсько-політичної та наукової діяльності історика.

Джерельною базою виступають матеріали, опубліковані на сторінках зазначеного видання, мемуари вченого, насамперед, спомини, автобіографія, щоденники, листування.

Дитинство та юність вченого минули далеко за межами України, на Північному Кавказі та в Грузії. Його політичні переконання формувалися під впливом батька, коротких подорожей Україною та читанням переважно російських книжок і журналів. Серед них значну роль у формуванні світогляду М. Грушевського відіграв часопис “Киевская старина”. На цьому він наголошував у своїй “Автобіографії” [7, с. 198] та “Споминах” [8, с. 121].

Уперше М. Грушевський познайомився з публікаціями “Киевской старины” ще у шкільні роки, коли його батько підписався на новий журнал. Сергій Федорович у Холмі працював під керівництвом видавця часопису Феофана Лебединцева, а його дружина доводилася хрещеною матір'ю сина Михайла. Щоб підтримати старого приятеля, він вирішив передплатити часопис на 1883 р. і викупити усі його номери за 1882 р.

Того ж року М. Грушевський спробував опублікувати в “Киевской старине” власне надбання з українського фольклору, яке він знайшов у селі Сестринівка, перебуваючи у діда. Вибравши найбільш підходящий матеріал, майбутній історик відправив його разом із листом до редактора часопису, в якому питав про умови публікації цих джерел. Швидше за все Ф. Лебединцев вирішив, що його кореспондент бажав отримати гонорар. Тому відповів, як згадував учений, “кислим і не заохочувальним листом” [8, с. 123]. Відмова редактора образила його так, що він вже не просив батька передплатити журнал на наступний 1884 р. Отже, в юнацькі роки М. Грушевський завдяки батькові став читачем часопису “Киевская старина”, котрий справив помітний вплив на формування його світогляду. Завдяки журналу юнак познайомився з досягненнями тогочасної історичної науки та творами провідних українських письменників.

Після закінчення гімназії у житті М. Грушевського наступив новий, так званий “перший київський період”, який тривав 8 років – з 1886 р. – до 1894 р. Ставши студентом Київського університету, він налагодив контакти зі співробітниками часопису. Серед них були В. Антонович та О. Кониський – особи, що відіграли вирішальну роль у житті та творчості історика. Як видно з його щоденника, він таїв якусь образу на “Киевскую старину”. У записі від 11 березня 1889 р. читаємо: “В суботу, стоячи в церкві згадав про “Киевскую Старину” й дуже образився; постановляв був взяти рукопис і допекти як-небудь” [9, с. 43].

Однак, саме у цьому журналі з'явилася рецензія на першу працю вченого “Южнорусские господарские замки”, яку написав П. Голубовський. У ній зазначалося: “Труд господина Грушевского читается с большим интересом и легкостью, а по тщательности обработки материала

и полноте, с которой автор исчерпывает вопрос, представляет приятное явление в русской исторической литературе" [10, с. 334].

Згодом М. Грушевський публікує на шпальтах часопису свої наукові праці та рецензії. У 1891 р. надруковано його статтю "Волынский вопрос 1077–1102" та рецензії на праці польських дослідників Ю. Ролле, який виступав під псевдонімом доктора Антоні [11, с. 157–158] та Л. Фінкеля [12, с. 159–160]. Наступного року він вмістив там статтю про барську околичну шляхту [13, с. 260–277]. Також на шпальтах журналу опубліковано схвальні відгуки на його "Очерки Киевской земли.." [14, с. 430–438] та "Барское старство" [15, с. 122–123].

Упродовж перебування М. Грушевського у Київському університеті він познайомився з багатьма співробітниками "Киевской старины", однак, дещо стримано ставився до діяльності часопису, проте саме там з'явилися перші рецензії на його праці, а згодом і публікації самого ученого.

Після від'їзду історика до Львова у 1894 р. він почав брати активну участь в громадському та науковому житті Галичини. Тепер М. Грушевський друкується переважно у західноукраїнських виданнях. Активна політична діяльність історика в Австро-Угорській імперії загрожувала йому санкціями з боку Росії. Деякий час він не ризикував приїжджати на батьківщину, сподіваючись арешту. Перші томи його праці "Історія України-Руси" були заборонені до ввозу в Росію.

"Киевская старина" була чи не єдиним часописом, що не забув свого колишнього дописувача. На його сторінках публікуються відгуки на праці ученого та журналів, що виходили за його редакцією. Наприклад, у листопадовому номері "Киевской старины" за 1895 р. вміщено огляд шести томів "Записок НТШ", у яких були і рецензії на три публікації М. Грушевського. ("Громадський рух на Україні Русі", "Вступна лекція", "До ювілею Івана Котляревського") [16, с. 71–80]. У подальшому часопис регулярно друкував огляди його праць, а також повідомляв про майбутні плани історика.

У 1902 р. "Киевская старина" помістила ґрунтовну рецензію на перші три томи фундаментальної праці ученого "Історія України-Руси" після скасування заборони на її ввезення. У ній наголошувалося: "Без сомнения, отмеченные нами тома "Истории Украины-Руси" – труд в высшей степени ценный и полезный" [17, с. 193].

Через два роки на шпальтах часопису з'явилося оголошення про вихід його узагальнюючої праці "История украинского народа", а згодом надруковано розлогу рецензію на неї, у якій, зокрема, наголошувалося: "Очерк Грушевского будит пытливость у читателя, заставляет его мысль усиленно работать, привлекает его внимание к родной истории и побуждает стремиться к освещению и выяснению жгучих вопросов" [18, с. 232].

З 1898 р. у Львові почав виходити новий журнал "Літературно-науковий вісник". Він мав завдання об'єднати культурних діячів Західної і Наддніпрянської України. Його засновником і видавцем був М. Грушевський, там він друкував більшість своїх публіцистичних праць. Зміст публікацій часопису подавався в бібліографічному відділі "Киевской старины", починаючи із 1900 р.

Ідея історика про спорудження Академічного дому для студентів вперше озвучена М. Грушевським у 1902 р. на сторінках часопису "Літературно-наукового вісника", у замітці "Що робити з академічним фондом?". Вона мала на меті сприяти українцям в отриманні вищої освіти у львівських навчальних закладах. Однак, для її реалізації потрібні були кошти меценатів. Через галицькі та російські видання М. Грушевський закликав небайдужих громадян допомогти в будівництві Академічного дому. Особливі сподівання були на українців із Наддніпрянщини. На сторінках часопису "Киевская старина" ідея ученого знайшла розуміння і підтримку, про що свідчить замітка "К положению дел в Галиции", опублікована у першому номері журналу за 1903 р. Ймовірно автором публікації міг бути С. Єфремов. У одному із листів до нього львівський професор прохав: "В "Киевской Старине" прошу Вас дати таку новинку: у Львові робляться приготування для поставлення Академічного студентського дому для студентів Русинів... Жертви збирає професор Грушевський. Пересилати можна через книгарню "Киевской Старины". Можна се розвинути на підставі моїх статей у Віснику, 1902, X, I, XII" [19, с. 145].

С. Єфремов не залишився байдужим до прохань М. Грушевського, "Киевская старина" публікувала звернення до українського громадянства із закликами пожертвувати на Академічний дім. Зусилля історика виявилися недаремними. Успішний підприємець Є. Чикаленко, який підтримував українознавчий журнал, пожертвував 25 тис. крб. на цю благородну справу. Саме завдяки невинній енергії історика та фінансовій підтримці мецената стало можливим реалізувати цей проект вченого.

У 7–8 номері часопису "Киевская старина" опубліковано короткий звіт про перебування ученого у французькій столиці. Зокрема, там повідомлялося про те, що він прочитав 18 лекцій з історії України, які охоплювали період із найдавніших часів – до середини XIX ст. Останнє заняття присвячене українському національному відродженню, яке викликало найбільший інтерес у слухачів. Серед присутніх на заняттях М. Грушевського був і майбутній історик Д. Дорошенко. У

своїх мемуарах він поділився враженнями від лекцій професора. Місія ученого мала успіх, одне велике паризьке видавництво прийняло рішення видати його твори французькою мовою. По дорозі додому М. Грушевський зупинився у Берліні, де прочитав лекцію місцевим студентам про українське національне відродження. Вона зібрала значну аудиторію і викликала палкі дискусії, які тривали до відходу потяга. Аналізуючи візит ученого на Захід, автор замітки зазначає: “Пребывание профессора М. Грушевского в Париже имело своим следствием тот важный результат, что профессора, преподававшие в школе славянские языки, выразили желание посвятить один семестр лекциям украинского языка. Предложено также издать по-французки краткую грамматику украинской речи [20, с. 54].

Крім огляду історичних та публіцистичних праць М. Грушевського, “Киевская старина” публікувала рецензії й на його літературні твори. 1904 р. у видавництві “Вік” вийшла збірка оповідань ученого, які він написав ще у 80–90-і рр. XIX ст. Відгук на них вмістив українознавчий журнал, у якому подано наступну характеристику його літературних талантів: “...проф. Грушевский одаренный художественно чуткой душой, и хотя жаль, что он отдавшись целиком науке перестал откликаться на жизненные вопросы, но принимая во внимание его, что его служение науке не ограничивается кабинетной деятельностью, а идет навстречу жизненным потребностям общества, нужно надеяться, что жизнь рано или поздно пробудит в нем потребность писателя поделиться своими наблюдениями с публикой” [21, с. 122–127].

На початку XX ст. “Киевская старина” розпочала публікувати матеріали про тогочасні громадські та культурні події в рубриці “Текущие известия”. У ній існував окремий підрозділ “Вести из Галичины и Буковины”, у якому значна увага приділялася діяльності НТШ, яке очолював М. Грушевський.

Лібералізація політичного режиму в Російській імперії, яка розпочалася на початку XX ст. й досягла своєї вершини в часи революції 1905–1907 рр., дала можливість журналу на своїх сторінках більше уваги приділяти тогочасним громадським справам. У цей час помітно зросла політична активність М. Грушевського, він намагається перенести свою діяльність зі Львова – до Києва. У 1905 р. історик видрукував на сторінках “Літературно-наукового вісника” та інших видань низку статей програмного характеру. Пізніше вони вийшли окремою збіркою під загальною назвою “З біжучої хвили”. “Киевская старина” на своїх сторінках вміщувала не тільки свої рецензії, але й передруковувала окремі із них. Зокрема, у вересневому номері за 1905 р. вийшла стаття історика “К польско-украинским отношениям в Галиции” [22, с. 174–234].

Перед цим співробітник часопису С. Єфремов у листі до М. Грушевського від 2 червня 1905 р. звернувся до нього від імені редакції з проханням: “Чи можна Ваші статті з “Киевских Откликов” передрукувати? І чи зручно се буде, що окремі одбитки будуть?” [23, с. 223].

Відповідь історика була схвальною. “Проти передрукування статті в “Киевской Старине” я не маю нічого, думаю, що і відбитка тут не пошкодить (треба тільки якийсь час її продержати і не пускати в продаж), але в такім разі передрук мусив би вийти в найближчій книжці і то цілий в одній, коректу в “Киевской Старине” мусив би сам я продержати” [24, с. 159].

У роки революції 1905–1907 рр. часопис став більше писати на громадсько-політичні теми, зокрема, він висвітлював діяльність ученого в Петербурзі. Наприклад, Д. Дорошенко в огляді українського життя за 1906 р. відзначав його роботу серед українських депутатів Першої Думи, а також активну участь професора у виданні тижневика “Украинский вестник” [25, с. 20].

Варто наголосити на тому, що революційні зміни безпосередньо відобразилися на долі “Киевской старины”, з 1907 р. вона стала виходити українською мовою під назвою “Україна”. На її шпальтах опубліковано рецензію на збірку публіцистичних праць ученого, які друкувалися в різних часописах, а згодом вийшли окремими виданнями. Перша брошура складалася із двох статей “Национальный вопрос и автономия” та “Единство или распадаения России”. Публікація була оцінена рецензентом, який назвав себе “Ікс”, доволі критично. На його думку: “... вони ледве чи мають якусь бодай найменшу вартість” [26, с. 250]. Автор вважав ідеї ученого про національно-територіальну автономію та перетворення Росії у федерацію утопією і не вірив у їх реалізацію.

Інша рецензія на збірку статей історика “Освобождение России и украинский вопрос” була значно прихильнішою, ніж попередня. У ній автор подав детальний огляд публікацій ученого впродовж 1905–1907 рр., в кінці зазначив: “Не боячись перебільшення, можна сказати, що після Драгоманова, українське питання ще ні разу не було так широко, з таким знанням справи трактовано, як в писаннях професора М. Грушевського” [26, с. 256].

Учений в цей час зайнявся популяризацією історії, випустивши невелику книжку “Про старі часи на Україні”, і вона знайшла схвальний відгук на сторінках часопису. У рецензії на цю працю відзначається: “Найбільша вага цієї книжки в тому, що в ній подається не перелік найважливіших подій за 1000-літнє життя українського народу, не зовнішню його історію, а звернуто увагу на ті внутрішні пружини, од яких залежало в значній мірі, в який бік повернеться колесо історії” [27, с. 98].

І в кінці наголошувалося: "Таким способом, книжка М. Грушевського цінна не тільки тим, що в ній подано українську історію в справедливому освітленні, але що до того пристосовано її до потреб сучасного моменту..." [27, с. 101].

Аналізуючи публікації, присвячені ученому в журналі "Киевская старина", варто зазначити, що у них позитивно оцінюється його громадсько-політична і наукова діяльність, вони несуть дослідникам цікаву інформацію про життя історика, у них відображено ставлення представників української інтелігенції до його творчості.

Отже, "Киевская старина" представляє цілу епоху в українській історії. Незважаючи на невеликий тираж, вона мала значний вплив на формування світогляду багатьох українців, її роль в національній культурі потребує ґрунтовного дослідження.

Список використаних джерел

1. Приймак Т. Михайло Грушевський: політик національної культури. Фрагменти. (Переклад з англійської Є. Камінського) / Т. Приймак // Всесвіт – 1991. – № 3. – С. 183.
2. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 3.
3. Смолий В. Сохань П. Видатний історик України / В. Смолий, П. Сохань // Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 4.
4. Зашкільняк Л. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 р.р.) / Л. Зашкільняк // Михайло Сергійович Грушевський. Щоденник (1888–1894) – К.: АТ Книга, 1997. – С. 101.
5. Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохий. – Київ: Критика, 2011.
6. Adamski L. Nacjonalista postępowy Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków / L. Adamski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – S. 48.
7. Грушевський М. С. Автобіографія. 1906 р. / М. С. Грушевський // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ: Веселка, 1992. – С. 101.
8. Грушевський М. С. Спомины / М. С. Грушевський // Київ. – 1988. – № 12. – С. 9.
9. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894) / М. С. Грушевський [Упор. Л. Зашкільняк]. – К.: АТ Книга, 1997. – С. 101.
10. Голубовский П. Рец. на кн.: Грушевский М. Южнорусские господарские замки / П. Голубовский // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – С. 334.
11. Грушевский М. С. Рец. на кн.: Antoni J Orowiadania historyczne. Serya syidma. – Lwuw, 1891. / М. С. Грушевский // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – С. 157–158.
12. Грушевский М. С. Рец. на кн.: Finkel L. Okopy swietey trojcy, dwa epizody z dzieyw Polski. We Lwowe, 1889. / М. С. Грушевский // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – С. 159–160.
13. Грушевский М. С. Барская околичная шляхта до XVIII века. Этнографический очерк / М. С. Грушевский // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI – С. 260–277.
14. Голубовский П. Рец. на кн.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли., 1891. / П. Голубовский // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – С. 430–438.
15. Молчановский Н. Рец. на кн.: Грушевский М. Барское старство / Н. Молчановский // Киевская старина. – 1895. – Т. XLVIII. – С. 122–123.
16. Киевская старина. – 1895. – Т. LI – С. 71–80.
17. Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX. – С. 193.
18. Черепин В. Родная история. Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – Спб, 1904. – 380 с. / В. Черепин // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXIX. – С. 232.
19. Листування Михайла Грушевського. Серія: Епістолярна спадщина Грушевськознавства. – Т. 1. – [Ред. Л. Винар. Упор. Г. Бурлака]. – Київ: УІТ, 1997. – С. 145.
20. Лекции проф. М. Грушевского в Париже и Берлине // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXXII – С. 54.
21. Киевская Старина. – 1905. – Т. LXXXVIII. – С. 122–127.
22. Грушевский М. С. К польско-украинским отношениям в Галиции / М. С. Грушевский // Киевская старина. – 1905. – Т. CX. – С. 174–234.
23. Листування Михайла Грушевського. – Т. 3. [Ред. Л. Винар. Упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко]. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2006. – С. 223.
24. Листування Михайла Грушевського. Серія: Епістолярна спадщина Грушевськознавства. – Т. 1. – [Ред. Л. Винар. Упор. Г. Бурлака]. – Київ: УІТ, 1997. – С. 20.
25. Дорошенко Д. Україна в 1906 році / Д. Дорошенко // Україна. – № 1. – С. 20.
26. Україна – 1907. – № 7–8. – С. 250.
27. Доманицький В. Рец. на кн. М. Грушевський. Про старі часи на Україні / В. Доманицький // Україна. – № 4. – С. 98.

Володимир Крот

ОБЩЕСТВЕННАЯ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА "КИЕВСКАЯ СТАРИНА"

В статті проаналізована роль журналу в житті і творчестві історика. Особое внимание уделено влиянию издания на формирование мировоззрения ученого. Отдельно отмечены публикации в "Киевской старине" как статей М. Грушевского, так и рецензий на его труды, а также заметок о его научной и общественной деятельности.

Ключевые слова: "Киевская старина", газета, журнал, рецензии, история.

Volodymyr Krot

THE SOCIAL AND SCIENTIFIC ACTIVITIES OF MYKHAILO GRUSHEVSKIY ON COLUMNS OF MAGAZINE "KIEVSKAYA STARINA"

This article is analysed the role of magazine in historian's life and creation. Special attention is spared to influence of magazine on forming ideology of scientist's. The articles of M. Grushevskiy, notes about his scientific and civic activities and reviews on his labour in "Kievskaya starina", were noted as most interesting.

Key words: “Kievskaya starina”, journal, magazine, reviews, history.

УДК 930(477)“1919/1989”:323.269.6(477.7)“1919”

Олександр Приказюк

ВИСВІТЛЕННЯ ГРИГОР’ЄВЩИНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено аналіз праць радянських дослідників 1920–1980-х рр., які стосуються повстанського руху на чолі з отаманом Н. Григор’євим. Прослідковано тенденції в освітленні григор’євщини радянською історіографією на різних етапах її розвитку. Проаналізовано найбільш важливі історичні праці радянських істориків. Наголошується, що найбільш продуктивним в радянській історіографії був період 1920-х – початку 1930-х рр. У роботах радянських авторів цього періоду доволі повно розповідається про участь повстанців отамана Н. Григор’єва в боротьбі з військами Антанти у січні-квітні та про хід повстання у травні 1919 р. У той же час з’являються окремі міфи про григор’євщину, які побутують і у наш час. Вказується, що для більшості праць радянських істориків 1920–1980-х рр. характерні поверховість і фрагментарність у викладі історії григор’євського руху. Відкидаючи бойові заслуги Н. Григор’єва і його бійців, часто замовчуючи їх, радянські історики не забували звинувачувати григор’євців у п’янстві, авантюризмі, контрреволюційності, схильності до грабежів, антисемітизму та погромів.

Ключові слова: повстанський рух, Н. Григор’єв, григор’євський рух, радянська історіографія, міфотворчість.

Селянський повстанський рух під проводом отамана Никифора Григор’єва відіграв надзвичайно важливу роль у подіях на Півдні України наприкінці 1918 – в першій половині 1919 рр. На дослідження григор’євщини більшістю істориків впливали різноманітні ідеологічні та політичні чинники, внаслідок чого дана проблематика часто висвітлювалася тенденційно, або ж замовчувалася. Саме в силу ідеологічних причин найбільше про григор’євщину писали радянські історики, менше – українська національна та зарубіжна історіографія.

2013 р. в “Українському історичному журналі” з’явилася ґрунтовна стаття київського дослідника В. Горака, у якій проаналізовано історіографію повстанського руху під проводом Н. Григор’єва [1]. Того ж року вийшла друком і монографія В. Горака про григор’євський повстанський рух, один із параграфів якої безпосередньо присвячений характеристиці праць радянських істориків [2]. Слід зазначити, що у роботах В. Горака на сьогодні проблематика, що стосується григор’євського повстанського руху, досліджується найбільш повно й об’єктивно. Проте навіть у його працях не проаналізовані усі здобутки радянської історіографії.

Метою статті є науковий аналіз праць радянських дослідників, які стосуються повстанського руху на чолі з отаманом Н. Григор’євим.

Задля цього необхідно виконати декілька дослідницьких завдань: проаналізувати етапи дослідження григор’євщини в радянській історичній літературі; визначити найбільш важливі історичні праці, показати їх сильні та слабкі сторони; з’ясувати характер розробки різних питань; розкрити походження міфів про григор’євщину, вигаданих радянськими авторами.

Періодизація розвитку української радянської історичної науки подається у працях О. Оглоблина [3, с. 19–73], І. Колесник [4, с. 64–112], В. Яремчука [5] та інших дослідників, які виділяють наступні етапи її розвитку: 1) 1921–1929 рр.; 2) 1930-ті – перша половина 1950-х рр.; 3) середина 1950-х – початок 1970-х рр.; 4) початок 1970-х – середина 1980-х рр.; 5) друга половина 1980-х рр. В. Горак виділяє, хоча із застереженнями, лише два періоди у дослідженні григор’євщини у радянській історіографії: 1) 1920-і – початок 1930-х рр.; 2) від початку 1930-х – до кінця 1980-х рр. [2, с. 29].

Є усі підстави стверджувати, що розробка офіційної радянської концепції григор’євського повстанського руху розпочалася навесні-влітку 1919 р. Так, у виступах на засіданні Всеукраїнського ЦВК і на робітничому мітингу в Києві 19 та 20 травня 1919 р. голова Реввійськради більшовицької Росії Л. Троцький у своїй звичній екзальтованій манері охарактеризував отамана Н. Григор’єва та очолюваний ним рух, назвавши “напівхолопом-напівбандитом”, “обноском старого царського офіцера, лакеєм поміщиків і буржуїв”, який служив гетьманові і “куркульській директорії”. Вульгарно охарактеризована причина повстання Н. Григор’єва: “переконавшись, що за Радянської влади немає місця для чинів, орденів і нехлюйства, в гонитві за якими він перейшов під переможно розгорнуті червоні знамена світової пролетарської революції, він в найбільш напружений момент боротьби зрадив її і повстав” [6]. Л. Троцький вважав джерелом “всіх контрреволюційних

виступів" індивідуалізм інтелігенції та куркульських елементів села. Він заявляв, що мало покінчити з "григор'євським заколотом", потрібно ще покінчити з "григор'євщиною", задля цього запровадивши військову дисципліну [7].

За наполяганням командувача Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка штаби військових з'єднань та окремих частин надсилали звіти – історичні огляди своїх дій проти григор'євських повстанців у травні-липні 1919 р. На один із таких звітів командувач фронту наклав наступну резолюцію: "Історичного одне клоччя, але й то слава богу – до справи про Григор'євський бунт" [8, арк. 6].

Історики-марксисты 1920-х рр., які прагнули перетворити історію на зняряддя революційної боротьби, у своїх працях про українське повстанство керувалися позицією керівництва РКП(б) і КП(б)У. Розробляючи офіційну концепцію українського повстанства, ці автори прагнули дискредитувати повстанський рух у різних його формах, зобразити повстанців як зрадників, авантюристів та кримінальних злочинців. При цьому особливо дісталось повстанцям-григор'євцям. На початку 1920-х рр. першими з'явилися публікації спеціально підібраних документів про григор'євщину, які мали б розвінчувати Н. Григор'єва та дії його загонів [9–11]. Симптоматична назва книги Б. Козельського (Голованівського), колишнього начальника 2-го відділення секретного відділу ДПУ УСРР, яка вийшла друком 1927 р. "Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство)" [12]. Але ще до її виходу в світ було опубліковано фрагмент книги, у якому йшлося саме про григор'євщину [13].

У 1920-х – на початку 1930-х рр., хоча й опосередковано, через висвітлення боротьби з інтервенцією Антанти та "куркульським бандитизмом", у радянській історіографії відбувалося певне нагромадження знань з історії григор'євського повстанського руху. Важливий фактологічний матеріал містять праці безпосередніх учасників тих подій, які мають ознаки як мемуарів, так і наукового дослідження. Це, передусім, роботи: колишнього командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка [14–15], колишнього члена реввійськради 3-ї Української радянської армії Ю. Щаденка [16], колишнього начальника штабу григор'євської бригади Ю. Тютюнника [17], колишніх керівників більшовицького підпілля в Одесі, Миколаєві та Херсоні Ф. Анулова [18], Я. Ряппо [19–20] та Б. Лізова [21]. У їх працях знаходимо відомості про плани командування Червоної армії, склад і чисельність повстанських загонів, їх участь у боях з військами Антанти, хід повстання та боротьбу із ними.

Перехід Н. Григор'єва на бік радянської влади взимку 1919 р. названі автори пояснювали приблизно так, коли влада Директорії захиталася під ударами Червоної армії, це змусило отамана серйозно замислитися над власним майбутнім і зробити вибір на користь вже цілком очевидного переможця [16, с. 70; 18, с. 146-147]. Ф. Анулов взагалі характеризував Н. Григор'єва як особу хитру і пронирливу, з бідним політичним багажем, що завжди плила за течією [18, с. 146].

В. Антонов-Овсієнко так описував свої враження від першої зустрічі з Н. Григор'євим: "низькорослий, коренастий, круглоголовий, з майже бритим упрямим черепом, сірим лицем... Хоча Григор'єв на вид непоказний, але відчувається, що він собі на умі і власний. Він балакучий і хвальковитий" [15, т. 3, с. 166]. Дивно, але це факт: командувач фронтом В. Антонов-Овсієнко, який не раз особисто зустрічався із Н. Григор'євим, жодного разу в своїх спогадах не називає його по імені. Це ж саме стосується робіт інших авторів 1920-х рр. Пізніше, в історичній літературі стосовно Н. Григор'єва будуть проставляти ініціали Н., Г., М. Деякі автори будуть називати його Миколою, інші – Никифором, Матвієм чи Григорієм.

Колишній командувач Українським фронтом підкреслював власну настороженість і недовіру у відношенні до повстанського отамана. В. Антонов-Овсієнко стверджував, що радянське командування намагалося усунути Н. Григор'єва від керівництва повстанцями, адже вважало останнього авантюристом ("Літопис революції, 1931 р., № 3) [14, с. 85, 90, 93]. В. Антонов-Овсієнко запевняв, що він не хотів використовувати повстанців Н. Григор'єва для наступу на Одесу, а планував для них інший напрямок ("Записки о гражданской войне, 1932 р., т. 3") [15, с. 221]. У тому, що вийшло усе не так, як планувалося, він звинуватив командувача групою радянських військ А. Скачка. Останній, після того як наприкінці лютого відвідав штаб бригади Н. Григор'єва, рішуче наполягав на його ліквідації. Проте, через короткий час А. Скачко кардинально змінив свої погляди і "почав самим рішучим чином противитись розпорядженням про його хоча би поступову ліквідацію" [15, с. 223].

Стереотипним стало твердження про постійне п'янство Н. Григор'єва, яке підкреслювалося усіма авторами. Найбільш розлого із цього приводу висловився Ю. Тютюнник: "для переможної революційної боротьби необхідні були маси. Шлях до них лежав через "штаб отамана Григор'єва" з його спиртом, свининою, "славними хлопцями", "Матільдою Василівною". Треба було пити, – пив. Треба було підписати, – підписував... "Славу" залишив я за отаманом, собі ж взяв тяжку роботу фактичного керівництва боротьбою" [17, с. 216]. Особливо непривабливий образ Н. Григор'єва

змалював Ю. Щаденко, який говорив про отамана як людину до антигетьманського повстання нікому невідому, п'яницю і хапугу [16, с. 69].

Окремі епізоди боротьби із повстанцями Н. Григор'єва висвітлювалися у працях з історії військових з'єднань Червоної армії, що почали з'являтися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Особливо у цьому відношенні цікава історія 45-ї стрілецької дивізії, сформованої у червні 1919 р. з частин 3-ї Української радянської армії [22].

Починаючи із середини 1920-х рр., у працях істориків селянський повстанський рух усе частіше визначається як "бандитський". У радянській історіографії вживаються терміни "політичний бандитизм", "куркульський бандитизм" та "збройна куркульська контрреволюція", хоча у 1930-х рр. використовували також термін "отаманщина", "отаманська контрреволюція". 1930 р. один із більшовицьких діячів Д. Ерде з цього приводу навіть зазначав, що "література про український, так званий, бандитизм (до речі: цей неточний термін не покриває всіх видів повстанства і годиться не для всіх періодів громадянської війни), дуже і дуже бідна і кількісно і якісно за деякими хіба винятками літератури про махновський рух" [23, с. 41].

В офіційній радянській історіографії міцно вкорінилася теза про те, що повстання Н. Григор'єва у травні 1919 р. відображало класові інтереси заможних селян – куркулів, які із ненавистю ставилися до революційних аграрних перетворень більшовиків. Так, економіст-аграрник М. Кубанін підкреслював: "Махно і махновці в 1919 р. представляли ідеологію середняка заможного району України. Григор'єв же був типовим представником куркульських інтересів. Середняк хоча й боровся проти радянської влади, але ще більшим ворогом для нього був поміщик і його захисник – Добровольча армія. Куркуль же був ворогом лише червоним і не проти був завести мар'яж з білогвардійською армією" [24, с. 80].

У працях багатьох радянських авторів стверджувалося: отаманщина, прагнучи знищити класову боротьбу на селі, спробувала скерувати в інше русло рух бідняцьких мас, "а саме на розграбування міста". У статті одеських істориків С. Когана та Н. Межберга "Другий період Радянської влади в Одесі. 1919 р.", у якій спеціально виділяється проблема "Григор'євщина й бандитизм", підкреслювалося, що григор'євщина "означала війну куркульства проти міста, проти пролетаріату". Тому-то григор'євщина й супроводжувалася низкою єврейських погромів [25, с. 18–19].

М. Кубанін пояснював прояви антисемітизму серед повстанців на Правобережній Україні класовим і груповим антагонізмом між українським селянином та перекупником-євреєм [24, с. 28–29]. Він підкреслював, що під час григор'євщини "проходила хвиля єврейських погромів – симптом чорної реакції". Без посилань на джерела М. Кубанін також стверджував, що скрізь налічувалися сотні жертв, а у Черкасах і Єлисаветграді по 3000 [24, с. 71]. Також без посилань на джерела упорядники збірника спогадів і матеріалів з історії революційного руху на Зінов'євщині 1927 р. подали інформацію про масовий погром євреїв у Єлисаветграді: тривав три дні і коштував життя 3 тисячам євреїв [26, с. 89]. А от С. Коган і Н. Межберг, які теж згадують про "нечуваний щодо розмірів та жорстокостей" погром у Єлисаветграді, наводять посилання на замітку в одеській газеті від 27 травня 1919 р., у якій йшлося про свідчення робітників-утікачів із Єлисаветграда. Ті нібито налічили у місті 3000 жертв погрому, переважно бідних євреїв. Але також серед жертв до 300 осіб припадало "на долю руських" [25, с. 19].

Слід зазначити, що у 1920-х рр. історики-марксистки із Москви та Ленінграду дещо об'єктивніше ставилися до григор'євщини і повстанського руху в Україні загалом, ніж українські історики-марксистки. Так, 1925 р. вийшла одна із перших монографій про громадянську війну в СРСР А. Анішева, співробітника військово-політичної академії робітничо-селянської Червоної армії і робітничо-селянського Червоного флоту імені М. Толмачова. Автор по-своєму визначав соціальну базу повстанства. Він вказував, що "загони Зеленого, Струка, Григор'єва та багатьох інших виникають на Україні під час німецької окупації як протест не лише найбіднішого, але й заможного селянства проти поміщицької диктатури" [27, с. 166]. А. Анішев визнавав, із застереженнями, радянський характер григор'євського руху на початку 1919 р. "І григор'євщина і махновщина були рухом радянським, оскільки виконували частину радянського завдання – очищення України від гайдамаччини і петлюрівщини. Григор'єв, в лютому 1919 року, відмовився від підтримки Петлюри і визнав Радянську владу. Але це визнання не говорило ще про те, чи стане григор'євщина радянським рухом, чи Радянська влада, яку несе Григор'єв, стане григор'євщиною, тобто перестане бути Радянською владою. В усякому випадку, провідником Радянської влади Григор'єв був надзвичайно сумнівним" [27, с. 248].

Науковий підхід до висвітлення військових дій в Україні у 1919 р. продемонстрував у своїх працях колишній офіцер царської армії, військ УНР та УГА, Червоної армії М. Какурін. Автор, хоча із використанням офіційної радянської термінології, показав вплив повстанського руху на перебіг воєнних дій, підкреслюючи, що "український бандитизм" був тим чинником, наслідки якого упродовж

літньої кампанії 1919 р. негативно відобразилися на стратегічному становищі Червоної армії [28, с. 98].

У 1928 р. в журналі "Війна і революція" у двох номерах якого опубліковано статтю про григор'євщину військового політпрацівника С. Дубровського [29]. Його робота стала свого роду синтезом типових для 1920-х рр. старих та нових офіційних радянських уявлень про григор'євщину. Так, він назвав повстання Н. Григор'єва "відображенням куркульського руху села, який перейшов у армію" ("Война и революция, 1928 р., № 5") [29, с. 98]. Без посилання на джерела С. Дубровський подає інформацію про "Раду трьох" у складі Каменєва, Ворошилова і Межлаука, яка нібито утворилася для керівництва боротьбою проти повстанців ("Война и революция, 1928 р., № 5") [29, с. 90, 93].

Ось як С. Дубровський розповідав про один із ключових моментів протистояння – бій за станцію Олександрія 23 травня 1919 р. "Командир полтавської групи т. Єгоров на бронепоезді "Руднев" вривається на ст. Олександрія. Бронепоезд відкриває в упор артилерійську й кулеметну стрільбу. Григор'євці кидаються в паніці хто куди. Піхотними частинами успіх було закріплено. Радянським військам достались значні трофеї: два бронепоезди, броньовики, гармати, кулемети, великі запаси озброєння, спорядження і продовольства, багато вагонів і паровозів. Крім того, тут григор'євці залишили 3000 вбитими, пораненими і полоненими. Того ж дня занята була Знамянка" ("Война и революция, 1928 р., № 5") [29, с. 94]. Фактично С. Дубровський лише "обробив" дані телеграми, що надійшла в штаб фронту зі штабу полтавської групи. Проте, у своїй книзі В. Антонов-Овсієнко вказує, що насправді, за уточненими даними, повстанці втратили в цьому бою до 300 осіб, 5 броньованих площадок та декілька гармат [15, с. 239].

Одночасно із "великим переломом" в суспільному житті СРСР, в історичних дослідженнях у 1929 р. роботою К. Ворошилова "Сталин и Красная Армия" (вийшла до 50-річчя Й. Сталіна) закладено основи культу особи Й. Сталіна. Святування 50-річчя самого К. Ворошилова в 1931 р. вилилося у непомірне звеличення його заслуг у роки громадянської війни. Зокрема, покладено початок міфу про керівництво К. Ворошиловим щодо розгрому григор'євщини [30, с. 86–87]. У зв'язку з цим визначалися наступні хронологічні межі повстання – 7–23 травня 1919 р., коли "повстання Григор'єва було буквально за декілька тижнів ліквідовано військами Харківського військового округу під керівництвом т. Ворошилова" [31, с. 98, 273]. До речі, перебільшення їх участі в боротьбі із григор'євщиною стало також важливим епізодом у бойовій біографії соратників К. Ворошилова – Г. Кулика, Ю. Щаденка та О. Пархоменка. У своїй автобіографії 1939 р. сталінський маршал Г. Кулик зазначав: "у травні 1919 року під час повстання банд Григор'єва я був призначений начальником артилерії цієї заново створеної під командуванням тов. Ворошилова армії. За ліквідацію григор'євського повстання був нагороджений першим орденом Червоного Прапора" [32, с. 19].

Фактично першою історичною працею про григор'євщину на новому етапі радянської історіографії стала стаття В. Крутя в часописі "Літопис революції", яка проте не була завершена через припинення виходу часопису. Автор вважав перебільшенням твердження В. Антонова-Овсієнка про масштаби бойових дій григор'євців. На його думку, отаман Н. Григор'єв та його загони відзначилися зовсім не ратними подвигами, а грабунками, єврейськими погромами та розстрілами комуністів [33, с. 130]. В. Круть у загальних рисах повторив оцінки Н. Григор'єва і його бійців, які давалися Ю. Щаденком. Якщо він і визнавав користь для більшовиків від походу григор'євців проти військ Антанти, проте доводив, що головними чинниками, які обумовили перемогу більшовиків на Півдні України, були дії пролетарів Миколаєва і Херсона, численних партизанських загонів, організація радянських робітничих загонів в Одесі, поспішний відступ із міста французьких військ тощо [33, с. 134].

З кінця 1930-х – у першій половині 1950-х рр. концепцію радянської історіографії визначав особисто відредагований Й. Сталіним "Короткий курс історії ВКП(б)". За відступ від офіційної лінії партії, при висвітленні тих чи інших подій, праці багатьох істориків 1920-х рр. знищувалися, або ж у кращому випадку передавалися у спецфонди. У більшості праць цього періоду мало нових фактів, відомості про повстанство уривчасті, неповні, нерідко суперечливі. Їх аналізом, співставленням та перевіркою ніхто не переймався.

У лютому 1940 р. у військово-політичній орденна Леніна академії робітничо-селянської Червоної армії імені В. Леніна захищено першу дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, присвячену григор'євщині – "Боротьба більшовиків з отаманщиною на Україні (на прикладі боротьби з Григор'євщиною)". Її автор – викладач військової академії хімічного захисту, полковий комісар С. Дубровський, який на тему григор'євщини публікував статті наприкінці 1920-х рр. Незважаючи на зауваження про недостатню вивченість джерельної бази (автор не вивчав матеріали архівів в Україні), про неопрацьованість питання зв'язків Н. Григор'єва із боротьбістами, офіційні опоненти схвально оцінили його працю [34].

Наступного року у “Військово-історичному журналі” опубліковано статтю С. Дубровського “Ліквідація григор’євщини”. Переповівши відомі факти, автор допустив, напевно через необачність, кричущу для військового помилку. Він вказував, що на початок повстання у розпорядженні Н. Григор’єва було 700 кулеметів [35, с. 32]. Відтоді ця кількість, що суттєво відрізнялася від справжньої, більш ніж вдесятеро, стало поширювати сторінкам багатьох праць, присвячених григор’євщині. Цікаво, що з чисельністю жертв погромів С. Дубровський значно обережніший, хоча і говорить про “ряд погромів”. Він наводить приклад Знамянки, у якій було вбито 12 євреїв і 40 забрано у заручники. Усього ж С. Дубровський свідчить про 40 розгромлених населених пунктів, понад 1000 жертв серед мирних жителів і вбивств сотень партійних і радянських працівників [35, с. 31, 33].

У першій половині 1950-х рр. з’явилися монографії М. Супруненка та А. Лихолата, присвячені громадянській війні в Україні. Проте вони надзвичайно бідні на матеріал, який стосувався безпосередньо повстанства [36–37]. Радянські історики, які працювали в умовах сталінського терору, запопадливо шукали ворогів, зокрема доводили зв’язок “куркульського повстанського руху” із діяльністю іноземних розвідок та троцькістів. Так, А. Лихолат стверджував, що перехід на бік радянської влади на початку 1919 р. зроблено Н. Григор’євим “з метою маскування”, а повстання навесні 1919 р. готувалося за потурання троцькістів В. Антонова-Овсієнка та Х. Раковського [37, с. 338–339].

Незважаючи на те, що з другої половини 1950-х рр., в умовах послаблення комуністичного диктату, українська радянська історіографія визначається кількісним і якісним зростанням, це явище мало стосувалося висвітлення селянського повстанського руху під проводом отамана Н. Григор’єва. Так, у монографії Г. Шевчука “Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918 – квітень 1919 р.)”, яка вийшла друком 1959 р., зовсім не згадуються загопи Н. Григор’єва, які саме з цими інтервентами й воювали [38].

У статті про григор’євщину, написану 1963 р. для “Радянської історичної енциклопедії” краєзнавець з Херсона Л. Любаров, в основному повторювалися штампи, характерні для радянської історіографії 1930–1950-х рр.: “маневр” Н. Григор’єва при переході на радянський бік, анархісти й есери у його штабі, опора на куркульство тощо. Подано завищені дані про сили Н. Григор’єва на початку антибільшовицького повстання – 20 тис. бійців, понад 50 гармат, 10 бронепоездів [39].

У монографії П. Балкового, присвяченій партизансько-повстанській боротьбі у 1918–1920 рр., замовчується роль Н. Григор’єва у боротьбі із військами Антанти на Півдні України [40, с. 117]. Автор стверджував, що Н. Григор’єв, командує довіреною йому 6-ю Задніпровською бригадою (що само по собі невірно – примітка автора), злигався із лівоесерівськими “активістами” та “незалежниками”, анархістами. Під’юджуваний ними, Н. Григор’єв зчинив заколот проти радянської влади. “Діючи підкупом, обманом, вбиваючи неугодних, цей пройдисвіт, спираючись на місцевих глитаїв та рештки розгромлених ворожих націоналістичних та інших угруповань, потягнув за собою хитких, морально нестійких тощо” [40, с. 113–114].

Даючи характеристику Н. Григор’єву, П. Балковий фактично використав кліше 1920-х рр. “В особі Григор’єва Радянська влада мала справу передусім з авантюристом. Цинізм і неприховане запроданство, плазування перед іноземним хазяїном, готовність без вагань вчинити йому на угоду будь-який злочин – таким є враження від “отамана”. Даючи принципову оцінку Григор’єву в цілому, наголошуємо на головному: він типовий продукт часу, умов тодішньої боротьби” [40, с. 117].

Того ж самого року, що й монографія П. Балкового, з’явилася узагальнююча праця М. Супруненка. Як вже було прийнято в радянській історіографії, автор лише із негативного боку характеризував отамана. На його думку, Н. Григор’єва застала перейти на бік радянської влади боязнь стати “генералом без армії” [41, с. 221]. У той же час, на відміну від попередників, автор у деталях розповідає про бої бригади Н. Григор’єва проти військ Антанти [41, с. 152–154]. Він подає найбільш точні дані про сили Н. Григор’єва на початку антибільшовицького повстання – 15 тис. піхотинців, 6 бронепоездів і “багате озброєння”. Знову ж, як було прийнято, М. Супруненко наголошував, що у захоплених районах “бандити вбивали радянських працівників, грабували державне майно і хліб, влаштовували єврейські погроми” [41, с. 222]. Проте жодних даних, щодо чисельності жертв погромів, автор не наводить.

Практично одночасно із роботами П. Балкового та М. Супруненка з’явилася стаття історика із Одеси М. Раковського “Крах григор’євщини”. В дусі офіційної радянської ідеології, автор стверджував, що весною 1919 р., після краху планів міжнародного імперіалізму на півдні України, інтервенти організували куркульські заколоти, зробивши ставку на розширення соціальної бази куркульської контрреволюції, яка прагнула створити плацдарм на півдні України для походу проти радянської влади. На думку М. Раковського, організатори григор’євського повстання розраховували на активізацію дій інтервентів та А. Денікіна [42, с. 35–36, 39]. У той же час, автор насмілився

вказати, що текст григор'євського універсалу мав спонукати до боротьби із більшовиками не лише куркулів, але й селян-середняків [42, с. 40].

М. Раковський запропонував власну періодизацію повстання проти більшовицького режиму під проводом Н. Григор'єва. Перший етап – тимчасові успіхи "куркульської армії" (7 травня – 20-і числа травня 1919 р.). Другий етап – розгром основних сил григор'євщини (20-і числа травня – кінець травня 1919 р.). Третій етап – ліквідація залишків григор'євщини і заколот німецьких колоністів на півдні України (червень – початок серпня 1919 р.) [42, с. 41]. Намагання М. Раковського дати широку панораму боротьби із "куркульськими бандами" зіграло із ним злий жарт, коли він згадував банду Т. Гуляницького, яка діяла у Голті (тепер Первомайськ) [42, с. 44]. Як свідчить кандидат історичних наук С. Трубочанінов, учень М. Раковського, сприйнявши на віру усні свідчення сучасників – вихідців із містечкової єврейської буржуазії, яка у 1919 р. була обкладена контрибуцією червоноармійським командиром Т. Гуляницьким, автор викликав шквал листів до редакції часопису "Історія СРСР" від обурених ветеранів-червоноармійців та жителів міста Кіровограда, де покійний на той час Т. Гуляницький раніше працював головою міськвиконкому та директором заводу. Слід зазначити, що М. Раковський, як і М. Супруненко, у своїй статті не навів жодних даних, що стосувалися б чисельності жертв погромів під час григор'євщини.

На початку 1970-х рр. вперше опубліковано науково-популярну працю про боротьбу із антирадянським підпіллям, яка належала Д. Голінкову, колишньому чекісту, слідчому з особливо важливих справ в прокуратурах УРСР, РРФСР і СРСР. Вона витримала декілька видань за радянської доби. Видається і в сучасній Росії, хоча й під іншою назвою [43].

У цілому, Д. Голінков використав шаблонний підхід радянської історіографії 1930–1950-х рр.: перехід Н. Григор'єва на радянський бік обумовлений зміною у настроях українського селянства, антирадянські елементи у його штабі, схилення отамана перед куркульством, К. Ворошилов і О. Пархоменко – керівники придушенням заколоту тощо [44, с. 305–306]. Спираючись на якісь лише йому відомі дані, Д. Голінков назвав кількість жертв погрому в Єлисаветграді 15–17 травня 1919 р. – 1526 осіб. Дані про погроми в інших містах не оприлюднено [44, с. 306].

У енциклопедичному довіднику, який вийшов до 70-ї річниці жовтневого перевороту, викладено остаточну оцінку григор'євщини у радянській історіографії. Підкреслювалося, що це – "антирадянський, куркульсько-есерівський буржуазно-націоналістичний заколот". Подавалися сумнівні дані про сили Н. Григор'єва на початку повстання – 15–20 тис. осіб, які мали на озброєнні 52 гармати, 700 кулеметів, 6 бронепоездів [45, с. 143]. Також стверджувалося, що "в захоплених містах і селах заколотники встановили куркульську диктатуру (грабували трудящих, вчиняли масові репресії, погроми), громили радянські та партійні установи. Понад 1,5 тис. чол. загинуло від рук бандитів протягом 15–17.V в Єлисаветграді, бл. 3 тис. закатовано в Черкасах, тисячі людей стали жертвами григор'євців у Катеринославі, Миколаєві та ін. місцях" [45, с. 144].

У другій половині 1980-х рр., у зв'язку із процесом реабілітації жертв сталінських репресій, відбувалися спроби переглянути усталені схеми історії громадянської війни. Зокрема, у часописі "Вопросы истории" у 1988 р. опубліковано лист краєзнавця А. Фесенка із Дніпропетровська, у якому піддано критиці популярне твердження про керівництво К. Ворошиловим придушенням григор'євщини [46].

Таким чином, в умовах компартійного диктату радянська історіографія не змогла дати об'єктивної оцінки селянському повстанському рухові під проводом Н. Григор'єва. Для більшості праць радянських істориків характерні поверховість і фрагментарність викладення історії григор'євського руху. Відкидаючи бойові заслуги Н. Григор'єва і його бійців, часто замовчуючи їх, радянські історики не забували звинувачувати григор'євців у п'янстві, авантюризмі, контрреволюційності, схильності до грабежів, антисемітизму та погромів. При цьому вони часто вдавалися до грубих підтасовок і фальсифікацій. Проте в окремих роботах подано значний фактологічний матеріал (особливо це стосується праць В. Антонова-Овсієнка), який необхідно залучати при вивченні повстанського руху під керівництвом Н. Григор'єва.

Список використаних джерел

1. Горак В. С. Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): питання історіографії / В. С. Горак // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 154–177.
2. Горак В. С. Григор'євський повстанський рух у контексті громадянської війни на Півдні України в 1918–1919 роках / В. С. Горак. – К.: б.в., 2013. – 452 с.
3. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 [пер. з англ.] / О. Оглоблин. – К.: [Київський національний університет ім. Т.Шевченка], 2003. – 252 с.
4. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
5. Яремчук В. П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. П. Яремчук. – Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2009. – 526 с.
6. Троцький Л. Речь на рабочем митинге в Киеве 20 мая 1919 г. / Л. Троцький // Известия Всеукраинского ЦИК. – 1919. – 22 мая.
7. Троцький Л. Речь на заседании Всеукраинского ЦИК 19 мая 1919 г. / Л. Троцький // Известия Всеукраинского ЦИК. – 1919. – 20 мая.
8. Государственный военный архив Российской

Федерации, ф. 103, оп. 1, д. 118. 9. Григорьевская авантюра (май 1919 года) // Летопись революции. – 1923. – № 3. – С. 152–159. 10. Григорьев – защитник вдов и сирот (Исторический анекдот) // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 204–206. 11. К истории гражданской войны на Украине (переход Григорьева к Советской власти) [підготував М. Рубач] // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 175–188. 12. Козельський Б. В. Шлях зрадинства й авантур (петлюрівське повстанство) / Б. В. Козельський. – Х.: ДВУ, 1927. – 148 с. 13. Козельський Б. В. Григор'євщина (із книжки “Шлях зради та авантур”) (З нагоди шостих роковин ліквідації Григор'євщини) / Б. В. Козельський // Червоний шлях. – 1925. – №5. – С. 67–71. 14. Антонов-Овсієнко В. О. В боротьбі за Радянську Україну / В. О. Антонов-Овсієнко // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 85–114; 1932. – № 1–2. – С. 112–152. 15. Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеєнко. – М.; Л.: Госвоениздат, 1932. – Т. 3. – 350 с.; 1933. – Т. 4. – 343 с. 16. Щаденко Е. А. Григорьевщина / Е. А. Щаденко // Гражданская война 1918–1921. Том 1. Боевая жизнь Красной Армии. – М.: Изд. “Военный вестник”, 1928. – С. 68–95. 17. Тютюник Ю. В борьбе против оккупантов / Ю. Тютюник // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. – [Х.]: Госиздат Украины, 1925. – С. 210–228. 18. Анулов Ф. Союзный десант на Украине / Ф. Анулов // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. – [Х.]: Госиздат Украины, 1925. – С. 51–209. 19. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (воспоминания) / Я. Ряппо // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 5–43. 20. Ряппо Я. Николаев в период интервенции / Я. Ряппо // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. – [Х.]: Госиздат Украины, 1925. – С. 373–383. 21. Лизов Б. Херсон под пятой окупантов / Б. Лизов // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. – [Х.]: Госиздат Украины, 1925. – С. 229–259. 22. История 45-ой Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии. Том I. Боевой период. – К.: Изд. Политотдела 45-й дивизии, 1929. – 349 с. 23. Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 41–63; № 2. – С. 28–49. 24. Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны [од ред. М. Н. Покровского] / М. Кубанин. – Л.: Прибой, 1927. – 228 с. 25. Коган С. Другий період Радянської влади в Одесі. 1919 р. / С. Коган, Н. Межберг // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 1–27. 26. Григорьевщина // Годы борьбы. 1917–1927: Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск: Зиновьевская окружная октябрьская комиссия, 1927. – С. 82–96. 27. Анишев А. Очерки истории гражданской войны. 1917–1920 гг. / А. Анишев. – Л.: Гиз, 1925. – 288 с. 28. Какурин Н. Е. Как сражалась революция / Н. Е. Какурин. 2-е изд., уточн. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 2. – 431 с. 29. Дубровский С. Григорьевщина / С. Дубровский // Война и революция. – 1928. – № 4. – С. 86–98; № 5. – С. 90–100. 30. Акшинский В. С. Ворошилов (Биографический очерк) / В. С. Акшинский. – М.: Политиздат, 1974. – 287 с. 31. Рабинович С. История гражданской войны: Краткий очерк [под ред. И. Минца]. Изд. 2-е, испр. и доп. / С. Рабинович М.: Соцэкгиз, 1935. – 285 с. 32. Кулик Г. И. [Автобиография, 1939] / Г. И. Кулик // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 3. – С. 18–20. 33. Круть В. Т. До історії боротьби проти григор'євщини на Україні / В. Т. Круть // Літопис революції. – 1932. – № 5. – С. 119–147. 34. Дмитриев А. О борьбе с атаманиной на Украине / А. Дмитриев // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 3. – С. 154. 35. Дубровский С. Ликвидация григорьевщины (1919 г.) / С. Дубровский // Военно-исторический журнал. – 1941. – № 2. – С. 28–41. 36. Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / М. І. Супруненко. – К.: Вид. АН УРСР, 1951. – 343 с. 37. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. В. Лихолат. – М.: Госполитиздат, 1954. – 656 с. 38. Шевчук Г. М. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918 – квітень 1919 р.) / Г. М. Шевчук. – К.: Радянська школа, 1959. – 175 с. 39. Любаров Л. И. Григорьевщина / Л. И. Любаров // Советская историческая энциклопедия / Глав. ред. Е. М. Жуков. – Т. 4. Гаага–Двин. – М.: Советская энциклопедия, 1963. – Стлб. 789. 40. Балковский П. М. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. / П. М. Балковский. – К.: Наукова думка, 1966. – 303 с. 41. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и военной интервенции на Украине (1918–1920) / Н. И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 455 с. 42. Раковский М. Е. Крах григорьевщины / М. Е. Раковский // История СССР. – 1966. – № 5. – С. 35–52. 43. Голишков Д. Правда о врагах народа / Д. Голишков. – М.: Алгоритм, 2006. – 448 с. 44. Голишков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР 3-е изд., доп. / Д. Л. Голишков. – М.: Политиздат, 1980. – Кн. 1. – 335 с. 45. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / [ред. кол.: І. Ф. Курас (відп. ред.), П. Л. Варгатюк та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. – 632 с. 46. Фесенко А. П. К оценке роли К. Е. Ворошилова в разгроме григорьевщины / А. П. Фесенко // Вопросы истории. – 1988. – № 10. – С. 187–189.

Александр Приказюк

ОСВЕЩЕНИЕ ГРИГОРЬЕВЩИНЫ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проанализированы работы советских исследователей 1920–1980-х гг., касающиеся повстанческого движения под руководством Н. Григорьева. Прослежены тенденции в освещении григорьевщины советской историографией на разных этапах ее развития. Проанализированы наиболее важные исторические труды советских историков. Отмечается, что период 1920-х – начало 1930-х гг. был наиболее продуктивным в советской историографии. В работах советских авторов этого периода довольно полно рассказывается об участии повстанцев атамана Н. Григорьева в борьбе с войсками Антанты в январе-апреле и о ходе восстания в

мае 1919 г. Но тогда же появляются и отдельные мифы о григорьевщине, которые бытуют и сегодня. Указывается, что для большинства работ советских историков 1920–1980-х гг. характерны поверхностность и фрагментарность в изложении истории григорьевского движения. Отвергая боевые заслуги Н. Григорьева и его бойцов, часто умалчивая их, советские историки не забывали обвинять григорьевцев в пьянстве, авантюризме, контрреволюционности, склонности к грабежам, антисемитизму и погромам.

Ключевые слова: повстанческое движение, Н. Григорьев, григорьевское движение, советская историография, мифотворчество.

Oleksander Prykazyuk

LIGHTING INSURGENCY OF N. GRYHOR'YEV IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

The article analyzes the works of Soviet researchers 1920–1980 years related insurgency under the leadership of N. Gryhor'yev. Followed trends in lighting this rebel movement Soviet historiography at different stages of development. Considered the most important historical works of Soviet historians, shows their strengths and weaknesses. It is noted that the period of 1920 – the beginning of the 1930s years was the most productive in the Soviet historiography. In the works of Soviet writers of this period quite fully describes the participation of the rebel chieftain N. Gryhor'yev in the fight against Entente troops in January-April and during the uprising in May 1919. At the same time there are some myths about N. Gryhor'yev, which, unfortunately, are prevalent today. It is claimed that for most works of Soviet historians typical superficiality and fragmented presentation of history of the movement by N. Gryhor'yev. Rejecting military achievements of N. Gryhor'yev and his men, often ignoring them, Soviet historians have accused the rebels of drunkenness, adventurism, counter-revolutionary, susceptibility to robbery, anti-Semitism and pogroms.

Key words: rebel movement, N. Gryhor'yev, hryhor'yevskyy movement, Soviet historiography, myth-making.

УДК 930.2 (477)

Ольга Владига

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Стаття присвячена проблемам осмислення діяльності М.Грушевського як археографа в історичній науці першої третини ХХ ст. Виявлено дискусійні аспекти, котрі викликали обговорення археографічної спадщини видатного ученого. Вказано вплив дискусій того часу на подальше вивчення археографічних студій дослідника.

Ключові слова: М. Грушевський, археографія, Київська археографічна комісія, Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук.

Дослідження археографічної діяльності Михайла Грушевського – один із найбільш популярних напрямків сучасного грушевськознавства. Така прискіплива увага до джерелознавчої спадщини видатного ученого пояснюється не стільки фундаментальністю розроблених та реалізованих автором "Історії України-Руси" археографічних проєктів, скільки актуальністю його роздумів у галузі теорії та практики видання історичних джерел, дієвістю запропонованих ним форм та методів археографічного пошуку. Сучасні науковці І. Гирич [1], М. Капраль [2], В. Тельвак [3] та інші єдині у переконанні, що археографічний сегмент української історіографії надалі знаходиться на етапі реалізації окреслених М. Грушевським більш ніж століття тому першочергових завдань.

Натомість, до сьогодні поза увагою дослідників залишаються ті гарячі дискусії, котрі викликали археографічні пропозиції автора "Історії України-Руси" у середовищі його сучасників. Без їх всебічного аналізу неможливо адекватно зрозуміти вагомість внеску М. Грушевського в українську археографію ХХ ст. Тому завданням ставимо простежити дискусії, котрі виникали у першій третині минулого століття довкола археографічних ініціатив патріарха української науки. Адже саме у полеміці зі своїми знаними польськими, білоруськими та російськими колегами, український учений корегував археографічні задуми та переосмислював власне бачення форм і методів джерелознавчої праці.

Метою статті є всебічний аналіз рецепції археографічної діяльності М. Грушевського в науці його часу.

Перша спроба аналізу археографічної діяльності М. Грушевського належить рецензентам його магістерської дисертації, вагомим джерельним додатком до якої стали два виданих томи документів. Вони містили віднайдений молодим ученим в українських, польських та російських архівах джерельний матеріал до історії економічних та суспільно-політичних процесів на Поділлі в

XV–XVIII ст. Ці джерельні додатки вийшли як восьма частина реномованої видавничої серії “Архив Юго-Западной России”. Представник київського осередку Н. Молчановський високо оцінив едиційну працю, проведену автором, що реалізувалася у двох томах актів Барського староства. “Зібрання цих актів, – наголошував рецензент, – що потребувало маси клопіткої праці, складає значну заслугу п. Грушевського в історії нашого краю, оскільки вони дають досить ґрунтовну картину колонізації та руху землеволодіння на певній території Поділля” [4, с. 105].

Не залишила поза своєю увагою археографічний дебют М. Грушевського й галицька українська наукова періодика. У “Записках НТШ” детально прорецензовано і нову монографію молодого ученого і два томи виданого ним документального матеріалу. Рецензенти передусім наголосили на вагомості зібраного М. Грушевським джерельного масиву для реконструкції колонізаційних процесів та соціально-економічного життя на Поділлі у XV–XVIII ст. “Видані тепер акти, – зазначив один із оглядачів, – містять у собі силу нового материялу, що належить не тільки до Барщини, але й до західнього Поділя-Камецького староства” [5, с. 178; 6, с. 21]. Ознайомивши читача зі змістом обох томів документів, рецензенти наголошували, на які саме аспекти минулого Поділля ці вперше опубліковані матеріали можуть пролити істотно нове світло.

Видані М. Грушевським томи документів помітили й польські історики. Їх розгляду присвячено розлогу рецензійну статтю спеціаліста з історії Поділля А. Яблоновського. Останній підкреслював солідність джерельної бази праці та поважну археографічну роботу автора, назвав рецензовану монографію “чудовим причинком до історії наших внутрішніх стосунків”, “вичерпним фактичним описом Барського староства”, що “у всій повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин у ньому, подає тим самим історичний взірєць, вказує ніби норму тих же відносин в інших українських староствах подібної ґенези й категорії” [7, с. 64–73].

Ще більш уважно тогочасна наукова критика стежила і за розгорнутою М. Грушевським у Галичині масштабною археографічною діяльністю. Особливо прискіпливою ця увага стала після утворення в січні 1896 р. Археографічної комісії НТШ. З того часу жодне археографічне видання, підготовлене як головою товариства, так і його колегами та учнями, не залишилося поза увагою істориків. Такі авторитетні археографи того часу, як М. Довнар-Запольський [8, с. 146–156], В. Щербина [9, с. 37–41], П. Жукович [10, с. 232–238], Я. Славик [11, с. 335–339], К. Хамец [12, с. 181–187], Ф. Равіта-Гавронський [13, с. 358–365] та інші одногосно відзначили вагомість розгорнутої М. Грушевським в НТШ археографічної діяльності та високо оцінили його власний внесок у розбудову джерельного підґрунтя східноєвропейського минулого. Щоправда, при цьому польські дослідники вказували, що опубліковані документи, не лише М. Грушевським, але і його співробітниками із НТШ, нерідко підібрані тенденційно з метою обґрунтування історіографічних гіпотез автора “Історії України-Руси”.

Перші узагальнюючі характеристики внеску М. Грушевського в організацію археографічної праці на терені НТШ та його власного доробку прозвучали на початку ХХ ст. в контексті відзначення ювілеїв видатного історика, котрі влаштовувала українська громада, вшановуючи свого невтомного працівника. Так, у зв’язку із відзначенням у Галичині учнями та колегами історика десятиліття його діяльності у Львові (1904 р.) та сорокаріччя від дня народження (1906 р.) уперше звернено увагу на вагомість археографічної складової науково-організаційної праці голови НТШ. Про це відзначалося на сторінках не лише української, але й польської та чеської періодики. Так, польські дослідники підносили заслуги М. Грушевського перед українською наукою й наголошували, що він своєю “бenedиктинською працюватістю” створив “руський науковий світ” та “цілу школу” [14, с. 440–442]. Чеський історик К. Кадлец вказував, що його український колега “належить до найплодовитіших і найґрунтовніших слов’янських дослідників”, адже його організаційному таланту завдячує свій швидкий поступ львівське НТШ та київське УНТ; саме завдяки М. Грушевському українці нарешті отримали засновану на розлогодному комплексі першоджерел історичну метрику [15, с. 163–167].

Відзначимо, що у подальших відзначеннях пов’язаних із автором “Історії України-Руси” урочистих дат, частка аналізу його археографічного доробку дедалі більше зростала від ювілею – до ювілею. Свідченням цього може бути святкування 25-ліття літературно-наукової праці М. Грушевського, котре припало на 1910 р. У численних ювілейних дописах знайшлося місце і для відзначення вагомості археографічної складової діяльності ученого. Так, Ф. Слюсаренко на спеціальному зібранні петербурзької “Громади”, присвяченому ювілею М. Грушевського, зупинився на його внеску в розбудову археографічного сегменту української науки. При цьому він назвав не тільки серійні археографічні видання, але й підготовлені львівським професором кадри молодих істориків, “котрих можна було посилать в археографічні експедиції по архівах Кракова, Москви, Київ, Варшави, Петербурга” [16, с. 2–3].

Своєрідний підсумок археографічної діяльності М. Грушевського у галицьке двадцятиліття підведений під час святкування 50-ліття видатного ученого, котре попри воєнне лихоліття та роз’єднаність українців лінією фронту, відзначалося по обидва боки Збруча. Найбільш місткі

характеристики археографічного доробку автора "Історії України-Руси" прозвучали у статті М. Василенка "Проф. М.С.Грушевський як історик", що вийшла у спеціально присвяченій ювіляру книжці московської "Украинской жизни". Відзначаючи фундаментальність здійсненої ювіляром історіографічної реконструкції, автор нарису підніс небачену перед тим в українській науці інтенсивність археографічних пошуків М. Грушевського. Щоб наочніше показати солідність його археографічної праці, М. Василенко вдався до порівняння із класиком російської науки С. Соловйовим: "...Соловйову доводилося мати справу переважно з російськими джерелами й архівами; Грушевський за характером своїх студій мусів удаватися до архівів не тільки російських, а й польських та галицьких" [17, с. 32].

Поступове накопичення критично-аналітичної інформації щодо різноманітних аспектів наукової діяльності М. Грушевського уможливили цілісне осмислення археографічної сфери його життя упродовж першої третини ХХ ст. Тут помітним явищем став узагальнюючий нарис представника львівської школи М. Грушевського – В. Герасимчука "Михайло Грушевський як історіограф України", опублікований у "Записках НТШ", приурочених до 25-ліття приїзду видатного ученого в Галичину. Серед різноманітних аспектів наукової праці учителя, автор характеризує його археографічний доробок. "Численні видання жерел, які впорядкував він сам, або його ученики за його почином і помічу, – твердив В. Герасимчук, – дають свідоцтво його великій праці" [15, с. 11]. Далі галицький історіограф зупиняється на полеміці, котра розгорнулася в україністиці довкола оцінки першоджерельного акценту в "Історії України-Руси". Відкидаючи закиди на адресу учителя, автор наголошував на логічності значних передруків джерел у його головній праці. Підсумовуючи вказану полеміку, В. Герасимчук зазначав: "Думаю, що сей закид, коли його можна назвати закидом, міг би мати деяке оправдання у багатших і щасливіших у культурній продукції націй, але ніколи у нас. Історик на таке обвинувачення не може погодитися. Великий історик мусів перейти колосальні труднощі муравлиного збирання жерел-документів при великій недостатці приготовних ерудиційних робіт і рівночасно мусів свої здобутки, що не мали ще в науці горожанського права, як найбільше узаasadнити і одокументувати" [18, с. 9–10]. Нами свідомо наведено це цитування, бо теза В. Герасимчука фактично започаткувала дискусію в українській науці, яка триває й досі – чи вважати сильною, а чи слабою рисою "Історії України-Руси" її дедалі більш виразний – від тому – до тому – першоджерельний характер.

Інший аспект цілісного аналізу археографічної діяльності М. Грушевського львівського періоду пов'язаний із появою на початку 20-х рр. ХХ ст. перших синтетичних оглядів української історіографії, у яких, зрозуміло, неможливо було обійти увагою доробок видатного ученого в галузі видання джерел. Однією із перших праць такого плану став "Огляд української історіографії" Д. Дорошенка, що з'явився друком у Празі в 1923 р. Науковій та організаційній діяльності М. Грушевського у книзі відведено цілий розділ. На тлі розгортання українських історичних студій ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Д. Дорошенко показує солідність внеску автора "Історії України-Руси" у становлення та дисциплінарне оформлення цілого спектру українознавчих студій. Особливий акцент в "Огляді" зроблено на археографічній діяльності М. Грушевського, що мала важливі для вітчизняної культури наслідки – закладення надійного джерельного підґрунтя для створення синтезу українського минулого. Коротко аналізуючи видання М. Грушевського та представників його львівської школи, Д. Дорошенко відзначав: "Майже всі згадані праці, що вийшли або з історичного семінара проф. Грушевського, або взагалі з його наукової школи, засновані здебільшого на архівних джерелах, за-для дослідження котрих переводились їх авторами досліди й студії по різних архівах Львова, Кракова, Відня, Варшави, Харькова, Москви, Петербурга, і через те майже всі вони подають новий і науково оброблений матеріал, а часом і дуже важні з наукового погляду висновки" [19, с. 198].

Після переїзду М. Грушевського до радянського Києва відновилася його власна археографічна діяльність, а разом із тим і її обговорення на сторінках наукової періодики. Оглядачі – В. Романовський [20, с. 106–114], І. Єрофіїв [21, с. 210–211], П. Клименко [22, с. 340–342], В. Біднов [23, с. 279–284], С. Наріжний [24, с. 1029–1031] та інші – традиційно відзначали масштабність розгорнутої ним діяльності в Археографічній комісії ВУАН і фундаментальність власних джерелознавчих інтересів академіка, що значно зміцнили джерельний кістяк українського минулого, передусім, його козацької доби, котра перебувала у центрі наукових інтересів автора "Історії України-Руси" в останнє десятиліття.

Етапним у прижиттєвому осмисленні різнопланової археографічної праці М. Грушевського стало широке відзначення 60-ї річниці з дня народження та 40-ліття наукової та науково-організаційної діяльності ученого. У низці виступів та публікацій, викликаних ювілеєм, помітна увага відводилася і характеристиці археографічного доробку академіка. Найбільш ґрунтовно та всебічно 40-річну наукову діяльність М. Грушевського, також і під оглядом її археографічної складової, проаналізував Д. Багалій. Він поставив перед собою задеклароване у назві розвідки складне

завдання – визначити місце ювіляра в українській науці. Харківський історик чи не вперше в історіографії відзначив вплив на становлення М. Грушевського-археографа київської документальної школи та її керівника В. Антоновича. Характеризуючи магістерську дисертацію ювіляра, дослідник вказував, що “ця робота дала йому міцні основи і для дальших студій над архівними матеріалами, дала йому методологію і одразу поставила його високо серед працівників по документальній історії України” [25, с. 177].

Археографічні традиції школи В. Антоновича, за влучним спостереженням Д. Багалія, М. Грушевський переніс і розширив на галицькому ґрунті. Утім, дослідник відзначав відмінності між виданнями Київської археографічної комісії і Археографічної комісії НТШ. Якщо критерієм добору матеріалу для перших була наукова проблема, то М. Грушевський підбирав матеріал за територіальною та хронологічною ознаками. Характеризуючи науковий доробок голови НТШ, втілений у чотирьох томах “Жерел до історії України-Руси”, Д. Багалій назвав його “дуже цінним” внеском у вітчизняну науку [25, с. 185]. Поряд із опублікованими у “Жерелах” документами, Д. Багалій уперше відзначав солідність публікацій в інших виданнях НТШ, а також на сторінках його головної праці.

Розглянувши індивідуальний внесок М. Грушевського в українську історіографію, Д. Багалій характеризував зусилля ювіляра з організації археографічного напрямку діяльності, очолюваного ним НТШ. Тут він цілком слушно експонував створення львівської історичної школи. Підсумовуючи археографічні праці учнів автора “Історії України-Руси”, Д. Багалій писав: “Ці видання, що в найбільшій мірі торкалися спеціальности М[ихайла] С[ергійовича], були найтісніше зв’язані з організаційною і редакторською працею в них М[ихайла] С[ергійовича]” [25, с. 190]. Відзначимо, що історіографічні рефлексії харківського ученого довкола археографічного доробку його київського колеги були найбільш детальними для того часу і значною мірою не втратили своєї слушності й для сучасних дослідників.

Поза межами радянської України найбільш ґрунтовно наукову працю М. Грушевського проаналізував представник його львівської школи М. Кордуба. Поряд із уважним розглядом провідних історіографічних ідей учителя, галицький учений звернув увагу читача на його джерелознавчі пошуки. Аналізуючи ситуацію в українській науці кінця XIX ст., автор слушно відзначав, що “Грушевський найшов ґрунт дуже мало підготований, величезні простори часу і цілий ряд підставових проблем майже нерухані. Він мусів сам починати від розшукування та аналізу жерел. [...] Не находячи підготовчих робіт, Грушевський майже всюди сам сходить на сам слід, черпає просто зі жерел” [26, с. 349]. Та найбільш масштабною така пошукова та джерелознавча праця, твердив М. Кордуба, була при опрацюванні періоду козаччини, де автор “Історії України-Руси” фактично цілковито сформував нову історіографічну традицію, засновану на солідному компендіумі уперше введених до наукового обігу джерел.

На зламі 20–30-х рр. XX ст. оцінки археографічного доробку М. Грушевського у радянській науці, як врешті і усієї його історіографічної спадщини, почали змінюватися у напрямку огульної критики. Найбільш тривалий час толеруючи археографічний сегмент творчості М. Грушевського, радянські марксистські історики, керовані логікою “розгортання боротьби на історичному фронті”, розпочали брутальну критику його джерелознавчого доробку. З позиції догматизованого марксизму видатному вченому закидалася тенденційність у підборі джерел з метою довести свої “буржуазні” історіографічні концепції [27, с. 133–148].

Отже, саме у першій третині XX ст. закладено основи розуміння археографічних пошуків М. Грушевського. Критики і перші дослідники його доробку відзначали високу джерелознавчу кваліфікацію та чудову археографічну підготовку М. Грушевського-історика, його непересічний організаційний талант, котрий дозволив організувати та упорядкувати археографічну складову української науки. Водночас, висловлювалися критичні зауваження полемічного характеру. Значна кількість літератури того часу, присвяченої археографічним студіям М. Грушевського, свідчить про занчаний авторитет ученого. З’ясування особливостей рецепції джерелознавчої діяльності автора “Історії України-Руси” в історіографії першої третини XX ст. має стати поштовхом до вивчення подальших періодів (діаспорного та сучасного) археографічної грушевськіани.

Список використаних джерел

1. Гирич І. Деякі питання організації М.С.Грушевським археографічної роботи у Львівський період життя (1894–1914) / І. Гирич // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 266–294.
2. Капраль М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. (Нарис історії діяльності) / М. Капраль // Український археографічний щорічник. – Випуск 3–4. – К., 1999. – С. 56–76.
3. Тельвак В. Методологічні проблеми сучасного грушевськознавства / В. Тельвак // Південний архів. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2010. – Випуск 31–32. – С. 8–16.
4. Н. В. [Н. В. Молчановський] 1) Архів Юго-Западной России. – Ч. 8. – Т. 1. Матеріали для истории местного самоуправления в связи с историею

сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. / Н. В. Молчановський. – К., 1893; 2) Ч. 8. Т. II. Акты Барского староства XVII–XVIII в. – К., 1894; 3) Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки. К., 1894 / Н. В. Молчановський // Киевская старина. – 1895. – Т. XLVIII. – С. 103–112. 5. О. Щ. [Щуровський Ол.]: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Часть восьмая, т. I. Акты Барскаго староства XV–XVI в. – К. 1893 / Ол. Щуровський // Записки НТШ. – 1894. – Т. IV. – С. 178. 6. Ю.С. [Сицінський Ю.]: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, часть восьмая, т. I: Матеріали для історії місцевого самоуправління в зв'язі з історією сословної організації, Акты Барскаго староства XV–XVII в. К. 1893; Часть восьмая, т. II: Акты Барскаго староства XVII–XVIII в. К. 1894 / Ю.Сицінський // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VI. – С. 20–23. 7. Jabłonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriceskije очерки. Kijew 1894) / A. Jabłonowski // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. – Rocznik VII. – S. 64–73. 8. Довнар-Запольский М. К истории экономического быта Галиции в XVI веке (Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т.1) / М. Довнар-Запольский // Журнал Министерства народного просвещения. – Седьмое десятилетие. – Часть CCCXV. – 1895. – Январь. – С. 146–156. 9. Щербина В. Жерела до історії України-Руси [Під ред. М. Грушевського]. Т.1 / В. Щербина // Киевская старина. – 1896. – Т. XLIV. – С. 37–41. 10. Жукович П. Матеріали до історії української козащини, видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Том 1. Документи по рік 1631. Зібрав і видав Іван Крип'якевич. У Львові, 1908) / П. Жукович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1909. – Новая серия. Часть XXIV. – Кн. 11 (ноябрь). – С. 232–238. 11. Slavik J.: Hruševskij Michajlo, Istorija ukrainskoj Kozaččini. T. I. do roku 1625. Kijev-Lvov, 1909. Kripjakevič Ivan. Materiali do istorii ukrainskoj Kozaččini. T. I. Dokumenti po rik 1631. Lvov, 1908 / J. Slavik // Český Časopis Historický. – Praha, 1910. – Sešit 3. – S. 335–339. 12. Chamiec Ks.: Źródła do historyi Ukrainy–Rusi, wydawane przez Komisję archeograficzną Tow. Nauk. Im. Szewczenki. T. I. Lustracye królewsczyzn na ziemiach Halickiej i Przemyskiej z roku 1565–1566. Lwów, 1895 / Ks.Chamiec // Biblioteka Warszawska. – 1897. – Tom II. – S. 181–187. 13. Rawita-Gawroński Fr.: Źerela do istorii Ukrainy-Rusi. T. XII–V. Lwów 1911. Materjały do istorii ukraińskiej Kozaczyny, wydany pod zahalnoju redakcijeju Michajła Hruszewskoho. Tom V. Akty do Chmelnicyzny (1648–1657), zibraw i wydaw Miron Korduba. U Lwowi 1911. Peredne slowo V–VI. Borot'ba za polskij prestiž po smerty Wołodysława IV, 1–60, Dr. Miron Korduba. Akty od 65–513. Pokażczyk imen osib 515 do 532; pokazczyk geograficznych i etnograficznych imen 533 do 545 / Fr. Rawita-Gawroński // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1915. – S. 358–365. 14. Tad. St. Gr. [Grabowski T.S.]: Науковий збірник присвячений професорови Михайлові Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. / T. S. Grabowski // Świat Słowiański. – Rocznik II. – Kraków, 1906. – Czerwiec. – S. 440–442. 15. Kadlec K. Mychajlo Hruševskij / K.Kadlec // Slovansky Přehled. – 1909. – № 11. – S. 163–167. 16. Ф. С-ко. [Слюсаренко Ф.] Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність / Ф. Слюсаренко // Рада. – 1910. – № 287. – С. 2–3. 17. Василенко Н. П. Проф. М. С. Грушевский как историк / Н. П. Василенко // М. С. Грушевский (1866–1916). Издание "Украинской жизни". – М., 1917. – С. 18–34. 18. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України / В. Герасимчук // Записки НТШ. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 1–26. 19. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К.: Вид-во "Українознавство", 1996. – 256 с. 20. Романовський В. Український археографічний збірник. м. Київ 1926. VII + 354 ст. Видала Археографічна Комісія Української Академії Наук / В.Романовський // Архівна справа. – 1928. – Книжка п'ята-шоста. – С. 106–114. 21. Єрофіїв І.: Український археографічний збірник. Вид. Археогр. комісії УАН т. I, К. 1926. стор. 354. / І. Єрофіїв // Червоний шлях. – 1927. – № 3 (48). – С. 210–211. 22. Клименко П.: Український Археографічний Збірник. Т. I-й, сс. I–VII, 354. У Києві, 1929 / П. Клименко // Записки Исторично-Филологічного Відділу. – К., 1927. – Книга XII (1927). – С. 340–342. 23. Біднов В. Український Археографічний Збірник, видає Археографічна Комісія Української Академії Наук, том перший, у Києві, 1926 (з друкарні Україн. Академії Наук), VII + 354 + I нум. / В. Біднов // Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн. 3. – С. 279–284. 24. Наріжний С. М. Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина [Хмельниччина роки 1650–1653]. Державне видавництво України. 1928. – С. 604. [Всеукраїнська Академія Наук]. – Тому дев'ятого друга половина [Хмельниччина роки 1654–1657]. ДВОУ Державне видавництво "Пролетар" 1931. – С. 605–1632 / С. Наріжний // Літературно-науковий вісник. – 1931. – Т. 107. – С. 1029–1031. 25. Багалій Д. Академік М. Грушевський і його місце в українській історіографії / Д. Багалій // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160–217. 26. Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) / М. Кордуба // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Т. 91. – С. 346–357. 27. Ястребов Ф. "Тому дев'ятого перша половина" М. Грушевський. Історія України-Руси. Тому 9-го перша половина (Хмельниччина роки 1650–1653) ДВУ, 1928, стор. 601 / Ф. Ястребов // Прапор марксизму. – 1930. – № 1. – С. 133–148.

Ольга Владыга

АРХЕОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО В ИСТОРИОГРАФИИ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX В.

Статья посвящена проблемам осмысления деятельности М. Грушевского как археографа в исторической науке первой трети XX в. Выявлены дискуссионные моменты, которые вызвало обсуждение археографического наследия выдающегося ученого. Указано влияние дискуссий того времени на дальнейшее изучение археографических студий исследователя.

Ключевые слова: М. Грушевский, Киевская археографическая комиссия, Археографическая комиссия Научного общества имени Шевченка, Археографическая комиссия Всеукраинской Академии наук.

Olga Vladya

MYKHAILO HRUSHEVSKY' ARCHEOGRAPHIC HERITAGE IN HISTORIOGRAPHY OF THE FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURY

The article is devoted to the problems of meaningfulness in Hrushevsky' occupation as an archeographer in historical science of the first third of the twentieth century . It is exposed debatable moments that provoked discussion on the archeographic heritage of outstanding scientist. Indicated the influence of the time of discussions on further study into archeographic workshops of the explorer.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, archeography, the Kyiv Archeographic Commission, the Archeographic Commission of the Scientific Society named after Taras Shevchenko, the Archeographic Commission of the all-Ukrainian Academy of Sciences.

УДК 930(477)“1926/1933”

Сергій Трубчанінов

“РЕОРГАНІЗАЦІЯ” ІСТОРИЧНИХ УСТАНОВ ВУАН ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті аналізуються останні роки діяльності Історично-географічної комісії, яка функціонувала в системі Української Академії наук з березня 1919 р. Вона була створена з метою складання історично-географічного словника української землі, але з 1926 р. завдання комісії стали більш ширшими. Невеликий штат комісії опрацьовував значний матеріал, готуючи до видання регіональні словники та монографії. У 1927–1931 рр. комісія видала чотири томи “Історично-географічного збірника”. Історично-географічними дослідженнями частково займалися комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН, а також історично-географічна підсекція історичної секції. Наприкінці 1929 р. розпочалася “реорганізація” в системі ВУАН, яка призвела до поетапного закриття низки історичних установ. Першими були закриті порайонні комісії. У 1933 р. була ліквідована історично-географічна комісія.

Ключові слова: історична географія, комісія Української Академії наук, історично-географічний словник, “Історично-географічний збірник”, ВУАН.

Необхідність наукових досліджень в царині історичної географії розглядалася ще на стадії вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук (далі – УАН) у Києві. Так, автори пояснювальної записки до комісії для вироблення законопроекту про організацію Історично-філологічного відділу УАН на чолі з Д. Багалієм підкреслювали: “Історична географія являється основою, з одного боку, для української історії, а з другого – для сучасної географії” [1, с. 118]. У березні 1919 р. розпочала діяльність постійна комісія для складання історично-географічного словника Української землі. Згодом до історично-географічних досліджень долучилися й деякі інші установи УАН.

Історично-географічні студії в системі УАН у 1919 – на початку 1930-х рр. стали предметом дослідження Г. Вербиленко [2–4], початковий етап цих студій – І. Савченко [5–6]. У роботі Т. Ананьєвої та О. Тодійчук зроблено бібліографічний аналіз “Історично-географічного збірника”, який видавався в 1927–1931 рр. під егідою історично-географічної комісії [7].

На жаль, немає спеціальної роботи, у якій би аналізувався розвиток історично-географічних досліджень в нелегких умовах “реорганізації” історичних установ Всеукраїнської Академії наук (далі – ВУАН) упродовж 1929–1933 рр. Заповнення цієї прогалини і є метою нашої статті.

Для цього необхідно виконати наступні дослідницькі завдання: з’ясувати характер історично-географічних студій в системі ВУАН на межі 1920–1930-х рр., місце історично-географічної комісії, діяльність її керівника О. Грушевського та членів комісії.

29 березня 1919 р. на спільному зібранні УАН таємним голосуванням одностайно на посаду “директора Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі” було обрано Олександра Грушевського [1, с. 437]. Професор О. Грушевський, учень фундатора української історичної географії В. Антоновича, на той час був відомий як успішний вчений, педагог (викладав у Новоросійському, Московському та Петербурзькому університетах), громадський діяч, один із засновників Українського наукового товариства в Києві (1907 р.) та Українського народного університету (1917 р.), перший голова бібліотечно-архівного відділу при департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх (1918 р.) [8, с. 253–256].

3 травня 1919 р. комісія розпочала роботу в постійному складі. Як свідчив О. Грушевський: “Голова, два постійних членів і співробітник для вибирання відомостей на картки (спеціальне доручення) – це її мінімальний склад” [9, арк. 102]. В інформації до канцелярії секретаря УАН, яка підготовлена від імені постійної комісії 26 липня 1919 р. повідомлялося, що постійними співробітниками (на повному утриманні) комісії, окрім директора професора О. Грушевського, були: Є. Перфецький та О. Гермайзе [9, арк. 35]. Ще з квітня 1919 р. на посаді складача покажчика у комісії працював М. Ткаченко [10, арк. 3]. У той же час склад членів комісії був значно ширший. Так, у додатку до повідомлення містився список членів комісії, що не одержували платню: академік Д. Багалій, К. Мельник-Антонович, В. Щербина, О. Рогозинський, Л. Добровольський, В. Козловська, М. Карнилович, В. Романовський, професор В. Данилевич, І. Каманін, приват-доцент О. Сагарда, М. Білинський, М. Шлемкевич, В. Абрамович, [Катерина] Лазаревська, професор М. Сагарда, М. Ткаченко, доценти духовної академії Попович, Іваницький, Д. Щербаківський [9, арк. 36–37].

У вересні 1920 р. до роботи в комісії долучилася дружина Олександра Сергійовича – Ольга, яка складала бібліографію з історичної географії [11, арк. 1]. У березні 1921 р. новим співробітником "по вибиранню карток для словника" стала молодша сестра О. Грушевського – Г. Шамрай [12, арк. 1]. У 1922 р. в зв'язку зі скороченням штатів в УАН в постійній комісії для складання історично-географічного словника української землі залишився лише один штатний співробітник – директор О. Грушевський, проте участь у її роботі брали 10 нештатних співробітників [1, с. 337].

За новими штатами ВУАН, затвердженими у жовтні 1925 р., комісія для складання історично-географічного словника української землі мала складатися із керівника комісії та трьох наукових співробітників [13, с. 148]. Зміни, які відбувалися у системі ВУАН, призвели до певної наукової переорієнтації структур історично-філологічного відділу. Так, з 1926 р. комісія в офіційних документах стала називатися історично-географічною (хоча і стара назва також вживалася в окремих документах навіть на початку 1930-х рр.). У 1927 р. в історично-географічній комісії працювали: О. Грушевський (керівник); штатні співробітники О. Баранович, М. Ткаченко, Г. Шамрай; "співробітники звичайні" С. Глушко, О. Грушевська, Н. Жданова, С. Шамрай, В. Юркевич [10, арк. 10].

О. Грушевський очолював також історично-економічну підсекцію історичної секції під керівництвом М. Грушевського. Як зазначалося у звіті УАН за 1926 р., історично-економічна підсекція продовжувала вивчення соціально-економічних відносин України XVI–XVIII ст., перенісши центр ваги на відносини "географічно-колонізаційні" і, таким чином, стала історично-географічною. На її засіданнях зачитано 10 розвідок, які пізніше вийшли друком [13, с. 241]. У звіті ВУАН за 1927 р. вказувалося, що праці історично-географічної підсекції зачитувалися на її засіданнях і друкувалися у виданнях академії [13, с. 358]. Спільно з М. Грушевським О. Грушевський редагував "Праці історичної секції", був членом редколегії журналу "Україна", "Записок історично-філологічного відділу ВУАН" [14, с. 213].

Запланований ще у 1918 р. "Історично-географічний словник" так і не було підготовлено. Але зібраний в процесі роботи матеріал був вартий опублікування. З цією метою започатковано "Історично-географічний збірник" за редакцією О. Грушевського. Упродовж 1927–1931 рр. вийшло у світ чотири томи збірника, які вмістили 42 статті, присвячені окремим питанням з історії заселення Київщини, Волині, Чернігівщини, Поділля, історії окремих міст (Стародуба, Василькова, Борисполя, міст Поділля, Лівобережної України) тощо. Авторство цих статей належало 15 особам: співробітникам комісії та краєзнавцям. Найбільше із опублікованих у збірнику статей належало О. Грушевському і нештатному співробітнику комісії С. Шамраю – по шість. Серед авторів були також: краєзнавець І. Бойко (3 публікації), співробітник академії Ю. Виноградський (4), О. Грушевська (4), лаборант комісії Н. Жданова (1), штатний співробітник комісії М. Карачківський (3), гірничий інженер, співробітник технічної секції Інституту української мови П. Нечипоренко (2), історик М. Тищенко (3), Г. Шамрай (2), нештатний співробітник комісії В. Юркевич (2) та інші [7, с. 381–383].

14 листопада 1929 р. секретар ВУАН одержав звіт історично-географічної комісії, у якому йшлося про заплановане видання чергових томів "Історично-географічного збірника": за результатами 1928/1929 рр. – 15 арк. (том 4-й вийшов у 1931 р. – примітка автора), 1929/1930 рр. – 25 аркушів, 1930/1931 рр. – 30 аркушів, 1931/1932 рр. – 35 аркушів, 1932/1933 рр. – 40 арк. [10, арк. 1].

На межі 1920–1930-х рр. розгорнулося цькування провідних українських істориків. На Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 – січень 1929 рр.) затавровано без винятків всю українську історичну науку як "націоналістичну", а її представників названо "націонал-шовіністами" [15, с. 666–667].

У грудні 1928 р. Наркомосвіти порушив питання, підтримане Президією ВУАН, щодо реорганізації історичної секції, яку пропонувалося перетворити на один із підрозділів академії. Від імені ради історичної секції М. Грушевський висловив протест проти таких ідей, аргументуючи це тим, що перетворення секції в одну із академічних, державних установ призведе до втрати її громадського характеру і відсторонення від роботи значної частини членів секції, особливо позаштатних. Ця проблема обговорювалася навіть у кабінетах найвищих партійних чиновників України. 9 січня 1929 р. на Політбюро ЦК КП(б)У окремим пунктом прийнято постанову про "... зміну нашої лінії стосовно матеріальної підтримки Грушевського". З цього часу фінансування історичних установ М. Грушевського почало поступово й неухильно скорочуватися. Після проведення Всесоюзної конференції істориків-марксистів відбувся масований наступ марксистських істориків щодо концепції М. Грушевського в "Історії України-Руси" та співробітників його наукових установ у ВУАН. У справі СВУ 26 липня 1929 р. заарештовано Осипа Гермайзе, на той час керівника археографічної комісії [16, с. 176].

На початку 1930 р. погіршилося матеріальне становище співробітників історично-географічної комісії. Так, у березні на умовах неповної зайнятості стали працювати окремі члени комісії:

лаборант Н. Жданова – 2 дні по 6,5 год., бібліотекар О. Нецадименко – 1,5 дні по 6,5 год., науковий співробітник О. Грушевська – 1 день по 6 год., С. Шамрай – 1 день по 6,5 год. Про додаткову оплату не могло й бути мови [17, арк. 1].

Згідно ухвали сесії II-го (соціально-економічного) відділу ВУАН від 8 травня 1930 р. робота історично-географічної комісії скеровувалася на укладання "районових словників" [10, арк. 30].

6 серпня 1930 р. комісія з "чистки" апарату ВУАН обговорювала її висновки щодо апарату ВУАН. Зокрема, щодо асистента Ккомісії історично-географічного словника 60-літньої Г. Шамрай зазначалося: "... одержує 125 крб. на місяць. Батько був директор народніх училищ. Сестра акад. Грушевського. Всі її праці за останніх три з половиною роки виражаються в шести коротеньких розвідках з історії України за XVII–XVIII століття на 61 сторінці. Розвідки особливої наукової цінності не мають". Комісія постановила "зняти з цієї посади за відсутністю потрібної наукової кваліфікації" [18, с. 99]. З тим же формулюванням вирішено звільнити 52-літню О. Грушевську, нештатного асистента кафедри історії України [18, с. 100].

З 1 серпня 1930 р. зі складу історично-географічної комісії виведено племінника О. Грушевського – С. Шамрай, а з 15 серпня – О. Грушевську та Г. Шамрай [10, арк. 23].

На засіданні комісії 13–14 жовтня 1930 р. під головуванням М. Ткаченка (за відсутності О. Грушевського, які стали на той час вже частими) комісія заслухала п'ятирічний план керівника комісії, професора О. Грушевського. Зокрема, у 1931–1932 рр. він мав підготувати районний словник Городнянщини (обсягом 12 арк.), О. Баранович – словник Південної Волині (35 арк.), М. Ткаченко – словник Остерщини і Козелеччини (25 арк.). У 1932 р. О. Грушевський мав здати районний словник Прилуччини (15 арк.). У 1933 р. О. Баранович – мав підготувати словник Західного Поділля (20 арк.), М. Ткаченко – словник Уманщини і Звенигородщини (30 арк.). Заплановано підготувати словник Донбасу (30 арк.). По лінії "дослідження заселення" заплановано монографічні дослідження членів комісії. У 1931–1932 рр. мали бути підготовлені роботи О. Грушевського "Заселення Лівобережжя в XVII–XVIII ст." (10 арк.) та О. Барановича "Залюднення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. з мапою 1629 року" (12 арк.). У 1932 р. мали бути закінчені роботи О. Барановича "Залюднення українських земель в межах литовської держави в першій половині XVII ст." (15 арк.) та М. Ткаченка "Залюднення Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст." (20 арк.). У 1933 р. мала бути підготовлена монографія О. Барановича "Залюднення в першій половині XVII ст. Західно-Українських земель" (20 арк.). Крім цього, у 1931–1932 рр. М. Ткаченко мав підготувати роботу про історично-географічне районування України (8 арк.), а О. Грушевський у 1933 р. – "Замок і місто XVI ст." (10 арк.) [19, арк. 1–2].

Вважаючи цей план орієнтовним, комісія зазначала, що вона "не має повного штату на сьогоднішній день, а разом з тим не обросла ще науково-громадським оточенням". Комісія просила президію відділу збільшити кількість штатних одиниць, а також довести до чотирьох одиниць штат науково-допоміжного персоналу. Комісія просила виділити їй ліміт для друку в 1931 р. праць загальним обсягом 102 друкованих арк., у 1932 р. – 47 арк., у 1933 р. – 120 арк. Зрозуміло, що такий напружений план роботи було неможливо виконати, без належного фінансування. Тому комісія запропонувала наступний кошторис: на 1931 р. – 7500 крб. (у т.ч. на відрядження – 2000 крб., на науково-операційні потреби – 3000 крб., на устаткування – 2500 крб.), на 1932 р. – 7000 крб., на 1933 р. – 8000 крб. [19, арк. 2 зв.]. Варто зазначити, що за декілька тижнів після цього, на сесії ради ВУАН, що відбулася 29–30 жовтня 1930 р., М. Грушевський виступив із критикою жорсткої регламентації планової роботи кожної кафедри і академіка. Його опонентом на цій сесії став Д. Багалій, який засудив індивідуалістичні принципи у плануванні роботи в академії [16, с. 177].

Сьогодні вже добре відомо про напружені персональні стосунки у ВУАН, які часто-густо забарвлювалися і політичним змістом. Використовуючи складну ситуацію, компартійні органи вміло втручалися у справи ВУАН. На офіційному рівні до певного часу замовчувалася боротьба зі школою і концепціями М. Грушевського, тоді як на академічному, завуальовано робилося усе для того, щоб звузити вплив Михайла Сергійовича у вищій науковій інституції України [20, с. 245]. Восени 1930 р. завдано значного удару видавничим планам М. Грушевського. Головна наука припинила фінансування найважливішого його органу – збірника "Україна", а з друку знято цілком завершене ч. 44 цього часопису. Видавництво зупинило друк також інших важливих збірників, започаткованих М. Грушевським в історичній секції ВУАН, у тому числі: "Полуднева Україна", "Західна Україна", "Науковий збірник за 1930 рік" та інші [16, с. 178].

Збірник "Полуднева Україна" готувався під егідою комісії Степової України та Чорномор'я (М. Грушевський називав її "комісією Полудневої України"), яку очолював М. Ткаченко. У підготовчій роботі над збірником також брав участь С. Шамрай. З 24 матеріалів, які увійшли до першого випуску збірника, половина мала історико-географічне скерування. Зокрема, це праці Володимира Пархоменка ("Тмуторокань" та "Степовики нашого Півдня X–XIII в."), Євгена Загоровського

("Генуезькі колонії на Північному Причорномор'ї XIII–XV в."), Федора Петруня ("Українські степи за ранньої татарської та за литовської доби. Замітки і зауваження"), Івана Крип'якевича ("Полуднева Україна в часи Хмельниччини"), Володимира Гериневича ("Економічна роль Чорного моря і її значення для політичної кон'юнктури Сходу Європи в 2-й пол. XVIII ст." та "Дністер як торговельний шлях від кінця XVIII сторіччя до імперіалістичної війни (Матеріали до географії Дніпровського сточища)"), Антона Синявського ("До руху населення в Степовій Україні. Міграційні зрушення серед менонітів" та "Будівництво Дніпрельстану. Економічні зрушення в Степовій Україні"), Якова Новицького ("Острів Хортиця") та ін. Збірник обсягом у 41 друк. арк. у грудні 1930 р. все ж таки видрукували. Проте у працях Н. Полонської-Василенко та О. Оглоблина, сучасників тієї епохи, вказується, що збірник був повністю знищений у 1931 р. [21].

На початку березня 1931 р. М. Грушевський відбув останнє у своєму житті головування на засіданні ради історичної секції ВУАН. 6 березня 1931 р. він забрав частину належного йому гонорару із редакції "України" і наступного дня виїхав до Москви. Формально він і далі очолював кафедру історії України, з якої, щоправда, потрохи виводили окремі створені ним комісії та скорочували штат. Виконувачем обов'язки керівника кафедри на час відсутності голови, призначили С. Шамрая [16, с. 179, 181].

18 березня 1931 р. у записці від імені історично-географічної комісії до видавництва ВУАН йшлося про те, що вже 10 квітня 1931 р. О. Грушевський готовий подати дослідження "З історії заселення Гетьманщини" на 8 арк. з трьома мапами розміру сторінки (воно саме додруковувалося на машинці), а до 15 грудня поточного року – словник "Городнянщина" на 12 арк., з 8-ма мапами розміру сторінки. Словники "Південна Волинь" та "Остерщина", а також власні монографії мали подати також О. Баранович і М. Ткаченко [22, арк. 1].

4 і 28 квітня, а також 24 травня 1931 р., коли на засіданнях історично-географічної комісії обговорювався звіт про діяльність комісії за 1930 р., весь час робилися доповнення "щодо поширення елементів самокритики в продукції наукової праці Комісії та її збірників" [23, арк. 1; 24, арк. 1; 25, арк. 1]. На засіданнях історично-географічної комісії, поряд із науковими питаннями, слухалася інформація щодо шефської роботи. Так, 2 листопада 1930 р. піднімалося питання про "культурно-популярну роботу". Було заплановано лекції з історії міст Заслава, Старокостянтинова, Остра й Козельця. Передбачалась навіть лекція про завдання комісії для робітників Донбасу [26, арк. 1]. На засіданні 24 травня 1931 р. вирішено спільно із кабінетом антропології взяти шефство над фабрикою "Взутьовик" [25, арк. 1].

Більшість планів наукової роботи історично-географічної комісії так і залишилися не виконаними. У 1931–1932 рр. все більше на передній план виходить "поглиблення ідеологічної боротьби", у зв'язку з чим готуються і заслуховуються доповіді про буржуазні концепції в історичній географії. За основну проблему комісії було визнано збірник і словник Сталінського району [27, арк. 1].

Усе перше півріччя 1932 р. О. Грушевський перебував у відпустці. На посаді голови комісії його заміняв О. Баранович. Члени комісії намагалися "пов'язати свою роботу наукову з практикою соціалістичного будівництва". Визначилися з основною темою діяльності комісії – "Сталінщина в аспекті другої п'ятирічки" [28, арк. 1]. 6 травня 1932 р. на спільному засіданні комісії соціально-економічної історії України та історично-географічної, яке відбулося під головуванням О. Оглоблина, в присутності 12 членів комісії та 4 гостей О. Баранович мусив виступити із каяттям, прочитавши доповідь на тему: "Буржуазні концепції історії України в його роботах" [29, арк. 1–4]. Цікаво, що голова цих зборів О. Оглоблин вже пройшов таке "каяття" у 1931 р., після пережитого арешту, утисків і гонінь. Тоді, "самовикривши" свої праці періоду 1920–1925 рр., він пообіцяв написати працю методологічного характеру на тему "Методологія історії фабрики на Україні" [20, с. 236–237]. Можливо цим пояснюється схожість покаєнних виступів О. Оглоблина і О. Барановича (обоє, наприклад, визнавали вплив школи М. Довнар-Запольського) та фактично підказки, які давалися у процесі обговорення – як виправляти свої помилки.

26 червня 1932 р. на засіданні історично-географічної комісії у присутності О. Барановича, К. Антиповича, О. Нещадименко і Н. Жданової заслухано доповідь В. Романовського "Буржуазні концепції в історичній географії (Історично-географічні збірники I–IV т.т. Історично-географічної комісії ВУАН)". Доповідач назвав зміст і авторів статей збірника випадковими, метод – "повна мішанина, відродження старих концепцій, дрібнобуржуазної ідеології та економічного матеріалізму". Рішуче налаштований К. Антипович (учень О. Оглоблина – примітка автора) заявляв, що варто "більше політизувати й виявляти історіософію кожного співробітника. На тлі цієї історіософії виразно викристалізувався б фашизм академіка М. С. Грушевського й нацдемівство проф. О. С. Грушевського, а також виявилась би відсутність науковості їх учнів". О. Баранович спробував згладити негативний виступ К. Антиповича. В. Романовському запропоновано доопрацювати текст доповіді [30, арк. 1–2].

Через декілька днів на засіданні історично-географічної комісії К. Антипович виступив із доповіддю "Історично-географічний словник російської буржуазії" [31, арк. 1]. І якщо за результатами першого півріччя на засіданні 12 липня 1932 р. (присутні: О. Баранович, К. Антипович, О. Нецадименко) робота К. Антиповича і О. Барановича визнана задовільною, то відносно В. Романовського зазначалося: "Робота т. Романовського ні з кількісного, ні з якісного боку комісією не задовольняє. Т. Романовський жодної з взятих на себе тем до кінця не довів. Про це довели до відома президії відділу" [32, арк. 1].

У звіті про роботу другого відділу ВУАН за 1933 р. вказувалося, що історичний цикл "був найбільше засмічений грушев'янцями і великодержавниками". Зокрема, в історично-географічній комісії працював "великодержавник по ідеології" В. Романовський. Він зірвав роботу над своєю темою "Буржуазні концепції в історії колонізації України", тому був звільнений із ВУАН [18, с. 303–304, 309]. Неважко було здогадатися, що мало б слідувати за даними звинуваченнями. До того ж, 1931 р. В. Романовського, який на той час працював директором Київського центрального архіву давніх актів, вже заарештовували у справі "Київського обласного центру дій". Проте, як стверджував І. Мага, В. Романовського знову заарештували у квітні 1935 р. і засудили на п'ять років ув'язнення [33, с. 134].

У першому півріччі 1933 р. історично-географічною комісією не випущено наукових праць, наукові співробітники не їздили у відрядження, не брали участі у конференціях і з'їздах. У той же час, весною 1933 р. передано у редколегію рукопис першого тому збірника "Економіка Сталінщини в аспекті II п'ятирічки". Продовжувалася робота над другим томом збірника – "Революційна боротьба пролетаріату Сталінщини". Співробітники комісії К. Антипович і О. Баранович "виступали проти націоналістичних концепцій української буржуазної історіографії, особливо М. Грушевського і окремих представників його школи" [18, с. 315–316].

17 липня – 2 серпня 1933 р. спеціальна комісія обстежувала та інвентаризувала наукове майно установ М. Грушевського і II-го відділу ВУАН. Було опечатано архівне і бібліотечне майно науково-дослідної кафедри історії України, кабінету і бібліотеки М. Грушевського, решти комісій. Цей задокументований факт окремі дослідники вважають кінцем діяльності історичних установ ВУАН в УСРР і одночасно початком нового етапу широкомасштабної кампанії нагінок на школу М. Грушевського [20, с. 254].

У серпні 1933 р. "за повний саботаж у науковій роботі" О. Грушевського звільнено із ВУАН. Через 5 років його заарештовано як "одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації" [8, с. 259]. У другому півріччі 1933 р. у зв'язку з утворенням п'яти секторів "за новою стрижневою проблематикою" в структурі історичного циклу, історично-географічна комісія перестала існувати [18, с. 305]. Рятуючись від репресій, К. Антипович виїхав на Поволжя, О. Баранович – до Симферополя [16, с. 180].

Таким чином, у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. відбувалося поступове згортання історично-географічних досліджень у системі ВУАН. Внаслідок незначного фінансування неможливо було завершити підготовку до друку "Історично-географічного словника". Окремі матеріали, підготовлені історично-географічною комісією, були опубліковані у 4-х томах "Історично-географічного збірника", виголошувалися на засіданнях. Розвідки історично-географічного спрямування вміщувалися і в інших виданнях, які здійснювалися під патронатом М. Грушевського. На межі 1920–1930-х рр. розгорнулося цькування М. Грушевського та його школи. Наприкінці 1929 р. розпочалася "реорганізація" історичних установ ВУАН, яка обернулася на практиці їх руйнуванням.

Список використаних джерел

1. Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 571 с. 2. Вербиленко Г. Історико-географічні дослідження в історично-філологічному відділі ВУАН у 20–30-х роках ХХ ст. / Г. Вербиленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 120 с. 3. Вербиленко Г. Праці Постійної комісії історично-географічного словника Української землі ВУАН – джерело написання Історії міст і сіл України / Г. Вербиленко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2010. – Вип. 36. – С. 386–396.
4. Вербиленко Г. Роль історико-філологічного відділу ВУАН у розвитку історичної географії в 20–30-х роках ХХ ст. / Г. Вербиленко // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – 2011. – Вип. 5. – С. 195–208.
5. Савченко І. Започаткування видавничого проекту Української Академії наук Історично-географічний словник українських земель / І. Савченко // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – 2013. – Вип. 7. – С. 213–222. 6. Савченко І. Заснування Української Академії Наук і зачаткування академічних історично-географічних досліджень / І. Савченко // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 7. – С. 277–283. 7. Ананьєва Т. Б. Історично-географічний збірник 1927–1931. Бібліографічний покажчик / Т. Б. Ананьєва, О. В. Тодійчук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 376–383. – (Український археографічний збірник, Том 5). 8. Матяш І. "Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем..." Життєва драма О. Грушевського / І. Матяш // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 252–264. 9. ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1063, арк. 35–37, 102. 10. ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1064, 1–30. 11. Інститут рукопису Національної

бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського), ф. Х, спр. 12021, арк. 1. 12. ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського, ф. Х, спр. 12032, арк. 1. 13. Історія Національної академії наук України. 1924–1928: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – 764 с. 14. Приходько Л. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку ХХ ст. / Л. Приходько // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т.12. – С. 206–216. 15. Стариков Г. Зачистка ідеологічної території напередодні заснування Інституту історії АН УРСР. Д. І. Багалій і більшовицька репресивна машина в останні роки життя / Г. Стариков // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 22: Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття. – К., 2012. – С. 665–680. 16. Федорук Я. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) / Я. Федорук // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. – К.: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. – С.175–204. 17. ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського, ф. Х, спр. 12099, арк. 1. 18. Історія Національної академії наук України. 1929–1933: Документи і матеріали. – К.: [б.в.], 1998. – 544 с. 19. ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського, ф. Х, спр. 11828, арк. 1–2 зв. 20. Верба І. До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті рр.) / І. Верба // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 233–259. 21. Папакіна Т. П. З історії втрачених видань Всеукраїнської Академії Наук: Збірник “Полуднева Україна” / Т. П. Папакіна // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 24–32. 22. ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського, ф. Х, спр. 11743, арк. 1. 23. Там само, спр. 11833, арк. 1. 24. Там само, спр. 11835, арк. 1. 25. Там само, спр. 11836, арк. 1. 26. Там само, спр. 11976, арк. 1. 27. Там само, спр. 11839, арк. 1. 28. Там само, спр. 11612, арк. 1. 29. Там само, спр. 3828, арк. 1–4. 30. Там само, спр. 11856, арк. 1–2. 31. Там само, спр. 11857, арк. 1. 32. Там само, спр. 11858, арк. 1. 33. Мага І. Віктор Романовський – видатна постать української архівістики / І. Мага // Архіви України. Науково-практичний журнал. – 2008. – № 1–2. – С. 125–138.

Сергей Трубчанинов

“РЕОРГАНИЗАЦИЯ” ИСТОРИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ ВУАН И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье анализируются последние годы деятельности историко-географической комиссии, которая функционировала в системе Украинской Академии наук с марта 1919 г. Она была создана с целью составления историко-географического словаря украинской земли, но с 1926 г. задачи комиссии расширились. Небольшой штат комиссии обрабатывал значительный материал, готовя к изданию региональные словари и монографии. В 1927–1931 гг. комиссия издала четыре тома “Историко-географического сборника”. Историко-географическими исследованиями частично занимались комиссии порайонного исследования истории Украины при Всеукраинской Академии наук, а также историко-географическая подсекция исторической секции. В конце 1929 г. началась “реорганизация”, которая привела к поэтапному закрытию ряда исторических учреждений. Первыми были закрыты порайонные комиссии. Историко-географическая комиссия была ликвидирована в 1933г.

Ключевые слова: историческая география, комиссия Украинской Академии наук, историко-географический словарь, “Историко-географический сборник”, ВУАН.

Serhiy Trubchaninov

“REORGANIZATION” OF THE HISTORICAL INSTITUTIONS OF THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL-GEOGRAPHICAL RESEARCH

The article analyzes the recent years of the historical-geographical commission, which functioned in the Ukrainian Academy of Sciences since March 1919. It was created with the objective of Historical-geographical dictionary of the Ukrainian land, but since 1926 the Commission extended the problems. Small staff of the committee worked the considerable material, preparing to publishing regional dictionaries and monographs. In the years 1927–1931, the Commission has published 4 volumes of “Historical-geographical collection”. Historical-geographical research is partially engaged in the commission area-based study of the history of Ukraine at the Ukrainian Academy of Sciences, and historical-geographical subsection of the historical section. At the end of 1929 began the “reorganization”, which led to the phased closure of a number of historical institutions. Area-commissions were closed at the first time. Historical-geographical commission was abolished in 1933.

Key words: historical geography, the commission of the Ukrainian Academy of Sciences, historical-geographical dictionary, “Historical-geographical collection”, UAS.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрейків Христина – аспірант Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Брагар Євген – здобувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Владига Ольга – кандидат історичних наук, викладач Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва.

Гедз Віталій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр."

Гомотюк Оксана – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Гончарова Наталія – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Гордієнко Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії культури і методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Григорук Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гринюка Богдан – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гуменюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Зінько Дмитро – аспірант кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Зуляк Мар'яна – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ільчук Ірина – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Калитвянська Вікторія – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Каросва Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Касян Андрій – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кичак Оксана – кандидат історичних наук, викладач Ужгородського національного університету.

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ковальова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства ДВНЗ "Український державний хіміко-технологічний університет".

Ковтун Ігор – аспірант ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Котенко Руслан – кандидат історичних наук, доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кошіль Григорій – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Криськов Андрій – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Крот Володимир – кандидат історичних наук, доцент Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Курдина Юлія – аспірант кафедри історії України та етнокомунікації Інституту гуманітарних та соціальних наук національного університету "Львівська політехніка".

Курзенкова Алла – аспірант історичного факультету Донецького національного університету.

Левіна Юлія – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Лісунець Людмила – аспірант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

Лукашенко Аліса – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету.

Луцай Юрій – здобувач кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Маслак Володимир – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

Мердух Юрій – молодший науковий співробітник відділу наукових досліджень творів образотворчого мистецтва Інституту дослідження бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника.

Ніколаєва Наталія – кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ніколайчук Олександр – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Палійчук Уляна – аспірант Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Петровський Олександр – кандидат історичних наук, доцент (м. Тернопіль).

Пилипенко Вікторія – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Попружна Алла – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського національного університету імені Тараса Шевченка.

Приказюк Олександр – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Прокоп Тарас – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Руднік Денис – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сацький Павло – кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана".

Сем'яник Оксана – кандидат історичних наук, викладач кафедри декоративно-прикладного мистецтва і етнодизайну Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Стрельбицька Сана – аспірант кафедри українознавства, документознавства та інформаційної діяльності Української академії друкарства.

Сухобокова Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Телегуз Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Третяк Володимир – старший науковий співробітник меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр."

Трубчанінов Сергій – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Хома Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнікомунікацій національного університету "Львівська політехніка".

Цигульський Сергій – аспірант кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Денис Руднік.....	3
ВПЛИВ БОЯРСЬКИХ ВЕРСТВ ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНИ.....	3
НА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ	3
Юлія Курдина	8
РОЛЬ УНІВСЬКОЇ ЛІСОВОЇ ГУТИ В РОЗВИТКУ ГУТНИЦТВА.....	8
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	8
(ОСТАННЯ ТРЕТИНА XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.)	8
Тарас Прокоп	14
П. РУМЯНЦЕВ І УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	14
В УМОВАХ ЛІКВІДАЦІЇ АВТОНОМІЇ (1764–1796)	14
Ігор Ковтун.....	19
РЕКРУТСЬКИЙ СТАТУТ 1837 Р. ПРО СИСТЕМУ ПОКАРАНЬ У ПРОЦЕСІ	
КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	19
Андрій Касян.....	26
СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО ФОРМУВАННЯ НОВОГО	
ВОЛОСНОГО УСТРОЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	26
Андрій Кліш	30
УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ СУСПІЛЬНО-ХРИСТИЯНСЬКОЇ ТЕЧІЇ.....	30
ГАЛИЧИНИ У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 1900 Р.	30
Наталія Ковальова.....	33
СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907	
РР.: МАСШТАБИ, ФОРМИ ТА РУШІЙНІ СИЛИ.....	33
Олександр Петровський	37
ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ	37
У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ТА СПРОБИ ПОШИРЕННЯ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ.....	37
НА СХІДНУ ГАЛИЧИНУ (1918–1938 РР.).....	37
Павло Сацький	44
ПОЛІТИКА КЕРОВАНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В УСРР	44
У 1920-ТІ РР. ЯК ЧИННИК РАДЯНСЬКОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНЦІВ.....	44
Юлія Левіна.....	48
ІНФОРМАЦІЙНИЙ СУПРОВІД РАДЯНИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ	
УРСР В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ	48
(НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	48
Руслан Котенко.....	54
РАДЯНСЬКИЙ ЕКСПЕДИЦІЙНИЙ РУХ ЯК ЗАСІБ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОГО	
ВИХОВАННЯ ЗРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ У 1970–1980-ТІ РР.)	54
(НА ПРИКЛАДІ ПРИКАРПАТТЯ)	54
УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	60
Іван Хома	60
РОЛЬ ЮЛІАНА ЛАВРІВСЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ	
УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ В СЕРЕДИНІ XIX СТ.....	60
Людмила Лісунець	66
УЧАСТЬ Є. ВОРОНЦОВОЇ ТА С. ВОРОНЦОВА У ДІЯЛЬНОСТІ	66
ОДЕСЬКОГО “ТОВАРИСТВА ОБРАЗОТВОРЧИХ МИСТЕЦТВ”	66
Оксана Гомотюк.....	70
ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА У XIX СТ.	70
Сана Стрельбицька.....	78
РАДИКАЛИ І СОЦІАЛІСТИ У СУСПІЛЬНОМУ РУСІ ГАЛИЧИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ	
XIX СТ.: ДО ПОЧАТКІВ ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ ГАНКЕВИЧА	78
Мар'яна Зуляк	83
АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ – МІНІСТР ОСВІТИ МІНІСТЕРСТВА.....	83
НАРОДНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ	83
Богдан Гринюка	87
СПІВПРАЦЯ ІВАНА СТАРЧУКА З ЖУРНАЛОМ	87
“KWARTALNIK KLASYCZNY” (1929–1934 РР.)	87
Віталій Гедз.....	91

СТЕНОГРАМНИ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ С. ГІЛЯРОВА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ: БІОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ		91
Наталія Ніколаєва		96
РЕПРЕСОВАНИЙ ВИКЛАДАЧ КИЇВСЬКОГО Державного УНІВЕРСИТЕТУ –.....		96
ЮРИСТ КРІСТЕР АРНОЛЬД ЕДМУНДОВИЧ.....		96
Дмитро Зінько		101
ВНЕСОК АНАТОЛІЯ ДУБЛЯНСЬКОГО		101
У ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ М. ЛУЦЬКА		101
Вікторія Калитвянська		105
ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДАНИЛОВА (КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)		105
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ		110
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ		110
Наталія Григорук		110
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО ТОВАРИСТВА		110
“СІЧ” У ВІДНІ (1868–1899)		110
Володимир Третяк		114
РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРЕСИ 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ (1944–1945 РР.).....		114
Євгеній Брагар, Ольга Сухобокова		123
ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ АЛЖИРСЬКИХ УЛЬТРАКОЛОНІАЛІСТІВ		123
НА ОСТАННЬОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1960–1962 РР.).....		123
Вікторія Пилипенко		128
ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА СРСР У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ		128
ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН (1979–1989 Рр.).....		128
Ірина Ільчук		133
ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН		133
НА РІВНІ СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА (1994–1999 РР.).....		133
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. ЕТНОГРАФІЯ. ЕТНОЛОГІЯ		137
Аліса Лукашенко		137
АНАЛІЗ ВПЛИВУ ХРИСТІЯНСЬКОГО ДУАЛІЗМУ НА ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ПЛАСТУ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР		137
Галина Гордієнко		141
ОСНОВНІ СИМВОЛИ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО		141
Алла Попружна		145
НАДГРОБНИЙ ПОРТРЕТ ІВАНА ДОМОНТОВИЧА В КОНТЕКСТІ ПОХОВАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVII–ХVIII СТ.....		145
Христина Андрейків		148
ТРАДИЦІЙНА ТЕХНІКА БОЙКІВСЬКОЇ ВИШИВКИ.....		148
Юрій Мердух		152
СПІВПРАЦЯ ЛЬВІВСЬКИХ ГРАВЕРІВ ІВАНА ФІЛИПОВИЧА.....		152
ТА ЮРІЯ ВИШЛОВСЬКОГО ЗІ СТАВРОПІГІЄЮ		152
Оксана Сем’яник		156
ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОГО ВБРАННЯ ЗАЛЩИЦЬКОГО ПОДНІСТРОВ’Я (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.).....		156
Уляна Палійчук		163
ПРИКАРПАТСЬКА МЕМОРІАЛЬНА ШЕВЧЕНКІАНА У 50–80-Х РР. ХХ СТ.:		163
МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМ ІДЕАЛОМ ТА ІДЕОЛОГІЧНИМ КОНФОРМІЗМОМ		163
Григорій Кошіль		167
ПЛАНУВАННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ.....		167
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....		167
Тетяна Гуменюк		175
ВНЕСОК ЛЬВІВСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ У РОЗВИТОК		175
УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.		175
Оксана Кичак		181
ПОБУТ ЗАКАРПАТСЬКИХ ЗАРОБІТЧАН ЗА КОРДОНОМ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (РЕЗУЛЬТАТИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ).....		181

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	189
Андрій Телегуз	189
ПОХОДЖЕННЯ БІЛОРУСІВ З ПОЗИЦІЙ КОНЦЕПЦІЇ “ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ”: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД.....	189
Юрій Лушай	193
ПСКОВ ТА ЙОГО НАСЕЛЕННЯ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ.....	193
ДЖЕРЕЛАХ XIII–XV СТ.....	193
Алла Курзенкова	199
НАУКОВЕ ОПРАЦЮВАННЯ СКАНДИНАВСЬКИХ РУН	199
ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА НА МЕЖІ XX–XXI СТ.....	199
Володимир Маслак	203
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКОЇ ТЕЧІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ	203
Наталія Гончарова.....	208
АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ДВОРЯНСЬКОЇ БЛАГОДІЙНОСТІ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІІ.....	208
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)	208
Олександр Ніколайчук.....	211
МАТЕРІАЛИ “ПОЛНОГО СОБРАНИЯ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ”	211
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РОСІЙСЬКО- ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII–XVIII СТ.:.....	211
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	211
Сергій Цигульський	216
УЧАСТЬ ЛІВОБЕРЕЖНОГО КОЗАЦТВА У ПРИДУШЕННІ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 РР.	216
(ЗА АРХІВНИМИ ДАНИМИ)	216
Андрій Криськов.....	222
ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ.....	222
Тетяна Кароєва	225
ДОВІДКОВІ ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ.....	225
ПРО КНИЖКОВУ СПРАВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.....	225
(НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)	225
Володимир Крот	229
ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	229
НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISУ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА”	229
Олександр Приказюк	233
ВИСВІТЛЕННЯ ГРИГОР’ЄВЩИНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	233
Ольга Владига.....	240
АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	240
В ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.....	240
Сергій Трубчанинов.....	246
“РЕОРГАНІЗАЦІЯ” ІСТОРИЧНИХ УСТАНОВ ВУАН ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	246
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	252

УДК 93

ББК 63

Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – 258 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 5.11.2014 р. Підписано до друку 25.11.2014 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 30,54.
Замовлення 193. Тираж 300 прим. Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"